

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НАМАНГАН МУХАНДИСЛИК-ҚУРИЛИШ
ИНСТИТУТИ**

**М.Исаков, О.Арипов, Р.Ботирова,
И.Солиев Э.Жўраев, У.Холмирзаев**

КОРХОНА ИҚТИСОДИЁТИ

(ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМА)

НАМАНГАН– 2021

М.Исаков, О.Арипов, Р. Ботирова, И. Солиев Э. Жўраев, У. Холмирзаев. Ўқув қўлланма. - Наманган.: _____, 2021 й., _____ бет.

Ўқув қўлланма “Корхона иқтисодиёти” фани дастурига мувофиқ тайёрланган бўлиб, унда корхона иқтисодий фаолияти билан боғлиқ жараёнлар, корхонани ташкил этиш ва фаолиятини тўхтатиш, корхонани бошқариш, корхона фаолиятини режалаштириш ва прогнозлаш, ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ва иқтисодий самарадорлиги, корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш ва тижорат сирини ҳимоя қилиш масалалари ёритиб берилган.

Учебное пособие подготовлено в соответствии с программой по курсу «Экономика предприятия», в этой учебной пособии описываются процессы связанные с экономикой предприятия, организацией и прекращением деятельности предприятия, управлением предприятиями, планированием и прогнозированием деятельности предприятия, экономическим и социальным эффектом производства, обеспечения коммерческой тайны и защиты экономической безопасности предприятия.

The textbook was prepared in accordance with the curriculum for the course "Enterprise Economics", this tutorial describes the processes associated with the economy of the enterprise, the organization and termination of the enterprise, enterprise management, planning and forecasting the activities of the enterprise, the economic and social effect of production, ensuring commercial secrets and protecting the economic security of the enterprise.

Маъсул муҳаррир:

НамМҚИ ректори - Ш.Т. Эргашев

Такризчилар:

Салимов Б.Т. – и.ф.д., проф. - ТДИУ,
Рашидов Р.А.- РНд. – НамМШИ

Наманган муҳандислик-қурилиш институти Кенгашида муҳокама қилинган ва чоп этишга тавсия қилинган.

© *Наманган муҳандислик-қурилиш институти*

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	15
1-БОБ. “КОРХОНА ИҚТИСОДИЁТИ” КУРСИНИНГ МАЗМУНИ ВА ВАЗИФАСИ.....	21
1.1. “Корхона иқтисодиёти” фанининг мақсади ва вазифалари.....	21
1.2. Иқтисодиёт фан ва ишлаб чиқариш фаолиятининг соҳаси сифатида.....	29
1.3. “Корхона иқтисодиёти” – иқтисодий фаннинг таркибий қисми ва билимлар соҳаси.....	34
1.4. “Корхона иқтисодиёти” фанининг объекти, предмети ва ўрганиш услублари.....	38
2-БОБ. КОРХОНА – МУСТАҚИЛ ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ БОЗОР СУБЪЕКТИ.....	44
2.1. Миллий иқтисодиёт ривожланишида корхонанинг ўрни ва аҳамияти.....	44
2.2. Корхонанинг белгилари, функциялари ва вазифалари.....	50
2.3. Корхоналарни таснифлаш.....	56
2.4. Корхона тузилмаси ва уни белгиловчи омиллар.....	73
3-БОБ. КОРХОНАНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ ВА УНИНГ ФАОЛИЯТИНИ ТЎХТАТИШ.....	77
3.1. Ташкил қилиш принциплари.....	77
3.2. Корхонанинг таъсис ҳужжатлари.....	82
3.3. Корхоналарнинг давлат томонидан рўйхатга олиниши... ..	91
3.4. Корхонани тугатиш ва қайта ташкил қилиш.....	104
4-БОБ. КОРХОНАНИ БОШҚАРИШ.....	115
4.1. Бошқарув замонавий корхоналар фаолиятида объектив зарурат сифатида.....	115
4.2. Бозор муносабатлари шароитида корхонани бошқаришнинг принциплари, мақсад ва вазифалари.....	120
4.3. Бошқарувнинг ташкилий тузилмалари ва функциялари.....	127
4.4. Корхонани бошқаришни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари.....	135
5-БОБ. КОРХОНА ФАОЛИЯТИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА ПРОГНОЗЛАШ.....	139
5.1. Бозор иқтисодиёти шароитларида режалаштириш ва прогноزلанишнинг иқтисодий табиати ва объектив зарурати.....	139

5.2	Корхонада режалаштиришнинг услубий асослари, принциплари ва вазифалари.....	142
5.3.	Корхоналарда режалаштириш тизими.....	148
5.4.	Режалаштириш технологияси ва корхона режалари тузилмаси.....	152
5.5.	Бизнес-режа, унинг мазмуни ва ишлаб чиқиш тартиби.....	158
6-БОБ. ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИНГ ИЖТИМОЙ ВА ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИ.....		163
6.1.	Самарадорлик – корхона ишлаб чиқариш фаолиятида муҳим ўлчов бирлиги.....	163
6.2.	Хўжалик юритиш самарадорлигининг мезони ва кўрсаткичлари.....	165
6.3.	Корхоналарнинг иқтисодий барқарорлиги мониторинги ва таҳлилини ўтказиш мезонлари, кўрсаткичлари тизими.....	168
6.4.	Корхона фаолияти самарадорлигини ошириш йўллари ва омиллари.....	174
7-БОБ. КОРХОНАНИНГ АСОСИЙ ВОСИТАЛАРИ ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ҚУВВАТИ.....		178
7.1.	Асосий воситаларнинг моҳияти ва уларнинг корхона фаолиятидаги ўрни.....	178
7.2.	Корхоналарда асосий воситаларни баҳолаш, уларнинг эскириши ва таъмирлаш.....	182
7.3.	Корхона асосий воситаларининг ҳолати ва таъминланганлиги кўрсаткичлари.....	198
7.4.	Асосий воситалардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари ва уларни ошириш йўналишлари.....	204
7.5.	Корхонаниннг ишлаб чиқариш қуввати.....	210
8-БОБ. КОРХОНАНИНГ АЙЛАНМА МАБЛАҒЛАРИ.....		214
8.1.	Айланма маблағлар тушунчаси, иқтисодий табиати ва уларнинг корхона фаолиятидаги аҳамияти.....	214
8.2.	Айланма маблағлар тузилмаси ва ҳаракати ҳамда уларнинг корхона иқтисодиётига таъсири.....	217
8.3.	Айланма маблағларни меъёрлаштириш.....	222
8.4.	Корхона айланма маблағлари ҳолати ва таъминланганлиги кўрсаткичлари.....	233
8.5.	Корхона айланма маблағлари самарадорлиги кўрсаткичларини баҳолаш ва уни ошириш имкониятлари.....	237
9-БОБ. КОРХОНАДА ХОДИМЛАР ВА МЕХНАТГА ҲАҚ ТЎЛАШ.....		242
9.1.	Корхонаниннг ходимлар салоҳияти.....	242
9.2.	Бозор муносабатлари шароитларида корхонаниннг ходимлар сиёсати.....	247

9.3.	Корхона меҳнат салоҳиятининг ҳолати ва таъминланганлигини ифодаловчи кўрсаткичлар	251
9.4.	Корхона меҳнат салоҳияти самарадорлигини баҳолаш мезони ва кўрсаткичлари.....	255
9.5.	Корхонада меҳнатга ҳақ тўлаш.....	258
9.6.	Корхонада моддий ва маънавий рағбатлантириш тизимини ривожлантириш.....	269
10-БОБ. КОРХОНА РЕНТАБЕЛЛИГИ, ДАРОМАД ВА ҲАРАЖАТЛАР.....		274
10.1	Ҳаражатлар тушунчаси ва унинг таснифланиши.....	274
10.2	Фойда ва унинг шаклланиш манбалари, тақсимланиш тартиби ва кўпайтириш йўллари.....	283
10.3	Рентабелликнинг моҳияти ва кўрсаткичлари.....	289
11-БОБ. КОРХОНАНИНГ ИНВЕСТИЦИОН ФАОЛИЯТИ.....		296
11.1	Фаол инвестиция сиёсатини олиб бориш ва қулай инвестиция муҳитини яратиш асослари.....	296
11.2	Инвестициялар корхона ишлаб чиқариш салоҳиятини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш воситаси сифатида.....	305
11.3	Корхоналарда инвестициялашнинг асосий манбалари ва йўналишлари.....	308
11.4	Инвестицияларнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш.....	311
12-БОБ. КОРХОНАНИНГ ТИЖОРАТ СИРИ ВА ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИ.....		320
12.1	Корхона хавфсизлигини таъминлашнинг мақсади, вазифа ва принциплари.....	320
12.2	Корхона хавфсизлигини таъминлашни ташкил қилиш ва бошқариш.....	322
12.3	Корхонанинг хавфсизлик хизмати, унинг тузилиши ва вазифалари.....	324
12.4	Корхонанинг тижорат сирлари.....	327
ГЛОССАРИЙ.....		462
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....		477

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ.....	15
Глава 1. СУЩНОСТЬ И ФУНКЦИИ ДИСЦИПЛИНЫ “ЭКОНОМИКА ПРЕДПРИЯТИЯ”.....	26
1.1. Цель и задачи дисциплины “Экономика предприятий”.....	21
1.2. Экономика как сфера деятельности науки и производства.....	29
1.3. Структура и сфера знаний экономической дисциплины “Экономика предприятий”.....	34
1.4. Объект, предмет и методы изучения дисциплины “Экономика предприятий”.....	38
Глава 2. ПРЕДПРИЯТИЕ КАК САМОСТОЯТЕЛЬНЫЙ ХОЗЯЙСТВЕННЫЙ СУБЪЕКТ РЫНКА.....	53
2.1. Место и роль предприятия в развитии национальной экономики.....	44
2.2. Виды, функции и задачи предприятий.....	50
2.3. Классификация предприятий.....	56
2.4. Организационная структура предприятия и факторы её определения.....	73
Глава 3. СОЗДАНИЕ И ПРЕКРАЩЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ.....	92
3.1. Принципы создания предприятий.....	77
3.2. Учредительные документы предприятия.....	82
3.3. Государственная регистрация предприятий.....	91
3.4. Прекращение деятельности предприятий.....	104
Глава 4. УПРАВЛЕНИЕ ПРЕДПРИЯТИЕМ.....	138
4.1. Управление как объективная необходимость в деятельности современных предприятий.....	115
4.2. Цели, задачи и принципы управления предприятием в условиях рыночных отношений.....	120
4.3. Организационная структура и функции управления.....	127
4.4. Основные направления совершенствования управления предприятием.....	135
Глава 5. ПЛАНИРОВАНИЕ И ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ.....	165
5.1. Экономическая сущность и объективная необходимость планирования и прогнозирования в условиях рыночной экономики.....	139
5.2. Методологические основы, принципы и задачи планирования на предприятиях.....	142
5.3. Система планирования на предприятиях.....	148

5.4.	Технология планирования и тузилма планов на предприятиях.....	152
5.5.	Бизнес план, сущность и порядок его разработки.....	158
Глава 6. ЭКОНОМИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРОИЗВОДСТВА.....		193
6.1.	Эффективность – важная единица измерения производственной деятельности предприятия	163
6.2.	Критерии и показатели эффективности хозяйственной деятельности.....	165
6.3.	Мониторинг, критерии анализа и система показателей экономической стабильности предприятия.....	168
6.4.	Факторы и пути повышения эффективной деятельности предприятия	174
Глава 7. ОСНОВНЫЕ ФОНДЫ И ПРОИЗВОДСТВЕННАЯ МОЩНОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЯ.....		211
7.1.	Сущность основных фондов и их место в деятельности предприятий.....	178
7.2.	Оценка основных фондов, износ и модернизация.....	182
7.3.	Показатели состояния основных фондов и обеспеченности на предприятии.....	198
7.4.	Показатели эффективности использования основных фондов и направления их повышения.....	204
7.5.	Производственная мощность предприятия	210
Глава 8. ОБОРОТНЫЕ СРЕДСТВА ПРЕДПРИЯТИЯ.....		253
8.1.	Понятие, экономическая природа и значение оборотных средств в деятельности предприятия	214
8.2.	Структура и движение оборотных средств и их влияние на экономику предприятия	217
8.3.	Нормирование оборотных средств	222
8.4.	Показатели состояния и обеспеченности оборотными средствами на предприятии	233
8.5.	Показатели эффективности использования оборотных средств и направления их повышения	237
Глава 9. КАДРЫ И ОПЛАТА ТРУДА НА ПРЕДПРИЯТИЯХ.....		242
9.1.	Кадровый потенциал предприятия.....	242
9.2.	Кадровая политика предприятия в условиях рыночных отношений.....	247
9.3.	Показатели состояния и обеспеченности трудовым потенциалом на предприятии.....	251
9.4.	Критерии и показатели эффективности трудового потенциала предприятия.....	255
9.5.	Оплата труда на предприятии	258

9.6. Развитие системы материального и морального стимулирования на предприятии.....	269
Глава 10. РЕНТАБЕЛЬНОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЯ, ДОХОД И ИЗДЕРЖКИ.....	274
10.1. Понятие затрат и их классификация.....	274
10.2. Понятие прибыли, источники формирования, порядок распределения и пути увеличения прибыли.....	283
10.3. Экономическая сущность рентабельности и его показатели.....	289
Глава 11. ИНВЕСТИЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЯ.....	296
11.1. Основы проведения активной инвестиционной политики и создания благоприятного инвестиционного климата.....	296
11.2. Инвестиции как средство развития и укрепления производственного потенциала предприятия.....	305
11.3. Основные источники и направления инвестирования на предприятии.....	308
11.4. Оценка экономической эффективности инвестиций.....	311
Глава 12. ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ И КОММЕРЧЕСКАЯ ТАЙНА ПРЕДПРИЯТИЯ.....	320
12.1. Цели, задачи и принципы обеспечения безопасности предприятия.....	320
12.2. Организация и управление обеспечением безопасности предприятия.....	322
12.3. Службы безопасности предприятия, их тузилма и функции.....	324
12.4. Коммерческая тайна предприятия	327
ГЛОССАРИЙ.....	462
СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ.....	477

CONTENT

INTRODUCTION.....	15
CHAPTER 1. THE NATURE AND FUNCTION OF DISCIPLINE "ECONOMICS OF ENTERPRISE ".....	15
1.1. The purpose and objectives of the subject "Economics of enterprise".....	21
1.2. Economy - as the sphere of activity of science and industry	29
1.3. The structure and scope of knowledge of economic discipline "Economics of enterprise".....	34
1.4. Object, subject and methods of studying the discipline "Economics of enterprise"	38
CHAPTER 2. ENTERPRISE - AS THE SELF-MAIN ECONOMIC SUBJECT OF THE MARKET	44
2.1. The place and role of the enterprise in the development of national economy	44
2.2. Types, functions and objectives of enterprises	50
2.3. Classification of enterprises.....	56
2.4. The organizational structure of the enterprise and the factors determining its.....	73
CHAPTER - 3. CREATION AND TERMINATION OF ACTIVITIES OF THE ENTERPRISE	77
3.1. Principles for the establishment of enterprises	77
3.2. Constitutive documents of the enterprise	82
3.3. State registration of enterprises	91
3.4. Termination of business activities	104
CHAPTER 4. MANAGEMENT OF THE ENTERPRISE.....	115
4.1. Management as an objective need for the activities of modern enterprises	115
4.2. The purpose, objectives and principles of enterprise management in the conditions of market relations	120
4.3. Organizational structure and management functions	127
4.4. The basic directions of improvement of enterprise management .	135
CHAPTER 5. PLANNING AND FORECASTING THE ENTERPRISE'S ACTIVITY	139
5.1. Economic essence and objective necessity of planning and forecasting in the conditions of market economy	139
5.2. Methodological fundamentals, principles and objectives of enterprise planning	142
5.3. Planning system at enterprises	148
5.4. Technology planning and structure of plans at enterprises	152

5.5.	Business plan, the nature and order of its development	158
CHAPTER 6. ECONOMIC AND SOCIAL EFFICIENCY OF PRODUCTION		163
6.1.	Efficiency - an important measure of industrial activity of the enterprise	163
6.2.	Criteria and performance indicators of economic activity	165
6.3.	Monitoring, analysis criteria and system of indicators of economic stability of the enterprise	168
6.4.	Factors and ways to improve the effective operation of the enterprise	174
CHAPTER7. BASIC FUNDS AND PRODUCTION CAPACITY OF THE ENTERPRISE		178
7.1.	The essence of fixed assets and their place in the activities of enterprises.....	178
7.2.	Valuation of fixed assets, depreciation and modernization	182
7.3.	Indicators of the state of fixed assets and security at the enterprise	198
7.4.	Performance indicators of fixed assets and the direction of their increase	204
7.5.	Production capacity of the enterprise	210
CHAPTER 8. CURRENT MEANS OF THE ENTERPRISE.....		214
8.1.	Concept, economic nature and the importance of working capital in the enterprise activity	214
8.2.	Structure and movement of current assets and their impact on the economy of the enterprise	217
8.3.	Rationing of circulating assets.....	222
8.4.	Indicators of the state and security of circulating assets in the enterprise	233
8.5.	Indicators of efficiency of use of circulating assets and the direction of their increase	237
CHAPTER 9. HUMAN RESOURCES AND PAYMENT FOR ENTERPRISES.....		242
9.1.	Personnel potential of the enterprise	242
9.2.	Personnel policy of the enterprise in the conditions of market relations.....	247
9.3.	Indicators of the state and availability of labor potential in the enterprise	251
9.4.	Criteria and indicators of the efficiency of the labor potential of the enterprise.....	255
9.5.	Remuneration of labor in the enterprise	258
9.6.	Development of the system of material and moral incentives in the enterprise.....	269

CHAPTER-10. PROFITABILITY OF THE ENTERPRISE, INCOME AND COSTS.....	274
10.1. The concept of costs and their classification	274
10.2. The concept of profit, sources of formation, the order of distribution and ways to increase profits	283
10.3. The economic essence of profitability and its indicators	289
CHAPTER 11. INVESTMENT ACTIVITY OF THE ENTERPRISE	296
11.1. Basics of conducting an active investment policy and creating a favorable investment climate.....	296
11.2. Investments as a means of developing and strengthening the productive capacity of an enterprise	305
11.3. The main sources and directions of investment in the enterprise	308
11.4. Estimation of economic efficiency of investments	311
CHAPTER 12. ECONOMIC SECURITY AND COMMERCIAL SECRET OF THE ENTERPRISE.....	320
12.1. The goals, objectives and principles of enterprise security	320
12.2. Organization and management of enterprise security	322
12.3. Enterprise security services, their structure and functions	324
12.4. Commercial secret of the enterprise	327
GLOSSARY.....	462
LIST OF USED LITERATURE	477

КИРИШ

Мамлакатимиз иқтисодиётини мутаносиб ривожлантириш, унинг самарали таркибий тузилмасига эга бўлиш ва шу орқали барқарор иқтисодий ўсиш суръатларига эришиш Ватанимиз тараққиёти ва халқ фаровонлигини таъминлашнинг муҳим шартларидан ҳисобланади. Ушбу мақсадга эришиш учун эса, аввало, иқтисодиётнинг реал секторини жадал ривожлантириш зарур.

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан имзоланган “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармонида олиб борилаётган ислохотлар самарасини янада ошириш, давлат ва жамиятнинг ҳар томонлама ва жадал ривожланиши учун шарт-шароитлар яратиш, мамлакатимизни модернизация қилиш ҳамда ҳаётнинг барча соҳаларини либераллаштириш бўйича устувор йўналишларни амалга

ошириш мақсадида 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси тасдиқланди¹. Ушбу Ҳаракатлар стратегиясида иқтисодий ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устувор йўналишлари алоҳида муҳим ўрин эгаллайди. Таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш ҳисобига иқтисодийнинг рақобатбардошлигини оширишда минтақада ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштиришни рағбатлантириш сиёсатини давом эттириш, аввало, истеъмол товарлар ва бутловчи буюмлар импортининг ўрнини босиш, тармоқлараро саноат кооперациясини кенгайтириш Ҳаракат дастурининг энг аҳамиятли вазифалари қаторидан ўрин олган.

Маҳсулотлар рақобатбардошлигини ошириш орқали минтақаларнинг экспорт салоҳиятини юксалтириш иқтисодий соҳада амалга оширилаётган ислохотларнинг устувор йўналишларидан биридир. Ҳозирги кунда ташқи иқтисодий алоқаларнинг сон ва сифат жиҳатидан ўсиши бу жараёнларни ҳар томонлама чуқур ўрганишга янада юксак талаблар қўймоқда.

Турли мулкчилик шаклларидаги корхоналарнинг ишлаб чиқариш, илмий-техника, валюта-молиявий, хорижий шериклар билан савдо-иқтисодий алоқаларни амалга ошириш, ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантиришнинг устувор йўналишлари ҳисобланган экспортга маҳсулот ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш, туризмни ривожлантириш, хорижий инвестицияларни жалб этиш жараёнларида маълум бир муаммолар мавжуд бўлиб, уларнинг ҳал этилиши бугунги куннинг долзарб вазифаси ҳисобланади.

Иқтисодий ўсишнинг жадал суръатларини таъминлаш учун ижтимоий ишлаб чиқаришнинг моддий-техникавий негизларини модернизациялаш, ишчи кучи ресурсларининг самарали бандлигини таъминлаш каби долзарб муаммоларнинг ечими ҳам кўп жиҳатдан тежамкорлик принципларига амал қилишни тақозо этади.

Шунга кўра, Саноатни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш лойиҳалари, шунингдек, 2015-2019 йилларда иқтисодий тармоқлари ва ижтимоий соҳада энергия сарфи ҳажмини қисқартириш, энергия тежайдиган технологияларни жорий этиш чора-тадбирлари дастурининг ҳаётга самарали татбиқ этилиши натижасида 2018 йилда республика ЯИМга энергия сарфини 7,4

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли фармони. // Халқ сўзи. 2017 йил 8 февраль.

фоизга, ҳамда йирик корхоналарда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар таннархини эса ўтган йилга нисбатан ўртача 10,6 фоиз камайтиришга эришилди.

Амалга оширилган иқтисодий ислоҳотлар давомида иқтисодий муносабатларда, энг аввало, мулкчиликка бўлган муносабатда туб ўзгаришлар рўй берди. Республикада хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш бўйича илгари қабул қилинган дастурларни амалга ошириш ҳисобига кўп укладли иқтисодиёт аниқ қарор топди, иқтисодиётнинг нодавлат сектори мустаҳкамланди ва фаол роль ўйнай бошлади.

Шу боис, Ҳаракатлар стратегиясининг мазкур йўналишида тизимли тадбирларни амалга оширишнинг муҳим шарти сифатида қуйидагилар белгиланган:

- ✓ хусусий мулк ҳуқуқи ва кафолатларини ишончли ҳимоя қилишни таъминлаш, хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнес ривожини йўлидаги барча тўсиқ ва чекловларни бартараф этиш, унга тўлиқ эркинлик бериш, «Агар халқ бой бўлса, давлат ҳам бой ва кучли бўлади» деган принципни амалга ошириш;

- ✓ кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни кенг ривожлантириш учун қулай ишбилармонлик муҳитини яратиш, тадбиркорлик тузилмаларининг фаолиятига давлат, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва назорат идоралари томонидан ноқонуний аралашувларнинг қатъий олдини олиш;

- ✓ давлат мулкни хусусийлаштиришни янада кенгайтириш ва унинг тартиб-таомилларини соддалаштириш, хўжалик юритувчи субъектларнинг устав жамғармаларида давлат иштирокини камайтириш, давлат мулки хусусийлаштирилган объектлар базасида хусусий тадбиркорликни ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш;

- ✓ инвестиция муҳитини такомиллаштириш, мамлакат иқтисодиёти тармоқлари ва ҳудудларига хорижий, аввало, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни фаол жалб қилиш;

- ✓ корпоратив бошқарувнинг замонавий стандарт ва усулларини жорий этиш, корхоналарни стратегик бошқаришда акциядорларнинг ролини кучайтириш;

- ✓ тадбиркорлик субъектларининг муҳандислик тармоқларига уланиши бўйича тартиб-таомил ва механизмларни такомиллаштириш ва соддалаштириш;

✓ мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жараёнларини тартибга солишда давлат иштирокини камайтириш, давлат бошқаруви тизимини марказлаштиришдан чиқариш ва демократлаштириш, давлат-хусусий шерикликни кенгайтириш, нодавлат, жамоат ташкилотлари ва жойлардаги ўзини ўзи бошқариш органларининг ролини ошириш.

Иқтисодиётда давлатнинг иштирокини қисқартириш бевосита хусусийлаштириш жараёнлари орқали амалга оширилиб, у фойдаланилмаётган давлат мулки объектларини, жумладан, «ноль» харид қиймати бўйича сотиш жараёнларини янада соддалаштириш ҳамда бундай объектлар тадбиркорлик субъекти томонидан аниқланганда, уларни сотиб олиш юзасидан таклифларни қабул қилиш ва кўриб чиқиш тартибини белгилашни назарда тутади.

Фойдаланилмаётган давлат мулки объектларидан оқилона ва самарали фойдаланиш, замонавий ва рақобатдош маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ташкил этиш, янги иш ўринларини яратиш ва аҳоли даромадларини оширишга хизмат қилади.

Янги кичик саноат зоналарини ташкил этиш ва фаолият юритаётганларининг самарадорлигини ошириш мақсадида:

кичик саноат зоналари иштирокчиларининг зарур муҳандислик-коммуникация тармоқларига уланиш ҳолатини танқидий ўрганган ҳолда тегишли чора-тадбирлар режасини тасдиқлаш;

кичик саноат зоналарига уларнинг ихтисослашуви, ҳудуднинг ресурс салоҳиятини инобатга олган ҳолда ишлаб чиқаришнинг тўлиқ даврни амалга оширувчи тадбиркорлик субъектларини жойлаштириш;

инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш ва иштирокчиларга юклатилган мажбуриятларнинг ижроси юзасидан тизимли мониторинг олиб бориш;

кичик саноат зоналари ҳудудида янги инвестиция лойиҳаларини амалга оширишда тижорат банкларининг иштирокини кенгайтириш талаб этилади.

Ушбу тадбирларни амалга ошириш қулай инвестиция муҳити яратиш ва бу бўйича аниқ мақсадга қаратилган сиёсат олиб боришни тақозо этади. Бунда асосий эътибор иқтисодиётнинг устувор тармоқларидаги махсус инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш учун хорижий сармояларни жалб этишга қаратилиши лозим. Ҳаракатлар стратегиясида 2017-2019 йиллар давомида 20 та лойиҳани амалга ошириш учун Осиё тараққиёт банки кредитлари

ҳисобига 2,97 млрд. долл.ни жалб этиш, Ислом тараққиёт банкининг 1,0 млрд. долл.дан кам бўлмаган миқдорда кредитларини жалб қилишни кўзда тутувчи инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш кўзда тутилган.

Ўтган 2018 йилда умумий қиймати 1,0 млрд. долларлик 145 та ишлаб чиқариш қувватини фойдаланишга топшириш орқали 75 дан ортиқ янги турдаги рақобатдош тайёр маҳсулотлар ўзлаштирилиши назарда тутилган. Мева-сабзавот ва гўшт-сут маҳсулотларини қайта ишлаш соҳасида 147 млн. долларлик 63 та лойиҳа, рангли ва қимматбаҳо металлларни чуқур қайта ишлаш бўйича 217 млн. долларлик 6 та лойиҳа, кимёвий хомашёларни чуқур қайта ишлаш бўйича 25 млн. долларлик 2 та лойиҳа, углеводород хомашёларини қайта ишлашни чуқурлаштириш бўйича 342 млн. долларлик 6 та лойиҳа, тайёр чарм-пойабзал маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кенгайтириш бўйича 6 млн. долларлик 9 та лойиҳа, фармацевтика маҳсулотлари ишлаб чиқаришни оширишга йўналтирилган 24 млн. долларлик 7 та лойиҳа, қурилиш материаллари ишлаб чиқаришни янада кенгайтириш бўйича 151 млн. долларлик 29 та лойиҳа, тайёр тўқимачилик ва тикув-трикотаж маҳсулотлари ишлаб чиқаришни ошириш бўйича 178 млн. долларлик 15 та лойиҳа шулар жумласидан.

Ушбу тадбирларни амалга ошириш саноат тармоқларидаги йирик корхоналарда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг таннархини ўртача 8 фоизга қисқартириш ва рақобатдошлигини оширишга асос бўлади.

Табиийки, мавжуд вазият яратилаётган шарт-шароитлар натижасида қуйидаги вазифаларни амалга оширишга тақозо этади:

- хусусийлаштирилган корхоналар иши самарадорлигини ошириш, уларни хусусийлаштирилга қўллаб-қувватлаш;
- халқ хўжалиги тармоқларини таркибий қайта қуриш ҳисобига янги иш ўринларини, айниқса қишлоқ жойларда, барпо этиш;
- ички бозорни маҳсулот билан тўлдириш ва маҳсулотларнинг экспортбоплигини ошириш мақсадида рақобатли бозор муҳитини яратиш;
- минтақаларда бозор инфратузилмасини интенсив ривожлантириш ва кўрсатиладиган хизматлар сифатини ошириш, хўжалик юритувчи субъектлар билан алоқаларини мустаҳкамлаш;
- самарали мулкдорлар синфини яратиш;
- қимматли қоғозлар ва кўчмас мулкнинг тўла қимматли бозорини барпо этиш.

Жаҳон тажрибаси барча соҳаларда сифатли ўсишни таъминловчи янгиликларни узлуксиз тарзда амалиётга жорий этиш жамият ва иқтисодий ривожланишнинг ҳаракатлантирувчи кучига айланганлигини кўрсатмоқда. Бугун ривожланишнинг инновацион моделлари ва “ақлли” технологиялар амалга оширилаётган мамлакатлар энг муваффақиятли ва барқарор ҳисобланади. Бундай мамлакатларнинг барқарор тараққиёти, уларнинг жаҳон бозорларида рақобатбардошлиги табиий ресурсларни экспорт қилиш ва жисмоний меҳнатдан фойдаланишга эмас, балки инновацион ғоя ва ишланмаларга асосланади. Ушбу мамлакатларда инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологияларни жорий этиш бўйича давлат стратегиясининг ижроси шартли равишда “келажак вазирликлари” деб номланувчи махсус идоралар томонидан амалга оширилади.

Инновацион ривожланиш учун масъул идораларнинг асосий вазифаси инновация ва фан ютуқларини кенг жорий этиш ҳисобига мамлакатнинг иқтисодий ўсиши ва жаҳон бозорларидаги рақобатбардошлигини таъминлаш ҳамда иқтисодиётда интеллектуал улушнинг кўпайиши ҳисобланади.

2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида аҳоли фаровонлигини тубдан ошириш ва турмуш сифатини яхшилаш, жамият ва давлатни ҳар томонлама ҳамда жадал ривожлантириш, мамлакатни модернизация қилиш ва ҳаётнинг барча соҳаларини либераллаштириш бўйича аниқ мақсадлар белгилаб олинди.

Бошқача қилиб айтганда, биз Ўзбекистонни ишлаб чиқаришда инновация ва интеллектуал ҳиссанинг юқори улуши бўлган барқарор бозор иқтисодиётига, замонавий ва глобал бозорда рақобатбардош саноатга, шунингдек, қулай инвестиция ва ишчанлик муҳитига эга жадал ривожланаётган мамлакатга айлантиришимиз лозим. Белгиланган мақсадларга Ўзбекистонни ривожланишнинг инновацион моделига тўлиқ ўтказмасдан туриб эришиш мумкин эмас, бу мамлакатда инновацион фаолиятни давлат томонидан кўллаб-қувватлашнинг ҳамда давлат бошқаруви, иқтисодиёт устувор тармоқлари ва ижтимоий соҳага инновацион ғоялар, ишланма ва технологияларни амалда жорий қилишни рағбатлантиришнинг самарали тизимини яратиш заруратини тақозо этади.

1-БОБ. “КОРХОНА ИҚТИСОДИЁТИ” КУРСИНИНГ МАЗМУНИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1.1. “Корхона иқтисодиёти” фанининг мақсади ва вазифалари.

1.2. Иқтисодиёт фан ва ишлаб чиқариш фаолиятининг соҳаси сифатида.

1.3. “Корхона иқтисодиёти” – иқтисодий фаннинг таркибий қисми ва билимлар соҳаси.

1.4. “Корхона иқтисодиёти” фанининг объекти, предмети ва ўрганиш услублари.

1.1. “Корхона иқтисодиёти” фанининг мақсади ва вазифалари

Иқтисодиётнинг изчил ва барқарор ривожланишини таъминлашда келгуси давр учун пухта ва ҳар томонлама асосланган чора-тадбирлар, муҳим вазифа ва йўналишлар, турли даражалардаги иқтисодий тараққиёт дастурларининг ишлаб чиқилиши ва аниқ белгилаб олиниши муваффақият гарови ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий фаолият учта ўзаро боғлиқ муаммоларга дуч келади. Иқтисодиёт назарияси бу муаммоларни қуйидагича таърифлайди.

Биринчидан, нимани ва қанча миқдорда ишлаб чиқариш?

Иккинчидан, қандай ишлаб чиқариш ва қанча ҳаражатлар зарур бўлади?

Учинчидан, ким учун ишлаб чиқарилади ва улар қандай тақсимланади?

Жаҳон амалиётидан маълумки, ривожланган давлатлар ҳам, юқоридаги масалаларни ҳал қилишда баъзи салбий ҳодисаларга дуч келмоқда. Булар жумласига кризислар, монополизм, инфляция, ишсизлик, истеъмол бозоридаги номутаносиблик, ресурсларни, товар ва хизматларнинг дифицитлиги, пул муомаласидаги нуқсон ва камчиликлар кабилар.

Юқорида келтирилган учта фундаментал муаммони ҳал қилиш, келтирилган камчиликларни, нуқсонларнинг ечимини топиш ўз-ўзидан ҳал бўлмайди. Бунинг учун улар ҳал қилиш усуллари ва механизмини тўғри топиш, истеъмолчилар талабини тўла қондириш йўллари излаш, юқори самарали ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, уни бошқариш, тармоқлараро ва хўжалик субъектлари ўртасидаги

иқтисодий алоқаларни боғлаш, сотувчи билан истеъмолчилар орасидаги муносабатларни такомиллаштириш каби иқтисодий ходисаларни уйғунлаштириш каби масалаларни ҳал қилиш зарурати юзага келади.

Буларни ҳал қилиш назарий ва амалий билимларни мустаҳкам эгаллаган, олинган билимларни муайян илмий, техникавий, ишлаб чиқариш, иқтисодий, ижтимоий вазифаларни ҳал этишда ижодий қўллай олувчи, масалани тўғри ўргана олувчи, уни ниҳоясига етказиш бўйича қулай қарор қилувчи мутахассисларга боғлиқдир.

Бундай маҳоратларга эга бўлиш сифатли иқтисодий, нафақат абстракт иқтисодий назария, балки кўпроқ амалий иқтисодий билим берувчи адабиётлар, дарслик ва ўқув қўлланмаларни яратиш ва чоп этишга ҳам боғлиқ.

Жамиятнинг ривожланиб бориши давомида кўпгина янги фанлар пайдо бўла бошлайди, мавжуд фанлар эса янада такомиллашади. “Корхона иқтисодиёти” фани иккинчисига тааллуқли.

Иқтисодиётнинг эркинлаштирилиши “Корхона иқтисодиёти” фанининг мазмунини ўзгартирди ва уни ўрганишга талаб янада ортди. Бу фанни билмасдан туриб, ҳар қандай корхонани ривожлантириб бўлмайди. Натижада жамиятнинг ривожланишига эришиб бўлмайди.

“Корхона иқтисодиёти” фани ишлаб чиқариш корхоналарида иқтисодий қонунларнинг амал қилишидаги ўзига хос хусусиятлари ва бу қонунларнинг ҳаракат қилиш механизмини ва улардан фойдаланган ҳолда корхоналарни мақсадга мувофиқ ташкил этиш ва юритиш йўллари хамда усуллари ўргатади².

“Корхона иқтисодиёти” фани иқтисодиётнинг бирламчи бўғини муаммолари, ишлаб чиқариш омиллари билан боғлиқ муаммолар ҳақидаги илмдир. Ишлаб чиқариш омилларига моддий, меҳнат ва молиявий ресурслар хамда тадбиркорлик қобилияти киради.

Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, қолаверса унинг тақдири, аксарият ҳолларда, нафақат корхоналардаги ресурслар миқдорига, айти пайтда уларда фаолият юритаётган ходимларнинг ишбилармонлиги билан ҳам боғлиқдир. Корхоналар раҳбар ва мутахассисларининг уддабуронлик, ишбилармонлик ҳислатлари ҳозирги иқтисодий танглик, моддий ва молиявий ресурсларнинг танқислиги даврида жуда кучли сезилади.

² Абдукаримов Б.А. ва бошқалар. Корхона иқтисодиёти. Дарслик. 2-қайта ишланган ва тўлдирилган нашри. – Т.: Фан, 2012 – 371-бет.

“Корхона иқтисодиёти” фани бозор иқтисодиёти шароитида моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш асосида корхоналарнинг фойдалилик даражасини ошириш масалаларини ўрганади. Мамлакатимизнинг иқтисодий тараққиёти эса, айнан, ишлаб чиқариш корхоналарининг самарали ишлаш билан боғлиқ.

“Корхона иқтисодиёти” фани ўз ўқувчиларига қуйидагиларни ўрганишга кўмаклашишни асосий вазифа этиб белгилайди:

- назарияда ва амалиётда қўлланиладиган иқтисодий категориялар;

- корхонанинг бошқарув тузилишини ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш усуллари;

- корхона фаолиятини таҳлил қилиш, режалаштириш ва прогнозлаш усуллари;

- корхона фаолиятини тартибга солиш принциплари ва усуллари;

- ишлаб чиқариш самарадорлиги кўрсаткичларини ҳисоблаш усуллари;

- турли мулк шаклларига асосланган корхоналарни ташкил этиш ва уларни иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамлаш йўллари;

- ишлаб чиқариш жараёнларида содир бўладиган қонуниятларни аниқлаш ва шу орқали ишлаб чиқариш жараёнларига иқтисодий баҳо бериш йўллари, усуллари ишлаб чиқиш ва уларни амалиётга жорий қилиш;

- меҳнатни ташкил этиш ва уни рағбатлантиришнинг энг мукамал тизимини ишлаб чиқишни ва жорий этиш йўллари;

- корхона фаолиятини юритишда содир бўладиган турли вазиятларни таҳлил қилиш, тўғри хулосалар қилиш, тавсия ва таклифлар киритиш.

Фан ва техниканинг шиддатли ривожланаётган ҳозирги шароитида олинган билим доимо тўлдириб борилиши керак. Фақат шундагина билим амалий аҳамиятга эга бўлади ва жамиятнинг ишлаб чиқариш кучига айланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик фаолиятини юритиш, чегараланган моддий ва молиявий ресурслардан оқилона фойдаланиш мутахассислардан чуқур иқтисодий билимга эга бўлишни талаб этади. Хўжалик юритиш бу асосан қулай ва оқилона қарорлар қабул қилиш билан боғлиқ. Бу ишлар мулк шакли ва

турларидан қатъий назар барча хўжалик объектлари учун бир хил қарашларни талаб этади.

Юқоридагиларни эътиборга олган ҳолда корхона иқтисодиётини ўрганишдаунинг фаолиятини юритишга боғлиқ ташкилий, иқтисодий, молиявий масалалар, назарий хулосалар амалий маълумотлар билан исботланган ҳолда ёритилишига эътибор қаратиш лозим.

Ўзбекистонда иқтисодиётнинг бозор муносабатларига ўтиши, унинг билан боғлиқ кўп укладли хўжалик юритишга ўтиш, бозор инфратузилмасини ҳамда янги хўжалик механизмининг шаклланиши корхоналарда хўжалик юритишнинг иқтисодий, ҳуқуқий, ахборот муҳитини тубдан ўзгартириб юборди. Бу ҳолат корхонани мазмунини, статусини, унинг жамиятдаги моҳиятини, бозор субъектлари орасидаги ролини тубдан ўзгартирди. Уларни айримларини келтирамиз: биринчидан корхонанинг мақсад ва вазифалари олдинги “маъмурий” бошқарув иқтисодиёт тизимидагидан тубдан ўзгаради.

Иккинчидан, ўзгаришлар корхона фаолияти ҳарактерига таъсир қилиб, уларни оддий товар (иш, хизмат) ишлаб чиқарувчидан тадбиркорлик бизнесига йўналтирди.

Учинчидан, корхоналарнинг янги ташкилий-ҳуқуқий шакллари ва кўп турлари вужудга келди.

Тўртинчидан, корхоналарнинг ташқи муҳити, уларнинг ўзаро алоқалари ҳамда иқтисодиётдаги бошқа субъектлар билан боғлиқлиги, мезо алоқалари тубдан ўзгарди.

Бешинчидан, корхона фаолиятини бошқаришда асосий ўринни буйруқлар, фармойишлар, директив кўрсатмалар ўрнига иқтисодий усуллар, иқтисодий манфаатдорлик кириб келди.

Олтинчидан, корхоналар хўжалик субъекти сифатида хўжаликни бошқариш, юритиш, ресурслардан фойдаланиш, ўз қарорлари бажарилиши учун жавобгарлик соҳаларида мустақилликка эришди. Корхоналар фаолияти натижаси, ютуқлари уларда самарали иш юритишга боғлиқ бўлиб қолди.

“Корхона иқтисодиёти” фанининг мақсади нақадар долзаблиги ва унинг вазифалари аҳамиятини Ўзбекистон Республикаси Президентининг кўплаб фармон ва қарорлари ҳамда алоҳида нутқларида белгилаб берилган устувор йўналишларда ҳам кўришимиз мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимизни 2018 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2019 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Олий Мажлисга Мурожаатномасида “Айнан ана шу энг муҳим вазифалар иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг асосий йўналишлари ва устувор вазифаларига жиддий ўзгартиришлар киритиш учун пойдевор бўлиши керак” деб таъкидлаб ўтилди³.

Пойдевор сифатида эса Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев томонидан қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармонида олиб борилаётган ислохотлар самарасини янада ошириш, давлат ва жамиятнинг ҳар томонлама ва жадал ривожланиши учун шарт-шароитлар яратиш, мамлакатимизни модернизация қилиш ҳамда ҳаётнинг барча соҳаларини либераллаштириш бўйича устувор йўналишларни амалга ошириш мақсадида 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси тасдиқланди⁴. Ушбу Ҳаракатлар стратегиясида иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устувор йўналишлари алоҳида муҳим ўрин эгаллайди.

Иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштириш асосида албатта *таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш, миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация ва диверсификация қилиш ҳисобига унинг рақобатбардошлигини ошириш масаласи туради.*

Бутун жаҳонда “**ўзбек модели**” номи билан тан олинган ўзимизга хос ва мос ривожланиш модели йўлида дадил қадамлар билан бораётганимиз кўлга киритилаётган ижтимоий ва иқтисодий муваффақиятларнинг бош омили бўлиб қолмоқда. Пировардида, иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар натижасида юртимиз кун сайин равнақ топиб, мамлакатимизнинг нафақат шаҳарлари, балки қишлоқларида ҳам саноат жадал ривожланиб бормоқда, замонавий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш корхоналари барпо этилмоқда.

Ҳаракатлар стратегиясида миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларининг рақобатбардошлигини ошириш масаласи ҳал этиш

³ Мирзиёев Ш. 2019 йилнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Олий Мажлисга Мурожаатномаси.// Халқ сўзи. 2018 йил. 29 декабрь.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли фармони. // Халқ сўзи. 2017 йил. 8 февраль.

бўйича Ҳаракатлар стратегиясида иқтисодиётнинг базавий тармоқларидаги 4400 дан ортиқ корхоналарнинг рентабеллик даражасини ошириш ва молиявий соғломлаштириш ҳамда ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш даражасини ошириш асосида ишчилар сонини кўпайтиришга эришиш режалаштирилган⁵. Бу тадбирлар натижасида корхоналарнинг рентабеллик даражаси ошади, ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш даражасини ошириш ва ишчилар сонини кўпайтиришга олиб келади.

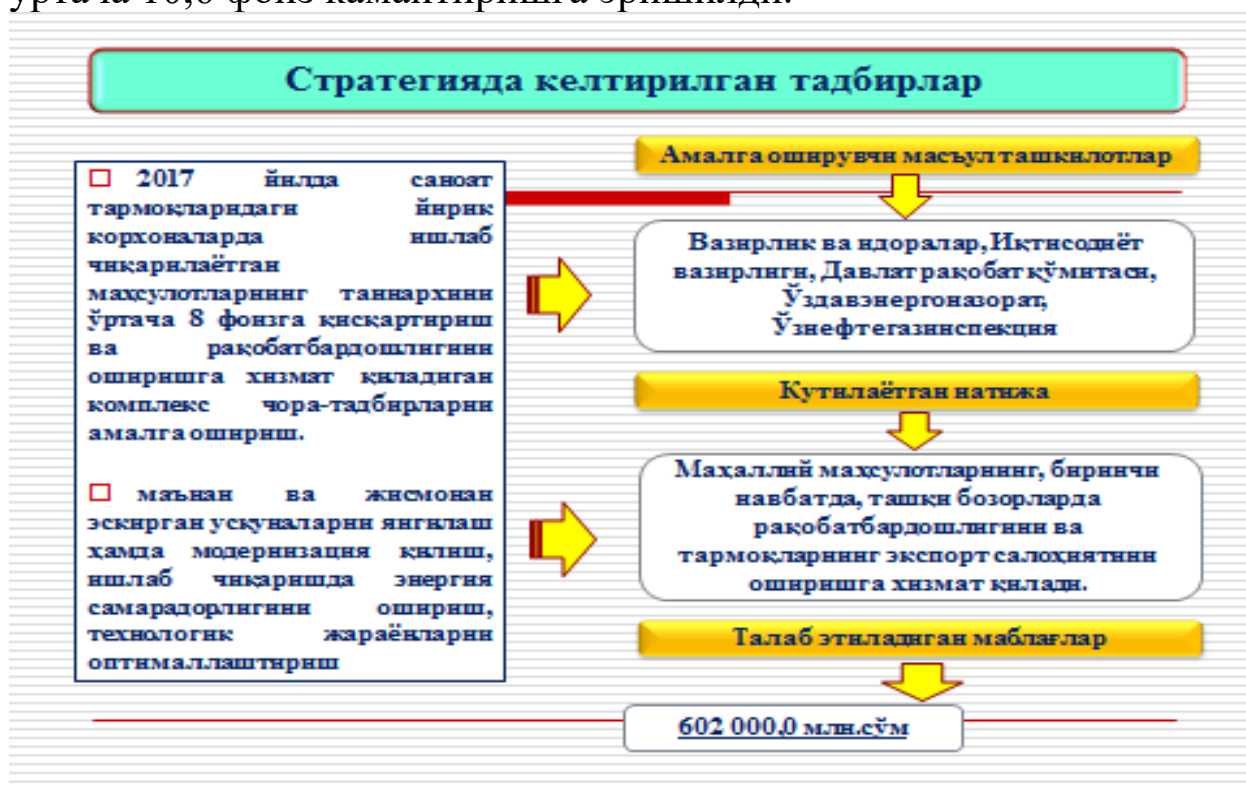
Давлат раҳбари томонидан Ҳаракатлар стратегиясида юқори технологияли қайта ишлаш тармоқларини, энг аввало, маҳаллий хомашё ресурсларини чуқур қайта ишлаш асосида юқори қўшимча қийматли тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришни жадал ривожлантиришга қаратилган сифат жиҳатидан янги босқичга ўтказиш орқали саноатни янада модернизация ва диверсификация қилиш зарурати алоҳида таъкидланди.

Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик янгилаш ва саноат тармоқларининг рақобатдошлигини ошириш бўйича комплекс чора-тадбирларнинг амалга оширилиши саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмини 2016 йилда 2015 йилга нисбатан 6.6 фоизга ўсишини таъминлади. Юқори қўшилган қийматга эга маҳсулотларни ишлаб чиқаришга йўналтирилган саноат тармоқларида динамик ривожланиш таъминланди. 2016 йилда маҳаллий хомашё ресурсларини босқичма-босқич чуқур қайта ишлаш ва тайёр истеъмол маҳсулотлар номенклатурасини кенгайтириш тармоқлари эвазига саноат маҳсулотларининг юқори ўсиш суръатларига эришилди. Хусусан, тўқимачилик буюмлари, кийим ва чарм маҳсулотлари ишлаб чиқариш 111,7 фоиз, озиқ-овқат маҳсулотлари 110,8 фоиз, фармацевтика маҳсулот ва препаратлари 123,9 фоиз, кимё маҳсулотлари, резина ва пластмасса буюмлари 129,7 фоиз, бошқа норуда менерал маҳсулотлар 113,8 фоизга ошди.

Саноатни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш лойиҳалари, шунингдек, 2015-2019 йилларда иқтисодиёт тармоқлари ва ижтимоий соҳада энергия сарфи ҳажмини қисқартириш, энергия тежовчи технологияларни жорий этиш чора-тадбирлари дастурининг ҳаётга самарали татбиқ этилиши натижасида республика ЯИМга энергия сарфини 7,4 фоизга, ҳамда йирик корхоналарда ишлаб

⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли фармони. // Халқ сўзи. 2017 йил. 8 февраль.

чиқарилаётган маҳсулотлар таннархини эса ўтган йилга нисбатан ўртача 10,6 фоиз камайтиришга эришилди.

Ҳаракатлар стратегиясини амалга оширишга оид давлат дастурида 2017 йилда саноат тармоқларидаги йирик корхоналарда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг таннархини ўртача 8 фоизга қисқартириш ва рақобатбардошлигини оширишни назарда tutувчи комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш белгилаб берилган. Шу жумладан, маънан ва жисмонан эскирган ускуналарни янгилаш ҳамда модернизация қилиш, ишлаб чиқаришда энергия самарадорлигини ошириш, технологик жараёнларни қулайлаштиришга алоҳида эътибор қаратилади. Бу йўналишга корхоналарнинг маблағлари ва тижорат банклар кредитлари ҳисобидан 602 000,0 млн. сўм инвестициялар йўналтирилади, бу эса маҳаллий маҳсулотларнинг, биринчи навбатда, ташқи бозорларда рақобатбардошлиги ва тармоқларнинг экспорт салоҳиятини оширишга хизмат қилади.

Юқоридагилар билан бир қаторда Ҳаракатлар стратегиясида иқтисодиёт тармоқлари учун самарали рақобатбардош муҳитни шакллантириш ҳамда маҳсулот ва хизматлар бозорида монополияни босқичма-босқич камайтириш бўйича вазифалар белгиланган. Мазкур йўналиш авваламбор 2017 йилда ушбу соҳани тартибга солувчи Ўзбекистон Республикаси қонунини қабул қилиш назарда тутилади. Мазкур қонунда қуйидагилар акс эттирилиши режалаштирилган:

- корхоналарнинг бирлашиши ва қўшиб олинишида монополияга қарши органнинг дастлабки розилигини олиш талабларини бирхиллаштириш;

- рақобатни чекловчи келишувлар, битимлар ва келишилган ҳаракатларга қарши кураш механизмларини такомиллаштириш;

- устун мавқега эга корхоналарнинг акция ва улушларини сотиб олишда тадбиркорлик субъектларининг ҳужжатларини кўриб чиқиш тартибини соддалаштириш;

- манфаатлар тўқнашувини бартараф этиш мақсадида шуъба корхона атомонидан таъсисчининг устав фондидан улуш сотиб олиши ва шуъба корхона вакилларининг таъсисчи кузатувчилар кенгашида аъзолигини таъқиқлаш.

1.2. Иқтисодиёт фан ва ишлаб чиқариш фаолиятининг соҳаси сифатида

“Борлиқ онгни белгилайди” ибораси маълум жиҳатлари билан ҳар бир инсон ҳамда жамият ҳаёти ва иқтисодиётнинг тузилишини англатади. Шу сабабли иқтисодиётнинг оила ўчоғи миқёсида, шунингдек, корхона, тармоқ ва бутун иқтисодиёт миқёсида кўриб чиқилиши бежиз эмас. Сўнгги ҳолатда гап макроиқтисодиёт ҳақида, унинг тенденциялари, қонуниятлари ҳақида бориб, унда кўриб чиқиладиган муаммолар баъзи ҳолларда корхона иқтисодиётидан сезиларлича фарқланади.

“Иқтисодиёт” атамаси биринчи бор Аристотель томонидан киритилган ҳамда кишиларнинг товар ишлаб чиқариш ва айирбошлагандаги хўжалик фаолиятини англатган. Товар ишлаб чиқариш, айирбошлаш ва реализация қилиш тизими қанчалик яхши ташкил қилинган бўлса, иқтисодиёт кўрсаткичлари ва аҳолининг турмуш тарзи, ресурслардан оқилона фойдаланиш, баҳони шакллантириш, солиққа тортиш, самарали қўлланувчи бошқарув тизими каби омилларни ҳисобга олган ҳолда шунчалик юқори бўлади.

Иқтисодиётнинг инсон ва жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамиятига ўз вақтида А.Смит юқори баҳо бериб, у инсонни “*homo economicus*” - “иқтисодий одам” деб атаган. Ҳақиқатан ҳам, ҳар бир одам иқтисодиётнинг моҳиятини, ҳаёт неъматлари нималар эвазига берилишини англамагунча, маблағларни ишлаб топиш ва улардан самарали фойдаланишни ўрганмагунча, оила миқёси ва ундан юқори даражадаги иқтисодиёт учун маъқул келувчи сифат ва миқдор параметрларига эга бўлади, деб ўйлаш нотўғри бўлар эди. Демак, иқтисодиёт параметрлари (ҳам салбий, ҳам ижобий), аввало, инсонлар ҳаракати ва фаолиятининг, оқилона хўжалик юритиш, моддий бойликларни ишлаб чиқариш, айирбошлаш ва тақсимлашни самарали олиб бориш қобилияти натижасида юзага келади.

Иқтисодиёт инсон ҳаётининг моддий, маънавий, физиологик ва бошқа эҳтиёжлари билан боғлиқ ҳар бир жабҳасини қамраб олади. Оила қуриш, келажак авлодни тарбиялаш, зарур турмуш тарзини таъминлаш учун кишиларга озиқ-овқат, кийим-бош, тураржой ва бошқа воситалар керак бўлади. Бу предметлар, қоидага кўра, иқтисодиётнинг турли тармоқларидаги корхоналарда ишлаб

чиқарилади. Шу сабабли бозор иқтисодиётининг ривожланиш тенденциялари ва қонунларини билиш, рўй бераётган ижтимоий-иқтисодий жараёнларни тушуниш ва исталган хўжалик муаммоларини ҳал қилишда муҳим шарт ҳисобланади.

«Иқтисодиёт» фан сифатида табиатда ҳамда инсон, жамоа ва жамият ҳаётида вужудга келувчи турли хил иқтисодий жараён ва ҳодисаларни прогнозлаштириш, таҳлил қилиш ва баҳолаш бўйича билимлар мажмуасини ифода этади. У бир инсон учун ҳам, бутун жамият учун ҳам зарур бўлган моддий ва номоддий объектларнинг катта қисмини ҳамда моддий ва маънавий неъматларни тайёрлаш, тақсимлаш усуллари ва жараёнларини ўз ичига олади. Агар «Иқтисодиёт» фанининг меъёр жиҳатлари корхона, фирма ва давлатнинг иқтисодий сиёсатини таъминласа, позитив жиҳатлари эса реал воқеликни баҳолайди ва таҳлил қилади ҳамда унинг ривожланишидаги қонуниятларни аниқлайди.

Б.А.Абдукаримов ва бошқалар муаллифлигидаги “Корхона иқтисодиёти” дарслигида фан тушунчасига - *“Фан - бу табиат, жамият ва тафаккур, ижтимоий тараққиётни таҳлил қилиш ва умумлаштириши тўғрисидаги инсоният томонидан жамлаштирилган билимлар йиғиндисига тушунилади. Бу билимлар орқали инсоният табиат сирларини чуқур ўрганиш имкониятига эга бўлади, техника ва технологияни, табиий фанларни ривожлантиради ҳамда ижтимоий тараққиётнинг муҳим муаммоларини ҳал қилади”*, - деб таъриф берилади⁶.

Инсоният фаолияти ва ҳаёти моддий борлиққа боғлиқдир. Инсон яшаш учун нимаики қилса, доимо чегараланган моддий бойликлар муаммосига дуч келади. Инсоннинг олий мақсади яхши яшаш, лекин ҳаводан ташқари ҳамма нарса чегараланган. Улардан одилонга фойдаланиш доимо инсон онги олдида кўплаган сиёсий, иқтисодий, техникавий, технологик, экологик ва ҳақозо муаммоларни кўяди. Бу муаммолар якка инсондан тортиб, корхона, фирма, уларнинг бирлашмалари, умуман регион, давлат иқтисодиёти миқёсига тааллуқлидир. Шунинг учун ҳам инсон пайдо бўлгандан тортиб, билан моддий борлиқ ўртасида доимо муносабат, кураш мавжуддир. Шунинг асосида, хўжалик юритиш, уни бошқариш тўғрисида инсоният доимо фикр юритиб, у тўғрисида билимлар тизимини яратиб келган. Шундай билимлар тизими фан деб юритилади.

⁶ Абдукаримов Б.А. ва бошқалар. Корхона иқтисодиёти. Дарслик – 2-қайта ишланган ва тўлдирилган наشري. – Т.: Фан, 2012 – 371-б.

Шу тариқа «Иқтисодиёт» фани изланиш ва услубий вазифаларни бажаради ҳамда жамият ҳаётининг барча соҳа ва тармоқларида қабул қилинувчи амалий қарорлар учун назарий асос бўлиб хизмат қилади. Фан-техника тараққиёти шароитларида иқтисодиёт фани жамиятда бевосита ишлаб чиқариш кучига айланиб бормоқда. Иқтисодий асослаб берилган ҳисоб-китоб ва прогнозлар «Иқтисодиёт» фанининг муҳим таркибий қисми сифатида хўжалик таваккалчилигининг рискини камайтириш, ишлаб чиқариш ва ресурслардан фойдаланишни қулайлаштириш, шунингдек, янги техника ва технологияларни ишлаб чиқаришга татбиқ этишда энг тўғри танлов олиб бориш имконини яратади.

«Иқтисодиёт» фани таркибига *тармоқлар* (саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт ва ҳоказо), *функционал* («Меҳнат социологияси ва иқтисодиёти», «Иқтисодий статистика», «Молия ва кредит», «Баҳони шакллантириш» ва ҳоказо) сингари *турли фантармоқлари* («Иқтисодий география», «Демография», «Иқтисодиёт тарихи» ва бошқалар) тизими киради. «Иқтисодиёт» фанининг бу ва бошқа йўналишларида чуқур билимга эга бўлиш инсонларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш, оқилона хўжалик юритиш, ходимларни янги иқтисодий фикрлаш руҳида тарбиялашга катта туртки бўлади.

Иқтисодий назария «Иқтисодиёт» фанининг, жумладан, юқорида санаб ўтилган йўналишларнинг методологик асоси, уларнинг пойдевори бўлиб хизмат қилади. У реал воқелик билан боғлиқ бўлиш баробарида давлатнинг иқтисодий сиёсати, унинг кучли ва кучсиз томонлари, шунингдек, иқтисодий тараққиётга эришиш мумкин бўлган йўлларни мос келувчи босқичларида акс эттиради. Бу мақсадда «Иқтисодиёт» фани статистик кузатув, гипотезаларни илгари суриш ва текшириш, таҳлил ва синтез, индукция ва дедукция, иқтисодий жараёнларни моделлаштириш, тажриба (эксперимент)лар ўтказиш каби бир қатор воқеликни англаш усул ва услубларини ишлаб чиққан ва улардан муваффақиятли равишда фойдаланади. Айтиш жоизки, бу усуллар нафақат иқтисодий, балки предмети ва тавсифига кўра, табиий ва бошқа турдаги фанларда ҳам қўлланиши мумкин.

Иқтисодиёт бозор муносабатлари йўлида ривожланаётган ҳозирги кунда эътиборга молик ва ечимини топмаган муаммолар талайгина бўлиб, «Иқтисодиёт» фанига қизиқиш ортиб бормоқда. Инсон ҳаёти ва фаолиятига муносиб, сиёсат ва давлат аралашувидан

холи бўлган, ижтимоий-иқтисодий тараққиётга йўналтирилган иқтисодиётни барпо этиш вазифаси қўйилмоқда. П.Самуэльсоннинг иқтисодиёт бўйича дарслигида кўрсатиб ўтилишича, “иқтисодиёт фанини мунтазам равишда ўрганиб бормайдиган инсон муסיқий асарга ўз баҳосини бермоқчи бўлаётган гаранг кишига ўхшайди”.

Шу билан бирга «Иқтисодиёт» фани барча ҳаётий муҳим саволларга тайёр жавоб бермайди, чунки иқтисодиёт ишлаб чиқариш, бошқарув, тартибга солиш, прогнозлаш соҳаси сифатида оддий фан тушунчасидан кўра, мураккаброқ категорияни англатади. У фақатгина илмий восита бўлиб, иқтисодий воқеликни англаш усули хизматини ўтайди. Иқтисодиёт иқтисодий фаннинг ўзига хос синов майдони, асосидир. Иқтисодиётнинг ривожланиш тенденция ва қонунларини илмий жиҳатдан ўрганиш «Иқтисодиёт» фани ва унинг алоҳида тармоқларининг муҳим вазифаси ҳисобланади.

Моддий ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолдаги реал иқтисодиёт мавжуд эмас. Моддий ишлаб чиқариш иқтисодиёт ривожланишининг асоси, хўжалик фаолиятининг бошланғич нуқтаси бўлиб келган ва шундайлигича қолади. Шу сабабли иқтисодиётнинг турли даражадаги - корхона, тармоқ ва бутун давлат миқёсидаги ҳолати моддий ишлаб чиқаришнинг ютуқлари, жумладан, моддий ишлаб чиқаришнинг кенг маънода истеъмол, ёки бошқача айтганда, бозор талабига мос келиши билан тавсифланади ва олдиндан белгилаб берилади.

“Иқтисодиёт доимо моддийдир” ибораси инсоннинг ҳаётий эҳтиёжлари, яъни уй-жой, озиқ-овқат, кийим-кечак, автомобиль ва ҳоказоларга эҳтиёжларидан ташқари, иқтисодиётнинг аҳоли ва иқтисодиёт учун зарур маҳсулот(товар) тайёрланувчи моддий ишлаб чиқариш соҳаси билан алоқасини ҳам акс эттиради. Айнан моддий ишлаб чиқариш соҳаси (саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт ва ҳоказо) аҳолининг асосий қисмини иш билан таъминлайди. Меҳнат билан бандлик кўрсаткичи иқтисодиёт ҳолатининг ўзига хос “барометри” вазифасини бажаради: аҳолининг меҳнат билан бандлиги қанчалик юқори бўлса, ишсизлик суръати шунчалик паст бўлади ва аксинча.

Замонавий фан-техника тараққиёти ишлаб чиқариш ва иқтисодиётнинг узлуксиз ривожланишида *компьютерлаштириш ва ахборотлаштириш*, интернет тармоғига киришни илгари сурмоқда. Бу эса бошқарув тизимининг энг муҳим бўғинларидан ташқари, ишчи кучининг сифатини ошириш воситаси ҳамда ишлаб чиқариш

жараёнини муваффақиятли ташкиллаштириш учун туртки бўлиб хизмат қилади.

Бироқ моддий ишлаб чиқаришнинг етакчилик ролини инкор этмаган ҳолда иқтисодиётнинг ривожланишига *ишлаб чиқариш инфратузилма* (транспорт, алоқа, энергетика ва ахборот хизмати) ва *ижтимоий инфратузилма* (маориф, соғлиқни сақлаш, умумий овқатланиш, уй-жой-коммунал хизмати ва бошқалар)нинг ролини ҳам кўрсатиб ўтишимиз даркор. Бу соҳаларда ҳам аҳолининг катта қисми меҳнат билан банд бўлиб, уларнинг меҳнати моддий ишлаб чиқариш ходимлари меҳнатидан кам фойда келтирмайди. Шундан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, **иқтисодиёт** – илмий категорияга нисбатан ишлаб чиқариш категориясига яқинроқ бўлиб, фан-техника тараққиёти, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларининг ўзаро самарали алоқалари, реурслардан оқилона фойдаланиш ва оқилона бошқарув туфайли фаолият юритмоқда ва ривожланиб бормоқда.

Иқтисодиёт доимо динамик бўлиб, сифат ва миқдор ўзгаришларига дучор бўлади. Баъзи ҳолларда салбий ҳолатлар (масалан, қишлоқ хўжалигида қурғоқчилик, қорамоллар ўлими; уруш, терроризм ва ҳоказо) юзага келса ҳам, иқтисодиётда ижобий силжишларга эришиш мумкин. Фан-техника тараққиёти, малакали ходимлар, хўжалик механизми ва ундан оқилона фойдаланиш, изланиш, тадбиркорлик, ташаббускорлик, рағбатлантириш иқтисодиётда ижобий силжишларга эришиш учун хизмат қилади.

Бозор муносабатларига асосланилган ҳозирги даврда иқтисодиётни кўтариш учун бу ва бошқа имкониятлар фақатгина давлатнинг қўлида мужассамланган эмас, балки иқтисодиётнинг асосий ишлаб чиқариш бўғинини ташкил қилувчи хўжалик юритувчи субъектлар - корхона, фирма, комбинат ва бошқа ишлаб чиқариш тузилмаси вакилларига ҳам катта имкониятлар берилган.

1.3. “Корхона иқтисодиёти” - иқтисодий фаннинг таркибий қисми ва билимлар соҳаси

Фан тадқиқотлар фаолияти соҳаси бўлиб, асосий мақсад табиат, жамият ва фикрлаш тўғрисида янги билимлар ишлаб чиқишга йўналтирилади. «Иқтисодиёт» фани умумий фанларнинг таркибий қисми бўлиб, унинг ўрни ва аҳамияти тўғрисида аввалги бўлимда қисқача тўхталиб ўтилди. Фан ёрдамисиз атрофимизни ўраб турган

дунё тўғрисидаги билимлар тизимини яратмасдан жамият тараққиётига эришиш мумкин эмас. Илмий ўрганиш воқеликни оддий ҳаётий тарзда қабул қилишдан фарқли равишда, ҳодиса ва жараёнларни чуқур англаш, ўзаро алоқаларини изоҳлаб бериш, уларнинг ривожланиш сабаблари ва кучларини аниқлаш имконини беради.

«Корхона иқтисодиёти» - аҳоли ва иқтисодиёт учун зарур бўлган маҳсулот ишлаб чиқариш, иш бажариш ва хизмат кўрсатишнинг ижтимоий-иқтисодий ва маъмурий-хўжалик механизмларини ўрганувчи ва изоҳлаб берувчи фандир. У табиат ва жамиятнинг муайян ишлаб чиқариш шароитларида ривожланишининг объектив қонунлари намоён бўлиши ва амал қилиши, шунингдек, корхоналар фаолиятига бевосита ва билвосита таъсир кўрсатувчи давлат миқёсида қабул қилинувчи қоида, меъёр ва қонун ҳужжатларига таянади.

«Корхона иқтисодиёти» «Иқтисодиёт» фанининг таркибий қисми бўлсада, мустақил билимлар соҳаси ҳисобланади. У бошқа иқтисодий фанлардан, айниқса, «Микроиқтисодиёт»дан мазмуни ва маълумотларни келтириш мантиқига кўра фарқланади. Афсуски, баъзи олимлар «Корхона иқтисодиёти» ва «Микроиқтисодиёт»ни бир-биридан фарқламайдилар. Ҳақиқатан ҳам, «микро» сўзи иқтисодий ҳодиса ва жараёнларни иқтисодиётнинг бирламчи бўғинлари - корхона ва фирмалар миқёсида кўриб чиқишни кўзда тутаяди, бироқ уларнинг иккита бир хил предмет эмаслигига микроиқтисодиёт ва корхона иқтисодиёти бўйича дарсликларни ўқигач ишонч ҳосил қилиши мумкин. «Микроиқтисодиёт» билан таққослаганда «Корхона иқтисодиёти» хўжалик амалиётига яқинроқ, ҳар бир иқтисодчи учун зарур иқтисодий билимлар мажмуасини шакллантирувчи фан эканлиги кўзга ташланади. Бирламчи бўғин иқтисодиётини яхши билган замонавий мутахассисларни хўжалик юритишда энг хавфсиз ва самарали йўлни топишлари сабабли иқтисодиётнинг «штурманлари» деб аташ мумкин.

Ҳозирги кунда корхона иқтисодиётига қизиқиш сезиларли равишда ўсган. Гап шундаки, бозор иқтисодиёти шароитида янги ҳуқуқий-ташкилий шаклдаги корхоналар, хомашё, материал ва асбоб-ускуна етказиб берувчилар, шунингдек, бевосита маҳсулот ёки товар истеъмолчилари (ҳаридорлар) билан янгича иқтисодий муносабатлар вужудга келиб, ривожланиб бормоқда. Бундан ташқари, корхона аввало, ишлаб чиқариш жамоаси, одамларнинг

турли тарздаги фаолияти бўлиб, улар ўртасидаги ўзаро муносабатлар тизими юзага келади ҳамда маълум бир турмуш тарзи, маънавият ва ахлоқ меъёрлари шаклланади. Бу хўжалик юритиш шакл ва усуллари қайта кўриб чиқиш, корхонанинг иқтисодиёт ривожланишидаги ўрни ва ролига янгича ёндашишни талаб қилади.

Таҳлилларга кўра, исталган корхона фаолиятида турлича саволлар юзага келади. Масалан, корхона қай тарзда фаолият юритиши керак ва даромад нимага боғлиқ бўлади? Самарадорлик ва иқтисодий барқарорлик нималарга боғлиқ? «Хомашё етказиб берувчилар ва истеъмолчилар билан қандай ишлаш керак?» «Маҳсулотни сотишда воситачилардан фойдаланиш зарурати; Ишлаб чиқариш суръатини қандай ошириш мумкин?» «Рақобатчилик курашида нима ва қандай омиллар муваффақият келтиради?» «Ишлаб чиқариш ва сотишни бошқариш тизими қандай бўлиши лозим?» ва ҳоказолар. Корхоналар фаолиятида бирон-бир маҳсулотни **қачон, қаерда, кимга сотиш, нимани, қанча, қандай қилиб** ишлаб чиқариш лозим, деган саволга жавоб бериш муҳим аҳамият касб этади.

Шу ва шунга ўхшаш саволларга жавоб топишни амалиётда хато ва синовлар усули асосида амалга ошириш, ҳозирги пайтда нафақат корхона учун, балки бутун жамият учун ҳам қимматга тушиши мумкин. Бунда корхоналарнинг банкротга учраши ва тугатилиши, иқтисодиётнинг айрим соҳа ва тармоқларида ишлаб чиқариш ва меҳнат фаоллигининг пасайиши, меҳнат самарадорлиги суръатининг пастлиги ва ҳоказолар гувоҳлик бериши мумкин. Худди шу қаторга тўловларнинг амалга оширилмаслиги, муддати ўтиб кетган қарзлар ва корхоналар фаолиятидаги бошқа иқтисодий камчиликларни ҳам киритиш мумкин. Бунга асосий сабаб эса ўрта ва қуйи бўғиндаги раҳбарларнинг бозор иқтисодиёти шароитида янгича хўжалик юритиш тизими шакл ва усуллари билмасликларидир.

Афсуски, корхоналар иқтисодий бўлимларининг фаолияти ҳам нуқсонлардан холи эмас. Кузатувлар кўрсатадики, иқтисодий бўлимлар ўз мавқеини барча корхоналарда ҳам сақлаб қолмаган бўлиб, зарур маркетинг тадқиқотлари доим ҳам ва тўлиқ ҳолда амалга оширилмайди, улар замонавий бизнес стратегиясини яхши тушунавермайди. Иқтисодчиларнинг баъзи қисми иқтисодиёт “штурманлари” вазифасини бажара олмайдилар, ташаббускорлик ва новаторлик ғоялари ўрнига эскичасига “юқоридан” буйруқ ёки кўрсатма кутадилар, ўтмишда корхоналарнинг иқтисодий

барқарорлигини таъминлашда ўз ўрнига эга бўлган ва ҳозирги бозор муносабатлари даврида ҳам инкор қилинмайдиган ташкилий-техник чора-тадбирларни (зарур ҳолларда бошқа категориядаги мутахассисларнинг иштирокида) самарали тарзда ишлаб чиқмайдилар.

Бугунги кунда аксарият корхоналар акциядорлик жамиятлари, холдинг ва молия-саноат гуруҳлари тузиш йўлидан бормоқда. Давлат корхоналарнинг ташаббускорлиги, ижодий изланиш ва тадбиркорлиги учун кенг йўл очиб, уларнинг ишлаб чиқариш функцияларини режали иқтисодиёт давридаги каби назорат, лимит ва қаттиқ меъёрлар билан чеклаб қўяётгани йўқ. Яъни қонунда таъқиқлаб қўйилган ҳоллардан ташқари барча ҳолатларда мустақил хўжалик фаолияти ва эркинлиги замонавий корхоналар фаолиятининг энг асосий хусусияти бўлиб, мазкур ўқув қўлланмада кўриб чиқиладиган барча масалар ушбу асосда юзага келган.

Бироқ бозор иқтисодиёти автоматик равишда муваффақият ва тўкинликни таъминлаб беради, давлат эса барча корхоналар фаолиятига умуман аралашмайди, деб ўйлаш мутлақо хато бўлар эди. Давлат иқтисодиётнинг асосий ислохотчиси бўлиб келган ва ҳозир ҳам шундайлигича қолади. Давлат ўз зиммасидан маъмурий-буйруқбозлик функцияларинигина соқит қилиб, махсус иқтисодий таъсир чоралари ёрдамида иқтисодиётни назорат қилиш ва бошқарув функцияларини, шунингдек, иқтисодиётнинг хўжалик юритувчи субъектларнинг тўғридан-тўғри мажбуриятига кирмайдиган ҳамда уларнинг қўлидан келмайдиган соҳаларини ривожлантиришдаги иштирокини сақлаб қолган.

Маълумки, иқтисодиёт жамият ҳолати, ишлаб чиқариш кучларидан фойдаланиш ва уларнинг ривожланиш даражаси, фан-техника тараққиёти ютуқларидан фойдаланиш, кишиларнинг маданияти ва маълумоти даражаси ва ҳоказоларни акс эттиради. «Корхона иқтисодиёти» билимларнинг мустақил соҳаси ва иқтисодиёт фанининг таркибий қисми сифатида масаланинг айнан шу томонига кўпроқ эътибор қаратади. Жамият учун зарур моддий бойликлардан ташқари миллий даромаднинг ҳам асосий қисми айнан корхоналарда ишлаб чиқарилиши сабабли корхоналар иқтисодиётининг ҳолати бутун иқтисодиётга тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади, деб ҳисобланади. Корхона қайси тармоққа мансублиги ва мулк шаклидан қатъи назар қанчалик яхши ва самарали ишласа, иқтисодиёт кўрсаткичлари ҳамда аҳолининг турмуш тарзи шунчалик юқори бўлади.

Бундай шароитларда хўжалик амалиёти ва фан олдига **биринчи ўринда** ҳар бир корхона, тўғрироғи, ишлаб чиқаришда қатнашувчи бутун жамоанинг бозор муносабатларига асосланган ҳозирги иқтисодиётнинг ривожланиш тенденциялари ва қонунларини, аввало, унинг асосий кўрсаткичлари - талаб ва тақлиф тушунчаларини билиши ва тўғри тушуниши, **иккинчидан**, миллий иқтисодиётнинг ривожланиши ва мамлакатнинг ривожланган давлатлар қаторига қўшилишида ўз ҳиссасини қўшиши, **учинчидан** эса, ишлаб чиқаришнинг ҳар бир бўғинида юқори самара ва сифат кўрсаткичларига эришиш масаласи қўйилади.

Иқтисодиётнинг ривожланишига керакли билим ва кўникмаларни, маблағ ва кучларни киритмай, корхона ҳам, жамият ҳам ривожланган иқтисодиёт ҳамда моддий неъматларнинг тўқинлиги ва турмуш тарзининг юқорилигини талаб эта олмайди.

Ҳозирги кунда бозор иқтисодиёти ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши ва корхоналарнинг мустақил фаолият юритишига кенг имкониятлар очиб бериш билан бирга ходимларга, уларнинг билимлари, кўникмалари ва малакаларига катта талаблар қўймоқда. Бир томондан, фан-техника тараққиёти, иккинчи томондан эса бозор муносабатлари ва рақобатчиликнинг ривожланиб бориш шароитларида меҳнат бозорида фақатгина замонавий корхоналар иқтисодиётини яхши билувчи, унинг балансини тўғри тушунувчи, бизнес-режа ишлаб чиқаришга қодир, инвестицион ва бошқа хўжалик фаолияти билан боғлиқ қарорларни қабул қилишни тўғри амалга оширувчи мутахассислар муваффақиятга эришиши мумкин.

1.4. “Корхона иқтисодиёти” фанининг объекти, предмети ва ўрганиш услублари

Объект латинча «objectum» сўзидан олинган бўлиб, ўзбекча нарса, буюм мазмунини билдиради. Фалсафада эса объект сўзи биздан ташқарида ва онгимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган борлик, воқелик, моддий дунё, мавжудот мазмунида ҳамда киши фаолияти, диққат-эътибори қаратилган ҳодиса, предмет ёки шахс маъносида ҳам қўлланилади⁷.

Оддий ҳаётда объект корхона, ташкилот, муассаса ёки бирор бир фаолият ўтказиладиган жой маъносида тушунилади.

⁷ Абдукаримов Б.А. ва бошқалар. Корхона иқтисодиёти. Дарслик – 2-қайта ишланган ва тўлдирилган нашри. – Т.: Фан, 2012 – 371-б.

Ҳар қандай фаннинг ўрганадиган, унинг мақсади қаратилган объекти мавжуд.

Корхона иқтисодиёти фанининг объекти иқтисодчи олимлар томонидан турлича таърифланади ва улар бир-биридан мазмунан фарқ қилади. В.Я.Хрипач, Г.З.Суша, Г.К.Оноприенко ва бошқалар корхона иқтисодиёти фанини объектини «корхона»¹ деб ҳисоблайди. К.А.Раицкий корхона иқтисодиёти фанининг объектига қуйидагича тариф беради: «алоҳида хўжалик субъектларида рўй бераётган барча жараёнлар ва улардан келиб чиқадиганлар»².

Немис олимлари Ф.К.Беа, Э.Дихтла, М.Швайтцерлар³ маданият корхона иқтисодиётининг объекти деб ҳисоблайдилар. Уларнинг фикрича, доимий ўзгариб турувчи иқтисодий реаллик ҳақиқатда олганда бошқа ҳодисалар (диний, ҳуқуқий, бадий, техникавий, тиббий характердаги) билан тифиз боғлиқ бўлиб, улар мажмуаси (йиғиндиси) корхона иқтисодининг тажриба асосини ташкил қилади. Бу асосини улар миллий маданият деб ҳисоблаш мумкин дейдилар. Немис олимларининг фикрича, иқтисодий муаммолар ва иқтисодий хатти-ҳаракатлар маданият соҳаси билан тўла интеграциялашади. «Саноат, корхонаси, ҳунармандлик корхонаси, савдо корхонаси, банк, суғурта ташкилоти, давлат органи, театр, олий мактаб, музей ёки масжитми фарқи йўқ. Улар корхона иқтисодининг объекти ҳисобланади ва улар билан боғлиқ иқтисодий масалалар тадқиқот предмети бўлиши мумкин» деб таъкидлайдилар.

Профессор Э.Х.Махмудовнинг таъкидлашича, **«Корхона иқтисодиёти»** худди бошқа фанлар каби биринчи ўринда ўрганиш функциясини бажаради. Унинг маҳсулот ишлаб чиқариш моддий-техника ресурсларини сарф қилишни талаб қилиши билан, ходимлар меҳнати уларга ҳақ тўлаш ва рағбатлантиришнинг бошқа шакллари билан, даромад ҳажми эса ҳаражатлар миқдори ва баҳони шакллантириш билан боғлиқ бўлган қўшма корхоналарда содир этилувчи ҳодиса ва жараёнларни ўрганиши ва изоҳлаши мўлжалланган. Бунда гап қандайдир омилларни оддий тарзда констатация қилиш ҳақидагина эмас, балки корхоналар иқтисодий ҳаётининг моҳиятини англаш, уларнинг иқтисодий ҳолатини яхшилаш йўллари танилаш, баҳолаш ва таҳлил қилиш, энг муҳим

¹ Хрипач В.Я., Суша Г.З., Оноприенко Г.К. и др. Экономика предприятия. - Минск; Эканомпресс. 2000. - 8 с.

² Раицкий К.А. Экономика предприятия: Учебник для ВУЗов. - М.: Информационно-внедренческий центр «Маркетинг», 1999. -9с.

³ Экономика предприятия: Пер. с нем. - М.: ИНФРА-М, 1999. -9с.

иқтисодий жараёнларни прогнозлаштириш ва моделлаштириш ҳақида ҳам боради⁸.

Мазкур фаннинг **тадқиқотлари** объектлари турли мулк шаклидаги микрофирма, кичик ва йирик корхоналар ҳисобланади. Ҳозирги кунда иқтисодий фаолиятнинг, моддий ишлаб чиқаришнинг жорий ва истиқболли ривожланиш стратегияси ҳамда мамлакат иқтисодий салоҳиятини мустаҳкамлашнинг асосий оғирлиги айнан корхоналар “елкаси” га юклатилмоқда.

Корхона иқтисодиётнинг бир бўғини бўлиб, унда энг малакали ходимлар мужассамланган ҳамда самарали бошқарув - менежмент қўлланиб, ресурслардан оқилона фойдаланиш ва замонавий техника ва технологиялардан фойдаланиш масалалари ҳал қилинади. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг юқори сифат кўрсаткичларини сақлаган ҳолда ҳаражатларни камайтириш ва даромад (фойда)ни ошириш деярли ҳар бир корхонанинг асосий вазифаси ҳисобланади.

Фаннинг **предмети** бозор муносабатлари шароитларида корхоналар фаолиятининг назарий ва амалий асослари, корхоналар фаолиятида иқтисодий қонуниятларнинг намоён бўлиши, шунингдек, уларнинг ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолияти самарадорлигини ресурслардан оқилона фойдаланиш, оқилона бошқарув, инвестицион ва тадбиркорлик фаоллиги асосида ошириш йўллари аниқлаш билан ифодаланади.

Фаннинг предметини ташкил қилувчи энг асосий муаммо ва масалалар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

* бозор муносабатларида корхонанинг роли, ўрни ва хатти-ҳаракатлари ҳамда давлат идоралари билан ўзаро алоқалари;

* корхонанинг ташкилий тузилмаси ва бошқарув механизми;

* ишлаб чиқаришни режалаштириш ва прогнозлаштириш;

* корхонанинг инновацион ва инвестицион фаолияти;

* ресурс корхонанинг салоҳияти ва ресурслардан фойдаланиш;

* ишлаб чиқариш фаолияти самарадорлигини баҳолаш ва таҳлил қилиш;

* корхонанинг тижорат сирлари ва иқтисодий хавфсизлиги.

Юқоридаги ва бошқа саволлар ўзгарувчан динамика асосида ўрганилиб, замонавий корхоналарни бошқаришнинг турли шакл ва усуллари вужудга келиши ва йўқолиб кетишининг тарихий

⁸ Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти. Ўқув қўлланма. – Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2006, – 208 б.

сабаблари аниқланади. Бундай муайян тарихий ёндашув ушбу фанни ўрганишнинг муҳим методологик ҳолатларидан бири ҳисобланади.

Ҳар қандай илмий фан ўрганадиган предметдан келиб чиқиб, ўз усулларини (методларини) яратган. Метод грек тилидан «methodos» сўзидан олиниб, «бирор нарсага йўл топиш» деган маънони билдиради. Ўзбек тилида метод сўзи усул маъносига тўғри келади⁹.

Фан усули (методи) деганда табиат ва жамиятда содир бўлаётган ҳодиса ва жараёнларни билиш, ўрганиш ва тадқиқ қилиш учун фанда қўлланиладиган математик ва статистик услублар мажмуасига тушинилади.

Усул, фикримизча, жамият сирларини объектив фикрлаш, назарий мушоҳада қилиш ва амалиётга жорий этиш воситалари сифатида кўриб чиқилиши мумкин.

Усул, фалсафий маънода қаралса, илмий фан ўрганадиган предметни инсон фикрида нусхаланиши ёки шаклланишини билдириб, уларни ўрганиш қуроли сифатида қаралади.

Онгли равишда, илмий асосланган фан усулларини қўллаш, ҳар бир фан учун янгиликлар яратиш учун асос бўлиб ҳисобланади.

Қадимги ислом дунёсида олимлар табиат ва жамиятни ривожланиши, тафаккурни такомиллаштиришни ўрганишда «Ривожланиш-шаклланиш» назариясини қўллаганлар. Ушбу назария асосида фикр юритишнинг «Аллоҳ-инсон-модда-вақт-иқтисодий равақ» усулидан фойдаланилган. Шу билан бирга, билиш жараёнининг ривожланиши асосида илмий фикр юритишнинг умумий усуллари ҳам яратилган. Улар қаторига деалектика, индукция, дедукция, анализ ва синтез кабилар киради.

Барча иқтисодий фанларнинг усулларининг фалсафий асоси ва умумий билиш қуроли сифатида диалектика усули қўлланилади. Шу билан бирга билиш жараёнининг ривожланиши асосида илмий фикр юритишнинг умумий усуллари ҳам топилган. Улар қаторига индукция, дедукция, анализ ва синтез кабилар киради.

Келтирилган усулларнинг қисқача мазмунини ёритиб ўтамиз.

Боболаримиз қўлланилган «Ривожланиш – шаклланиш» назарияси, Аллоҳнинг яратувчанлиги, унинг бирламчилигини асослаб, кейин инсон – модда – вақт – иқтисодий раваққа қараб ривожланишни амалга оширишни асослайдиган фикр юритиш усулидир.

⁹ Абдукаримов Б.А. ва бошқалар, Корхона иқтисодиёти. Дарслик – 2-қайта ишланган ва тўлдирилган нашри. – Т.: Фан, 2012 – 371-б.

Аслида, тарихда диалектика диалог ва тортишув маҳорати, яъни савол-жавоб орқали тортишув ўтказиш қобилияти ҳамда нарсалар, тушунчаларни шакл ва турларга таснифлаш маҳорати деб тушунилган.

Диалектика грекча «dialektike» сўзидан келиб чиқиб, табиат, жамият ва тафаккурнинг умумий қонунларини ўрганиш усули сифатида вужудга келган.

Қадимий фалсафа табиат ва жамиятда бутун борлиқ ўзгарувчанлигини асослаган ва ҳодисалар, жараёнларни бир ҳолатдан иккинчи қарама-қарши ҳолатга ўтишини исботлаган. Аристотель диалектикани эҳтимол фикрларини исботлаш тўғрисидаги фан сифатида ўрганган.

Бутун борлиқ, мавжудотни ҳар бири ҳам бор ҳам йўқ; ўз ўзига тенг ва тенг эмас; ўзига ўхшайди ва ўзидан қарама-қарши ҳолатга ўтади. Шунинг учун ҳам борлиқ тўла қарама-қаршиликдан иборат, ягона ва кўп, мангу ва ўтувчан; ўзгармас ва ўзгарувчан; тинч ҳолатда ва ҳаракатда. Бундай жараёнларни ўрганиш усули сифатида диалектика вужудга келган.

Шундай қилиб, фалсафанинг табиат, жамият ва тафаккурни ўрганиш усули диалектика деб тушунилади.

Иқтисодий воқелик ҳам бутун жамиятдаги борлиқни бир қисмидир. Шунинг учун иқтисодий воқеликда содир бўлаётган ҳодиса ва жараёнларни ўрганишда барча иқтисодий фанлар, шу жумладан, корхона иқтисодиёти диалектика усулидан кенг фойдаланади.

Индукция латинча «inductio» сўзидан олинган бўлиб, хабар олиш мазмунини билдиради. У фикр юритишнинг бир тури ва тадқиқ қилиш усулидир. Умуман, индукция тадқиқот қилиш ва хулосаларни асослашда хусусийлик, айрим воқеликдан умумийликка ўтиш усулидир. Иқтисодий жараёнларни таҳлил қилишда умумий назарий билимга эга бўлиш учун унинг алоҳида томонлари, эмприк асослари ўрганилиб, хулоса қилинади.

Дедукция латинча «deductio» сўзидан олиниб, сўзма-сўз «чиқариш» маъносини билдиради. Дедукция ҳам индукция каби фикр юритишни бир тури ва тадқиқ қилиш усули бўлиб, индукция усулининг тескарасидан фойдаланилади. Дедукция усули қўлланилганда умумийликдан хусусийликка қараб фикр юритилади ва тадқиқот олиб борилади.

Индукция ва дедукция мантиқ фикр юритишга асосланган. Иқтисодий тадқиқотлар ўтказишида айрим белгиларни таҳлил қилиб унинг асосида умумий жараёнга баҳо бериш ёки унинг тескари ҳоллари юз беришга кўп тўқнашамиз.

Анализ ва синтез грекча «analysis» ва «synthesis» сўзларидан олинган бўлиб, анализ - бўлиш, ажратиш ва синтез - мувофиқлик, муносиблик маъносини билдиради. Анализ ва синтез тадқиқот усули бўлиб, умумий мазмунни яхлитликни алоҳида таркибий бўлимларга (хусусийликга) ажратиш ва яхлитликни алоҳида таркибий бўлимлардан яратиш жараёни тушунилади. Булар ҳам тадқиқотнинг мантикий услублари ҳисобланади. Иқтисодий амалиётда бу усуллардан кенг фойдаланилади.

Таянч иборалар

Иқтисодиёт, тармоқлар, моддий ишлаб чиқариш, “Иқтисодиёт доимо моддийдир”, компьютерлаштириш, ахборотлаштириш, интернет тармоғи, ишлаб чиқариш инфратузилмаси, ижтимоий инфратузилма, фан-техника тараққиёти, «Корхона иқтисодиёти», самарадорлик, иқтисодий барқарорлик, рақобатчилик кураши, бошқариш тизими, талаб ва таклиф, фаннинг тадқиқотлари объекти, фаннинг предмети, фаннинг мақсади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Бозор иқтисодиёти маъмурий-буйруқбозликка асосланган аввалги иқтисодиётдан нимаси билан фарқланади?

2. Иқтисодий фанлар ва айнан “Корхона иқтисодиёти” фани жамият ходимларининг шаклланишида қандай роль ўйнайди?

3. Ишлаб чиқариш (саноат) корхонаси бозорнинг хўжалик юритувчи бошқа субъектларидан қайси хусусиятлари билан фарқланади?

4. Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар фаолиятининг мақсади нимада?

5. Корхонанинг бозор ва ишлаб чиқариш алоқаларини изоҳлаб беринг.

6. Рақобатчилик корхона фаолиятига қай тарзда таъсир этади?

7. Замонавий корхоналарнинг фаолияти қайси қонун ҳужжатларига асосланган? Корхоналар фаолиятига бевосита таъсир қилувчи муайян қонунларни санаб ўтинг.

8. «Корхона иқтисодиёти» фани «Микроиқтисодиёт» ва «Макроиқтисодиёт» фанларидан қандай фарқланади?

9. Иқтисодий сиёсат, иқтисодий муҳит ва иқтисодий фанларнинг ўзаро алоқаларини кўрсатиб беринг.

10. Корхонанинг иқтисодий фаолияти билан шуғулланувчи замонавий мутахассис қандай хислатларга эга бўлиши лозим?

2-БОБ. КОРХОНА – МУСТАҚИЛ ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ БОЗОР СУБЪЕКТИ

2.1. Миллий иқтисодиёт ривожланишида корхонанинг ўрни ва роли

2.2. Корхонанинг белгилари, функциялари ва вазифалари

2.3. Корхоналарни таснифлаш

2.4. Корхона тузилмаси ва уни белгиловчи омиллар

2.1. Миллий иқтисодиёт ривожланишида корхонанинг ўрни ва роли

Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришиши миллий иқтисодиётимизда миқдор ва сифат ўзгаришларига сабаб бўлди. Бугунги кунда мамлакатимиз иқтисодиёти жамиятни демократиялаш, иқтисодиёт салоҳиятларини мустаҳкамлаш ва мамлакатни ривожланган давлатлар қаторига киритишга йўналтирилган, бозор муносабатларига ўтишнинг мамлакатимиз учун махсус ишлаб чиқилган модели асосида ривожланиб бормоқда. Бу модел иқтисодиётни ислохот қилишнинг бешта муҳим принципига асосланган ҳамда хўжалик фаолияти юритувчи субъектларнинг эркинлиги, хусусий мулкчилик ва тадбиркорликни ҳимоя қилувчи зарур қонун ҳужжатлари билан белгилаб берилган.

Иқтисодиётнинг ривожланиши учун талаб қилинувчи ушбу вазифаларнинг амалга оширилишида корхоналарга муҳим ўрин ажратилиб, улар иқтисодиётнинг асосий ишлаб чиқариш бўғини бўлиш билан бирга маҳсулот ишлаб чиқариш, аҳолига хизмат кўрсатиш туфайли истеъмолчиларнинг талабларини ҳам қондирадилар.

Миллий иқтисодиётнинг асосини корхоналар ташкил қилади. Барча инсон учун зарур бўлган моддий, ижтимоий, маънавий неъматлар корхоналарда яратилади. Корхоналар, тармоқлар ва соҳаларни таркиби, мазмуни, миқёси ва ривожланиш даражасини белгилайди. Улардан тармоқ ва ҳудудий бирлашмалар ташкил топади, шаҳар, туман, вилоятлар тузилади. Рўйхатдан ўтказилган юридик шахслар (деҳқон ва фермер хўжаликларидан ташқари) сони 2018 йил 1 январь ҳолатига кўра 285,3 минг донани ташкил этганлигини эслатиб ўтамыз, шундан фаолият юритаётганлари –

268,4 мингта ёки рўйхатдан ўтказилган юридик шахслар умумий сонининг 94,1 фоизини ташкил қилади.

2018 йил якунларига кўра, 32,7 мингта корхона ва ташкилот, шу жумладан, 31,7 мингта кичик бизнес субъекти янгидан рўйхатдан ўтказилган. Янгидан тузилган корхона ва ташкилотларнинг асосий қисми Тошкент шаҳри (республикада барча рўйхатдан ўтказилганларнинг 23,7 фоизи), Тошкент (9,1 фоизи), Фарғона (8 фоизи) ва Самарқанд (7,3 фоизи) вилоятлари ҳиссасига тўғри келади¹⁰.

Аксарият адабиётларда корхонанинг мақсади тўғрисида сўз юритилганда, бу масалага бир томонлама қарашларни кузатамиз. Яъни корхонанинг мақсади ўз фаолиятдан фойда (даромад) олиш деб таъкидланади. Масалан: А.А.Сергеев - “Корхона - фойда олиш мақсадида маҳсулот ишлаб чиқариш, иш бажариш ва хизмат қилиш учун барпо этилган мустақил фаолият юритувчи субъект” деб таърифлайди ва “шакллари кўплигига қарамай корхоналар фойда олиш мақсади орқали бир хил тус олади” деб таъкидлайди¹. Аслида корхона ўз маҳсулотларига талабни қанчалик тўла қондирса, унинг самарадорлиги шунча юқори бўлади. Шу борада Америка автомобиль курилиши ҳамда “Амалиёт фалсафасини” яратган “фордизм” назарияси асосчиси Генри Фордни фикрларини келтириш ўринли деб ҳисоблаймиз.

Г.Форд тадбиркорлик фаолияти мақсадини жамиятга хизмат қилишда деб тушунган ва “Фақат фойда олиш учун қилинадиган иш - энг юқори даражадаги хавф-хатарли фаолиятдир.

...Корхонанинг мақсади фойда олиш ёки чайқовчилик эмас, аксинча истеъмол учун ишлаб чиқаришдир. Бордию халқ ишлаб чиқарувчи унга хизмат қилинмаётганлигини сезиб қолса, унинг келажаги узоққа бормади”² деб таъкидлаган. Таниқли тадбиркор “Бин” фирмасини бошлиги Л.П.Бин фирманинг меморандумида, ҳамма ишчи ва хизматчилари бажариши шарт бўлган, қуйидаги тезисни ёздириб, унга риоя қилишни қаттиқ назорат қилган: “Истеъмолчи - бизнинг шоҳимиз: Биз истеъмолчига боғлиқмиз, истеъмолчи биздан эмас. Ҳеч ким, ҳеч қачон ўз истеъмолчисини билан тортишиб, ҳеч нарса ютмаган. Истеъмолчи бизга ўз талабини келтирувчилар. Бизнинг ишимиз уларни талабини ўзимиз учун, ҳамда улар учун ҳам фойда келтириш орқали қондиришдан иборат”.

¹⁰ <http://kun.uz>

¹ Сергеев А.А. Экономические основы бизнес-планирования. - М.: ООО “Издательство юнити-ДАНА”, 1999. С. 6.

² Форд Г. Моя жизнь, мои достижения. - М.: Финансы и статистика, 1989.-С.18.

Немис олимлари Ф.К.Беа, Э.Дихтла, М.Швайтасра Корхона иқтисодиёти (“Экономика предприятия” издательский дом “ИНФРА-М”, 1999.) дарслигида корхона фаолиятининг самараси ўз тақлифи орқали талабни тўла қондиришга боғлиқ деган фикрни олға сурганлар.

Мамлакатимиз миллий иқтисодиётида саноат корхоналари етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Ялпи ички маҳсулотнинг учдан бир қисми айнан саноат тармоғида яратилади.

Саноат корхоналари халқ хўжалигининг барча тармоқларини илғор, замонавий техника билан қуроллантиради. Қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт, алоқа ва бошқа соҳаларнинг техник-иқтисодий даражаси айнан саноатнинг ривожланиш даражасига боғлиқдир. Саноат тармоғининг янада ривожланиши мамлакат иқтисодиётининг кучайишида муҳим омил ҳисобланади¹¹.

Саноат корхоналари ишлаб чиқариш воситалари билан бир қаторда халқ истеъмоли буюмларини ҳам ишлаб чиқаради ва аҳоли турмуш даражасининг ошишига хизмат қилади.

Саноат, хусусан оғир саноат халқ хўжалигида такрор ишлаб чиқаришнинг асоси ҳисобланади. У бетўхтов ўзи ва халқ хўжалигининг бошқа тармоқлари учун ишлаб чиқариш воситаларини такрор ишлаб чиқаради. Оғир саноатнинг барча тармоқлари, қишлоқ хўжалиги, алоқа, қурилиш ва савдони илғор техникалар билан қуроллантиради. Саноатнинг барча халқ хўжалиги тармоқларини техник жиҳозлаши ижтимоий меҳнат унумдорлигини ошириш ва ишлаб чиқариш миқийснни кенгайтиришга хизмат қилади.

Саноат қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини қайта қуришнинг асоси ҳисобланади. У қишлоқ хўжалигини янги техника воситалари билан таъминлаш орқали соҳадаги меҳнатни саноатлаштирилган кўринишга олиб келади.

Саноат қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлайди ва халқ истеъмоли товарларининг асосий қисмини ишлаб чиқади. Аҳолининг истеъмол товарлари билан таъминланиш даражаси кўпинча саноатнинг ривожланишига боғлиқдир.

Саноатнинг ривожланиши ишлаб чиқариш кучларининг оқилона жойлаштирилиши, мамлакат иқтисодий ҳудудларининг ҳар тамонлама юксалиши, табиий бойликлардан мақсадли фойдаланишга ёрдам беради.

¹¹ Абдукаримов Б.А. ва бошқалар, Корхона иқтисодиёти. Дарслик – 2-қайта ишланган ва тўлдирилган нашри. – Т.: Фан, 2012 – 371-б.

Профессор Э.Х. Махмудов таърифига кўра корхона юридик шахс мақомига эга, мустақл равишда хўжалик фаолияти юритувчи субъект бўлиб, ўзига тегишли мол-мулкидан фойдаланиш асосида истеъмолчилар (ҳаридорлар) талабини қондириш ва даромад (фойда) олиш мақсадида маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқаради ва сотади ёки айирбошлайди¹².

Ўз мулки, хўжалик юритиши ёки оператив бошқарувида алоҳида мол-мулкка эга ҳамда ўз мажбуриятлари юзасидан ушбу мол-мулк билан жавоб берадиган, ўз номидан мулккий ёки шахсий номулкий ҳуқуқларга эга бўла оладиган ва уларни амалга ошира оладиган, мажбуриятларни бажара оладиган, судда даъвогар ва жавобгар бўла оладиган ташкилот юридик шахс ҳисобланади. Юридик шахслар мустақил баланс ёки сметага эга бўлиши керак.

Профессор Б.А. Абдукаримов бошчилигидаги муаллифлар корхонага қуйидагича таъриф бериш назарий ва амалий нуқтаи назардан мақсадга мувофиқ бўлади деб ҳисоблайдилар. Корхона - жамиятнинг асосий бўғини ҳисобланувчи, аҳолининг талабини қондириш ва фойда олиш ёки бошқа ижтимоий функцияларни бажариш мақсадида хусусий ресурслардан фойдаланиш асосида маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган, айрибошлайдиган, ҳамда бошқа иш ва хизматларни бажарадиган, фаолияти бўйича қарорлар қабул қиладиган ва унга жавобгар, ҳуқуқий шахс мақомига эга турли миқёсдаги хўжалик юритувчи субъектдир¹³.

Ҳар бир мамлакатнинг саноат қуввати ҳамда фан-техника тараққиёти ва иқтисодиётни модернизациялаш кўрсаткичларини биринчи ўринда йирик корхоналар белгилаб беради. Шу сабабли “кичик” иқтисодиётни ривожлантириш, яъни кичик ва ўрта корхона ҳамда микрофирмаларга кенг йўл очиб беришда йирик корхоналарнинг ўрни ва ролини унутмаслик даркор. Чунки бу корхоналарда ишловчи ходимлар сони катта бўлишдан ташқари, фан-техника ютуқларини ҳаётга татбиқ этиш, юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш, меҳнатни рағбатлантириш ҳамда дўстона, шерикчилик алоқаларини (жумладан, хорижий корхона ва фирмалар билан) ривожлантиришга кенг имкониятлар мавжуд. Шу сабабли йирик, ўрта ва кичик корхоналарнинг қулайлиги жамоатчилик ишлаб чиқариши талаблари ва миллий иқтисодиётнинг ривожланиш

¹² Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти. Ўқув қўлланма. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2006, – 208 б.

¹³ Абдукаримов Б.А. ва бошқалар. Корхона иқтисодиёти. Дарслик – 2-қайта ишланган ва тўлдирилган нашри. – Т.: “Фан”, 2012 – 371-бет

истикболларидан келиб чиққан ҳолда фан ва хўжалик амалиётининг энг муҳим вазифаси ҳисобланади. Бу вазифани иқтисодиётнинг ҳар бир тармоғи ва соҳасида ҳал қилишнинг йўллари ўхшаш бўлмаслиги ёки бир хил тавсифга эга бўлмаслиги мумкин. Ҳар бир алоҳида юзага келган иқтисодий ҳолатда мавжуд шароитлар ва ривожланиш афзалликларига мос ҳолда ҳаракат қилиш зарур.

Корхоналарнинг фаолияти миллий иқтисодиёт ва унинг тармоқларига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади. Корхоналар қанчалик яхши, самарали ва рентабелли ишласа, бутун иқтисодиётнинг, жумладан, уларнинг ўзларининг ҳам кўрсаткичлари юқори бўлади. Бозор иқтисодиёти корхоналар фаолиятини эркинлаштиради, уларнинг мустақиллигини мустаҳкамлайди ҳамда ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва рентабелликнинг юқори кўрсаткичларига эришишга кенг имкониятлар яратади, деб ҳисобланади. Балки ҳақиқатдан ҳам шундайдир. Бироқ корхона, айниқса, давлатга тегишли бўлган корхона қандай ишлаши, унинг жамиятга келтирувчи фойдаси, рентабеллик даражаси, ходимларнинг бандлиги қандай бўлиши фақат корхоналарнигина эмас, давлатнинг ҳам кўз олдида бўлиши зарур. Худди шунинг учун ҳам давлат корхоналарга катта имкониятлар яратиб бериш билан бирга уларни белгиланган тартибда назорат қилиб ҳам боради. Давлат корхоналар “тақдирига”, уларнинг ишлаб чиқариш фаолияти якуний натижаларига бефарқ қараб тура олмайди. Банкротга учраган корхоналар, зарар келтирувчи ишлаб чиқариш, иқтисодий ночорлик - буларнинг барчаси корхона жамоаси учун ҳам, давлат учун ҳам оғир юк ҳисобланади.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, бозор иқтисодиёти шароитларида барча корхоналар ҳам рақобатчиликни енгиб, самарали ишлаб кета олмайди, ҳамда даромад ёки фойда олаолмайди. Натижада минглаб корхоналар ташкил қилиниб, хўжалик фаолияти доирасига қўшилади ва деярли шунчаси турли сабабларга кўра тугатилади. Шу сабабли банкротлик, корхоналарнинг тугатилиши бозор иқтисодиёт шароитларида одатий ҳол бўлиб, бу аҳволга тушиб қолишдан эҳтиёт бўлиш керак бўлсада, лекин бундан фожеа ҳам яшаш керак эмас.

Исталган корхонанинг миллий иқтисодиётдаги ўрни ва аҳамияти ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар, олинадиган фойда ёки даромад миқдоридан ташқари бу корхонанинг аҳолини иш билан таъминлашдаги иштирокига ҳам боғлиқ бўлади. Аҳолини иш билан

таъминлар экан, корхоналар ўзларининг бевосита ишлаб чиқариш функцияларини бажаришдан ташқари ишсизликнинг камайишига, демак, тўғри, меҳнат фаоллигининг ортиши ва ижтимоий аҳволнинг яхшиланишига ҳам сабабчи бўлади.

Бу ерда ҳамма нарса фақат корхонанинг ўзига боғлиқ эмаслиги кўриниб турибди, албатта. Чунки корхона ўз фаолиятини амалга ошириш жараёнида хомашё, материал, асбоб-ускуна ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари етказиб берувчи ёки маҳсулот истеъмолчилари сифатида ҳаракат қилувчи бошқа корхоналар билан ўзаро алоқага киришади. Бу муносабатларда ҳар бир камчилик ва нуқсонлар, жумладан, хомашё, материал ва асбоб-ускуналарни вақтида етказиб бермаслик, ўз вақтида ҳақ тўламаслик, қарзларни тўлаш муддатларининг ўтказиб юборилиши ва бошқа хўжалик юритиш қоидалари ва мажбуриятларининг бузилиши корхона иқтисодий аҳволининг ёмонлашишига, унинг ночорликка учрашига олиб келади. Шу сабабли корхоналар фаолиятини самарали ва юқори рентабелли даражада амалга ошириш зарурати, барча корхоналар ишлаб чиқаришни керакли тарзда ташкил қилиш ҳамда ўз ҳамкорлари ва давлат олдидаги мажбуриятларни қатъий тарзда бажариш интизоми билан узвий боғлиқдир.

Ўзбекистонда кўплаб микрофирмалар, кичик ва йирик ишлаб чиқариш корхоналари фаолият кўрсатаётган бўлиб, улар иқтисодиётнинг деярли барча тармоқларини – оғир саноатдан енгил саноатгача, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлашдан илмий ишлаб чиқаришгача қамраб олган. Улар ўз фаолиятида ишлаб чиқаришнинг барча омилларидан - ер, табиий ва меҳнат ресурслари, техника ва технологиялар, инвестициялар, ҳозирги замон фани томонидан ишлаб чиқаришнинг асоси ёки мамлакатнинг миллий бойлиги деб аталувчи замонавий ахборот тизимидан фойдаланади. Маълумки, бойлик ёки салоҳият бир нечта авлод ва бутун жамиятнинг хатти-ҳаракатлари эвазига яратилади. Корхоналарнинг вазифаси ушбу бойликни асраб-авайлаш ва ундан самарали фойдаланишда ифодаланади. Хўжалик юритишнинг мазкур принципларидан бир оз бўлсада четга чиқиш жамоатчилик ишлаб чиқариши самардорлигининг пасайишига, хўжасизлик ва исрофгарчиликка олиб келади. Корхоналар ҳам бундан мустасно эмас.

2.2. Корхонанинг белгилари, функциялари ва вазифалари

Замонавий корхона-мустақил хўжалик юритувчи субъект бўлиб, уларнинг ишлаб чиқариш воситалари ва бошқа мулклари режали иқтисодий шароитларидагидек давлатнинг ўзигагина тегишли бўлмайди. Шу сабабли корхоналар *мулкчилик шаклига* кўра, давлат ва нодавлат, *тармоқ белгиларига* кўра, машинасозлик, энергетика, металлургия, нефть ва газ саноати, қурилиш комплекси, озиқ-овқат, енгил саноат, савдо ва ҳоказолар, *ишлаб чиқариш миқёси ва ходимлар сонига* кўра, йирик, микрофирма ва кичик, *фаолият юритиш муддатига* кўра, узлуксиз, мавсумий ва узлукли корхоналарга бўлинади.

Бироқ ушбу белгилардан қатъи назар, деярли ҳар бир корхона **низом** асосида фаолият юритади. Низомда корхонанинг номи, манзилгоҳи, юқори турувчи органи ва бу органининг номи, низом жамғармаси, банк муассасаларидаги реквизитлари, корхона раҳбариятининг лавозимлари, раҳбар шахсларнинг мажбуриятлари, тузилмавий бўлинмалар рўйхати, ҳисобот тартиби ва ҳоказолар кўрсатилган бўлади.

Агар низомда корхонанинг ташкилий-ҳуқуқий функциялари белгиланган бўлса, унинг ишлаб чиқариш ва иқтисодий фаолияти таркибига асосий ва айланма фонтлар, пул маблағлари ва бошқа активлар кирувчи **низом жамғармасига** таянади. Низом жамғармаси қонунга асосан корхонани ташкил қилиш жараёнида муассислар - давлат, ҳуқуқий ва жисмоний шахслар томонидан шакллантирилади. Корхона ривожланиши ва ишлаб чиқаришнинг кенгайиб бориши, даромад ҳажми ва бошқа молиявий тушумларнинг ортиши натижасида низом жамғармаси кўпайтирилиши мумкин. Умуман олганда, низом жамғармаси корхонанинг иқтисодий барқарорлиги ва молиявий жиҳатдан бақувватлигини акс эттиради.

Корхонани турли белгиларига кўра тавсифлаш мумкин:

- *ишлаб-чиқариш ва техника муносабатларида корхона* – бу, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ҳажми ва турлари, уларни тайёрлаш технологиясига миқдор ва сифат жиҳатидан мос келувчи машиналар тизими;

- *ижтимоий муносабатларда корхона* – бу, турли категориядаги ходимлар ўртасида уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари асосида юзага келувчи муносабатлар ;

- *ташкилий-ҳуқуқий муносабатларда* корхона ҳуқуқий шахс сифатида фаолият юритади;

• *молиявий-иқтисодий муносабатларда корхона* – бу, тармоқнинг мустақил бўғини бўлиб, ўз-ўзини молия билан таъминлаш, ўз-ўзини бошқариш, яъни бозор муносабатлари принципларида фаолият юритади.

Амалдаги қонунчиликка асосан корхона давлат рўйхатидан ўтганидан кейингина ҳуқуқий шахс сифатида тан олинади. Давлат рўйхатидан ўтиш учун биринчи ўринда қуйидаги ҳужжатлар аҳамиятга эга бўлади: муассиснинг аризаси; корхонанинг низоми; корхонани ташкил қилиш ҳақида қарор ёки муассислар шартномаси; давлат божини тўлаганлик ҳақида квитанция ва бошқалар.

Корхона ўзига хос бўлган маълум хусусиятларга эга:

биринчидан, корхона ўзига тегишли ва хўжалик бошқарувидаги хусусий мулкка эга бўлиб, ушбу мулк унинг фаолияти моддий-техникавий имкониятларини, иқтисодий мустақиллиги ва ишончлилигини таъминлайди;

иккинчидан, корхона кредиторлар, жумладан, давлат билан ўзаро муносабатлардаги мажбуриятлар юзасидан ўз мулки билан жавоб бериш хусусиятига эга бўлади;

учинчидан, корхона хўжалик айланмасида ўз номидан ҳаракат қилиши мумкин, яъни қонунга асосан хўжалик фаолияти юритувчи ҳамкорлар, маҳсулот (иш, хизмат) истеъмолчилари, хомашё ва асбоб-ускуна етказиб берувчилар ҳамда бошқа ҳуқуқий ва жисмоний шахслар билан шартнома тузиш ҳуқуқига эга;

тўртинчидан, корхона қонунчиликка асосан судда даъвогар ва жавобгар сифатида қатнашиш ҳуқуқига эга;

бешинчидан, корхона мустақил баланс ёки сметага эга бўлиб, ишлаб чиқариш ва маҳсулот савдоси ҳаражатларини ҳисобга олиб боради ҳамда давлат органлари томонидан белгиланган тартибда ўз вақтида ҳисоботларни тақдим этади;

олтинчидан, корхона ўз фирма номига эга бўлиб, унда корхонанинг ташкилий-ҳуқуқий шакли ўз аксини топади.

Фирма номлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларига кўра, фирма номи юридик шахс бўлган тижорат ташкилотининг индивидуал номи бўлиб, унга доир мутлақ ҳуқуқ юридик шахс давлат рўйхатидан ўтказилган вақтда юзага келади¹⁴.

Юридик шахс тўлиқ фирма номи билан бирга қисқартирилган фирма номига ҳам эга бўлиши мумкин. Юридик шахснинг фирма

¹⁴ “Фирма номлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Қонуни // Халқ сўзи. – 2006. - 19 сентябрь.

номида унинг ташкилий-ҳуқуқий шакли, айрим ҳолларда юридик шахс фаолиятининг хусусияти кўрсатилиши керак.

Фирма номида кўрсатилиши лозим бўлмаган белгиларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- давлатнинг расмий номи, халқаро, ҳукуматлараро ёки нодавлат нотижорат ташкилотининг қисқартирилган ёки тўлиқ номи;

- тарихий ёки Ўзбекистон Республикасида машҳур бўлган шахснинг тўлиқ ёки қисқартирилган исми, белгиланган тартибда бериладиган рухсатсиз;

- фирма номининг эгаси, унинг фаолият тури ёки у келиб чиққан мамлакат хусусидаги сохта ёки истеъмолчини чалғитиши мумкин бўлган белгилар;

- жамият манфаатларига, инсонпарварлик ва ахлоқ принципларига зид бўлган белгилар;

- илгари Ўзбекистон Республикасида бошқа шахс номига рўйхатдан ўтказилган ёки рўйхатдан ўтказиш сўраб талабнома берилган, шунингдек Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига мувофиқ рўйхатдан ўтказилмай муҳофаза қилинадиган товар белгилари (хизмат кўрсатиш белгилари);

- белгиланган тартибда ҳаммага маълум деб эътироф этилган товар белгилари (хизмат кўрсатиш белгилари);

- белгиланган тартибда қонун ҳужжатлари билан муҳофаза қилинадиган товарлар келиб чиққан жойларнинг номлари билан адаштириб юбориш даражасида бир хил ёки уларга ўхшаш бўлган белгилар.

Юридик шахс ўз фирма номидан фойдаланишда ва бошқа юридик шахсларга ушбу фирма номидан фойдаланиш ҳуқуқини беришда мутлақ ҳуқуққа эга.

Чет эл юридик шахсининг фирма номига бўлган мутлақ ҳуқуқи шу юридик шахс таъсис этилган мамлакатнинг қонун ҳужжатларида белгиланган ҳужжат билан тасдиқланади.

Юридик шахс (лицензиар) ўз фирма номидан фойдаланиш учун бошқа юридик шахсга (лицензиатга) улар ўртасида тузилган лицензия шартномаси ёки комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси асосида рухсат бериши мумкин.

Фирма номига бўлган ҳуқуқнинг бошқа шахсга ўтишига фақат юридик шахс қўшиб юбориш, қўшиб олиш, бўлиш ва ажратиш чиқариш йўли билан қайта ташкил этилган ёки бутун корхона мулкый мажмуа сифатида сотилган ҳоллардагина йўл қўйилади.

Корхоналар қуйидаги ҳолларда фирма номидан фойдаланишлари мумкин:

фирма номини расмий бланкаларда, муҳрларда, штампларда ва юридик шахснинг фаолияти билан боғлиқ бўлган бошқа ҳужжатларда акс эттириш орқали;

фирма номини товарларда, уларнинг идиши ва ўровида, рекламада, пешлавҳаларда, босма маълумотномаларда, ҳисобварақларда, босма нашрларда, товарларни Ўзбекистон Республикасида ўтказиладиган кўргазма ва ярмаркаларда намойиш этиш вақтида ишлатиш орқали.

Фирма номидан товар белгисининг (хизмат кўрсатиш белгисининг) элементи сифатида фойдаланилиши мумкин.

Фирма номига бўлган мутлақ ҳуқуқни ундан ноқонуний фойдаланишдан ҳимоя қилиш қуйидаги усуллар билан амалга оширилиши мумкин:

- юридик шахснинг ишчанлик обрўсини ҳимоя қилиш мақсадида суд қарори тўғрисида оммавий ахборот воситаларида эълон қилиш;

- ноқонуний фойдаланилган фирма номини контрафакт товарлар, ёрлиқлар, идишлар ва ўровлардан ҳуқуқбузар ҳисобидан олиб ташлаш;

- ноқонуний фойдаланилган фирма номини контрафакт товарлар, ёрлиқлар, идишлар ва ўровлардан олиб ташлаш мумкин бўлмаган тақдирда, уларни ҳуқуқбузар ҳисобидан йўқ қилиб ташлаш;

- контрафакт товарлар, ёрлиқлар, идишлар ва ўровларни фирма номига бўлган ҳуқуққа эгаллик қилувчи юридик шахсга бериш.

Ҳар бир корхонанинг фаолияти ишлаб чиқариш, қайта ишлаб чиқариш ва муомала жараёнларидан иборат бўлади. Корхонанинг ишлаб чиқариш соҳасидаги фаолияти - янги маҳсулотни ишлаб чиқаришга тайёрлаш ва ишлаб чиқаришни ташкиллаштиришда намоён бўлади. Қайта ишлаб чиқариш соҳасидаги фаолият - ишчи кучини ёллаш, ходимлар тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш, ишлаб чиқариш воситаларини янгилаш ва кенгайтириш жараёнларида акс этади. Муомала соҳасидаги фаолият эса ишлаб чиқаришнинг моддий-техника таъминотини ташкиллаштириш, маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотиш ва фойдаланилган ишлаб чиқариш воситаларининг даромад шаклида қайтиб келишида кўзга кўринади.

Корхоналарни ижтимоий-иқтисодий тизим сифатида тадқиқ этишда уни ташкил қилувчи иккита таркибий қисм - тизимнинг

ўзи(корхона) ва ушбу тизим фаолият юритувчи ташқи муҳитни кўриб чиқиш лозим. Корхонанинг ички муҳити ишлаб чиқариш воситалари, пул маблағлари, ахборотлар ва инсон ресурсларидан ташкил топади.

Ички муҳитнинг ўзаро алоқалари натижасида тайёр маҳсулот пайдо бўлади, ишлар бажарилади ва хизмат кўрсатилади, яъни тўғри йўлга қўйилган ишлаб чиқариш ва меҳнатга ҳақ тўлаш фаолияти юзага келади.

Корхоналарнинг ташқи муҳит билан алоқаси уларнинг ташқи тизимга чиқишида рўй бериб (ресурсларни жалб қилиш, уларнинг қийматини аниқлаш, хомашё, материал ва ёқилғининг ўз вақтида етказиб турилиши ва ҳоказо), ташқи муҳитга ишлаб чиқарилган товар ва хизматлар оқими ёрдамида таъсир кўрсатиш жараёнида намоён бўлади.

Корхоналар фаолияти самарадорлигини аниқлаб берувчи ташқи муҳит – бу, биринчи ўринда маҳсулот истеъмолчилари, хомашё ва бошқа материал етказиб берувчилар, шунингдек давлат органлари ҳамда корхонага яқин жойда яшовчи аҳоли ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти шароитларида корхоналар **фаолиятининг асосий йўналишлари** қуйидагилар ҳисобланади:

- бозор ва унинг ривожланиш истиқболларини комплекс равишда ўрганиш ёрдамида, харидорларнинг маҳсулот ва хизмат турларига мавжуд ва юзага келиши мумкин бўлган талабларини аниқлаш;

- маҳсулотнинг янги моделлари ва намуналарини яратиш бўйича илмий-тадқиқот фаолиятини ташкил қилиш;

- харидорлар талабларига мос келувчи товарларни ишлаб чиқариш;

- ишлаб чиқаришни режалаштириш, дастурлаш, мувофиқлаштириш ва молиялаштириш;

- маҳсулотни тақсимлаш ва сотиш тизимини ташкил қилиш ва уни мукамаллаштириш;

- корхонанинг барча фаолиятини, жумладан, ишлаб чиқариш, сотиш, реклама, техник хизмат кўрсатиш ва ҳоказоларни бошқариш.

Албатта, замонавий корхоналарнинг кўп қиррали фаолияти юқорида санаб ўтилган йўналишлар билангина чекланиб қолмайди. Амалиётда улар фан-техника тараққиёти ва давлат томонидан амалга оширилаётган иқтисодий сиёсатнинг янги талаблари билан тўлдирилиши мумкин. Бироқ, юқорида айтиб ўтилганлардан қатъи

назар, хўжалик ривожланишининг ҳар бир босқичида корхоналар фаолияти қуйидаги вазифаларни бажаришга қаратилиши зарур:

- корхона эгасининг даромад олиши;
- истеъмолчиларни ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар билан таъминлаш;
- ходимларни иш ҳақи билан таъминлаш;
- корхонага яқин жойларда яшовчи аҳоли учун иш жойлари яратиш;
- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш;
- корхона фаолиятида тўхтаб қолишга йўл қўймаслик;
- ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқариш шаклларини мукамаллаштириш;
- ишлаб чиқаришнинг барча босқичларида тежамкорликка риоя қилиш.

Хўжалик фаолиятининг жорий ва истиқболдаги вазифаларини бажариш корхоналардан қуйидаги функцияларни амалга оширишни талаб қилади:

- ишлаб чиқариш ва шахсий истеъмол учун маҳсулотларни тайёрлаш;
- маҳсулотларни истеъмолчиларга етказиб бериш ва сотиш;
- сотувдан кейин хизмат кўрсатиш;
- ишлаб чиқаришнинг моддий-техника асосини таъминлаш;
- ходимлар меҳнатини ташкил қилиш ва бошқариш;
- солиқларни тўлаш, бюджетга тўланувчи ихтиёрий ёки мажбурий бадал ва тўловларни амалга ошириш ;
- амалдаги стандартлар, меъёрлар ва давлат томонидан чиқарилган қонун-қоидаларга риоя қилиш.

Бу функциялар корхоналарнинг ҳажми, қайси тармоққа мансублиги, ижтимоий инфратузилманинг мавжудлиги, маҳаллий ҳокимият идоралари билан муносабатларга асосланиб аниқлаштирилади. Бугунги бозор иқтисодиёти ва фан-техника тараққиёти корхоналарнинг амалга оширувчи функцияларини кенгайтириши ҳамда уларнинг фаолиятидаги ишлаб чиқариш кўрсаткичларини янада яхшилаш учун янги вазифалар белгилаб бериши мумкин.

2.3. Корхоналарни таснифлаш

Ҳар қандай корхона юридик шахс мақомига эга бўлиши лозим. Фойда олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олган (тижоратчи ташкилот) ёки фойда олишни ана шундай мақсад қилиб олмаган ташкилот (тижоратчи бўлмаган ташкилот) юридик шахс бўлиши мумкин.

Тижоратчи ташкилот бўлган юридик шахс хусусий корхона, хўжалик ширкати ва акционерлик жамияти, унитар корхона ва қонунларда назарда тутилган бошқача шаклда тузилиши мумкин.

Тижоратчи ташкилот бўлмаган юридик шахс жамоат бирлашмаси, ижтимоий фонд ва мулкдор томонидан молиявий таъминлаб туриладиган муассаса шаклида, шунингдек қонунларда назарда тутилган бошқача шаклда ташкил этилиши мумкин.

Тижоратчи бўлмаган ташкилот ўзининг уставда белгиланган мақсадларига мос келадиган доираларда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши мумкин.

Тижоратчи ташкилот сифатида фаолият юритадиган корхоналар хусусиятларини бирма-бир кўриб чиқамиз.

Хусусий корхона деб, мулкдор ягона жисмоний шахс томонидан тузилган ва бошқариладиган тижоратчи ташкилот эътироф этилади¹⁵. Хусусий корхона тадбиркорлик субъектларининг ташкилий-ҳуқуқий шаклидир.

Хусусий корхона ўз мулкида алоҳида мол-мулкка эга бўлади, ўз номидан мулкӣ ва шахсий номулкий ҳуқуқларга эга бўлиши ҳамда уларни амалга ошириши, мажбуриятларни бажариши, судда даъвогар ва жавобгар бўлиши мумкин.

Хусусий корхона ўз мажбуриятлари бўйича ўзига қаршли бутун мол-мулк билан жавоб беради.

Хусусий корхона мулкдори корхонанинг мол-мулки етарли бўлмаган тақдирда хусусий корхонанинг мажбуриятлари бўйича ўзига қаршли мол-мулк билан жавобгар бўлади.

Хусусий корхона тўлиқ фирма номига эга бўлиши лозим ва қисқартирилган фирма номига эга бўлишга ҳақли. Хусусий корхонанинг тўлиқ фирма номи унинг тўлиқ номини ва "хусусий корхона" деган сўзларни ўз ичига олган бўлиши керак. Хусусий корхонанинг қисқартирилган фирма номи унинг қисқартирилган номини ва "хусусий корхона" деган сўзларни ёки "ХК" аббревиатурасини ўз ичига олиши керак.

¹⁵ "Хусусий корхоналар тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Қонун ва қарорлар. – Т.: Ўзбекистон, 2004, №3.

Хусусий корхона ўзининг тўлиқ фирма номи давлат тилида ифодаланган ва хусусий корхонанинг жойлашган ери кўрсатилган муҳрга эга бўлиши керак. Муҳрда айтилган пайтнинг ўзида унинг фирма номи бошқа тилда ҳам кўрсатилиши мумкин.

Масъулияти чекланган жамият деб бир ёки бир неча шахс томонидан таъсис этилган, устав фонди (устав капитали) таъсис ҳужжатлари билан белгилаб қўйилган миқдорлардаги улушларга бўлинган жамият тан олинади¹⁶. Масъулияти чекланган жамиятнинг иштирокчилари унинг мажбуриятлари бўйича жавобгар бўлмайдилар ва жамият фаолияти билан боғлиқ зарар учун ўзлари қўшган ҳиссалар қиймати доирасида жавобгар бўладилар.

Жамият давлат тилидаги ва бир вақтда жамиятнинг ихтиёрига биноан бошқа тиллардаги тўлиқ фирма номига эга бўлиши лозим ва қисқартирилган фирма номига эга бўлишга ҳақлидир.

Масъулияти чекланган жамиятнинг тўлиқ фирма номи жамиятнинг тўлиқ номини ва "масъулияти чекланган жамият" сўзларини ўз ичига олиши керак. Масъулияти чекланган жамиятнинг қисқартирилган фирма номи унинг тўлиқ ёки қисқартирилган номини ҳамда "масъулияти чекланган жамият" деган сўзларни ёки MChJ аббревиатурасини ўз ичига олиши керак.

Қўшимча масъулиятли жамият сифатида бир ёки бир неча шахс томонидан таъсис этилган, устав фонди таъсис ҳужжатларида белгиланган миқдорлардаги улушларга бўлинган жамият тан олинади ва унинг иштирокчилари жамият мажбуриятлари бўйича ўз мол-мулклари билан қўшган ҳиссалари қийматига нисбатан ҳамма учун бир хил бўлган, жамиятнинг таъсис ҳужжатларида белгиланган каррали миқдорда солидар тарзда субсидиар жавобгар бўладилар. Иштирокчилардан бири ночор (банкрот) бўлиб қолганида унинг жамият мажбуриятлари бўйича жавобгарлиги, агар жамиятнинг таъсис ҳужжатларида жавобгарликни тақсимлашнинг бошқача тартиби назарда тутилган бўлмаса, бошқа иштирокчилар ўртасида уларнинг қўшган ҳиссаларига мутаносиб равишда тақсимланади.

Қўшимча масъулиятли жамиятнинг тўлиқ фирма номи жамиятнинг тўлиқ номини ва "қўшимча масъулиятли жамият" деган сўзларни ўз ичига олиши керак. қўшимча масъулиятли жамиятнинг

¹⁶«Масъулияти чекланган ва қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. 2001 йил 6 декабрь // Тадбиркорликка оид қонун ҳужжатлари тўплами. 1-том. - Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, 2002.

қисқартирилган фирма номи жамиятнинг тўлиқ ёки қисқартирилган номини ҳамда "қўшимча масъулиятли жамият" деган сўзларни ёки QMJ аббревиатурасини ўз ичига олиши керак.

Масъулияти чекланган ёки қўшимча масъулиятли жамият давлат рўйхатидан ўтказилган пайдан эътиборан юридик шахс мақомига эга бўлади.

Жамият бошқа юридик шахсларнинг муассиси бўлишга ёки уларнинг устав фондида (устав капиталида) бошқача тарзда иштирок этишга, ваколатхоналар ва филиаллар тузишга ҳақлидир.

Жамият, агар унинг таъсис ҳужжатларида бошқача қоида белгиланган бўлмаса, номуайян муддатга тузилади.

Жамият тўлиқ фирма номи давлат тилида ифодаланган ва жамиятнинг жойлашган манзили кўрсатилган думалок муҳрга эга бўлиши керак. Жамиятнинг муҳрида унинг фирма номи жамиятнинг ихтиёрига биноан бошқа тилларда ҳам ифодаланиши мумкин.

Жамият ўзининг фирма номи ёзилган штампларига ва бланкаларига, ўз эмблемасига, шунингдек белгиланган тартибда рўйхатга олинган товар белгисига ва бошқа ўз белги-аломатларига эга бўлишга ҳақлидир.

Жамият қонун ҳужжатларида тақиқланмаган ҳар қандай фаолият турларини амалга ошириши мумкин.

Рўйхати қонунларда белгиланадиган айрим фаолият турлари билан жамият фақат лицензия асосида шуғулланиши мумкин.

Жамият ўз мажбуриятлари юзасидан ўзига қарашли барча мол-мулк билан жавобгар бўлади. Жамият ўз иштирокчиларининг мажбуриятлари юзасидан жавоб бермайди. Давлат ва унинг органлари жамиятнинг мажбуриятлари юзасидан жавобгар бўлмайди, худди шунингдек жамият ҳам давлат ва унинг органлари мажбуриятлари юзасидан жавобгар бўлмайди.

Хўжалик ширкати деганда муассисларнинг (иштирокчиларнинг) улушларига (ҳиссаларига) бўлинган устав фондига (устав капиталига) эга бўлган тижорат ташкилоти тушунилади, бундай ширкатда муассислар (иштирокчилар) ёки улардан айримлари ширкат номидан тадбиркорлик фаолияти юритишда шахсан иштирок этадилар¹⁷.

Ширкатнинг устав фонди (устав капитали) унинг иштирокчилари улушларининг номинал қийматидан таркиб топади.

Ширкат устав фондининг (устав капиталининг) миқдори

¹⁷«Хўжалик ширкатлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 6 декабрдаги қонуни.

ширкатни давлат рўйхатидан ўтказиш учун ҳужжатларни тақдим этиш санасидаги ҳолатга кўра қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан кам бўлмаслиги керак.

Хўжалик ширкати тўлиқ ширкат ёки коммандит ширкат турларига бўлинади.

Тўлиқ ширкат деб иштирокчилари (тўлиқ шериклари) ўз ўрталарида тузилган шартномага мувофиқ ширкат номидан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланадиган ҳамда унинг мажбуриятлари бўйича ўзларига қарашли бутун мол-мулк билан жавоб берадиган ширкат ҳисобланади.

Шахс фақат битта тўлиқ ширкатнинг иштирокчиси бўлиши мумкин.

Тўлиқ ширкатнинг фирма номи ё унинг барча иштирокчилари номини (номланишини), шунингдек “тўлиқ ширкат” деган сўзларни ёхуд бир ёки бир неча иштирокчининг “ва компания” деган сўзлар қўшилган номини (номланишини), шунингдек “тўлиқ ширкат” деган сўзларни ўз ичига олиши керак.

Ширкат номидан тадбиркорлик фаолиятини амалга оширадиган ҳамда ширкатнинг мажбуриятлари бўйича ўзларининг бутун мол-мулклари билан жавоб берадиган иштирокчилар (тўлиқ шериклар) билан бир қаторда ширкат фаолияти билан боғлиқ зарарлар учун ўзлари қўшган ҳиссалар доирасида жавобгар бўладиган ҳамда ширкат томонидан тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда иштирок этмайдиган бир ёки бир неча иштирокчи (ҳисса қўшувчи, коммандитчи) мавжуд бўлса, бундай ширкат коммандит ширкат деб ҳисобланади.

Коммандит ширкатда иштирок этаётган тўлиқ шерикларнинг ҳуқуқлари ва уларнинг ширкат мажбуриятлари бўйича жавобгарлиги ушбу қонуннинг тўлиқ ширкат иштирокчилари тўғрисидаги қоидалари билан белгиланади.

Шахс фақат битта коммандит ширкатда тўлиқ шерик бўлиши мумкин. Тўлиқ ширкат иштирокчиси коммандит ширкатда тўлиқ шерик бўла олмайди.

Коммандит ширкатдаги тўлиқ шерик ўша ширкатнинг ўзида ҳисса қўшувчи ва бошқа тўлиқ ширкатда иштирокчи бўлиши мумкин эмас.

Коммандит ширкатнинг фирма номи ё барча тўлиқ шерикларнинг номларини (номланишини) ва “коммандит ширкат” деган сўзларни ёхуд камида битта тўлиқ шерикнинг “ва компания”

деган сўзлар қўшилган ҳолдаги номини (номланишини), шунингдек “коммандит ширкат” деган сўзларни ўз ичига олиши керак.

Агар коммандит ширкатнинг фирма номига ҳисса қўшувчининг номи киритилган бўлса, бундай ҳисса қўшувчи тўлиқ шерикка айланади.

Акциядорлик жамияти деб устав фонди жамиятнинг акциядорларга нисбатан мажбуриятларини тасдиқловчи муайян миқдордаги акцияларга тақсимланган хўжалик юритувчи субъект ҳисобланади¹⁸.

Жамият устав фондининг (устав капиталининг) энг кам миқдори жамият давлат рўйхатидан ўтказилган санада Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг курси бўйича тўрт юз минг АҚШ доллариغا тенг суммадан камни ташкил этмаслиги керак.

Жамиятнинг устав фондини (устав капиталини) жамият уставида назарда тутилган миқдорда шакллантиришнинг энг кўп муддати жамият давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан эътиборан бир йилдан ошмаслиги лозим.

Акциялар эгасининг номи ёзилган эмиссиявий қимматли қоғозлар бўлиб, улар турига кўра оддий ва имтиёзли бўлиши мумкин.

Акция бўлинмасдир. Агар акция умумий мулк ҳуқуқи асосида бир нечта шахсга тегишли бўлса, бу шахсларнинг барчаси бир акциядор деб эътироф этилади ва акция билан тасдиқланган ҳуқуқлардан ўзларининг умумий вакили орқали фойдаланади.

Бир турдаги акция унга эгаллик қилувчи ҳар бир акциядорга шу турдаги акцияларнинг бошқа эгалари билан бир хил бўлган ҳажмдаги ҳуқуқларни беради.

Оддий акцияларни имтиёзли акцияларга, корпоратив облигацияларга ва бошқа қимматли қоғозларга айирбошлашга йўл қўйилмайди.

Акциялар мулк ҳуқуқи ёки бошқа ашёвий ҳуқуқ асосида қайси юридик ёки жисмоний шахсга тегишли бўлса, ўша юридик ёхуд жисмоний шахс акциянинг эгаси – акциядор деб эътироф этилади.

Оддий акциялар овоз берувчи акциялар бўлиб, улар ўз эгасига дивидендлар олиш, жамиятни бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқини беради.

Ўз эгаларига дивидендларни, шунингдек жамият тугатилаётганда акцияларга қўйилган маблағларни биринчи навбатда олиш ҳуқуқини

¹⁸ «Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 2014 йил 6 май, ЎРҚ-370-сонли қонуни // «Халқ сўзи» 2014 йил 7 май, 88 (6018)-сон.

берадиган акциялар имтиёзли акциялардир. Имтиёзли акциялар ўз эгаларига жамият фойда кўриш-кўрмаслигидан қатъи назар, муайян дивидендлар олиш ҳуқуқини беради.

Акциянинг эгаси бўлган акциядорга овозга қўйилган масалани ҳал этишда овоз бериш ҳуқуқини берадиган оддий ёки имтиёзли акция жамиятнинг овоз берувчи акциясидир.

Чиқариладиган акцияларнинг турлари, уларни жойлаштириш, улар бўйича дивидендлар тўлаш тартиби жамият уставида белгиланади.

Акцияларнинг номинал қиймати беш минг сўмдан ортиқ бўлиши мумкин эмас.

«Олтин акция» давлатнинг айрим жамиятларни бошқаришда иштирок этишига доир махсус ҳуқуқи бўлиб, у стратегик аҳамиятга эга бўлган давлат корхоналари хусусийлаштирилаётганда ёки жамиятларнинг давлат акция пакетлари хусусий мулк этиб сотилаётганда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига асосан жорий этилади ва мамлакатнинг иқтисодий манфаатлари ҳимоя қилинишини таъминлайди.

«Олтин акция» қийматга эга бўлмайди, бошқа шахсга ўтказилмайди ҳамда гаровга берилмайди, жамият устав фондининг (устав капиталининг) миқдорини белгилашда ва дивидендларни ҳисоблашда инобатга олинмайди.

«Олтин акция» жамиятнинг устав фондида (устав капиталида) давлат улуши мавжуд бўлмаган ёки бу улуш жамият устав фондининг (устав капиталининг) йигирма беш фоиздан ошмайдиган жамиятларда жорий этилиши мумкин. Давлатнинг «олтин акция»дан фойдаланиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Шуъба хўжалик жамияти. Агар бир (асосий) хўжалик жамияти ёки ширкати иккинчи хўжалик жамиятининг устав фондида ундан устунлик мавқеига эга бўлган ҳолда иштирок этиши туфайли ёхуд улар ўртасида тузилган шартномага мувофиқ ё бўлмаса бошқача тарзда иккинчи хўжалик жамияти томонидан қабул қилинадиган қарорларни белгилаб бериш имконига эга бўлса, ушбу иккинчи хўжалик жамияти шуъба хўжалик жамияти ҳисобланади.

Шуъба хўжалик жамияти юридик шахс ҳисобланади. Шуъба хўжалик жамияти ўзининг асосий жамияти (ширкати)нинг қарзлари бўйича жавоб бермайди.

Асосий жамият (ширкат) айби билан шуъба хўжалик жамияти

ночор (банкрот) бўлиб қолган тақдирда, асосий жамият (ширкат) унинг қарзлари бўйича субсидиар жавобгар бўлади. Шуъба хўжалик жамияти иштирокчилари (акциядорлари) асосий жамиятдан (ширкатдан) унинг айби билан шуъба жамиятга етказилган зарарни тўлашни, агар қонунда бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, талаб қилишга ҳақли.

Қарам хўжалик жамияти. Хўжалик жамиятида иштирок этувчи бошқа жамият хўжалик жамиятига қарашли овоз берадиган акцияларнинг йигирма фоизидан кўпроғига эга бўлса, бундай хўжалик жамияти қарам жамият деб ҳисобланади. Қарам хўжалик жамияти юридик шахс ҳисобланади.

Хўжалик жамиятида иштирок этувчи бошқа жамият қарам жамият устав фондининг тегишли қисмини қўлга киритиб олганлиги ҳақидаги маълумотларни қонунда назарда тутилган тартибда дарҳол эълон қилиши шарт.

Хўжалик жамиятлари бир-бирларининг устав фондларида ўзаро қатнашишининг чегараси ва бундай жамиятлардан бири бошқа жамият иштирокчилари ёки акциядорларининг умумий йиғилишида фойдаланиши мумкин бўлган овозлар сони қонунда белгилаб қўйилади.

Унитар корхона. Ўзига бириктириб қўйилган мол-мулкка нисбатан мулкдор томонидан мулк ҳуқуқи берилмаган тижоратчи ташкилот унитар корхона ҳисобланади.

Унитар корхонанинг мол-мулки бўлинмасдир ва у қўшилган ҳиссалар (улушлар, пайлар) бўйича, шу жумладан корхона ходимлари ўртасида ҳам, тақсимланиши мумкин эмас.

Унитар корхонанинг уставида фаолияти соҳаси ва мақсадлари тўғрисидаги, уни ташкил этиш тартиби ва манбалари тўғрисидаги маълумотлар бўлиши керак.

Унитар корхонанинг мол-мулки унга хўжалик юритиш ёки оператив бошқариш ҳуқуқи асосида тегишлидир. Унитар корхонанинг фирма номида унинг мол-мулкининг эгаси кўрсатилган бўлиши керак. Унитар корхонани бошқариш органи унинг раҳбари бўлиб, бу раҳбар мулкдор томонидан ёки мулкдор вакил қилган орган томонидан тайинланади ҳамда уларга ҳисоб беради.

Унитар корхона ўз мажбуриятлари бўйича ўзига қарашли бутун мол-мулк билан жавоб беради. Унитар корхона ўз мол-мулки эгасининг мажбуриятлари бўйича жавобгар бўлмайди. Унитар корхона мол-мулкининг эгаси корхона мажбуриятлари бўйича жавоб

бермайди.

Хўжалик юрителиш ҳуқуқига асосланган унитар корхона. Хўжалик юрителиш ҳуқуқига асосланган унитар корхона мулкдорнинг ёки у вакил қилган органнинг қарорига мувофиқ ташкил этилади.

Хўжалик юрителиш ҳуқуқига асосланган корхонанинг таъсис ҳужжати унинг белгиланган тартибда тасдиқланган уставидан иборатдир.

Хўжалик юрителиш ҳуқуқига асосланган унитар корхона ўз мол-мулкининг бир қисмини хўжалик юрителиш учун белгиланган тартибда топшириш йўли билан юридик шахс бўлган бошқа унитар корхона (шуъба корхона) ташкил этиши мумкин. Муассис шуъба корхонанинг уставини тасдиқлайди ва унинг раҳбарини тайинлайди.

Оператив бошқарув ҳуқуқига асосланган давлат унитар корхонаси. Қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда, давлат органининг қарорига мувофиқ давлат мулки бўлган мол-мулк негизида оператив бошқарув ҳуқуқига асосланган давлат унитар корхонаси (давлат корхонаси) ташкил этилиши мумкин.

Давлат корхонасининг таъсис ҳужжати унинг уставидир. Оператив бошқарув ҳуқуқига асосланган давлат корхонасининг фирма номи унинг давлат корхонаси эканлигини кўрсатиши керак. Давлат корхонасининг мол-мулки етарли бўлмаганида давлат унинг мажбуриятлари бўйича субсидиар жавобгар бўлади. Давлат корхонаси уни тузган давлат органининг қарорига мувофиқ қайта ташкил этилиши ёки тугатилиши мумкин.

Ҳар бир корхона бошқа корхоналардан аввало ишлаб чиқараётган маҳсулоти, шунингдек, ишлаб чиқаришнинг тавсифи ва миқёси, жойлашиши, иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари билан алоқалари ва бошқа кўрсаткичлари билан фарқ қилади. Бироқ буларнинг барчаси ишлаб чиқаришни ташкил этиш, режалаштириш ва бошқариш масалаларини ҳар бир корхона учун индивидуал тарзда алоҳида ишлаб чиқиш керак, дегани эмас, албатта. Алоҳида корхоналар гуруҳига нисбатан қўллаш мумкин бўлган умумий қарорларни тайёрлаш мумкинлиги назарий ва амалий жиҳатдан исботлаб берилган.

Бу билан корхоналарнинг ишлаб чиқариш, меҳнат ва бошқарувни ташкиллаштириш масалаларини бир хил типда ҳал қилиш мумкин бўлган гуруҳларини аниқлаш мақсадида уларни таснифлашнинг мақбуллигини изоҳлаш мумкин.

Корхоналарнинг энг муҳим хусусиятлари уларнинг қайси тармоққа қарашлилиги; ҳажми; ишлаб чиқаришнинг турли жабҳаларини қамраб олганлиги; ихтисослаштириш даражаси ва бир типдаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш миқёси; ишлаб чиқаришни ташкиллаштириш усули ҳамда уни механизациялаш ва автоматлаштириш; ташкилий-ҳуқуқий шаклларини прогнозлаштиришга боғлиқ бўлади.

Қайси тармоққа қарашлилигига кўра корхоналар ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш (машинасозлик, кўмир қазиб чиқариш, суғурта ва ҳоказо) соҳаларига мансуб бўлиши мумкин.

Ишлаб чиқарилаётган маҳсулот тури ва кўринишига кўра, корхоналар саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, молия-кредит ва бошқаларга бўлинади.

Технологик умумийлигига кўра, корхоналар ишлаб чиқариш жараёнини узлуксиз ва дискрет равишда, кимёвий ёки механик жараёнларнинг устунлиги асосида юритувчиларга бўлинади.

Тайёр маҳсулотнинг мақсадларига кўра, барча корхоналар иккита катта гуруҳга бўлинади: ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқарувчилар ва истеъмол маҳсулотларини ишлаб чиқарувчилар.

Фойдаланилувчи хомашё турига кўра, саноат корхоналари қазиб чиқарувчи ва қайта ишловчи корхоналарга тақсимланади.

Йил давомида ишлаш муддатига кўра, корхоналар мавсумий ва йил бўйи фаолият юритувчиларга бўлинади.

Ҳажмига кўра, корхоналар йирик, микрофирма ва кичик корхоналарга тақсимланади.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига кўра¹⁹ кичик тадбиркорлик субъектлари қуйидагилардир:

1) якка тартибдаги тадбиркорлар;

2) ишлаб чиқариш тармоқларидаги, банд бўлган ходимларнинг ўртача йиллик сони кўпи билан йигирма киши, хизмат кўрсатиш соҳасидаги ва ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган бошқа тармоқлардаги, банд бўлган ходимларнинг ўртача йиллик сони кўпи билан ўн киши, улгуржи, чакана савдо ҳамда умумий овқатланиш тармоқларидаги, банд бўлган ходимларининг ўртача йиллик сони кўпи билан беш киши бўлган микрофирмалар;

3) қуйидаги тармоқлардаги:

¹⁹ «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 2012 йил 2 май, ЎРҚ-328-сонли қонуни // «Халқ сўзи» 2012 йил 3 май, 86 (5506)-сон

енгил, озиқ-овқат саноатидаги ва қурилиш материаллари саноатидаги, банд бўлган ходимларининг ўртача йиллик сони кўпи билан икки юз киши;

металлга ишлов бериш ва асбобсозлик, ёғочсозлик, мебель саноатидаги, шунингдек қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа саноат-ишлаб чиқариш соҳаларидаги, банд бўлган ходимларининг ўртача йиллик сони кўпи билан юз киши;

машинасозлик, металлургия, ёқилғи-энергетика ва кимё саноати, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш ва уларни қайта ишлаш, қурилиш ҳамда қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа саноат-ишлаб чиқариш соҳаларидаги, банд бўлган ходимларининг ўртача йиллик сони кўпи билан эллик киши;

фан, илмий хизмат кўрсатиш, транспорт, алоқа, хизмат кўрсатиш соҳалари (суғурта компанияларидан ташқари), савдо ва умумий овқатланиш ҳамда ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган бошқа соҳалардаги, банд бўлган ходимларининг ўртача йиллик сони кўпи билан йигирма беш киши бўлган кичик корхоналар.

Кичик тадбиркорлик субъектлари ходимларининг ўртача йиллик сони қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда белгиланади. Бунда ўриндошлик, пудрат шартномалари ва фуқаролик-ҳуқуқий ҳарактердаги бошқа шартномалар бўйича ишга қабул қилинган ходимларнинг, шунингдек унитар корхоналарда, ваколатхоналар ва филиалларда ишлаётганларнинг сони ҳам ҳисобга олинади.

Фаолиятнинг бир неча турини амалга оширувчи (кўп тармоқли) юридик ва жисмоний шахслар йиллик айланма ҳажмида улуши энг кўп бўлган фаолият тури мезонлари бўйича кичик тадбиркорлик субъектларига киради.

Ихтисослашув даражасига кўра, корхоналар ихтисослашган, универсал ва аралаш корхоналарга бўлинади. Ихтисослашган корхоналар қаторига номенклатураси чекланган маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи корхоналар, универсал корхоналар қаторига турли хил маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналар, аралаш корхоналар таркибига эса ихтисослашган ва универсал корхоналар ўртасидаги оралиқ гуруҳни ташкил қилувчи корхоналар киритилади.

Ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этиш усулларига кўра, корхоналар ишлаб чиқаришнинг оқим, партияли ва доналаб ишлаб чиқариш усуллари устувор турувчи корхоналарга бўлиниши мумкин.

Ишлаб чиқаришни механизациялаштириш ва автоматлаштириш даражасига кўра, корхоналар тўлиқ ва қисман

автоматлаштирилган ёки механизациялаштирилган, кўл-машина ва фақат кўл меҳнатига асосланган корхоналарга бўлинади.

Хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш жараёнларини кенгайтириш ва чуқурлаштириш мамлакатимизда янги ташкилий-ҳуқуқий турдаги - кўшма, ижара, хиссадорлик, хусусий, оилавий, кооператив ва бошқа корхоналарнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида хусусий мулк мулкчилик шаклининг бошқа кўринишлари билан бир қаторда дахлсизлиги ва давлат томонидан муҳофаза қилиниши белгилаб қўйилган. Янги қонунчилик ҳужжатларида янги иқтисодий тушунча - корхонанинг ташкилий-ҳуқуқий шакли тушунчаси киритилган.

Корхоналарнинг қонун ҳужжатлари ва бошқа хўжалик ҳуқуқи меъёрларида кўзда тутилган мулкчилик шакли, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот тури ва ҳажми, капиталнинг шаклланиши, турли хил фирмалараро уюшмаларга аъзо бўлиш усуллари ва олиб борувчи рақобатчилик курашлари билан фарқ қилувчи фаолият тавсифи ва мазмунига боғлиқ бўлган тузилмавий тузилишининг усул ва кўринишлари **хўжалик юритишнинг ташкилий-ҳуқуқий шаклини** ифодалайди.

Ҳозирги замон шароитларида давлат, муниципал, жамоа, индивидуал (оилавий, хусусий) турдаги корхоналар мавжуд бўлиб, улар ўзларига бириктириб қўйилган мулк тавсифи ёки тезкор (оператив) бошқарув ҳуқуқига кўра таснифланади.

Хўжалик фаолияти юритувчи ҳар бир субъект бир қатор ҳуқуқларга эга бўлиб, булар бир томондан, уларнинг ички ташкилотчилигини аниқлаб берса, иккинчи томондан, жисмоний ва ҳуқуқий шахслар ҳамда давлат билан ўзаро муносабатларини амалга оширишга кўмаклашади.

Корхоналар ҳуқуқий шаклининг ҳар бир кўринишида уларнинг эгалари, яъни хусусий мулк эгалари, корхона билан турли даражадаги алоқада бўладилар. Масалан, очиқ турдаги хиссадорлик жамияти эгалари корхона мулкининг бир қисмигагина эгалик қилиш ҳуқуқига эгалар ҳамда бошқарув функцияларини амалга оширишда ҳам ўз акциялари миқёсида иштирок этадилар.

Хўжалик ширкатларида эса мулк эгаси ва мулк яқинлаштирилган бўлиб, корхонани бошқаришда уларга бевосита иштирок этиш имконияти яратиб берилган.

Фирма - корхона тушунчасидан кенгроқ тушунчадир, яъни у

маълум ном билан бизнес олиб борувчи ташкилотдир. Фирма - товар ишлаб чиқариш ва барча соҳаларда хизмат кўрсатиш ишларини бажариш учун фойда олиш мақсадида ресурсларни жамлайдиган ва ундан фойдаланадиган тадбиркорлик шаклидир. Уларнинг кенгрок учрайдиган турлари: факторинг фирмаси, лизинг фирмаси, инжиниринг фирмаси, консалтинг фирмаси, венчур фирмалар ва бошқалардир.

Факторинг фирмаси - бегона қарз мажбуриятларини-векселларни сотиб олиш билан шуғулланади.

Лизинг фирмаси- лизинг тўловлари билан шуғулланади.

Инжиниринг корхона – муҳандислик-маслаҳат хизматларни тижоратчилик қоидаларига асосланган ҳолда амалга оширади.

Бундай корхона (фирма):

- ишлаб чиқаришни таъминлаш;
- маҳсулот сотишни уюштириш;
- ишлаб чиқариш объектларини қуриб, ишга тушириш юзасидан маслаҳат бериш билан шуғулланади.

Экспорт инжиниринг фирмалари бошқа мамлакатларга хизмат кўрсатади, чет элдаги илмий ғоялар ва техник ишланмаларни хорижда жорий этади, мураккаб ва улкан лойиҳаларни амалга оширади. Инжиниринг билан бирга машина ва ускуналарни экспорт қилиб, етказиб беради.

Консалтинг ишлаб чиқаришга иш юзасидан хизмат кўрсатиш соҳасида ихтисослашган фирмаларнинг ўз мижозларига маслаҳат хизмати кўрсатиш ва техник лойиҳаларни экспертиза қилиш билан боғлиқ иқтисодий фаолиятдир.

Консалтинг фирмаларининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- тадбиркорлик ташаббусларини амалга ошириш учун шериклар танлаш;
- маслаҳатчилик ташкилотларининг тараққий этишига ва хорижий инвестицияларни жалб этишга кўмаклашиш;
- ягона ахборот-сўровнома фондини яратиш ва ягона реклама стратегияси (йўналиши)ни амалга ошириш йўли билан уларнинг аъзолари фаолиятини умумий мақсадлар йўлида жамлаш ва ҳоказо.

Консалтинг фирмаларининг кичик бизнес соҳасида кенг тарқалган маслаҳат хизматлари қуйидагилардан иборат:

- барча мулк шаклларидаги корхоналарни рўйхатга олиш учун таъсис ҳужжатларини тайёрлаш бўйича маслаҳатлар бериш;
- маркетинг бўйича изланишлар ўтказиш;

- хусусийлаштириш, акциядорлаштириш дастурларини ишлаб чиқиш;
- ташқи иқтисодий фаолият бўйича маслаҳат бериш;
- реклама стратегиясини ишлаб чиқиш, реклама материалларини тайёрлаш ва уларни тарқатиш;
- ҳуқуқ, молия ва бошқарув масалалари бўйича маслаҳатлар бериш;
- интеллектуал мулкни ҳимоя қилиш масаласи бўйича маслаҳатлар бериш;
- ишчи хизматчиларни тайёрлаш ва малакасини ошириш; тадбиркорлик ва кичик бизнеснинг тараққий этишига хизмат қилувчи тадбирларни ўтказиш;
- фирма иш услубини ишлаб чиқиш;
- хавфсизлик техникаси, ишлаб чиқариш санитарияси, маданият, атроф-муҳитни ҳимоя қилиш масалалари бўйича маслаҳатлар бериш;
- инвестицияларни жалб қилиш, имтиёзли кредит олиш, зарур ресурс ва капиталларни сотиб олиш бўйича маслаҳатлар бериш ва ҳакозо.

Венчур корхоналар кичик бизнеснинг бир тури бўлиб, улар:

- илмий муҳандислик ишларини бажариш;
- янги техника, технология, товар намуналарини яратиш;
- ишлаб чиқаришни бошқариш;
- тижорат ишини ташкил этиш усулларини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш;
- йирик фирмалар ва давлат ижара контракти буюртмаларини бажариш каби ишларни амалга оширади.

Бу вазифаларни улар давлат ва йирик фирмалар буюртмасига биноан контракт-битимлар асосида бажаради. Венчур корхоналар техниканинг янги йўналишларида фаоллик кўрсатади ва бу билан фан-техника тараққиётига ўз ҳиссасини қўшади.

Иқтисодиётимиз олдида турган асосий вазифалардан бири саноат ишлаб чиқаришини жаҳон иқтисодиётида ўз ўрнига эга рақобатбардош корхоналар ташкил қилиш мақсадидаги тузилмавий қайта қуришдан иборат. Бунинг учун интеграция ҳамда турли ташкилий-ҳуқуқий шаклдаги корхоналар вақтинчалик ёки доимий равишда кооперация ёки концентрация асосида бирлаштирилади.

Кооперация жараёнида концерн, консорциум, хўжалик ассоциацияси каби ташкилий шакллар вақтинчалик ёки доимий

равишда тузилиши мумкин. Ушбу тузилмавий бирликларнинг моҳиятини қисқача кўриб чиқамиз.

Корпорация йирик акционерлик жамиятлари бирлашмаси ҳисобланиб, бир хил маҳсулот ишлаб чиқарувчиларни бирлаштиради. Натижада ишлаб чиқариш монополлашади. **Корпорация** атамаси лотинча «**корпоратио**» сўзидан олинган бўлиб, бирлашма, ҳамжамият маъносини англатади.

Корпорация инвестиция капиталининг марказлашуви, илм-фан тараққиёти, маҳсулотнинг рақобатбардош бўлишини ва узоқ ҳаёт даврини таъминлайди. Корпорациялар тадбиркорлик билан шуғулланувчи акционерлик жамиятларининг хоҳиш-ихтиёри билан пайдо бўлади. Ҳар бир корхона фаолиятини юритиш учун ўз ҳолича турли функцияларни, яъни:

- хомашё, материаллар, энергия, ускуна қидириб топиш, сотиб олиш ва технологик такомиллаштириш;

- маҳсулот сифатини ошириш ва ишлаб чиқариладиган маҳсулотни янгилаш;

- тайёр маҳсулотни сотиш бўйича қатор ишларни бажариши лозим.

Бир хил маҳсулот ишлаб чиқарувчи бир қанча корхоналар йиғилиб, барча учун умумий корхоналар фаолиятини таъминловчи функцияларни ҳамма учун бажарадиган бир идора, муассаса тузишни режалаштирганлар. Натижада шундай бирлашма юзага келганки, унда корхоналар ўз мулки ва иқтисодий мустақиллигини сақлаган ҳолда ҳаммалари учун умумий функцияларни бажаришдан озод бўлганлар ва шу функцияларини бажарганлиги учун умумий идора-муассасага ҳақ тўлаганлар.

Концерн умумий манфаатларга эга ҳамда шартномалар, капитал ва қўшма фаолиятда иштирок этиш билан боғлиқ корхоналарнинг йирик бирлашувини акс эттиради.

Концерн ишлаб чиқариш диверсификацияси, яъни корхоналарнинг фаолият соҳалари ва ишлаб чиқарадиган маҳсулотлари турининг кенгайиши, янгилашиб туриши асосида таркиб топадиган йирик кўп тармоқли корпорация. Концерн таркибига саноат, транспорт, савдо, банк каби тармоқларга тегишли, айрим ҳолларда, дунёнинг кўпгина мамлакатларида жойлашган ўнлаб ва юзлаб корхоналар ихтиёрий асосларда киради. Концерн таркибига кирган корхона ва ташкилотлар орасида ўзаро корпорацияланган турғун алоқалар мавжуд бўлиб,

улар концерн ривожига йўлида умумий молиявий ресурслар ва ягона илмий-техник имкониятлардан муштарак фойдаланадилар.

Консорциум аниқ иқтисодий лойиҳаларни амалга оширишни мақсад қилган корхоналарнинг умумий келишувлар асосида юзага келадиган муваққат бирлашмасидир. Консорциум буюртмачилар олдидаги мажбуриятлар учун жавобгар ҳисобланади.

Консорциум аъзоларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари консорциум тўғрисидаги битимда белгилаб қўйилади. Қўйилган вазифани бажариш учун консорциум иштирокчилари бадаллари ҳисобидан ягона молиявий ва моддий фондлар барпо этадилар, бюджет маблағлари ва давлат банкидан кредитлар оладилар. Вазифа бажарилгач, консорциум тарқалади. Консорциумларга бошқарув бўйича қўмиталар, директорлар кенгаши кабилар бошчилик қилади. Консорциумлар авиация, космос, компьютерлар, алоқа каби юксак технологик ва катта миқдордаги сармояли соҳаларда кенг тарқалган.

Хўжалик ассоциацияси жисмоний ёки ҳуқуқий шахсларнинг ўзаро ҳамкорлик юритиш мақсадида кўнгилли равишда бирлашувини англатади ва унда бирлашувга кирувчи субъектлар ўз мустақиллигини сақлаб қоладилар.

Корхоналарнинг концентрация асосида бирлашуви картел, синдикат, холдинг ва молия-саноат гуруҳлари кўринишида амалга оширилади.

Ишлаб чиқариш соҳасидаги **картеллар** ишлаб чиқариш масалалари, нархлар, товарларни сотиш, ишчи кучини ёллаш ва шу каби масалалар бўйича келишувга асосланиб фаолият юритади.

Интеграциянинг бу шаклида корхоналар мустақилликни сақлаб қолган ҳолда кооперация асосида бирлашадилар.

Синдикат тижорат фаолиятини (таъминот, буюртмаларни тақсимлаш, хомашё сотиб олиш, маҳсулот сотиш, баҳони шакллантириш) ҳамкорликда ташкил қилишга асосланган бирлашмадир. Синдикат таркибига кирувчи корхоналар ҳуқуқий ҳамда хўжалик юритиш мустақилликларини сақлаб қоладилар.

Трестлар юқори даражада марказлашганлиги билан ажралиб туради. Унинг таркибига кирувчи корхоналар ишлаб чиқариш, тижорат ва ҳуқуқий мустақилликларини йўқотиб, ягона режа асосида фаолият юритади.

Ўз таркибидаги акциядорлик жамиятларининг назорат пакетларини эгаллаш билан корпорациялар холдинг компанияларига

айланади. Холдинг ибораси инглизча “холдинг” сўзидан олинган бўлиб, эга маъносини беради. Холдинглар иштирокчиларнинг молиявий имкониятларини бирлаштириш ва мувофиқлаштириш ҳамда ишлаб чиқариш қувватлари билан вазифаларни тезкор равишда амалга ошириш имконини берувчи бошқарувнинг самарали шаклини ифодалайди.

Активлари таркибига бошқа корхоналарнинг акциялари назорат пакетлари кирадиган очик турдаги акциядорлик жамияти холдинг ҳисобланади.

Акциялар (пайлар, улушлар)нинг назорат пакети ўзида корхона сармоясида қатнашишнинг исталган шаклини ифодалайди. Ушбу шакл холдинг қатнашчилари умумий йиғилишида ва унинг бошқарув органлари томонидан муайян қарорлар қабул қилиниши ёки рад этилишининг сўзсиз ҳуқуқини таъминлайди. Акцияларнинг назорат пакети мавжудлиги тўғрисидаги қарор таъсис ҳужжатларининг хусусиятлари ва корхона сармояси тузилмаси ҳисобга олинган ҳолда монополияга қарши орган томонидан қабул қилинади.

Акцияларининг назорат пакетлари холдинг активларига кирувчи корхона шуъба корхона ҳисобланади. Шуъба корхоналар мустақил юридик шахс ҳисобланади.

Холдинг Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари билан тақиқланмаган исталган фаолият билан шуғулланишга ҳақлидир.

Мулкчилик шаклларида қатъи назар жисмоний ва юридик шахслар, шу жумладан хорижий юридик ва жисмоний шахслар холдинг муассислари ва қатнашчилари бўлишлари мумкин.

Холдингнинг номига “холдинг” сўзи қўшилган бўлиши ҳамда унинг тури (“АЖ” акциядорлик жамияти) кўрсатилган бўлиши керак.

Холдинглар турдош корхоналарни кооперациялашга кўмаклашиш ҳамда улар томонидан келишилган инвестиция сиёсати амалга оширилиши учун ташкил этилади. Холдингга ёки унинг шуъба корхоналаридан бирига холдинг компаниянинг шуъба корхоналари маҳсулотлари (ишлари, хизматлари) учинчи шахслар томонидан сотилиши ҳуқуқи берилишига, шунингдек, кўрсатиб ўтилган маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)га нархлар холдинг томонидан бирор-бир шаклда белгилаб қўйилиши ҳуқуқи берилишига йўл қўйилмайди.

Қуйидаги тармоқларда холдинглар ташкил этилишига йўл қўйилмайди: савдо, моддий-техника таъминоти, умумий овқатланиш,

маиший хизмат, коммунал хўжалик, транспорт (темир йўл, авиация, трубопровод транспорти ва мутлақ равишда халқаро ташишларни амалга оширувчи корхоналардан ташқари), халқ бадий хунармандчилиги.

Монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобатни ривожлантириш мақсадида монополияга қарши орган холдинглар ташкил этилишига йўл қўйилмайдиган иқтисодиёт секторларини белгилаши мумкин.

Молиявий холдинг деб сармоясининг 50 фоиздан ортиғини бошқа эмитентларнинг қимматли қоғозлари ва ўзга молиявий активлари ташкил этган холдинг ҳисобланади.

Молиявий холдинг активлари таркибига фақат қимматли қоғозлар ва ўзга молиявий активлар, шунингдек, холдинг бошқаруви аппарати фаолият кўрсатишини таъминлаш учун бевосита зарур бўлган мол-мулк кириши мумкин.

Молиявий холдинглар мутлақ даражада инвестиция фаолияти юритишга ҳақлидирлар, улар учун фаолиятнинг бошқа турлари тақиқланади.

Молиявий холдинг шуъба корхоналарнинг ишлаб чиқариш ва тижорат фаолиятига аралашинишга ҳақли эмас. Молиявий холдинг вакиллари фақат шуъба корхоналар акциядорлари йиғилишларида қатнашишлари мумкин. Молиявий холдинг вакилларининг кузатув кенгаши, бошқарув ва шуъба корхоналари бошқарувининг бошқа органлари таркибига киритилишига йўл қўйилмайди.

Интеграция жараёнларини амалга оширувчи корхоналар қуйидаги мақсадларни кўзлайди:

- ресурслардан янада самаралироқ фойдаланишга эришиш;
- кооперация асосидаги алоқаларини янгилаш ва мустаҳкамлаш;
- мамлакатдаги корхоналарнинг ташқи бозорга чиқиши;
- ишлаб чиқаришга инвестицияларнинг янги шаклларини жалб этиш;
- ички ва ташқи бозордаги рақобатда муваффақият қозониш мақсадида нарх ва сотиш бўйича ягона сиёсат юритиш.

2.4. Корхона тузилмаси ва уни белгиловчи омиллар

Ҳар бир ишлаб чиқариш корхонаси ишлаб чиқариш бўлинмалари, бошқарув органлари ва корхона ходимларига хизмат кўрсатувчи ташкилотлардан иборат бўлади. Тузилма (тузилма) тушунчасини корхонанинг таркиби, тузилиши сифатида кўриб

чиқиш мумкин. Корхона қанчалик йирик бўлса, унинг ишлаб чиқариш тузилмаси шунчалик мураккаб бўлади.

Саноат корхоналарининг умумий ва ишлаб чиқариш тузилмалари мавжуд.

Ишлаб чиқариш бўғинлари, корхона бошқаруви ҳамда ходимларга хизмат кўрсатувчи ташкилотлар, уларнинг миқдори, катталиги ва эгаллаб турган майдони, ходимларининг сони ва ишлаб чиқариш имкониятлари *корхонанинг умумий тузилмасини* ифодалайди.

Ишлаб чиқариш тузилмасига асосий, ёрдамчи ва хизмат кўрсатиш жараёнлари амалга оширилувчи цех ва участкалар киритилади.

Ишлаб чиқариш тузилмаси корхона умумий тузилмасининг бир қисмидир. У цех, участка ва хизмат кўрсатувчи хўжаликлар шаклидаги ишлаб чиқариш бўлинмаларидан иборат бўлади ҳамда уларнинг маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнидаги ўзаро муносабатларини, меҳнат билан банд бўлган ходимлари сони, асбоб-ускуналари қиймати, эгаллаб турган майдони ва ҳудудий жойлашувини акс эттиради.

Асосий цехларда ва ишлаб чиқариш участкаларида ишлаб чиқариш жараёнининг асосий – хомашё ва яримтайёр маҳсулотларни тайёр маҳсулотга айлантириш босқичи ёки маҳсулот, ё унинг бир қисмини тайёрлашнинг бир қатор босқичлари амалга оширилади (музлаткичлар цехи).

Ёрдамчи цехлар асосий ишлаб чиқаришни асбоб-ускуналар ва энергия билан таъминлайди ҳамда ускуналарни таъмирлаш (таъмирлаш, ускуналар, модель цехлари ва ҳоказо) вазифаларини бажаради.

Хизмат кўрсатувчи цех ва хўжаликлар таркибига корхонанинг инфратузилмасини (омбор ва транспорт бўлинмалари, уй-жой-коммунал хўжалиги, ошхона, санаторий ва ҳоказо) ташкил қилувчи бўлинмалар киради.

Саноат корхоналари ишлаб чиқариш тузилмасининг уч хил тури мавжуд: ***технологик, предметли ва аралаш.***

Технологик тузилмалари корхоналарда цехлар ва ишлаб чиқариш участкалари технологик жиҳатдан бирхиллик принципи асосида ташкил қилинади (масалан, тўқимачилик комбинатларида йигирув ва тўқув цехлари).

Предметли тузилмага асосланган корхоналарда ҳар бир цех маълум бир маҳсулот ёки унинг бир қисмини ишлаб чиқаради (масалан, автомобиль заводида мотор цехи, шасси цехи ва ҳоказо).

Аралаш (предметли-технологик) тузилма тайёрлов цехларини технологик принцида (темирчилик, чўян қуйиш, пўлат қуйиш ва ҳоказо), ишлов бериш ва маҳсулот чиқариш цехларини эса предметли принцип асосида ташкил этишни кўзда тутлади.

Саноат корхонасининг тузилмаси қуйидаги омиллар таъсири остида шаклланади:

- техника ва технологиянинг хусусиятлари;
- ишлаб чиқариш ҳажми;
- ишлаб чиқаришни ташкил қилиш шакллари (ихтисослаштириш, кооперация, комбинация, координация);
- ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ва кўрсатилаётган хизматларнинг мураккаблиги ва номенклатураси;
- ишлаб чиқаришни автоматлаштириш, механизациялаштириш ва роботлаштириш даражаси;
- мулк шакли;
- рақобат олиб бориш усуллари ҳамда шакллари ва ҳоказо.

Амалиётда ишлаб чиқариш тузилмасини мукаммаллаштиришнинг асосий йўналишлари ишлаб чиқилган. Улар қаторига корхона ва цехларни йириклаштириш; алоҳида корхоналар интеграцияси, корхона ичидаги барча бўлинмалар орасида мутаносибликни таъминлаш, цехсиз тузилма кабиларни киритиш мумкин.

Корхонанинг рақобатбардошлигини ошириш, яъни бошқарув сифатини кўтариш ва ишлаб чиқариш фаолиятидаги якуний натижаларнинг юқориликка эришиш корхона тузилмасини мукаммаллаштириш самарадорлигини баҳоловчи мезон бўлиб хизмат қилади.

Таянч иборалар

Корхонанинг белгилари, низом жамғармаси, низом, корхона, маъмурий-буйруқбозлик тизими, тузилмавий бўлинмалар, ишлаб-чиқариш ва техника муносабатларида корхона, ижтимоий муносабатларда корхона, ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар ва молиявий-иқтисодий муносабатларда корхона, корхонанинг ўзига хос бўлган хусусиятлари, корхоналар фаолиятининг асосий йўналишлари, корхоналар фаолияти вазифалари, корхоналар

функциялари, микрофирмалар, кичик корхона, ихтисослашув даражаси, ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этиш усуллари, хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш, коммандит ўртоқлиги, масъулияти чекланган жамият, концерн, консорциум, хўжалик ассоциацияси, корпорациялар, синдикат, трестлар, холдинглар, тузилма.

Назорат учун саволлар

1. Миллий иқтисодиёт тушунчаси ва корхоналарнинг мамлакат иқтисодиёти мажмуасидаги роли.
2. Саноат корхоналарига хос бўлган белгилар.
3. Саноат корхоналарининг вазифалари ва бажарадиган ишлари.
4. Ўзбекистон Республикасида корхоналар фаолиятини тартибга солувчи қонунчиликнинг ривожланишини тушунтиринг.
5. Корхонанинг давлат рўйхатидан ўтиш учун қандай ҳужжатлар талаб қилинади?
6. Саноат корхоналарининг таснифи.
7. Корхоналарни тавсифлашда ишлатилувчи мезонлар.
8. Корхоналарнинг умумий ва ишлаб чиқариш тузилмаси тушунчалари.
9. Корхона тузилмасини белгилаб берувчи омиллар.
10. Корхона тузилмасини мукамаллаштириш йўллари.

3-БОБ. КОРХОНАНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ ВА УНИНГ ФАОЛИЯТИНИ ТЎХТАТИШ

- 3.1. Ташкил қилиш принциплари
- 3.2. Корхонанинг таъсис ҳужжатлари
- 3.3. Корхоналарнинг давлат томонидан рўйхатга олиниши
- 3.4. Корхонани тугатиш ва қайта ташкил қилиш

3.1. Корхонани ташкил қилиш принциплари

Иқтисодиётнинг жадал ривожланиши ва ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши фаолият юритаётган корхоналардан ташқари янги корхоналарни ташкил қилиш ва ишга туширишга таянади. Бундай қадам иқтисодий жиҳатдан мақбулликка, ресурслар имконияти ва корхона маҳсулотларига бўлган талабга асосланади. Бирон-бир маҳсулотнинг тақчиллиги ёки умуман йўқ бўлиши ҳам янги корхона ёки ишлаб чиқаришни ташкил қилишга сабаб бўлиши мумкин.

Янги корхонани ташкил қилиш қуйидаги ташкилий принциплар асосида амалга оширилади²⁰:

- корхонани ташкил қилиш фикрининг пайдо бўлиши;
- корхона муассисларини танлаш;
- таклиф қилинаётган маҳсулотга бозордаги талабни ўрганиш;
- корхона Низом жамғармасини тузиш учун молия манбаларини аниқлаш;
- корхонанинг таъсис ҳужжатлари ва бизнес-режасини тайёрлаш;
- давлат рўйхатидан ўтиш;
- муҳр, штамп ва бошқа реквизитларни тайёрлаш;
- лицензияланадиган фаолият турлари бўйича лицензиялар олиш.

Корхоналар мулк эгаси (эгалари) ёки у (улар) тайинлаган вакиллик органи, меҳнат жамоаси ёки муассислар гуруҳининг қарори бўйича белгиланган қонун-қоидаларга асосан ташкил қилиниши мумкин.

Шунингдек, корхоналар агар корхона мулки эгаси ёки у тайинлаган вакиллик органининг розилиги бўлса, фаолият

²⁰ Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти. Ўқув қўлланма. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2006. – 208 б.

юритаётган корхона таркибидан бир ёки бир нечта таркибий бўлинмаларни, ушбу бўлинмаларнинг меҳнат жамоалари ташаббусига кўра, ажратиб чиқариш натижасида ҳам ташкил топиши мумкин.

Корхона жорий ва ҳисоб-китоб рақамлари очиш ва улар тўғрисидаги ҳолатларни тасдиқлаш ҳуқуқига эга бўлган, мустақил ҳуқуқий шахс мақомидаги шубҳа корхоналари, филиаллар, ваколатхоналар, бўлим ва бошқа ташкилий бўлинмаларни ташкил қилиши мумкин.

Корхона қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган тартибда махсус давлат органларида рўйхатга олинган кундан бошлаб ташкил қилинган ҳисобланади ва ҳуқуқий шахс мақомига эга бўлади.

Турли ташкилий-ҳуқуқий шакллардаги корхоналарни ташкил этишнинг ҳуқуқий асосларини кўриб чиқайлик.

“Хусусий корхоналар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонунига кўра хусусий корхона мулкдор томонидан тузилади, мулкдор унга тегишли мол-мулк беради ва унинг уставини тасдиқлайди.

Хусусий корхона, агар унинг уставида бошқача қоида белгиланган бўлмаса, номуайян муддатга тузилади. Хусусий корхона бошқа юридик шахсларнинг муассиси бўлишга ёки уларнинг устав фондида ўзгача тарзда иштирок этишга, ваколатхоналар очишга ва филиаллар тузишга ҳақли.

“Масъулияти чекланган ва қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонунида масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятларни таъсис этиш тартиби белгилаб берилади. Унга кўра жамиятнинг муассислари таъсис шартномасини тузадилар ва жамият уставини тасдиқлайдилар. Агар жамият бир шахс томонидан таъсис этилса, шу шахс тасдиқлаган устав жамиятнинг таъсис ҳужжати ҳисобланади. Жамият муассислари жамиятнинг ижро этувчи органларини сайлайдилар (тайинлайдилар), шунингдек, жамиятнинг устав фондига (устав капиталига) пулсиз ҳиссалар қўшилган тақдирда, уларнинг пул баҳосини тасдиқлайдилар. Жамият уставини тасдиқлаш тўғрисидаги қарор, шунингдек, жамият муассислари киритадиган ҳиссаларнинг пул баҳосини тасдиқлаш тўғрисидаги қарор муассислар томонидан бир овоздан қабул қилинади. Бошқа қарорлар жамиятнинг муассислари томонидан жамиятнинг таъсис ҳужжатларида назарда тутилган тартибда қабул қилинади.

Жамиятнинг муассислари жамиятни таъсис этиш билан боғлиқ ва уни давлат рўйхатидан ўтказишга қадар юзага келган мажбуриятлар юзасидан солидар жавобгар бўладилар. Жамият муассисларнинг уни таъсис этиш билан боғлиқ мажбуриятлари юзасидан уларнинг ҳаракатлари кейинчалик жамият иштирокчиларининг умумий йиғилиши томонидан маъқулланган тақдирдагина жавобгар бўлади.

“Хўжалик ширкатлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонунига кўра хўжалик ширкати тўлиқ ширкат ёки коммандит ширкат шаклида тузилади. Хўжалик ширкати, агар унинг таъсис шартномасида бошқача қоида белгиланган бўлмаса, номуайян муддатга тузилади.

Хўжалик ширкати ўзининг мустақил балансида ҳисобга олинган алоҳида мол-мулкка эга бўлади, ўз номидан ҳуқуқларни олиши, мажбуриятларга эга бўлиши, судда даъвогар ва жавобгар бўлиши мумкин. Хўжалик ширкати қонун ҳужжатларида тақиқланмаган ҳар қандай турдаги фаолиятни амалга ошириши мумкин.

Якка тадбиркорлар ва тижоратчи ташкилотлар тўлиқ ширкатнинг иштирокчилари ҳамда коммандит ширкатда тўлиқ шериклар бўлишлари мумкин.

Юридик ва жисмоний шахслар коммандит ширкатда ҳисса қўшувчилар бўлишлари мумкин.

Хўжалик ширкати иштирокчилари қуйидагиларга ҳақлидирлар:

- хўжалик ширкатининг ишларини бошқаришда қатнашиш;
- хўжалик ширкатининг фаолияти тўғрисида ахборот олиш, таъсис шартномасида белгиланган тартибда бухгалтерия дафтарлари ва бошқа ҳужжатлар билан танишиш;
- фойдани тақсимлашда иштирок этиш;
- хўжалик ширкати тугатилган тақдирда, кредиторлар билан ҳисоб-китоб қилинганидан кейин қолган мол-мулкнинг бир қисмини ёки унинг қийматини қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда олиш.

Хўжалик ширкатининг иштирокчилари қонун ҳужжатларида ва ширкатнинг таъсис шартномасида назарда тутилган бошқа ҳуқуқларга ҳам эга бўлишлари мумкин.

Хўжалик ширкати иштирокчиларининг мажбуриятлари қуйидагилардан иборат:

- таъсис шартномасида назарда тутилган тартибда, миқдорларда, усулларда ва муддатларда ҳисса кўшишлари лозим;

- хўжалик ширкатининг фаолияти тўғрисидаги сир тутилган ахборотни ошкор қилмасликлари шарт.

Акциядорлик жамиятини тузиш “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонунида белгиланган тартибда амалга оширилади. Акциядорлик жамиятни тузиш усуллари ўз ичига жамиятни янгидан таъсис этиш ёки мавжуд юридик шахсни қайта ташкил этиш (кўшиб юбориш, бирлаштириш, бўлиш, ажратиб чиқариш, қайта тузиш) йўли билан тузиш усулларини олади.

Жамиятни таъсис этиш йўли билан тузиш муассисларнинг (муассиснинг) қарорига мувофиқ амалга оширилади. Жамиятни таъсис этиш тўғрисидаги қарор таъсис йиғилиши томонидан қабул қилинади. Жамият бир шахс томонидан таъсис этилган тақдирда жамиятни таъсис этиш ҳақидаги қарорни шу шахснинг ёлғиз ўзи қабул қилади.

Таъсис йиғилиши: жамиятни таъсис этиш тўғрисида қарор қабул қилади ва унинг уставини тасдиқлайди; таъсис этиш жараёнида муассислар томонидан тузилган шартномаларни тасдиқлайди; муассислар томонидан акциялар ҳақини тўлаш тартибини белгилайди; чиқариладиган акцияларнинг турларини ва сонини белгилайди; жамиятнинг кузатув кенгашини, тафтиш комиссиясини (тафтишчисини) сайлайди; жамиятнинг ижроия органини тузади (сайлайди, тайинлайди).

Таъсис йиғилишида овоз бериш муассислар киритадиган улушларга мувофиқ ўтказилади.

Таъсис йиғилиши қарорларни оддий кўпчилик овоз билан қабул қилади, бундан таъсис шартномасини ўзгартириш тўғрисидаги қарорлар қабул қилинадиган ҳоллар мустасно бўлиб, бунинг учун барча муассисларнинг розилиги талаб этилади.

Таъсис йиғилишининг қарорлари жамиятнинг барча муассислари томонидан имзоланадиган баённома билан расмийлаштирилади.

Давлат ташкилотини акциядорлик жамияти этиб ўзгартириш давлат мулкини тасарруф этишга ваколатли орган томонидан қабул қилинадиган қарор асосида таъсис йиғилишини ўтказмасдан амалга оширилади.

Бир муассисдан иборат бўлган жамиятда таъсис йиғилиши ўтказилмайди.

Жамият муассислари ва акциядорларининг сони чекланмайди.

Жамият муассислари жамият давлат рўйхатидан ўтказилгунга қадар унинг тузилиши билан боғлиқ мажбуриятлар юзасидан солидар жавобгар бўладилар. Жамият муассисларнинг уни тузиш билан боғлиқ бўлган мажбуриятлари юзасидан фақат уларнинг ҳаракатлари кейинчалик акциядорларнинг умумий йиғилишида маъқулланган тақдирдагина жавобгар бўлади.

Давлат корхонаси акциядорлик жамиятига айлантирилаётганда давлат мулкани тасарруф этишга ваколатли орган унинг муассиси бўлади.

Давлат корхонаси акциядорлик жамиятига айлантирилаётганда акцияларни тақсимлаш тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Таъсис йиғилишида (конференциясида) овоз бериш муассислар кўшган ҳиссаларга мувофиқ ўтказилади.

Таъсис йиғилиши (конференцияси) қарорларни оддий кўпчилик овоз билан қабул қилади. Таъсис шартномасини ўзгартириш тўғрисидаги қарорлар қабул қилинаётган ҳоллар бундан мустаснодир, бунда барча муассисларнинг розилиги талаб этилади.

Давлат корхонаси акциядорлик жамиятига айлантирилаётганда таъсис йиғилиши ўтказилмайди.

Корхонани ташкил қилишдан ташқари унинг молиявий барқарорлиги ва самарали фаолиятини таъминлаш бозор муносабатлари ва рақобатчилик шароитларида жуда муҳимдир. Амалиётдан кўриниб турибдики, бу қоидаларга риоя қилмаслик натижасида корхонани ташкил қилишга кетган барча саъй-ҳаракатлар ўзини оқламайди ҳамда ижтимоий ишлаб чиқариш ривожланишининг микро ва макроиқтисодий кўрсаткичларига салбий таъсир кўрсатади.

Янги корхона ташкил қилишдан, асосан, қуйидаги мақсадлар кўзланади:

- истеъмолчилар талаб қилаётган маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш ва уни сотишдан фойда (даромад) олиш;
- ишлаб чиқаришга иш билан банд бўлмаган аҳолини жалб қилиш ва шу орқали иш билан таъминлашдаги ижтимоий муаммоларни ҳал қилиш;
- ишлаб чиқаришга мавжуд кўшимча ресурсларни жалб қилиш;
- фан-техника ютуқларидан фойдаланган ҳолда янги саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш;

- якка тарзда ёки ҳамкорликда фаолият юритиш учун кичик корхона (ўртоқчилик каби) ташкил қилувчи алоҳида фуқаролар ёки шахслар гуруҳи аъзоларининг шахсий эҳтиёжларини қондириш;
- ишлаб чиқаришни мустақамлаш ва ривожлантириш ҳамда бозор муҳитини кенгайтириш.

3.2. Корхоналарнинг таъсис ҳужжатлари

Таъсис ҳужжатларини тайёрлаш корхонани ташкил этиш ва кейинги фаолият юритиш жараёнидаги муҳим босқичларидан бири ҳисобланади. Таъсис ҳужжатлари фаолият юритувчи корхоналарнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳамда шароитларини ифодалайди.

Корхоналар фаолиятини тартибга солувчи қонун ҳужжатларида икки хил таъсис ҳужжатлари белгилаб берилган:

корхона низоми (устави);

таъсис шартномаси.

Корхона устави унинг ҳуқуқий мақомини, ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаб беради.

Таъсис шартномаси корхонанинг ташкил қилиниши ва якка тарзда ёки ҳамкорликдаги фаолиятнинг бошланишини тавсифловчи ҳужжатдир. У шунингдек, ташкил этилаётган корхонанинг уставини тўлдирувчи ҳужжат ҳам ҳисобланади.

Амалиётда корхона фақат низом ёки фақат таъсис шартномаси асосида, шунингдек, бир вақтнинг ўзида низом ва таъсис шартномасига асосан фаолият юритиш ҳоллари мавжуд.

Шуни қайд қилиб ўтиш керакки, корхонанинг (ҳуқуқий шахснинг) таъсис шартномаси келишув асосида тузилади, Низом эса муассис (муассислар) томонидан тасдиқланади. Битта таъсисчи томонидан тузилган ҳуқуқий шахс шу таъсисчи томонидан тасдиқланган низом асосида фаолият юритади.

Корхона мулкани шакллантириш ҳамда ундан фойдаланиш устав ва таъсис шартномасининг муҳим қисми ҳисобланади.

Таъсис ҳужжатларининг мазмуни ва уни тайёрлаш тартиби турли ташкилий-ҳуқуқий шакллардаги корхоналар учун ўзига хос бўлиб, улар билан қуйида танишиб чиқамиз.

Хусусий корхонанинг таъсис ҳужжати сифатида унинг устави қабул қилинади.

Хусусий корхонанинг уставида қуйидагилар кўрсатилиши керак:

- корхонанинг фирма номи;

• унинг жойлашган ери ва почта манзили тўғрисидаги маълумотлар;

- асосий фаолият турларининг рўйхати;
- мулкдорнинг фамилияси, исми, отасининг исми ва яшаш жойи;
- устав фондининг миқдори.

Хусусий корхонанинг устави қонун ҳужжатларига зид келмайдиган бошқа қоидаларни ҳам ўз ичига олиши мумкин.

Хусусий корхонанинг устав фонди бўлинмас бўлиб, уни мулкдорнинг ўзи белгилайди.

Пул, қимматли қоғозлар, пул билан баҳоланадиган бошқа мол-мулк ёки мулкрий ҳуқуқлар ёхуд бошқа шахсга бериладиган ўзга ҳуқуқлар хусусий корхонанинг устав фондига қўшиладиган ҳисса бўлиши мумкин. Мулкдор хусусий корхонанинг устав фондига ўзи киритадиган мол-мулкни мустақил баҳолайди.

Агар хусусий корхонанинг устав фонди шакллантирилаётганда мулкдор ўз оила аъзоларининг умумий мулки ҳисобланган мол-мулкни корхонага бераётган бўлса, ушбу мол-мулкнинг барча мулкдорларидан нотариал тасдиқланган розилик олиш талаб этилади.

Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар таъсис ҳужжатлари сифатида жамиятнинг таъсис шартномаси ва устави қабул қилинади.

Агар жамият бир шахс томонидан таъсис этилса, шу шахс тасдиқлаган устав жамиятнинг таъсис ҳужжати ҳисобланади. Жамият иштирокчиларининг сони икки ва ундан ортиқ кишига кўпайса, улар ўртасида таъсис шартномаси тузилиши керак.

Жамият иштирокчисининг, аудиторнинг ёки исталган манфаатдор шахснинг талабига биноан жамият уларга жамиятнинг таъсис ҳужжатлари билан, шу жумладан, унга киритилган ўзгартишлар билан танишиш имкониятини бериши шарт. Жамият иштирокчисининг талабига биноан жамият унга жамиятнинг таъсис шартномаси ва устави нусхаларини бериши шарт.

Жамиятнинг таъсис ҳужжатларига ўзгартишлар жамият иштирокчиларининг умумий йиғилиши қарорига биноан киритилади. Жамиятнинг таъсис ҳужжатларига киритилган ўзгартишлар давлат рўйхатидан ўтказилиши керак.

Таъсис шартномаси қоидалари билан жамият устави қоидалари мос келмаган ҳолларда жамият устави қоидалари учинчи шахслар ва жамият иштирокчилари учун устувор кучга эга бўлади.

Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятларнинг таъсис шартномасида жамиятнинг муассислари жамиятни тузиш мажбуриятини оладилар ва уни тузиш юзасидан биргаликдаги фаолият тартибини белгилайдилар. Таъсис шартномасида қуйидагилар ҳам белгиланади:

- жамият муассисларининг (иштирокчиларининг) таркиби;
- жамият устав фондининг (устав капиталининг) миқдори ва жамият ҳар бир муассиси (иштирокчиси) улушининг миқдори;
- жамият таъсис этилаётганда унинг устав фондига (устав капиталига) ҳиссаларни қўшиш тартиби, миқдори, усуллари ва муддатлари;
- ҳиссаларни қўшиш бўйича мажбуриятларини бузганлик учун жамият муассисларининг (иштирокчиларининг) жавобгарлиги;
- жамиятнинг муассислари (иштирокчилари) ўртасида фойда ва зарарларни тақсимлаш шартлари ва тартиби;
- жамият органларининг таркиби ва жамият иштирокчиларининг жамиятдан чиқиш тартиби.

Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятларнинг уставида қуйидагилар кўрсатилиши керак:

- жамиятнинг тўлиқ ва қисқартирилган фирма номи;
- жамият фаолиятининг предмети;
- жамиятнинг почта манзили тўғрисидаги маълумотлар;
- жамият органларининг таркиби ва ваколатлари тўғрисидаги, шу жумладан, жамият иштирокчилари умумий йиғилишининг мутлақ ваколатига кирувчи масалалар тўғрисидаги, жамият органлари томонидан қарорлар қабул қилиш тартиби тўғрисидаги, шу жумладан, қарорлар бир овоздан ёки квалитацион кўпчилик овоз билан қабул қилинадиган масалалар тўғрисидаги маълумотлар;
- жамият устав фондининг (устав капиталининг) миқдори тўғрисидаги маълумотлар;
- жамият ҳар бир иштирокчиси улушининг миқдори ва номинал қиймати тўғрисидаги маълумотлар;
- жамият иштирокчиларининг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари;
- жамият иштирокчисининг жамиятдан чиқиш тартиби ва унинг оқибатлари тўғрисидаги маълумотлар;
- жамият устав фондидаги (устав капиталидаги) улушнинг бошқа шахсга ўтиши тартиби тўғрисидаги маълумотлар;

- жамиятнинг ҳужжатларини сақлаш тартиби ҳамда жамият томонидан жамият иштирокчиларига ва бошқа шахсларга ахборот тақдим этиш тартиби тўғрисидаги маълумотлар;

- жамиятнинг ваколатхоналари ва филиаллари тўғрисидаги маълумотлар;

- қонун ҳужжатларига зид бўлмаган бошқа маълумотлар.

Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятларнинг устав фонди (устав капитали) унинг иштирокчилари улушларининг номинал қийматларидан таркиб топади.

Унинг миқдори жамиятни давлат рўйхатидан ўтказиш учун ҳужжатларни тақдим этиш санасидаги ҳолатга кўра қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг қирқ бараваридан кам бўлмаслиги лозим.

Жамият иштирокчисининг жамият устав фондидаги улушининг миқдори фоизларда ёки каср кўринишида белгиланади. Жамият иштирокчиси улушининг миқдори унинг улуши номинал қиймати билан жамият устав фондининг нисбатига тенг бўлиши керак.

Жамиятнинг устав билан жамият иштирокчиси улушининг энг юқори миқдори, шунингдек жамият иштирокчилари улушларининг нисбатини ўзгартириш имконияти чеклаб қўйилиши мумкин. Жамият давлат рўйхатидан ўтказиладиган пайтга қадар унинг ҳар бир иштирокчиси таъсис ҳужжатларида кўрсатилган жамиятнинг устав фондидаги ўз ҳиссасининг камида ўттиз фоизини киритиши шарт.

Жамиятнинг ҳар бир иштирокчиси таъсис ҳужжатларида белгиланган ва жамият давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан бошлаб бир йилдан ошмайдиган муддат мобайнида жамиятнинг устав фондига ўз ҳиссасини тўлиқ киритиши керак.

Жамиятнинг иштирокчиси томонидан ҳиссанинг тўлиқ киритилганлиги жамият иштирокчисига бериладиган гувоҳнома билан тасдиқланади.

Пул, қимматли қоғозлар, ўзга ашёлар ёки мулкӣ ҳуқуқлар ёхуд пул баҳосига эга бўлган бошқа шахсга ўтказиладиган ўзга ҳуқуқлар жамиятнинг устав фондига қўшиладиган ҳиссалар бўлиши мумкин.

Акциядорлик жамиятининг таъсис ҳужжати сифатида таъсис йиғилиши (муассис) тасдиқлаган устав қабул қилинади.

Давлат корхонаси акциядорлик жамиятига айлантирилаётганда давлат мулкани тасарруф этишга ваколатли орган тасдиқлайдиган эмиссия маълумотномаси ҳам таъсис ҳужжати ҳисобланади.

• Устав жамиятнинг таъсис ҳужжати бўлиб, унда қуйидаги маълумотлар бўлиши керак:

• жамиятнинг тўлиқ (агар қисқартирилган бўлса) фирма номи, жойлашган ери (почта манзили) ва электрон почта манзили;

• фаолиятининг соҳаси (асосий йўналишлари) ва мақсади;

• устав фондининг (устав капиталининг) миқдори;

• жамият акцияларининг сони, номинал қиймати, турлари (оддий, имтиёзли);

• жамият бошқарувининг тузилмаси, жамият кузатув кенгаши, тафтиш комиссияси ва ижроия органининг аъзолари сони, бу органларни шакллантириш тартиби, уларнинг ваколатлари.

• Жамият уставида жамиятнинг устав фондидаги (устав капиталидаги) битта акциядорга тегишли бўлган улушнинг энг кўп миқдорига чекловлар белгиланиши мумкин.

Давлат томонидан жамиятни бошқаришда иштирок этишга бўлган махсус ҳуқуқ (“олтин акция”) жорий этилаётган жамият уставида давлатнинг мазкур махсус ҳуқуқдан фойдаланиши тўғрисидаги қоидалар кўрсатилиши керак.

Жамият уставида битта акциядорга тегишли бўлган акциялар сони ва улар номинал қийматининг суммаси чеклаб қўйилиши мумкин.

Жамият уставига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ёки жамият уставини янги таҳрирда тасдиқлаш акциядорларнинг умумий йиғилишида иштирок этаётган овоз берувчи акциялар эгалари бўлган акциядорларнинг тўртдан уч қисмдан иборат кўпчилик овози билан қабул қилинган акциядорлар умумий йиғилишининг қарорига биноан амалга оширилади.

Жамиятнинг устав фонди акциядорлар сотиб олган жамият акцияларининг номинал қийматидан ташкил топади. Жамият чиқарадиган барча акцияларнинг номинал қиймати бир хил бўлиши лозим.

Жамиятнинг устав фонди унинг мол-мулкининг ўз кредиторлари манфаатларини кафолатлайдиган даражадаги энг кам миқдорини белгилайди. Жамият давлат мулки негизида тузилганда корхонанинг (мол-мулкнинг) қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда аниқланган бозор баҳоси жамият устав фондининг суммасини ташкил этади.

Жамият оддий акцияларни, шунингдек, бир ёки бир неча турдаги имтиёзли акцияларни жойлаштиришга ҳақлидир.

Акциядорлик жамияти устав фондининг энг кам миқдори жамият давлат рўйхатидан ўтказилган санада Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг курси бўйича тўрт юз минг АҚШ долларига тенг бўлган суммадан кам бўлмаслиги керак.

Акциялар хиллари ва турлари (тоифалари) бўйича фарқланади. Акцияларнинг хиллари: эгаси ёзилган, эгаси ёзилмаган. Акцияларнинг турлари (тоифалари): имтиёзли, оддий.

Акцияда кўрсатилган ва жамият акциядорларининг реестрига киритилган жисмоний ёки юридик шахсгина эгаси ёзилган акциянинг соҳиби бўлмиш акциядор деб эътироф этилади.

Эгаси ёзилмаган акцияни сақловчи шу акциянинг эгасидир. Эгаси ёзилмаган акциялар жамият акциядорларининг реестрига киритилмаган ҳолда бошқа шахсларга мулк қилиб берилади.

Оддий акциялар овоз берувчи бўлиб, уларнинг эгаларига дивидендлар олиш, жамиятнинг умумий йиғилишларида ва жамиятни бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқини беради.

Акция эгаларига дивидендларни, шунингдек, акциядорлик жамияти тугатилганда акцияларга қўйилган маблағларни биринчи навбатда олиш ҳуқуқини берадиган акциялар имтиёзли акциялар ҳисобланади. Имтиёзли акциялар уларнинг эгаларига, корхона фойда кўриш-кўрмаслигидан қатъи назар, муайян дивидендлар олиш ҳуқуқини беради.

Агар акциядорларнинг сони эллик нафардан ошмаса, жамият уставида: ушбу жамиятнинг бошқа акциядорлари томонидан сотилаётган акцияларни учинчи шахсга таклиф этилаётган нарх бўйича ва шартлар асосида, акциядорларнинг ҳар бирига тегишли акцияларнинг сонига мутаносиб равишда олиш юзасидан акциядорлар учун; агар ушбу жамиятнинг бошқа акциядорлари ўз имтиёзли ҳуқуқларидан фойдаланмаган бўлса, жамиятнинг акциядорлари сотаётган акцияларни олиш юзасидан жамият учун имтиёзли ҳуқуқ назарда тутилиши мумкин.

Ўз акцияларини сотаётган акциядор акцияларини сотиш нияти тўғрисида бошқа акциядорларни акцияларнинг нархини ва учинчи шахсга таклиф этиш шартларини кўрсатган ҳолда тўғридан-тўғри ёхуд жамият орқали ёзма шаклда хабардор қилиши шарт.

Акциядорлар сотаётган акцияларни олишга доир имтиёзли ҳуқуқни амалга ошириш тартиби ва муддатлари жамият уставида белгиланади, бунда имтиёзли ҳуқуқдан фойдаланиш муддати

акциялар сотувга қўйилган пайдан эътиборан ўн кундан кам ва ўттиз кундан кўп бўлиши мумкин эмас.

Чиқариладиган акцияларнинг хиллари, уларни тарқатиш ва жойлаштириш, улар бўйича дивидендлар тўлаш тартиби акциядорлик жамиятининг уставида белгилаб қўйилади.

Акцияларнинг номинал қиймати беш минг сўмдан ортиқ бўлиши мумкин эмас.

Хўжалик ширкатининг таъсис этиш ҳужжати бўлиб, унинг таъсис шартномаси ҳисобланади.

Таъсис шартномасида қуйидаги маълумотлар бўлади:

- таъсис этилаётган хўжалик ширкатининг тури, унинг фаолият соҳаси, мақсадлари ва муддатлари;

- муассисларнинг (иштирокчиларнинг) таркиби;

- таъсис этилаётган хўжалик ширкатининг фирма номи ва почта манзили;

- устав фондининг (устав капиталининг) миқдори ва уни ҳосил қилиш тартиби;

- хўжалик ширкати ҳар бир иштирокчиси улушининг миқдори ва номинал қиймати;

- хўжалик ширкати иштирокчилари ҳиссаларининг таркиби, уларни киритиш муддатлари ва тартиби;

- хўжалик ширкатининг устав фондини (устав капиталини) кўпайтириш ва камайитириш тартиби;

- хўжалик ширкатининг фаолиятини бошқариш тартиби;

- фойдани тақсимлаш ва зарарни қоплаш тартиби;

- хўжалик ширкати қайта ташкил этиш ва тугатиш тартиби;

- қонун ҳужжатларига зид бўлмаган бошқа шартлар.

Хўжалик ширкатининг таъсис шартномасида, шунингдек унинг ваколатхоналари ва филиаллари тўғрисидаги маълумотлар бўлиши керак. Хўжалик ширкатининг таъсис шартномасидаги унинг ваколатхоналари ва филиалларига оид маълумотлар ўзгарганлиги ҳақидаги ахборотлар юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказувчи органга билдириш тариқасида тақдим этилади. Таъсис шартномасидаги мазкур ўзгаришлар юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказувчи орган бундай ўзгаришлардан хабардор қилинган пайдан эътиборан учинчи шахслар учун кучга киради.

Ширкатнинг устав фонди (устав капитали) унинг иштирокчилари улушларининг номинал қийматидан таркиб топади.

Ширкат устав фондининг миқдори ширкатни давлат рўйхатидан ўтказиш учун ҳужжатларни тақдим этиш санасидаги ҳолатга кўра қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан кам бўлмаслиги керак.

Ширкат иштирокчисининг ширкат устав фондидаги улушининг миқдори фоизларда ёки каср кўринишида белгиланади. Ширкат иштирокчиси улушининг миқдори унинг улушининг номинал қиймати билан ширкат устав фондининг ўзаро нисбатига мувофиқ бўлиши керак.

Ширкат иштирокчиси улушининг ҳақиқий қиймати ширкат соф активлари қийматининг унинг ширкат устав фондидаги улуши миқдorigа мутаносиб бўлган бир қисмига мос бўлади.

3.1-жадвал

Тадбиркорлик субъектлари - юридик шахслар устав фондининг энг кам миқдorigа қўйиладиган талаблар²¹

Т/р	Тадбиркорлик субъектларининг - юридик шахсларнинг ташкилий-ҳуқуқий шакли	Устав фондининг энг кам миқдори
1.	Акциядорлик жамияти	400 000 АҚШ доллари**
2.	Масъулияти чекланган жамият	Энг кам ойлик иш ҳақининг 40 баравари миқдorigа***
3.	Қўшимча масъулиятли жамият	Энг кам ойлик иш ҳақининг 40 баравари миқдorigа
4.	Тўлиқ ширкат	Энг кам ойлик иш ҳақининг 50 баравари миқдorigа
5.	Коммандит ширкат	Энг кам ойлик иш ҳақининг 50 баравари миқдorigа
6.	Унитар корхона	-
7.	Давлат унитар корхонаси	-
8.	Хусусий корхона****	-
9.	Оилавий корхона	Энг кам ойлик иш ҳақининг 10 баравари миқдorigа
10.	Фермер хўжалиги	-

²¹Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш ва ҳисобга қўйиш тизимини такомиллаштириш тўғрисида” 2016 йил 28 октябрдаги ПҚ-2646-сон қарорини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 9 февралдаги 66-сон қарори

11.	Ишлаб чиқариш кооперативи	-
12.	Юридик шахс ташкил этган деҳқон хўжалиги	-
13.	Мустақил юридик шахс сифатида ҳаракат қиладиган ва қонунда назарда тутилган ҳолатларда алоҳида ҳисоб рақамига эга бўлган ваколатхона ёки филиал*****	-
14.	Хорижий инвестициялар иштирокидаги корхона	150 000 АҚШ доллари**
15.	Хориж сармояси иштирокидаги корхона	Тегишли ташкилий-ҳуқуқий шакли учун белгилангандан кам бўлмаган миқдорда

Ширкат давлат рўйхатидан ўтказиладиган пайтга қадар унинг ҳар бир иштирокчиси ўз ҳиссасининг камида ўттиз фоизини ширкатнинг устав фондига киритиши шарт. Ҳиссанинг қолган қисми таъсис шартномасида кўрсатилган муддатда киритилиши лозим бўлиб, бу муддат ширкат давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан эътиборан бир йилдан ошмаслиги керак.

Пул, қимматли қоғозлар, бошқа ашёлар ёки мулкӣ ҳуқуқлар ёхуд пул баҳосига эга бўлган бошқа шахсга ўтказиладиган ўзга ҳуқуқлар иштирокчиларнинг ширкат устав фондига қўшадиган ҳамда ширкатга қабул қилинадиган учинчи шахсларнинг ҳиссалари бўлиши мумкин.

Ширкатнинг устав фондига пулсиз ҳиссасининг пул ҳисобидаги баҳоси ширкатнинг барча иштирокчилари томонидан бир овоздан қабул қилинадиган ширкат иштирокчилари умумий йиғилишининг қарори билан тасдиқланади.

Ширкатга тегишли мол-мулк унга устав фондига ҳисса сифатида фойдаланишга берилган муддат ўтгунига қадар мол-мулкдан фойдаланиш ҳуқуқи тугатилган тақдирда, ширкатнинг мол-мулкни берган иштирокчиси ширкатнинг талабига биноан унга шундай мол-мулкдан шунга ўхшаш шароитларда қолган муддат мобайнида фойдаланганлик учун тўланадиган ҳаққа тенг пул товони тўлаши шарт. Пул товони ширкат томонидан уни бериш талабномаси тақдим этилганидан эътиборан бир ой ичида бир йўла тўланиши керак.

Ўз ҳиссасини тўлиқ киритган ширкат иштирокчисига гувоҳнома берилади.

3.3. Корхоналарнинг давлат томонидан рўйхатга олиниши

Ҳар қандай шаклдаги корхона жойлашган манзилгоҳи бўйича давлат органларида рўйхатга олинган кундан бошлаб ташкил қилинган ҳисобланади.

Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатига олиш, тегишли равишда, юстиция органлари ёки туман (шаҳар)лар ҳокимликлари ҳузуридаги Тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олиш инспекциялари ўрнига ташкил этилган “ягона дарча” марказлари томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хусусий мулк, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ишончли ҳимоя қилишни таъминлаш, уларни жадал ривожлантириш йўлидаги тўсиқларни бартараф этиш чора-тадбирлари тўғрисида” 2015 йил 15 майдаги ПФ-4725-сонли **фармони**нинг ижросини таъминлаш ва тадбиркорлик тузилмаларига замонавий ахборот-коммуникация технологияларидан кенг фойдаланган ҳолда давлат хизматларини кўрсатиш сифати ҳамда улардан фойдаланиш имкониятларини тубдан ошириш ва шаффофлигини таъминлаш мақсадида туман (шаҳар) ҳокимликлари ҳузуридаги тадбиркорлик субъектларини рўйхатдан ўтказиш инспекциялари негизида тадбиркорлик субъектларига ягона дарчапринципи бўйича давлат хизматлари кўрсатиш ягона марказлари ташкил этилди.

Бундан келиб чиққан ҳолда, вазирликлар, давлат кўмиталари, бошқа давлат органлари ва ташкилотларида мавжуд “ягона дарча” хизматларининг фаолияти 2016 йилнинг 1 январидан бошлаб тўхтатилди.

Мазкур ҳужжатга кўра, “Ягона дарча” марказларининг асосий вазифалари этиб қуйидагилар белгиланди:

“ягона дарча” принципи бўйича давлат хизматларини кўрсатиш; тадбиркорлик субъектларига рўйхатдан ўтказиш, рухсат бериш ва лицензиялаш тартиб-таомилларида шаффофликни таъминлаш; тадбиркорларга давлат хизматларини кўрсатишда бюрократик ғов-тўсиқларга йўл қўймасдан давлат хизматлари кўрсатаётган давлат органлари ва бошқа ташкилотлар билан яқин ҳамкорлик ўрнатиш;

аризачиларга ахборот ёрдам кўрсатиш, шунингдек давлат хизматларини кўрсатиш тартиби ва муддатлари тўғрисида бепул консультация бериш.

Корхоналарни давлат рўйхатидан ўтказиш тартиби ва муддатларини “Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш ва ҳисобга қўйиш тизимини такомиллаштириш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 28 октябрдаги ПҚ-2646 сонли қарори белгилаб беради.

Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш ва ҳисобга қўйиш тартибини тубдан такомиллаштириш, замонавий ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий этиш асосида уларнинг давлат органлари билан ўзаро муносабатларида бевосита мулоқот қилмайдиган шаклларида фойдаланишни жадал рағбатлантириш мақсадида мазкур қарорда алоҳида чора-тадбирлар комплекси ишлаб чиқилди. Чора-тадбирларда тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш ва ҳисобга қўйишнинг автоматлаштирилган тизимини босқичма-босқич ишлаб чиқиш ва жорий этиш, 2017 йил 1 апрелдан бошлаб тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан Ўзбекистон Республикаси Давлат интерактив хизматлари ягона порталига интеграциялашган Интернет тармоғидаги Тизим орқали кечаю кундуз ўтказиш ва ҳисобга қўйиш, таъминлаш белгилаб берилди. Ушбу талаблар банклар ва кредит бюrolари, уларнинг филиаллари ва ваколатхоналари, шунингдек, нодавлат нотажорат ташкилотларига татбиқ этилмайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тадбиркорлик субъектларига давлат хизматларини кўрсатиш механизмларини такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 2017 й. 1 февраль ПҚ-2750 Қарорига мувофиқ туман ва шаҳарларда фаолият кўрсатаётган тадбиркорлик субъектларига “ягона дарча” принципи асосида давлат хизматларини кўрсатиш марказлари туман (шаҳар) ҳокимликлари тузилмасидан Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги бошқарувига ўтказилмоқда. Бу эса “ягона дарча” марказларини самарали бошқариш, уларнинг фаолиятини ва бошқа давлат органлари билан ўзаро ҳамкорлигини ташкил этишга нисбатан тизимли ёндашувни белгилаш имкониятини беради.

Банклар ва кредит бюrolари, уларнинг филиаллари ва ваколатхоналаридан ташқари барча тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш “ягона дарча” марказлари зиммасига юклатилмоқда. Бундай чора тадбиркорлик субъектларини рўйхатдан ўтказиш ва ҳисобга қўйишнинг мавжуд тарқоқ тизими ўрнига янги, яхлит тизимни яратишга қаратилган.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги “ягона дарча” марказлари фаолиятига умумий раҳбарликни ҳамда тадбиркорлик субъектларига давлат хизматларини кўрсатишга оид қонунчиликка риоя этилиши устидан назоратни амалга оширувчи ваколатли орган этиб белгиланди.

“Ягона дарча” марказлари томонидан тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун 16 турдаги рухсатномаларни бошқа идораларга бормасдан расмийлаштириш амалиёти тадбиркорлик субъектларининг вақти ва моддий сарф-ҳаражатларини тежашга кўмаклашади.

3.2-жадвал

Тадбиркорлик субъектларига “Ягона дарча” принципи бўйича кўрсатиладиган хизматлар²²

	Хизмат номи
1.	Тадбиркорлик субъектларини муҳандислик-коммуникация тизимларига “фойдаланишга тайёр” шартларда улаш
2.	Бино ва иншоотларнинг ташқи кўринишини ўзгартиришга (фасадни таъмирлашга) келишиш
3.	Бино ва иншоотларни қайта-ихтисослаштириш ва реконструкция қилишга рухсат бериш
4.	Қурилиш-монтаж ишларини амалга оширишга рухсат бериш
5.	Ер участкаларини давлат рўйхатидан ўтказилганлиги ҳақида гувоҳнома бериш
6.	Бино, иншоот ва кўп йиллик дарахтларга бўлган ҳуқуқларнинг давлат рўйхатидан ўтказилганлиги ҳақида гувоҳнома бериш
7.	Ипотека, бино ва иншоотлар, шунингдек, ер участкасига бўлган ашёвий ҳуқуқлар ипотекаси тўғрисидаги шартномаларнинг давлат рўйхатидан ўтказилганлиги ҳақида гувоҳнома бериш
8.	Алкоголли маҳсулотлар билан чакана савдо қилиш ҳуқуқини берадиган рухсат гувоҳномасини бериш
9.	Алкоголли маҳсулотлар билан умумий овқатланиш корхоналарида савдо қилиш ҳуқуқини берадиган рухсат гувоҳномасини бериш
10.	Кўчма савдони амалга ошириш ҳуқуқини берадиган рухсат гувоҳномасини бериш
11.	Ташқи рекламани жойлаштиришга рухсат бериш

²²Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тадбиркорлик субъектларига «ягона дарча» тамойили бўйича давлат хизматлари кўрсатиш тартибини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” - 2015 йил 28 сентябрдаги ПҚ-2412-сонли қарори.

12.	Тураржой биноларини нотурар жой тоифасига ўтказишга рухсат бериш
13.	Ер ости конларидан фойдаланишда бузилган ерлар рекультивацияси ўтказилганлиги тўғрисида хулоса бериш
14.	Ўрмон фондига кирмайдиган ҳудудларда дарахтларни кесишга рухсат бериш
15.	Сувдан маҳсус фойдаланиш ва истеъмол қилишга рухсат бериш
16.	Ўсимлик дунёси объектларидан маҳсус фойдаланишга рухсат бериш

Бундан ташқари 2018 йил 1 январдан бошлаб “ягона дарча” марказлари орқали тақдим этиладиган лицензия ва рухсатномаларни қоғоз шаклидаги маҳсус бланкаларда мажбурий расмийлаштириш талаби бекор қилинади. Бунда берилган, тўхтатиб қўйилган, қайта тикланган, қайта расмийлаштирилган, бекор қилинган, шунингдек, амал қилиши тугатилган рухсатнома ва лицензиялар тўғрисидаги маълумотларни “Лицензия” ахборот тизимлари мажмуаси орқали олиш имконияти яратилади.

Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш ва давлат ҳисобига қўйиш тизимини такомиллаштиришга йўналтирилган Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 28 октябрдаги ПҚ–2486-сонли қарорини амалга ошириш чора тадбирлари тўғрисидаги 2017 йил 9 февралдаги 66-сонли ҳукумат қарорига мувофиқ, тадбиркорлик субъектларини – юридик ва жисмоний шахсларни рўйхатдан ўтказишнинг мутлақо янги тартиби ўрнатилди²³.

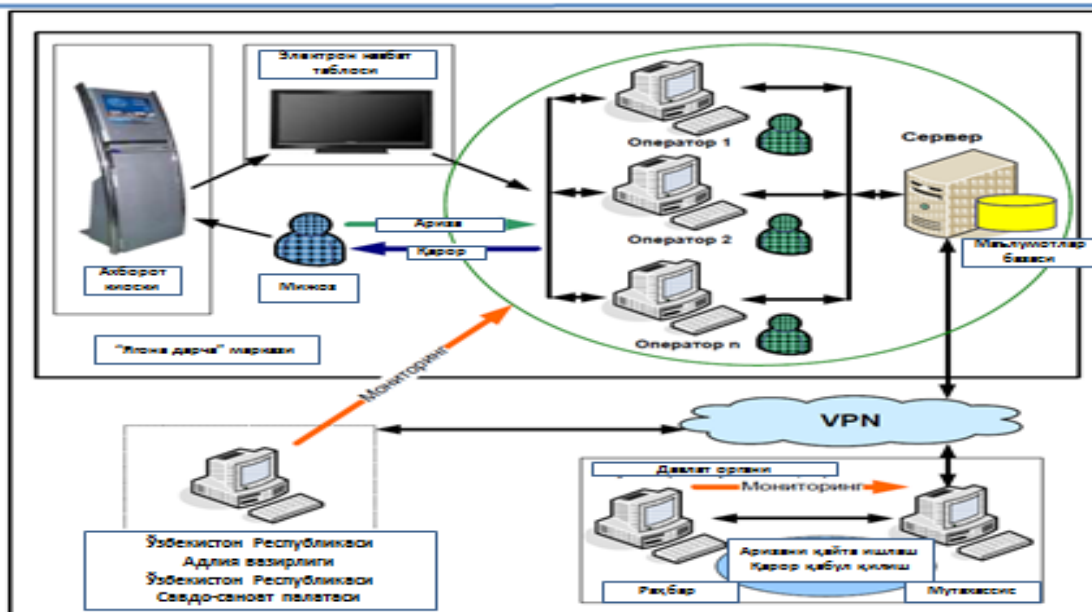
2017 йилнинг апрель ойидан бошлаб, бизнесни рўйхатдан ўтказиш механизмини батафсил ёритиб берувчи ягона ҳужжатни тасдиқлаш йўли билан тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш ва ҳисобга қўйиш тартиботини тартибга солувчи 62 та меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларга ўзгартиришлар киритилди.

2017 йилнинг Феврал ойидан бошлаб “ягона дарча” марказлари барча тадбиркорлик субъектлари учун ягона рўйхатдан ўтказувчи орган этиб белгиланди, банклар ва кредит бюrolари бундан мустасно. Давлат статистика қўмитасининг фирма номини захира қилиб қўйишга доир, Давлат солиқ қўмитасининг тижорат фаолияти

²³Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш ва ҳисобга қўйиш тизимини такомиллаштириш тўғрисида" 2016 йил 28 октябрдаги ПҚ-2646-сон қарорини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 9 февралдаги 66-сон қарори.

учун мўлжалланган товарларни олиб кировчи якка тартибдаги тадбиркорларни рўйхатдан ўтказишга доир, шунингдек, Адлия вазирлигининг хорижий инвестициялари иштирокидаги корхоналар, суғурталовчилар ва суғурта брокерлари, аудиторлик ташкилотлари, солиқ маслаҳатчилари ташкилотлари, биржалар, ломбардлар, инвестиция фондлари, бозорлар ҳамда бошқа тадбиркорлик субъектларини рўйхатдан ўтказишга доир функциялари 194 та “ягона дарча” марказларига топширилди.

«ЯГОНА ДАРЧА» МАРКАЗИ ФАОЛИЯТИНИНГ МЕХАНИЗМИ

Давлат рўйхатидан ўтказиш қуйидаги усуллардан бири билан амалга оширилади:

1. Интернет жаҳон ахборот тармоғи орқали тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш ва ҳисобга қўйишнинг автоматлаштирилган тизими воситасида Ягона порталда.

2. Ариза берувчилар давлат рўйхатидан ўтказиш, қайта рўйхатдан ўтказиш учун тегишли (почта манзилига мувофиқ жойлашган жойдаги – юридик шахслар учун ёки доимий рўйхатда турган жойидаги ёхуд доимий яшаш жойидаги – жисмоний шахслар учун) рўйхатдан ўтказувчи органга ўзлари келиб мурожаат қилган ҳолда.

Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш ва ҳисобга қўйишнинг автоматлаштирилган тизими орқали қуйидагилар амалга оширилади:

давлат рўйхатидан ўтказиш;

қайта ташкил этиш йўли билан ташкил этилаётган тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш;

қайта рўйхатдан ўтказиш;

давлат рўйхатидан ўтказиш, қайта рўйхатдан ўтказиш учун давлат божини тўлаш;

рўйхатдан ўтказилганлиги тўғрисидаги гувоҳномани эркин олиш;

якка тартибдаги тадбиркор фаолиятини вақтинча тўхтатиб туриш ва тиклаш тўғрисида ариза топшириш;

рўйхатдан ўтказувчи органлар ва ваколатли ташкилотларнинг белгиланган тартибдаги ҳамкорлиги;

рўйхатдан ўтказувчи органлар ва ваколатли ташкилотларни, шунингдек, давлат ва хўжалик бошқаруви органларини тадбиркорлик субъектининг манзили (жойлашган жойи, яшаш жойи) ўзгарганлиги тўғрисида хабардор қилиш;

“тадбиркорлик субъектининг шахсий кабинети”ни очиш ва ундан эркин фойдаланиш;

реестрдан кўчирма, сўралаётган ҳужжат, тадбиркорлик субъектларининг рўйхати ёки сўралаётган маълумотнинг ва (ёхуд) ҳужжатнинг мавжуд эмаслиги тўғрисидаги маълумотнома шаклидаги аниқ тадбиркорлик субъектлари ҳақида маълумот сўраш ва олиш.

Давлат рўйхатидан ўтказиш ва қайта рўйхатдан ўтказиш “Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш тартиби тўғрисидаги низом”да назарда тутилган муддатларда амалга оширилади (3.3-жадвал).

3.3-жадвал

Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш, қайта рўйхатдан ўтказиш учун белгиланган муддатлар²⁴

Т/р	Тадбиркорлик фаолияти шакллариининг номи	Давлат рўйхатидан ўтказишнинг белгиланган муддатлари
I. Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш		
1.	Якка тартибдаги тадбиркор, шу жумладан, деҳқон хўжалиги, оилавий тадбиркорлик ва ҳунармандчилик фаолияти субъектлари	реал вақт режимида, лекин 30 минутдан ошмаган вақтда
2.	Тадбиркорлик фаолиятининг бошқа	реал вақт режимида,

²⁴Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш ва ҳисобга қўйиш тизимини такомиллаштириш тўғрисида” 2016 йил 28 октябрдаги ПҚ-2646-сон қарорини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 9 февралдаги 66-сон қарори.

	шакллари	лекин 30 минутдан ошмаган вақтда
II. Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан қайта ўтказиш		
	Дехқон хўжалиги, оилавий тадбиркорлик ва ҳунармандчилик фаолияти субъектлари бошлиғи ўзгарганда	реал вақт режимида, лекин 30 минутдан ошмаган вақтда
4.	Таъсис ҳужжатларига устав фонди миқдорининг оширилиши, улушнинг (ҳиссанинг) бошқа шахсга ўтиши билан боғлиқ бўлган ўзгартириш ва қўшимчалар киритилганда	16 иш соатидан ошмаган вақтда
5.	Рўйхатдан ўтказиш маълумотларига (таъсис ҳужжатларига) киритилаётган бошқа ўзгартиришлар ва (ёки) қўшимчалар киритилганда	реал вақт режимида, лекин 30 минутдан ошмаган вақтда

2017 йилнинг апрель ойидан бошлаб, бизнесни рўйхатдан ўтказиш реал вақт режимида ариза юборилган пайтдан эътиборан 30 дақиқа давомида амалга оширилади, қуйидаги икки ҳолат бундан мустасно – рўйхатдан ўтказилиши 16 иш соати давомида амалга ошириладиган устав фондининг оширилиши ва таъсисчиларнинг улушлари (ҳиссалари) бошқа шахсга ўтиши.

Бизнесни давлат рўйхатидан ўтказиш, шунингдек, қайта рўйхатдан ўтказишга аризани қуйидаги усуллардан бири орқали топшириш мумкин – my.gov.uzга интеграция қилинган, 24/7 режимида ишловчи автоматлаштирилган рўйхатдан ўтказиш тизими орқали ёки аризада Интернетдан фойдаланиш имконияти бўлмаган тақдирда – рўйхатдан ўтказиш жойидаги республиканинг барча туманлари ва шаҳарларида ишлайдиган “ягона дарча” марказларига мурожаат қилган ҳолда. Юридик шахсни (тижорат ташкилотини) рўйхатдан ўтказишда тақдим этилаётган ҳужжатлар сони 6 тадан 2 тагача қисқартирилган, яъни фақатгина ариза ва таъсис ҳужжатлари талаб этилади (шунингдек, топшириш далолатномаси ва тақсимлаш баланси тақдим этилиши лозим бўлган қўшиб юбориш, бўлиш ҳамда ажратиб чиқариш ҳолатлари бундан мустасно), яқка тартибдаги тадбиркорлар (ЯТТ) учун зарур бўлган ҳужжатлар сони 7 тадан 1 тагача қисқартирилган, яъни фақатгина ариза тақдим этиш талаб этилади.

Ягона портал – my.gov.uz орқали автоматлаштирилган тизим воситасида рўйхатдан ўтказиш тартиботи ҳозир бўлган тартибда мурожаат қилишга нисбатан бир қатор устунликларга эга эканлигини таъкидлаш жоиздир. Хусусан, биринчидан рўйхатдан ўтказувчи

органга қоғоз шаклидаги хужжатларнинг асл нусхаларини тақдим этиш зарурати бўлмайди, бу эса аризачиларни рўйхатдан ўтказувчи органга, шунингдек, рўйхатдан ўтказишга давлат божларини тўлаш учун банк кассаларига шахсан боришлари мажбуриятдан озод қилади, натижада аризачининг билвосита ҳаражатлари қисқаради, иккинчидан хужжатлар Интернет орқали топширилганда рўйхатдан ўтказиш, қайта рўйхатдан ўтказиш учун давлат божлари ставкалари ҳозир бўлиш тартибида мурожаат қилиш ҳолатига нисбатан икки баробар паст қилиб белгиланган, учинчидан бизнесни рўйхатдан ўтказиш учун хужжатларни топширишни аризачига қулай бўлган исталган вақтда бошлаш, тўхтатиш ёки расмийлаштиришни қайтадан давом эттириш мумкин. Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш, қайта рўйхатдан ўтказиш, тадбиркорлик субъектлари ягона давлат реестридан маълумотлар бериш учун тегишлича ставкалар бўйича давлат божлари ва йиғимлар тўланади.

3.4-жадвал

Тадбиркорлик субъектларини рўйхатдан ўтказиш, қайта рўйхатдан ўтказиш учун давлат божлари ставкалари²⁵

Тадбиркорлик субъектлари	Давлат божлари ставкалари
хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарни давлат рўйхатидан ўтказганлик учун	ҳозир бўлиш тартибида мурожаат этилганда энг кам ойлик иш ҳақининг беш баравари ва 500 АҚШ доллари, Интернет бутунжаҳон тармоғи орқали давлат рўйхатидан ўтказилганда эса ҳозир бўлиш тартибида мурожаат этганлик учун белгиланган ставканинг 50 фоизи миқдорида
суғурталовчилар ва суғурта брокерлари, аудиторлик ташкилотлари, солиқ маслаҳатчилари ташкилотлари, биржалар, ломбардлар, инвестиция фондларини, “Ўзбекизоқовқатзахира” мева-сабзавот маҳсулотларини тайёрлаш	ҳозир бўлиш тартибида мурожаат этилганда энг кам ойлик иш ҳақининг тўрт баравари, Интернет бутунжаҳон тармоғи орқали давлат рўйхатидан ўтказилганда эса ҳозир бўлиш

²⁵Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш ва ҳисобга қўйиш тизимини такомиллаштириш тўғрисида" 2016 йил 28 октябрдаги ПҚ-2646-сон қарорини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 9 февралдаги 66-сон қарори

<p>ва ғамлаш корхоналари уюшмаси таркибига кирувчи корхоналарни, бозорларни, Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг тегишли қарорлари билан акциядорлик жамиятлари (шу жумладан, холдинг) шаклида ташкил этилаётган хўжалик бошқаруви органларини рўйхатидан ўтказганлик учун</p>	<p>тартибида мурожаат этганлик учун белгиланган ставканинг 50 фоизи миқдорида";</p>
<p>юридик шахсларни – тадбиркорлик субъектларини, юридик шахс бўлмаган якка тартибдаги тадбиркорларни ҳамда юридик шахс бўлмаган оилавий тадбиркорлик субъектларини рўйхатдан ўтказганлик учун</p>	<p>ҳозир бўлиш тартибида мурожаат этилганда энг кам ойлик иш ҳақининг бир баравари, Интернет бутунжаҳон тармоғи орқали давлат рўйхатидан ўтказилганда эса ҳозир бўлиш тартибида мурожаат этганлик учун белгиланган ставканинг 50 фоизи миқдорида;</p>

Қуйида муҳим қулайлик мавжуд – рўйхатдан ўтказишга сўровнома танланаётган фирма номини автоматик тарзда текширишни инобатга олган ҳолда аризачи томонидан маълумотларни, асосан, очиладиган менюдан танлаш йўли билан онлайн тўлдирилади, бу эса ноаниқликларни бартараф этади, тақдим этилаётган маълумотларни стандартлаштиради ва уларни қайта ишлашни соддалаштиради. Шунингдек, бизнесни рўйхатдан ўтказиш учун ҳужжатларни электрон рақамли имзо билан имзолаш талаб этилмайди, бунда Ўзбекистон Республикаси фуқаролари Ягона порталда унда кўрсатилган усуллардан бири орқали масофадан рўйхатдан ўтишлари лозим бўлади. Аризачиларнинг хоҳишига кўра, автоматлаштирилган тизим аризада кўрсатилган маълумотлардан келиб чиқиб шакллантирадиган, таъсис ҳужжатларининг намунавий шаклларида фойдаланиш ёки аризага сканер қилинган таъсис ҳужжатларини илова қилиш мумкин. Илк маротаба давлат божларини республикада фаолият юритиб турган электрон тўлов тизимлари орқали тўлаш мумкин бўлади, бунда аризачидан белгиланган давлат божи ставкасининг 1 фоизи миқдоридатўлов ундирилади.

Якка тартибдаги тадбиркорлар (ЯТТ) ўз фаолиятларини вақтинчалик тўхтатиб туриш ёки қайта тиклаш тўғрисидаги аризани автоматлаштирилган тизим орқали топширишлари мумкин

бўлади, бу эса ЯТТнинг солиқлар тўламаслик билан боғлиқ бўлган таваккалчиликларини соддалаштириш ва пасайтиришга ёрдам беради. Тадбиркорлик субъекти барча тегишли ваколатли давлат (лицензияловчи ва ҳоказо) органларини унинг манзили (жойлашган жойи, яшаш жойи) ўзгарганлиги тўғрисида автоматлаштирилган тизим воситасида бир вақтнинг ўзида хабардор қила олади, бу эса давлат органларига алоҳида хабарномалар жўнатишга зарурат қолдирмайди. Шунингдек, қайта ташкил этиш тўғрисидаги ахборотни босма оммавий ахборот воситаларида эълон қилиш тўғрисидаги талабни бекор қилади, бунда ахборотни кредиторлар танишиб чиқишлари учун Ягона порталда эълон қилиш етарли бўлади, бу эса тадбиркорлар ҳаражатларини камайтиради.

Бизнесни рўйхатдан ўтказишни рад этиш учун асосларнинг батафсил рўйхати белгиланган. Демак, рўйхатдан ўтказиш учун сўровнома тўлдирилаётганда кўрсатилган маълумотлар автоматлаштирилган тизимнинг тегишли маълумотлар базалари бўйича автоматик тарзда текширилади.

Юридик шахсни ва ЯТТни давлат рўйхатидан ўтказиш тўғрисидаги гувоҳномани, шунингдек, уларнинг дубликатларини махсус бланкларда қоғоз кўринишида бериш амалиёти бекор қилинади, бу эса рўйхатдан ўтказувчи органларнинг уларни тайёрлаш учун кетадиган йиллик ҳаражатларини қисқартиради. Тадбиркорлик субъектлари рўйхатдан ўтказиш тўғрисидаги гувоҳнома ва таъсис ҳужжатларини исталган вақтда ҳамда исталган нусхада нашр қилиб олишлари мумкин. Шу тарзда давлат органлари Ягона порталдаги Электрон ҳужжатларнинг репозиторийси орқали қайта ташкил этиш тўғрисидаги гувоҳномадан фойдаланиш (шу жумладан, лицензиялар, рухсат этиш хусусиятига эга ҳужжатлар беришда, банк ҳисоб рақами очишда ва бошқа турдаги давлат хизматларини кўрсатишда), шунингдек, автоматлаштирилган тизим воситасида, тадбиркорлардан талаб қилиб олмасдан таъсис ҳужжатларидан фойдаланишга тадбиркорлардан рухсат олишларига имкон берувчи механизм йўлга қўйилди. Автоматлаштирилган тизимда мавжуд бўлган, бизнесни рўйхатдан ўтказиш билан боғлиқ бўлган барча электрон ҳужжатлар, шунингдек, сканер қилинган ҳужжатларга гиперҳаволалар, ахборот хавфсизлигини таъминлаш ҳамда улардан фойдаланиш қулайлигини инобатга олган ҳолда электрон ҳужжатларнинг репозиторийсида сақланади.

Тадбиркорлик субъектига тизим имкониятларидан фойдаланган ҳолда унга тааллуқли бўлган ҳужжатлар ва маълумотлар давлат органлари томонидан сўралган ҳолатлари тўғрисида ахборот олиш ҳуқуқи берилган, қонун ҳужжатларига мувофиқ тадбиркорлик субъекти эркин фойдаланиши тақиқланган ахборот бундан мустасно.

Юритилиши марказлаштирилган тарзда электрон кўринишда амалга ошириладиган Тадбиркорлик субъектлари ягона давлат реестрида (ТСЯДР) мавжуд бўлган долзарб маълумотларнинг шаффофлигини ва улардан эркин фойдаланиш имконини ошириш ўта муҳимдир. Ягона порталга жойлаштириладиган ва улар ўзгариши биланок ҳар соатда янгиланиб бориладиган маълумотларнинг энг кам ҳажми белгиланди. Демак, юридик шахслар тўғрисидаги қуйидаги ахборотдан оммавий фойдаланиш мумкин бўлади: номи, СТИР, мақоми (фаолият юритаётган, тугатилиш жараёнида, фаолиятини тўхтатган), ташкилий-ҳуқуқий шакли, мулкчилик шакли, устав фондининг миқдори, қимматли қоғозлари тўғрисидаги ахборот, манзили ва ҳоказо; ЯТТлар қисмида: исми, фамилияси, СТИР, амалга оширилаётган фаолият тури, жинси ва ҳоказо.

Рўйхатдан ўтказиш маълумотлари ўртасидаги фарқланишларнинг олдини олиш мақсадида уларнинг нисбатан устунлигини аниқлаш қоидалари белгиланган. Демак, таъсис ҳужжатларидаги маълумотлар бир-биридан фарқ қилганида, рўйхатдан ўтказувчи органда сақланаётган ҳужжатлар нисбатан устунроқ кучга эга бўлади. ТСЯДРдаги таъсис ҳужжатлари ва ёзувлардаги маълумотлар бир-биридан фарқ қилганида, ТСЯДРдаги ёзувлар нисбатан устунроқ кучга эга бўлади. ТСЯДРдаги ва 2017 йилнинг 1 апрелига қадар юритиладиган реестрлардаги ёзувлар бир-биридан фарқ қилганида, ТСЯДРдаги ёзувлар нисбатан устунроқ кучга эга бўлади. Рўйхатдан ўтказиш маълумотлари ўртасидаги фарқланишлар таъсис ҳужжатларига киритилаётган ўзгартиришлар ёки қўшимчаларни киритиш йўли билан тадбиркорлик субъектининг ўзи томонидан амалга оширилади.

Шу билан бир қаторда, рўйхатдан ўтказувчи ва ваколатли органлар ўртасидаги ҳамкорлик, маълумотлар алмашиш, уларни солиштириш ҳамда бошқа масалалар алоҳида ҳужжатга ажратилган, бу эса ҳам тегишли давлат органлари ходимлари учун ҳамда тадбиркорлик субъектлари учун (тадбиркорларга тааллуқли бўлмаган

ички тартиботларни ўрганиб чиқиш заруратини истисно қилгани ҳолда) қўшимча қулайликлар беради.

Умуман олганда, Ўзбекистон Республикаси Президентининг қароридан назарда тутилган, бизнесни рўйхатдан ўтказиш тизимини ислоҳ қилишга йўналтирилган чора-тадбирлар комплексини амалга ошириш давлат хизматининг – “бизнесни рўйхатдан ўтказиш”нинг шаффофлиги ва сифатини сезиларли даражада оширади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги фармони билан тасдиқланган Ўзбекистонни 2017-2021 йилларда ривожлантиришга доир ҳаракатлар стратегиясида мамлакатнинг Жаҳон банки “Doing Business” тадқиқотларида давлат халқаро рейтингини оширишни таъминлашга оид вазифа қўйилган. Демак, корхоналарни рўйхатдан ўтказишнинг янги механизми Жаҳон банкининг навбатдаги “Doing Business-2018” тадқиқотларида “бизнесни рўйхатдан ўтказиш” мезонига ижобий таъсир қилади.

Жаҳон банки услубиятига мувофиқ, бизнесни рўйхатдан ўтказиш янги тартибга кўра иккита жараёнда (биринчиси – барча рўйхатдан ўтказиш ва ҳисобга қўйиш тартиботларини автоматлаштириш билан реал вақт режимида рўйхатдан ўтказиш, иккинчиси – тақдим этиладиган қоғоз ҳужжатларни камайтириш билан банк ҳисоб рақамини очиш) амалга оширилади. Бизнес юритишни бошлаш билан боғлиқ бўлган барча расмийликларни инобатга олган ҳолда корхонани очиш жараёни (*ушбу вақтга фирма номини захирага олиб қўйиш, рўйхатдан ўтказиш учун давлат божини тўлаш, давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисидаги гувоҳнома ва рўйхатдан ўтказилган таъсис ҳужжатларини олиш, муҳрни тайёрлаш, солиқ органларида, статистика органларида ҳамда Халқ банкида ҳисобга қўйиш, шунингдек, банкда ҳисоб рақамини очиш киради*) бир кундан кам вақтни талаб қилади.

Қуйидагилар давлат рўйхатидан ўтказишни, қайта рўйхатдан ўтказишни рад этиш учун асос бўлади:

давлат божи тўланмаганлиги ёки унинг тўлиқ бўлмаган миқдорда тўланганлиги;

тегишли бўлмаган рўйхатдан ўтказиш органига мурожаат қилинганлиги;

қонунчиликда назарда тутилган ҳужжатлар ва (ёки) маълумотлар тўлиқ бўлмаган ҳажмда тақдим этилганлиги;

қонунчилик ва таъсис ҳужжатлари билан ваколат берилмаган орган томонидан таъсис ҳужжатларини тасдиқлаш (хулосага келиш), уларга ўзгартириш ва (ёки) қўшимчалар киритиш тўғрисида қарор қабул қилинганлиги - устав фонди миқдори оширилган, улуш (ҳисса) бошқа шахсга ўтган, қайта ташкил этилган тақдирда;

давлат рўйхатидан ўтказишда, қайта рўйхатдан ўтказишда қонун ҳужжатлари билан устав фондининг миқдорига доир талаблар белгиланган тадбиркорлик субъектлари – юридик шахслар учун таъсис ҳужжатларида қонунчиликда назарда тутилган устав фондининг энг кам миқдоридан кам бўлган миқдорнинг белгиланганлиги.

3.4. Корхонани тугатиш ва қайта ташкил қилиш

Корхона фаолиятини тўхтатиш уни тугатиш ёки қайта ташкил қилиш шаклида амалга оширилиши мумкин. Ишлаб чиқаришнинг барқарор эмаслиги, молиявий қийинчиликлар, сурункали зарар кўриш ва тўлов қобилиятининг йўқолишини корхоналарни тугатиш ёки қайта ташкил қилишга асосий сабаб қилиб кўрсатиш мумкин.

Корхонани **қайта ташкил қилиш** – унинг бирлашиб кетиши, қўшилиши, бўлиниши, ажралиб чиқиш ва шаклини ўзгартириши дегани. Корхонани қайта ташкил қилиш таъсисчи (таъсисчилар) қарорига мувофиқ амалга оширилади. Қайта ташкил қилиш корхонанинг ишлаб чиқариш кўрсаткичлари, молиявий ва иқтисодий кўрсаткичлари аввалгига нисбатан яхшиланишига хизмат қилиши лозим.

Корхонани **тугатиш** ҳуқуқий хатти-ҳаракат бўлиб, ишлаб чиқариш ва хўжалик юритиш фаолиятининг тўхтатилишини англатади. Корхонани тугатиш унинг таъсисчилари томонидан қабул қилинадиган қарор асосида ихтиёрий тугатиш шаклида ёки хўжалик суди қарори асосида амалга оширилади.

Корхона тугатилганда у давлат рўйхатидан чиқарилади, унинг банкдаги ҳисоб рақами ёпилади ҳамда муҳр, штамп ва бошқа реквизитлари ҳақиқий эмас деб ҳисобланади.

Корхонани тугатишга қуйидагилар сабаб бўлиши мумкин:

- ишлаб чиқарилаётган маҳсулот(иш, хизмат)га бўлган талабнинг пасайиб кетиши ёки умуман йўқолиши;

- ишлаб чиқаришнинг зарар келтириши;
- ишлаб чиқаришнинг атроф-муҳит ҳамда аҳоли ҳаётига хавф туғдириши;

- корxonанинг бино ва иншоотлари, асбоб-ускуналари ва бошқа воситаларидан иқтисодий жиҳатдан унумлироқ, янада сифатли ва истеъмолчилар талабига жавоб берувчи маҳсулотлар ишлаб чиқаришда фойдаланиш имкониятининг юзага келиши.

Корxonани ихтиёрий тугатиш 2007 йил 27 апрелда қабул қилинган “Тадбиркорлик субъектларини ихтиёрий тугатиш ва уларнинг фаолиятини тўхтатиш тартибини такомиллаштириш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори ва унга илова тарзида берилган “Тадбиркорлик субъектларини ихтиёрий тугатиш ва уларнинг фаолиятини тўхтатиш тартиби тўғрисида низом” асосида амалга оширилади.

Ушбу ҳужжатларда белгиланган тартибга кўра, корxonани ихтиёрий тугатиш тўғрисидаги қарорда қуйидагилар кўрсатилади:

тугатувчи – тугатиш комиссияси (унинг аъзолари таркиби) ёки жисмоний шахс (паспорти маълумотлари);

мўлжалланаётган тугатиш муддати.

Корxonани ихтиёрий тугатиш қуйидаги икки хил ҳолат бўйича алоҳида тартибда амалга оширилади :

1. Молия-хўжалик фаолиятини амалга оширувчи корxonаларни ихтиёрий тугатиш.

2. Давлат рўйхатидан ўтказилган вақтдан бошлаб молия-хўжалик фаолиятини юритмаётган корxonаларни ихтиёрий тугатиш.

Молия-хўжалик фаолиятини амалга оширувчи корxonаларни ихтиёрий тугатишда Тугатувчи корxonани давлат реестридан чиқариш учун рўйхатдан ўтказган органга қуйидаги ҳужжатларни тақдим этади:

бир ёки бир неча даврий босма нашрларда чиққан корxonанинг ихтиёрий тугатилганлиги тўғрисидаги эълонни;

давлат рўйхатидан ўтказилганлик тўғрисидаги гувоҳномани;

корxonанинг барча ҳисоб рақамлари ёпилганлиги тўғрисида хизмат кўрсатувчи банкларнинг маълумотномаларини;

агар мавжуд бўлса, корxonанинг муҳр ва штампларини;

ваколатли органнинг, агар мавжуд бўлса, чиқарилган қимматли қоғозларини бекор қилиш тўғрисидаги маълумотномасини;

давлат солиқ хизмати органининг солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича қарз йўқлиги тўғрисидаги хулосасини;

тугатилаётган корхона қарздор сифатида иштирок этган ва ижро этилмаган ижро ҳужжати Бюро органлари иш юритувида мавжуд эмаслиги ҳақидаги Бюроҳудудий бошқармасининг ёзма жавобини;

корхона ҳужжатларининг давлат архивига топширилганлигини тасдиқловчи маълумотномани.

Рўйхатдан ўтказган орган ҳужжатлар олингандан кейин икки иш куни мобайнида давлат реестрига корхона тугатилганлиги тўғрисидаги ёзувларни киритади. Рўйхатдан ўтказган органнинг қарори у қабул қилинган кундан кейин бир иш куни мобайнида тугатувчига берилади ёки унга почта орқали жўнатилади.

Корхонани ихтиёрий тугатишнинг умумий муддати рўйхатдан ўтказган орган ихтиёрий тугатиш тўғрисида қабул қилинган қарор ҳақида хабардор қилинган кундан бошлаб тўққиз ойдан ошмаслиги керак.

Давлат рўйхатидан ўтказилган вақтдан бошлаб молия-хўжалик фаолиятини юритмаётган корхоналарни ихтиёрий тугатишда Тугатувчи корхонани давлат реестридан чиқариш учун рўйхатдан ўтказган органга ихтиёрий тугатиш тўғрисидаги эълон чиққан санадан кейин бир ойдан эрта бўлмаган муддатда қуйидаги ҳужжатларни тақдим этади:

- корхонанинг ихтиёрий тугатилганлиги тўғрисида бир ёки бир неча даврий босма нашрларда чиққан эълонни;
- давлат рўйхатидан ўтказилганлик тўғрисидаги гувоҳномани;
- банкларда ҳисоб рақамлари очилмаганлиги тўғрисидаги хат ёки, агар мавжуд бўлса, асосий ҳисоб рақами ёпилгани тўғрисидаги банк маълумотномасини;
- тугатилаётган корхона қарздор сифатида иштирок этган ва ижро этилмаган ижро ҳужжати Бюро органлари иш юритувида мавжуд эмаслиги ҳақидаги Бюроҳудудий бошқармасининг ёзма жавоби;
- муассислар (қатнашчилар)нинг улар ўртасида мол-мулк тақсимланганлиги тўғрисидаги қарорини;
- мавжуд бўлса, корхонанинг муҳр ва штампларини;
- корхона ҳужжатлари давлат архивига топширилганлигини тасдиқловчи маълумотномани.

Рўйхатдан ўтказган органнинг қарори қабул қилинган кундан кейин бир иш куни мобайнида тугатувчига берилади ёки унга почта орқали жўнатилади.

Молия-хўжалик фаолиятини амалга оширмаётган ва қонунчиликда белгиланган муддатларда ўзларининг устав жамғармаларини шакллантирмаган корхоналар фаолиятини тугатиш тартиби Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 3 июлдаги қарори билан тасдиқланган “Молия-хўжалик фаолиятини амалга оширмаётган ва қонунчиликда белгиланган муддатларда ўзларининг устав жамғармаларини шакллантирмаган корхоналарни тугатиш тартиби тўғрисидаги низом” ососида амалга оширилади. Унга кўра, молия-хўжалик фаолиятини олти ой мобайнида амалга оширмаётган корхоналарни (банк ҳисобварақлари бўйича уч ой мобайнида операцияларни ўтказмаган савдо, савдо-воситачи корхоналарни), шунингдек қонунчиликда белгиланган муддатда ўзларининг устав жамғармаларини шакллантирмаган корхоналарни тугатиш корхона муассисларининг қарори асосида ихтиёрий ёки хўжалик суди қарори асосида амалга оширилади.

Ушбу низом қоидалари қуйидагиларни тугатишда қўлланилмайди:

- банклар ва кредит бюроларини;
- давлат органларини, нодавлат нотижорат ташкилотларини, шу жумладан, уларнинг юридик шахслар ҳисобланадиган алоҳида бўлинмаларини (ваколатхоналари ва филиалларини), шунингдек, халқаро ва хорижий нодавлат нотижорат ташкилотларининг ваколатхоналари ва филиалларини;
- суд томонидан банкрот деб эълон қилинган корхоналарни.

“Молия-хўжалик фаолияти” атамаси остида корхоналарнинг маҳсулот ишлаб чиқариш, ишларни бажариш ҳамда бухгалтерия-молия, ҳисоб-китоб ва товарга илова ҳужжатларини юритиш билан боғлиқ хизматлар кўрсатиш фаолияти тушунилади.

Молия-хўжалик фаолиятини амалга оширмаётган ва қонунчиликда белгиланган муддатларда ўзларининг устав жамғармаларини шакллантирмаган корхоналар фаолиятини бундан буён давом эттиришининг мақсадга мувофиқлиги тўғрисидаги масалани ҳал этиш, шунингдек, корхоналарни тугатиш жараёнини хўжалик судлари қарорлари бўйича амалга ошириш (уларнинг муассислари, қатнашчилари уларни тугатишга рози бўлмаган, шунингдек, кўрсатиб ўтилган шахслар турар жойини аниқлаш ва уларни тугатиш жараёнига жалб этишни таъминлаш мумкин бўлмаган ҳолатларда) туманлар ва шаҳарлар ҳокимликлари ҳузуридаги махсус комиссиялар томонидан амалга оширилади.

Махсус комиссия банкдаги тугатиш ҳисоб рақамини ёпади, давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисидаги гувоҳномани бекор қилиш ҳамда муҳрни, бурчакли ва бошқа штампларни йўққилиш учун рўйхатдан ўтказувчи органга топширади.

Махсус комиссия томонидан корхонанинг муҳри, бурчакли ва бошқа штампларини, давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисидаги гувоҳномани топиш имкони мавжуд бўлмаса, уларнинг бекор қилиниши тўғрисида оммавий ахборот воситаларида эълон беради ва мазкур эълонни рўйхатдан ўтказувчи органга тақдим этади.

Корхонанинг товар белгиси мавжуд бўлса, махсус комиссия тегишли органларга корхонанинг тугатилиши муносабати билан товар белгисининг рўйхатдан ўтказилганлиги тўғрисидаги гувоҳномани бекор қилиш ҳақида хат жўнатади.

Махсус комиссия тугатиш ишлари тугалланганлиги тўғрисидаги (қолган мол-мулк тақсимотини ҳисобга олган ҳолда) баённомани расмийлаштиради ва тасдиқлайди.

Корхонанинг тугатиш ҳужжатлари тўлиқ пакети тўплангандан сўнг махсус комиссия тугатилаётган корхонани юридик шахсларнинг давлат реестридан чиқариш тўғрисида қўйидаги ҳужжатларни илова қилган ҳолда ариза билан рўйхатдан ўтказувчи органга мурожаат қилади:

солиқ органининг давлат бюджети ва давлат мақсадли жамғармаларига мажбурий тўловлар бўйича қарзларнинг мавжуд эмаслиги тўғрисидаги хулосаси;

тугатиш ишлари якунланганлиги тўғрисидаги Махсус комиссия баённомаси;

корхона ҳужжатларининг Давлат архивига топширилганлигини тасдиқловчи маълумотнома.

Рўйхатдан ўтказувчи орган юқорида кўрсатиб ўтилган ҳужжатлар асосида уч кун муддатда корхонани унинг тугатилиши муносабати билан юридик шахслар давлат реестридан чиқариш тўғрисида қарор қабул қилади ва юридик шахслар давлат реестрига бу ҳақда ёзиб қўяди ҳамда туман Бандликка кўмаклашиш марказига, корхонага хизмат кўрсатувчи банкка, статистика ва солиқ органига хабар юборади, улар корхонани бир иш куни мобайнида ҳисобдан чиқаришлари шарт.

Юридик шахслар давлат реестрига тугатиш ҳақида ёзиб қўйилгандан сўнг корхонани тугатиш якунланган, корхона эса мавжуд эмас деб ҳисобланади.

Давлат рўйхатидан ўтказилган вақтдан бошлаб молия-хўжалик фаолиятини амалга оширмаётган корхоналарни тугатиш тўғрисида қарор қабул қилишда ҳудудий махсус комиссия қуйидаги ҳаракатларни амалга оширади:

корхонанинг тугатилиши тўғрисида матбуотда эълон беради;

хизмат кўрсатувчи банк ҳисобварағини ёпади;

рўйхатдан ўтказувчи органга корхонани давлат реестридан чиқариш тўғрисидаги ариза билан мурожаат қилади ҳамда агар мавжуд бўлса, йўққилиш учун муҳр ва штампларни топширади.

Матбуотда корхонанинг тугатилиши тўғрисида эълон чиққандан сўнг камида бир ойдан кейин қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилганда корхона рўйхатдан ўтказувчи орган томонидан давлат реестридан чиқарилиши мумкин:

корхонани унинг тугатилиши муносабати билан юридик шахслар давлат реестридан чиқариш тўғрисидаги ариза;

хўжалик судининг корхонани тугатиш тўғрисидаги қарори;

агар мавжуд бўлса, давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисидаги гувоҳнома;

хизмат кўрсатувчи банк ҳисобварағи ёпилганлигини тасдиқловчи ҳужжат;

солиқ органининг корхона давлат рўйхатидан ўтказилган вақтдан бошлаб молия-хўжалик фаолиятини амалга оширмаганлиги тўғрисидаги маълумотномаси;

корхонанинг тугатилиши тўғрисида оммавий ахборот воситаларида эълон чиқарилганлигини тасдиқловчи ҳужжат.

Муассислари бедарак бўлган корхоналар бўйича рўйхатдан ўтказувчи органлар матбуотда улар томонидан корхоналарни тугатиш жараёнининг бошланиши тўғрисида эълон берадилар ҳамда айти пайтда:

ички ишлар органларига муассислар ва мансабдор шахсларни қидириш чора-тадбирларини кўриш;

мазкур корхоналарга хизмат кўрсатувчи банк муассасаларига уларнинг банк ҳисобварақларини белгиланган тартибда ёпиш учун тегишли ахборот юбордилар.

Агар уч ойдан сўнг муассислар (қатнашчилар) келмаса ёки топилмаса, рўйхатдан ўтказувчи орган бир ҳафта муддатда корхонани тугатиш тўғрисида хўжалик судига даъво аризаси билан мурожаат қилади.

Хўжалик суди томонидан корхонани тугатиш тўғрисида қарор қабул қилинган тақдирда тугатиш жараёни унинг топшириғига кўра худудий махсус комиссия томонидан амалга оширилади.

Корхонани тугатиш жараёни тугаллангандан сўнг қолган мол-мулк тегишли орган томонидан эгасиз мол-мулк сифатида ҳисобга олинади. Тугатиш жараёни тугаллангандан сўнг қолган пул маблағлари мавжуд бўлган тақдирда махсус комиссия улар ҳисобига мол-мулк сақланишини ташкил қилади. Сақлаш муддати тугатиш жараёни тугаллангандан кейин уч йилдан ошмаслиги керак. Пул маблағлари мавжуд бўлмаганда ёки уч йиллик муддат мобайнида сақлаш учун сарфланиб бўлган тақдирда, мол-мулк сақланмайди ва сотиб юборилади. Тушган маблағлар, операция харажатларидан ташқари банкда ушбу мақсад учун махсус очиладиган ҳисобвараққа ўтказилади. Кўрсатиб ўтилган маблағлар бедарак бўлган муассислар (қатнашчилар) мулки ҳисобланади ва корхона тугатилган вақтдан камида уч йилдан сўнг маҳаллий бюджетга ўтказилиши керак.

Банкротлик аломатлари бўлган корхоналарни тугатиш тартиби. “Банкрот” атамаси қадимги италянчада «банса» – курси, ўриндик ва «gota» – синган, яъни синган курси деган маънони англатади. Шимолий Италиянинг савдо шаҳарлари – Генуя ва Венецияда барча битимлар махсус биноларда амалга оширилган. Ҳар қайси уруғ, оила савдо уйларида ёғочдан ясалган курсига эга бўлиб, уруғ бошлиғи ёки унинг вакили ўша курсида ўтириб битимлар тузган. Агар уруғ бошлиғи ўзининг молиявий мажбуриятларини бажара олмаса ва ночор бўлиб қолса, унинг курсиси одамлар кўз олдида синдирилган. Мамлакатимизда кредиторлар даъволарини қондириш мақсадида хўжалик юритиш субъектлари бўлмиш юридик ва жисмоний шахсларни банкрот бўлган деб эътироф этиш шартлари ва тартиби “Банкротлик тўғрисида”ги қонунда белгилаб берилган, лекин у ўз фаолиятини давлат бюджети маблағлари ҳисобидан амалга оширадиган корхона-ташкилотларга нисбатан татбиқ этилмайди. Ўзбекистон Республикасининг “Банкротлик тўғрисида”ги қонунига кўра қарздорнинг пул мажбуриятлари бўйича кредиторлар талабларини қондиришга ва мажбурий тўловлар бўйича ўз мажбуриятини бажаришга қодир эмаслиги, агар тегишли мажбуриятлар ва тўловлар мажбурияти юзага келган кундан эътиборан уч ой давомида қарздор томонидан бажарилмаган бўлса, унинг банкротлик аломатлари деб эътироф этилади²⁶.

²⁶ Ўзбекистон Республикасининг 2015 йил 24 апрелдаги “Банкротлик тўғрисида”ги қонуни(янги таҳрири).

Банкротлик тўғрисидаги иш банкротлик аломатлари мавжуд бўлган тақдирда, агар қарздор юридик шахсга нисбатан жами талаблар энг кам иш ҳақи миқдорининг камида беш юз қаррасини ташкил этадиган бўлса, хўжалик суди томонидан қўзғатилиши мумкин

Пул мажбуриятларини бажармаганлиги натижасида қарздорни банкрот деб топиш тўғрисидаги ариза билан қарздор, кредитор ва прокурор хўжалик судига мурожаат этиш ҳуқуқига эга.

Мажбурий тўловлар мажбуриятини бажармаганлиги натижасида қарздорни банкрот деб топиш тўғрисидаги ариза билан қарздор, прокурор, давлат солиқ хизмати органлари ва бошқа ваколатли органлар хўжалик судига мурожаат этиш ҳуқуқига эга.

Қарздор, агар юқорида келтирилган ҳолатлар мавжуд бўлса, ўзини банкрот деб топиш тўғрисидаги ариза билан хўжалик судига мурожаат этишга ҳақли.

Қарздор юридик шахснинг банкротлиги тўғрисидаги иш кўрилаётганда қуйидаги таомиллар қўлланилади:

- кузатув;
- суд санацияси;
- келишув битими;
- ташқи бошқарув;
- тугатишга доир иш юритиш.

Суддан ташқари бажариладиган таомиллар судгача санация қилиш ёки қарздорни ихтиёрий равишда тугатиш бўлиши мумкин.

Қарздорни давлат томонидан ёрдам кўрсатган ҳолда судгача санация қилиш ўн икки ойдан йигирма тўрт ойгача муддатга жорий этилади.

Қарздорнинг ўзини банкрот деб топиш тўғрисидаги аризасида қуйидагилар кўрсатилиши керак:

ариза берилаётган хўжалик судининг номи;

пул мажбуриятлари бўйича кредиторлар талабларининг қарздор томонидан эътироз билдирилмаётган миқдордаги суммаси;

қарздорнинг ходимлар ҳаёти ёки соғлиғига етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш, уларга меҳнат ҳақини ва тўланиши керак бўлган ишдан бўшатиш нафақасини тўлаш борасидаги қарз суммаси;

муаллифлик шартномалари бўйича тўланиши керак бўлган ҳақ суммаси;

мажбурий тўловлар бўйича қарз суммаси;

кредиторларнинг талабларини тўла ҳажмда қондиришга қодир эмасликнинг асоси;

қарздордаги бор мол-мулк, шу жумладан пул маблағлари, дебиторлик қарзи тўғрисидаги маълумотлар;

қарздорнинг банкдаги ҳисобварақлари рақамлари, банкнинг почта манзили;

илова қилинаётган ҳужжатлар рўйхати.

Қарздорнинг ўзини банкрот деб топиш тўғрисидаги аризасига қарз борлигини, шунингдек кредиторларнинг талабини қарздор тўла ҳажмда қондиришга қодир эмаслигини тасдиқловчи ҳужжатлар илова қилинади.

Қарздорнинг ўзини банкрот деб топиш тўғрисидаги аризасига қуйидагилар ҳам илова қилинади:

қарздор юридик шахснинг таъсис ҳужжатлари, шунингдек юридик шахснинг давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисидаги ҳужжатлар;

қарздорнинг кредиторлари ва дебиторлари рўйхати;

сўнгги ҳисобот кундаги ҳолатга кўра бухгалтерия баланси;

қарздор муассисларининг ёки қарздор мол-мулки эгасининг қарздор ўзини банкрот деб топиш тўғрисида ариза билан хўжалик судига мурожаат қилиши ҳақидаги қарори.

Кредитор юридик шахснинг аризаси унинг раҳбари ёки вакили томонидан имзоланади.

Кредиторнинг қарздорни банкрот деб топиш тўғрисидаги аризасида қуйидагилар кўрсатилиши керак:

ариза берилаётган хўжалик судининг номи;

аризачининг номи (фамилияси, исми, отасининг исми) ва унинг почта манзили;

қарздорнинг номи (фамилияси, исми, отасининг исми) ва унинг почта манзили;

қарздорнинг кредитор олдидаги талаб келиб чиқишига сабаб бўлган пул мажбурияти миқдори, шунингдек уни бажариш муддати;

кредитор талабларининг асослилигини тасдиқловчи далиллар, шу жумладан суднинг қонуний кучга кирган қарори, мазкур талаблар қарздор томонидан тан олинганлигини тасдиқловчи далиллар, нотариуснинг ижро хати;

илова қилинаётган ҳужжатлар рўйхати.

Кредиторнинг қарздорни банкрот деб топиш тўғрисидаги аризасига қарздорнинг кредитор олдидаги пул мажбуриятларини,

шунингдек бу мажбуриятлар бўйича қарзи борлигини ва унинг миқдорини тасдиқловчи ҳужжатлар илова қилинади.

Кредиторнинг қарздори банкрот деб топиш тўғрисидаги аризасига, агар бор бўлса, қуйидагилар ҳам илова қилинади:

кредиторнинг қарздорга бўлган талабларини кўриб чиққан суд қарори;

ижро ҳужжати ёки кредитор талаблари қарздор томонидан тан олинганлигини тасдиқловчи далиллар.

Банкротлик тўғрисидаги ишлар бўйича давлат органининг устав фондида давлат улуши бўлган ва Ўзбекистон Республикаси олдида пул мажбуриятлари бўйича қарзи бор корхона банкрот деб топиш тўғрисидаги аризаси хўжалик судига қарздорнинг иқтисодий ночорлигини тасдиқловчи зарур ҳужжатлар илова этилган ҳолда берилади.

Давлат солиқ хизмати органининг қарздори мажбурий тўловлар бўйича банкрот деб топиш тўғрисида хўжалик судига берадиган аризасига қонун ҳужжатларига мувофиқ мажбурий тўловлар бўйича қарзни қайтариб олишга доир чора-тадбирлар кўрилганлиги далиллари илова қилиниши керак.

Прокурор қарздори банкрот деб топиш тўғрисидаги ариза билан хўжалик судига қуйидаги ҳолларда мурожаат этишга ҳақли:

банкротликнинг яширилган аломатларини аниқлаганида;

кредитор манфаатларини кўзлаб.

Банкротлик тўғрисидаги иш хўжалик судининг мажлисида қарздори банкрот деб топиш тўғрисидаги ариза иш юритишга қабул кундан эътиборан уч ойдан ортиқ бўлмаган муддатда кўриб чиқилиши лозим. Банкротлик тўғрисидаги ишни кўриш алоҳида ҳолларда икки ойдан ошмаган муддатга узайтирилиши мумкин.

Хўжалик суди томонидан қарздори банкрот деб топиш тўғрисида қарор қабул қилиниши тугатишга доир иш юритишнинг бошланишига сабаб бўлади.

Тугатишга доир иш юритиш муддати бир йилдан ошиши мумкин эмас. Зарурат бўлганда бу муддат хўжалик судининг ажрими билан узайтирилиши мумкин.

Хўжалик суди қарздори банкрот деб топиш тўғрисида қарор қабул қилаётганда тугатиш бошқарувчисини ташқи бошқарувчини тайинлаш учун назарда тутилган тартибда тайинлайди. Устав фондида давлат улуши бўлган корхона банкрот деб топилган

тақдирда, банкротлик тўғрисидаги ишлар бўйича давлат органи ҳам тугатиш бошқарувчилигига номзод тақдим этиши мумкин.

Шаҳарни ташкил этувчи корхона ҳамда унга тенглаштирилган корхона банкротлиги тўғрисидаги иш, агар қарздор кредиторларнинг пул мажбуриятлари бўйича талабларини қондиришга ва мажбурий тўловлар бўйича ўз мажбуриятини бажаришга қодир бўлмаса, агар тегишли мажбуриятлар олти ой ичида бажарилмаган бўлса, башарти қарздорга нисбатан билдирилаётган талаблар энг кам иш ҳақининг камида беш минг карраси миқдорини ташкил этса, хўжалик суди томонидан қўзғатилиши мумкин.

Таянч иборалар

Ташкил қилиш принциплари, корхона мулки эгаси, шуъба корхоналари, филиаллар, ваколатхоналар, ҳуқуқий шахс мақоми, корхона низоми, таъсис шартномаси, корхона мулкини шакллантириш, корхоналарнинг давлат томонидан рўйхатга олиниши, рўйхатга олиш учун ҳужжатлар, корхонани қайта ташкил қилиш, корхонани тугатиш, тугатиш комиссияси.

Назорат учун саволлар

1. Янги корхоналарни ташкил қилиш асосида нима ётади?
2. Қайси омиллар янги корхона ташкил қилиш заруратини асослаб беради?
3. Янги корхоналарни ташкил қилишдан мақсад нима?
4. Корхона ташкил қилишнинг асосий принципларини санаб ўтинг.
5. Корхона қачондан бошлаб ташкил қилинган деб ҳисобланиши мумкин?
6. Корхона низоми нимани англатади?
7. Таъсис шартномаси нимани англатади?
8. “Тинчлик келишуви” нима дегани?
9. Корхонани тугатишга нима сабаб бўлади?
10. Корхонани қайта ташкил қилишдан мақсад нима ва у қандай амалга оширилади?
11. Корхона банкротлигининг асосий сабабларини санаб ўтинг.

12. Корхонани молиявий жиҳатдан соғломлаштириш нимани англатади?

4-БОБ. КОРХОНАНИ БОШҚАРИШ

4.1. Бошқарув замонавий корхоналар фаолиятида объектив зарурат сифатида

Бошқарув жамият муносабатларининг муҳим кўрсаткичи сифатида жамият ҳаётининг барча жабҳаларига тегишлидир. У инсоннинг жамиятдаги моҳияти, меҳнати тақсимоти, кооперация ва муомала зарурати, иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий муносабатлардан келиб чиқади. Бошқарувсиз табиатни ўзгартириш, меҳнат қуроллари ва предметларини ягона ишлаб чиқариш жараёнида бирлаштиришга йўналтирилган фаолият юритишнинг иложи йўқ. Бошқача қилиб айтганда, бошқарув ишлаб чиқаришнинг барча қатнашчилари ва элементлари ўртасида келишувни йўлга қўйиб, юзага келган муносабатларнинг мазмуни ва меъёрини тартибга солиши ҳамда ресурслардан фойдаланишнинг самарали йўллари топишга ўз ҳиссасини қўшади.

Бошқарувнинг моҳияти ва объектив заруратини янада осонроқ ва тезроқ тушуниш учун адабиётда машҳур бўлган мисол – оркестр ва дирижёрга мурожаат қилиш лозим. Оркестр ва дирижёрнинг ўзаро алоқасини илғаб олиш учун мусиқий қобилият талаб қилинмайди. Концерт томошаларида бўлган ҳар бир киши дирижёрнинг саҳнада пайдо бўлиш чоғини кўрган, албатта. Оркестр томон ўгирилгач, дирижёр таёқчасини кўтаради ва мусиқачилар мусиқа чалишни бошлайдилар. Шунга ўхшаш ҳолат бошқарувда ҳам рўй беради – йўлга қўйилган ташкилотчилик тизими бошқарув командалари асосида ишлайди.

Бундан келиб чиққан ҳолда **бошқарув** – ижтимоий меҳнат жараёнига ишлаб чиқариш ривожланишининг объектив қонунлари асосида йўналтирилган тарзда таъсир ўтказиш тизими, ҳар бир ишчининг ва бутун жамоанинг меҳнатини бир вақтнинг ўзида назорат қилиш, мотивация ва тартибга солиш усулидир. Моддий бойликлар ва неъматлар ҳамда уларга тенглаштирилган қадриятларни тақсимлаш, истеъмол қилиш ва айирбошлаш ҳам бошқарувни талаб қилади.

Ҳозирги пайтда иқтисодий ва илмий-техник ўзгаришлар даврида бошқарув усуллари, принциплари ва техникасида сезиларли

ўзгаришлар рўй бермоқда. Бошқарув алоҳида тизим сифатида тобора кўпроқ тажриба алмашиш соҳаси, реклама, ишлаб чиқариш вазибаларини тезкор ҳал қилиш воситаси бўлиб бормоқда. Бунга эса бошқарувни профессионаллаштириш, бизнес ва тадбиркорлик мактаблари ҳамда маслаҳат марказларининг очилиши сабаб бўлмоқда. Маъмурий-буйруқбозлик тизими борган сари хўжалик юритишнинг иқтисодий усулларига асосланган бошқарув тизимига ўрнини бўшатиб бормоқда. Бошқарувга ёндашишдаги замонавий усулларнинг муҳим аҳамияти инсон омилини фаоллаштириш, ўз-ўзини бошқариш ва ташаббускорликни ривожлантириш, бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берувчи янги ташкилий тузилмаларни яратишда намоён бўлади. Маълумки, ўз корхонаси ёки цехида, ўз иш ёки хизмат жойининг “хўжайини” бўлмай туриб, иқтисодиётнинг ҳар томонлама ривожланишини талаб қилиб бўлмайди. Инсоният ҳаётида шу нарса исботлаб берилганки, моддий тўкин-сочинлик ўзидан-ўзи пайдо бўлмайди, уни меҳнат фаолияти ва оқилона бошқарув ёрдамида юзага келтириш мумкин. Бу ҳолатни аниқ тушуниш ва унга тўғри баҳо бериш замонавий менежментни бошқарув тўғрисидаги фан сифатида қабул қилишни асослаб беради.

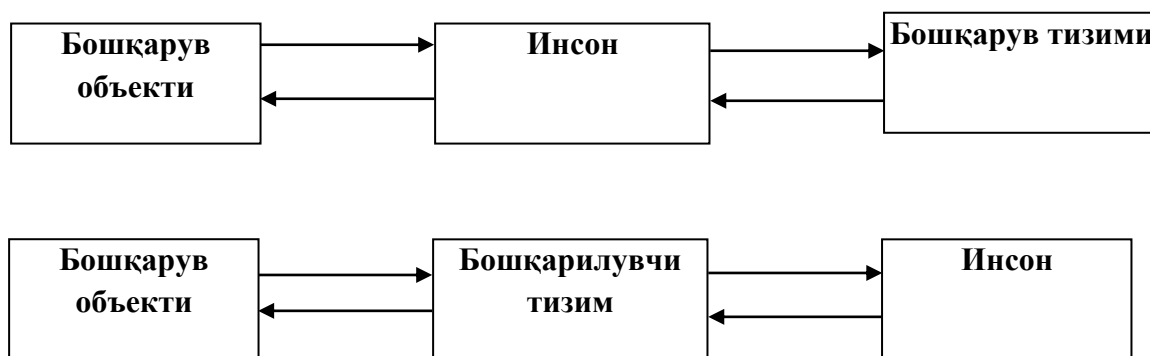
Меҳнат тақсимооти ва унинг ижтимоий тавсифини кучайтиришда бошқарувни мустақил фаолият шаклида алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин. Бундан корхоналар ва иқтисодиёт миқёсида махсус бошқарув тизимларининг вужудга келиши ва фаолият юритишига объектив зарурат келиб чиқади. Бундай тизим ўзининг горизонтал ва вертикал алоқалари билан бирга фан-техника тараққиёти ва ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, шунингдек, сиёсий кайфиятлар ва ишлаб чиқариш муносабатларидаги ўзгаришлар таъсири остида доимий ҳаракатда ва янгиланишда бўлади. Шу сабабли бошқарувни баҳолаш ва таҳлил қилиш жараёнида, биз, иқтисодиёт ривожланишининг ҳар бир тарихий босқичида шаклланувчи бошқарув тизимини ўрганамиз.

Бошқарув тизими деганда нимани тушуниш лозим? Агар жамиятнинг бутун иқтисодий тизимини оладиган бўлсак, унинг таркибига кирувчи кўплаб кичик тизимларни - тармоқлар, корхоналар, бирлашмалар ва ҳоказоларни кўришимиз мумкин. Уларнинг ҳар бирини икки жиҳатдан: мустақил фаолият юритиш нуқтаи назаридан ёки бутун бирликнинг таркибий қисми сифатида кўриб чиқиш мумкин. Масалан, корхона (фирма) мустақил бошқарув тизими ёки тармоқнинг (ишлаб чиқаришнинг) бўлинмаси, бўғини

сифатида фаолият юритиши мумкин. Бунга боғлиқ бўлган ҳолда бошқарувнинг ташкилий тузилмаси, унинг вазифалари ва функциялари шакллантирилади

Амалиётда шу нарса исбот қилинганки, бошқарувнинг жуда ҳам йирик ташкилий тузилмаси бозор иқтисодиётида мақсадга мувофиқ бўлмайди. У кутилган натижаларни бермасликдан ташқари бошқарув қарорларини бажаришда муаммоларнинг юзага келишига, бошқарувнинг якуний мақсадини оралиқ вазифалар билан алмашиб кетиш хавфи кучайишига олиб келади.

Ўзаро алоқада ва маълум жиҳатдан бир-бирига бўйсунувчи бўлган бошқарув **объектлари** ва **субъектлари** фаолиятнинг алоҳида кўриниши сифатида бошқарувнинг муҳим элементлари ҳисобланади. Бу алоқани қуйидаги тарзда чизма ёрдамида кўрсатиш мумкин:

4.1-чизма. Бошқарув объекти ва субъектининг ўзаро алоқаси

Корхонада бошқарувнинг таъсири **бошқарув объектига** йўналтирилган бўлиб, ишлаб чиқариш ва хўжалик юритиш жараёнлари, ишлаб чиқариш ускуналарини эксплуатация қилиш, турли миқёсдаги меҳнат кооперацияси ва ҳоказолар **бошқарув объекти** бўлиши мумкин. **Бошқарув субъекти** эса қоидага кўра, **корхона раҳбари** ёки бошқарув объектларини мақсадли равишда бошқаришни амалга оширувчи **хизмат раҳбарларидир**. Агар юқорида келтирилган мисолга қайтадиган бўлсак, оркестр бошқарув объекти, дирижёр эса, бошқарув субъектидир.

Бошқарув объектлари ва субъектлари доимо ўзаро алоқада бўлиб, бунда асосий ўрин бошқарув объектига, яъни бошқарувчи тизимга ажратилади. Бошқарув объектининг мазмуни, унда юз бераётган ўзгаришлар бошқарув субъекти вазифалари ва ҳаракатларини белгилаб беради. Бу эса бошқарув шакллари ва усулларини мукамаллаштиришда акс этади. Албатта, бу бошқарув

субъектларининг пассивлигини англамайди, аксинча, бошқарув тизимининг бўлимлари шу бошқарув тизимининг энг фаол қисмини ташкил этади ва тавсифлайди. Айнан бошқарув субъекти ишлаб чиқариш ресурслари ва асбоб-ускуналардан фойдаланиш сиёсатини белгилайди, ишлаб чиқариш воситаларининг ишчи кучи билан бирлашувига кўмаклашади. Яъни корхонанинг *нима, қачон, қаерда, кимга ишлаб чиқариш* билан боғлиқ бўлган сиёсати, биринчи ўринда, бошқарув субъекти томонидан ҳал қилинади. Шу сабабли бошқарув объектлари ва субъектлари орасидаги алоқа, жумладан, уларнинг ички ташкил қилиниши қанчалик мустаҳкам бўлса, бир хил шароитларда ишлаб чиқариш ҳамда бошқарув тизимининг самарадорлиги шунчалик юқори бўлади. Бошқарув фаолияти бошқарувчи шахс ёки орган томонидан бошқарув амалларини бевосита ва билвосита командалар (буйруқ, тавсия ва кўрсатмалар) шаклида ишлаб чиқиш ва амалга оширишдир. Бошқарув амаллари ишлаб чиқариш жараёнининг якунланиши учун моддий шарт-шароит вазифасини бажаради. Айтиш мумкинки, бошқарув амаллари бошқарув фаолияти ва натижалари ўртасидаги боғловчи бўғин бўлиб хизмат қилади.

Фаолиятнинг ушбу тури аҳамияти айнан бошқарув қарорларини қабул қилиш жараёнида корхонанинг жорий ва истиқболдаги сиёсати шаклланишида намоён бўлади. Шу жиҳатдан ходимларни тўғри танлаш ва жойлаштириш, уларнинг малакаси, ўзларига юклатилган вазифаларни тўғри тушунишлари ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Амалиёт шуни кўрсатадики, ҳозирги бошқарувчилар учун яхши муҳандис, технолог, конструктор бўлишнинг ўзигина камлик қилиб, ишлаб чиқариш иқтисодиёти, бизнес-стратегия, маркетинг, хўжалик ҳуқуқи ва шу кабиларни билиш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Фақат ушбу билимлар мажмуасига ва бой меҳнат тажрибасига эга бўлган тақдирдагина бошқарувчилар бозор иқтисодиёти вазифаларини муваффақиятли равишда бажаришлари мумкин.

Шуни ҳам эътиборга олиш керакки, бошқарув фаолияти бошқарув аппарати (органи) тушунчасига қараганда кенг талқин қилинади. Бошқарув фаолияти таркибига жамоатчилик ташкилотларидаги фаолият, иш жойларида ижодий ташаббускорликнинг юзага келиши ҳамда ишлаб чиқаришда банд бўлган ходимларнинг таклиф ва маслаҳатларини ҳам киритиш мумкин. Бу эса бошқарув фаолиятини **бевосита бошқарув** (корхона бошқарув аппаратининг фаолияти) ва **ўзини-ўзи бошқариш**

(бошқарув фаолиятининг жамоатчилик шакли) турларига ажратилган ҳолда таснифлаш имконини яратади. Фаолиятнинг иккала тури ҳам амалда биргаликда юритилиб, уларнинг ўзаро алоқалари ишлаб чиқаришни бошқаришнинг самарадорлигини оширишда муҳим аҳамият касб этади. Ишлаб чиқаришнинг, жумладан, бошқарув фаолиятининг ўзининг самарадорлигини оширишда ишлаб чиқаришнинг алоҳида элементлари ва бўғинлари ўртасида юзага келувчи **бошқарув муносабатлари** муҳим ўрин эгаллайди. Бу ерда бошқарув органи (субъекти) ёки бошқарувчи шахс томонидан бошқарилув органига нисбатан таъсир кўрсатишнинг ўзигина камлик қилади. Бошқарилаётган объектдан бошқарув объектига жавоб тариқасида тескари алоқа ҳам бўлиши зарур. Агар бунда тескари алоқа бўлмаса ёки бошқарув органи томонидан қабул қилинмаса, бошқарилаётган объект назорат остидан чиқиши ҳамда бошқарилмайдиган объектга айланиши мумкин. Бу вазифа амалда бошқарувнинг ҳар бир элементи ёки бўғини томонидан маълум бир вазифани бажаришни кўзда тутувчи бир-бирига бўйсунувчанлик тизими ёрдамида бажарилади. Яъни гап корхона директори, бош муҳандиси ва бошқалардан то цех бошлиқлари ва бошқа ишлаб чиқариш бўлинмаларининг бошлиқларигача – корxonанинг бошқарувчилари ёки махсус хизматларига юклатилувчи функционал вазифалар ҳақида бормоқда. Муносабатларнинг бундай кўринишдаги бир-бирига бўйсунувчанлиги бошқарув тизимининг самарали тарзда фаолият юритиши учун муҳим шарт ҳисобланади. Шу тариқа **бошқарув тизими** ишлаб чиқариш самарадорлигига эришиш ва корxonанинг иқтисодий салоҳиятини мустаҳкамлашда муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади. Шу билан бир пайтда ишлаб чиқариш самарадорлигининг ўсиш суръати, қабул қилинган ёки амалга оширилаётган бошқарув тизими прогрессивлигининг ўлчови хизматини ҳам ўтайди. Бундан келиб чиққан ҳолда, қўйилган мақсадга қисқа муддатда ва ишлаб чиқариш ресурсларидан унумли фойдаланган ҳолда яқинлашиш даражасини корxonани бошқариш самарадорлигининг бевосита мезони сифатида кўрсатиш мумкин. Бугунги бозор муносабатлари шароитида бошқарув тизими биринчи ўринда корxonанинг барқарорлигини таъминлаши, хўжалик таваккалчилигини камайтириши, сифатли ва рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришга кўмаклашиши зарур. Шунингдек, у ходимларнинг ўз меҳнатлари натижасига қизиқиш даражаси ортишига, ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган ҳаражатлар ва

йўқотишларга йўл қўймасликка ҳамда меҳнат ва ишлаб чиқариш интизомини мустаҳкамлашга хизмат қилиши лозим. Корхона ёпиқ тизим бўлмаганлиги сабабли бошқарув тизимига корхонада юзага келувчи ички муҳитдан ташқари ташқи муҳит, аввало, аҳолининг турмуш тарзи, жамият қурилмаси, давлат сиёсати ва ҳоказолар таъсир кўрсатиши мумкин. Бироқ ҳар қандай ҳолда ҳам бошқарув тизими, хўжалик ҳаётининг замонавий талаблари ва корxonанинг рақобатчилик муҳитидаги барқарорлигига жавоб бериши лозим.

4.2. Бозор муносабатлари шароитларида корxonани бошқаришнинг принциплари, мақсад ва вазифалари

Корxonани бошқаришда самарадорликка эришиш учун, аввало, бошқарувнинг мақсадлари, шунингдек, воситалари ва унга эришиш усуллари аниқ белгилаб олиш зарур. Шу билан бир пайтда бошқарув мақсадлари тушунарли бўлишдан ташқари улар барча бажарувчилар томонидан амалга оширилишига ҳам эътибор бериш лозим. Тўғри қўйилган мақсад корхона раҳбарининг, шунингдек, бутун жамоа ва ҳар бир ходимнинг манфаатларини ифодалайди. Бундай натижага корxonанинг жорий ва истиқболдаги ривожланиши бўйича вазифалар мажмуасининг бир бўлагига айланган ҳолда эришиш мумкин. Бундай ёндашув ишлаб чиқариш мақсадининг ишлаб чиқаришни бошқариш билан мослашувини таъминловчи энг қисқа йўлга олиб келади. Бундай мослашув эса бошқарувнинг ҳам тизим сифатида, ҳам алоҳида фаолият тури сифатида мақсадга мувофиқлигидан дарак беради. Деярли ҳар бир корxonанинг мақсад ва вазифалари бугунги кунда “Корxonалар тўғрисида”ги қонунда белгилаб берилган ва шу қонун асосида тартибга солиб турилади. Юқори сифатли ва рақобатбардош маҳсулотларни энг кам харажатлар асосида ишлаб чиқариш энг кўп даромад олишни таъминлаб, инқирозга учрашдан сақлайди ҳамда ҳар бир корxonанинг асосий вазифаси ҳисобланади. Бошқарувнинг барча вазифалари ушбу мақсад амалга ошишига хизмат қилиши лозим. Бошқарувнинг самарадорлигига кўп жиҳатдан корхона олдида қўйилган мақсадлар ва бажарилувчи вазифаларнинг ўзаро муносабатлари ёрдамида эришилади.

Корxonани **бошқаришнинг мақсадларини** қуйидаги турларга бўлиб таснифлашимиз мумкин:

- амалга ошириш муддатига кўра: жорий ва истиқболли;

- аҳамият даражасига кўра: асосий (стратегик) ва иккинчи даражали (тактик);
- бошқарув объектига муносабатига кўра: хусусий ва умумий;
- натижага эришиш даражасига кўра: якуний ва оралик ёки босқичли.

Бошқарув жараёнида жорий мақсадларни истиқболдаги мақсадларга, хусусий мақсадларни умумий мақсадларга, оралик мақсадларни якуний мақсадларга мос келиши ва бўйсунлигини таъминлаш зарур. Асосий мақсадларни амалга оширишга кўпроқ эътибор қаратиш керак. Корхона ёки унга тенглаштирилган хўжалик субъектларини бошқариш фаолияти тўлалигича шу вазифаларни бажаришга қаратилиши лозим. Асосий мақсадни иккинчи даражали вазифалардан ажрата олиш қобилияти, замонавий менежерларнинг энг муҳим профессионал кўрсаткичларидан биридир. Бошқарув жараёни асосан даврий (даврик) хусусиятга эга бўлади. У мақсад ва вазифаларни белгилаш билан бошланиб, уларни бажариш, яъни муайян бир натижаларга эришиш билан тугалланади. Натижалар тўғрисида (мақсадга эришиш даражаси) олинган ахборотлар асосида янги вазифалар белгиланади ва бошқарув даври қайтадан бошланади. Бундай даврларнинг сони бир нечта бўлиб, улар биринчи ўринда бошқарув объектининг ўзига хос хусусиятлари ва бошқа кўрсаткичлар билан ифодаланади.

4.2-чизма. Бошқарув даври

Амалиётда турли хил сабабларга кўра, ишлаб чиқариш белгиланган параметрлардан четга оғиши, бошқарув эса қўйилган мақсадга эришмаслиги мумкин. Бундай ҳолларда оператив тартибга солиш йўли билан четга оғишлар олиб ташланади ва ишлаб чиқариш жараёнининг меъёрий тарзда фаолият юритиши таъминланади. Умуман олганда, бошқарув даврини – мақсад ва вазифаларни

белгилашдан то натижаларга эришишгача қуйидаги чизма шаклида кўрсатиш мумкин (4.2-расм).

Корхонани бошқаришнинг самарадорлиги, мақсадларни шакллантириш ва амалга оширишга қанчалик кам вақт сарфланса, шунчалик юқори бўлади. Бунга корхона раҳбари (менежери) ва бошқарув функцияларини бажаришга масъул бўлган бошқа шахсларнинг тажрибаси ва малакасидан ташқари бошқарув амалиёти ва иш тартибига сарфланувчи вақтнинг қисқартирилиши, бошқарув жараёнларини механизациялаштириш ва автоматлаштириш, бошқарув қарорларини қабул қилиш ва амалга оширишни оқилона ташкил қилиш бўйича ташкилий-техникавий чора-тадбирлар мажмуасини қўллаш ҳисобига эришилади.

Ижобий натижага эришишга қаратилган қарорни тўғри қабул қилиш учун бу қарорни қабул қилиш оқибатида юзага келиши мумкин бўлган натижаларни олдиндан кўра билиш, ривожланиш истиқболларининг турли вариантларига тўғри баҳо бериш зарур. Бу эса корхонани бошқаришнинг асосий стратегик вазифаларини белгилаб беради. Улар қаторига нафақат максимал даромад олишни, балки ишлаб чиқаришни қайта таъмирлаш ва модернизациялаштириш, истеъмолчилар талабига жавоб берувчи замонавий маҳсулотларни ишлаб чиқариш, фаолият йўналишларини бугунги кун ва келажакдаги истиқболларини эътиборга олиб белгилаш ҳам киритилади. Санаб ўтилганларнинг охиригиси ўз навбатида ижодий ёндашувни ва бошқарув қарорларининг янги йўналишларини излашни талаб қилади.

Бошқарув қарори бошқарув фаолияти технологиясидаги муҳим бўғиндир. Бошқарувнинг мақсад ва вазифаларини амалга ошириш кўп жиҳатдан қарорларнинг тўғри қабул қилинишига боғлиқ бўлади. Бошқарув қарори бир томондан, асосан, корхонанинг раҳбарлари томонидан амалга оширилувчи мантиқий-фикрий фаолият бўлса, иккинчи томондан эмоционал-психологик хатти-ҳаракатдир. У инсоннинг бошқарув қарорларини қабул қилиш жараёнида тўплаган тажрибаси, билими ва фикрлаш доирасининг чуқурлигига боғлиқ бўлади.

Бошқарув қарорлари қуйидаги белгилар бўйича таснифланади:

- *компетентлик ва масъулият бўйича* – яқка тарзда ёки коллегиял (*жамоа*) бошқарув қарорлари;
- *мазмуни бўйича* – илмий-техник, иқтисодий, ташкилий, ижтимоий бошқарув қарорлари;

- *ҳарактери бўйича* – оператив-тақсимловчи, хўжалик-рахбарлик ва меъёрий бошқарув қарорлари;
- *таъсир кўрсатиш даражаси бўйича* – бир ва кўп даражали бошқарув қарорлари;
- *таъсир кўрсатиш йўналиши бўйича* – ички ва ташқи;
- *таъсир кўрсатиш миқёси бўйича* – хусусий ва умумий (мажмуавий);
- *таъсир кўрсатиш даври бўйича* – бир марталик ва кўп марталик.

Бошқарув қарорлари амалга ошириш имкониятлари, ўз вақтида амалга ошириш, аниқлик, қонунийлик ва шу каби талабларга жавоб бериши лозим. Бажариш жараёнида энг кам ўзгартириш ва тузатишларга учрайдиган қарор энг яхши қарор ҳисобланади. Амалиёт шунини кўрсатадики, ҳозирги пайтда кўплаб корхоналарнинг раҳбарлари бошқарув фаолияти жараёнида тўғри қарор қабул қилиш учун етарли билим ва тажрибаларга эга.

Маълумки, бошқарув қарорлари ишлаб чиқариш воситаларига қараганда, кўпроқ муайян шахсларга йўналтирилган бўлади. Шу сабабли бошқарув ва бошқарув қарорлари биринчи ўринда ишлаб чиқариш жараёнида одамлар ўртасида юзага келувчи муносабатлардир. Бу ерда ўз ваколатлари доирасида бошқарув қарорини қабул қилувчи шахс ёки бошқарув идорасининг қандай принципларга таяниб иш кўриши муҳим аҳамиятга эга.

Принцип - махсус категория бўлиб, алоҳида шахс ёки жамоа қарор қабул қилишда унга таянади. Принцип фақат инсонгагина хосдир. Машиналар ва жониворлар бирон-бир принципга эга бўлмайди. Маълум бир принциплардан келиб чиққан ҳолда айнан инсон ўзини ўраб турган дунё билан муносабатларини яратади (уй, кўприк қуради, кемасозлик ва ҳоказоларни амалга оширади).

Корхонадаги бошқарув фаолияти, маълум бир принциплар асосида амалга оширилади. Бу тамойилар биринчидан, ишлаб чиқариш қатнашчилари орасидаги келишувларни ўрнатса, иккинчидан, юзага келиши мумкин бўлган хатоларнинг олдини олади ҳамда бошқарув меҳнатининг самарадорлигини оширади.

Замонавий фан ва менежмент амалиёти корхоналарни бошқаришнинг қуйидаги принципларини энг асосийлари сифатида қабул қилади:

- 1) илмийлик;
- 2) тизимлилик ва комплекслик;

- 3) якка бошқарув ва коллегиялик;
- 4) тартиб ва адолат;
- 5) ходимларни моддий ва маънавий рағбатлантириш;
- 6) тежамкорлик ва самарадорлик;
- 7) ташаббускорлик ва корпоратив руҳият;
- 8) ваколат ва мажбурият.

Бошқарувнинг **илмийлик** принципи ўзакларнинг ўзагидир. Амалда бу принцип, аввало, жамият ривожланишининг объектив қонунлари ва фан-техника ютуқларидан хабардор бўлишни талаб қилади. Унинг ёрдами билан ишлаб чиқариш ва бошқарувнинг зарурий мутаносиблиги таъминланади, бошқарув қарорларидаги хатолар камайтиради, оғирлик маркази энг катта сифат ва миқдор ютуқларига эришишга ўтказилади.

Илмийлик принципи ишлаб чиқариш масалаларини ҳал қилишда иқтисодий-математик усуллардан кенг фойдаланиш, бошқарувнинг мақсадли-дастурий усулларини амалга киритиш, замонавий электрон-ҳисоблаш техникаси ва бошқарувнинг автоматлаштирилган тизимларидан фойдаланишни кўзда тутаяди.

Тизимлилик ва комплекслилик принципи илмийлик принципининг давоми бўлиш билан бирга, ўзининг мустақил аҳамиятига ҳам эга. У бошқарилаётган тизимнинг вертикал ва горизонтал йўналишлари бўйича барча хусусиятларини қамраб олишни кўзда тутаяди. Тизимлилик ва комплекслилик принципи бошқарув усулларининг тарқоқликдаги принципларига ҳамда бир дақиқалик фойда ва эҳтирос туфайли юзага келувчи қарорларга қарши қўйилади. У ишлаб чиқаришнинг бир маромда амалга оширилишини таъминлашга хизмат қилади, ишлаб чиқариш учун қулай шароит яратаяди.

Якка бошқарув ва коллегиялик корхонани бошқаришнинг муҳим принципларидан биридир. Бу принцип, айниқса, акционерлик шароитларида фаолият юритувчи корхоналарда аниқ кўзга кўринади.

Якка бошқарув ҳар бир хўжалик раҳбари ўз ваколати доирасидаги масалаларни ҳал қилишда қонун томонидан берилган ҳуқуқларга асосан бир ўзи (якка тарзда) қарор қабул қилишини ҳамда корхона фаолияти учун шахсан жавобгарлигини англатади. Бундан ташқари якка бошқарув ходим буйруқларни фақат битта бевосита (тўғридан-тўғри) бошлиқдан олиши мумкин ёки шарт бўлган ҳолларни ҳам англатади.

Коллегиаллик корхона жамоасининг ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган қарорларни қабул қилишдаги фаол иштирокида ифодаланади. Маълум бир маънода, айниқса, бошқарувнинг ирода билан боғлиқ бўлган усулларида коллегиаллик якка бошқарув қарама-қаршилиқни англатади. Бозор иқтисодиёти шароитларида ушбу принципнинг имкониятлари сезиларли равишда кенгайтирилган.

Тартиб ва адолат бошқарувнинг ҳар бир қадамда ўзини эслатиб турувчи принцидир. Кўп ҳолларда айнан шу принципга кўра корхона ва унинг раҳбарига тавсифнома берилади. Корхона раҳбари қанчалик билимли ва тажрибали, унинг касб маҳорати ва маданияти қанчалик юқори бўлса ҳамда у жамоа тўғрисида қанчалик кўп қайғурса, тартиб ва адолат кўрсаткичлари шунчалик юқори бўлади. Қисқароқ қилиб айтганда, тартиб ҳар бир киши ва ҳамма нарса ўз жойида бўлишини, адолат эса раҳмдиллик ва одилликнинг уйғунлигини англатади. Бошқарувнинг тартиб ва адолат принципи ходимлар тез-тез алмашишини олдини олиб, корхона обрўсининг ўсишига ҳамда бунга корхона жамоасини қизиқтиришга хизмат қилади.

Ходимларни моддий ва маънавий рағбатлантириш принципи меҳнат унумдорлигини оширишда муҳим туртки ҳисобланади ва бошқарув тизимининг самарадорлигини акс эттиради. Ходимларнинг садоқати ва қўллаб-қувватлашига эришиш мақсадида улар ўз хизматлари учун, ишчилар эса бажарилган ишнинг сифати ва миқдори учун адолатли тарзда ҳақ олишлари зарур. Бундан ташқари маънавий рағбатлантириш моддий рағбатлантиришдан кам аҳамиятга эга эмас. Раҳбарнинг иқтидори, ходим (ходимлар, ишчилар)нинг ташаббус ва ютуқларини ўз вақтида илғаб олиб, муносиб баҳолаш ҳамда уларни ҳам моддий, ҳам маънавий рағбатлантириш тизимини моҳирона қўллашида кўзга ташланади.

Тежамкорлик ва самарадорлик принципи корхона бошқарувининг барча бўғинларида амалга оширилиши лозим бўлган принцидир. Бу принципнинг моҳияти моддий ва меҳнат ресурсларидан тежамкорлик билан фойдаланиш, энг кам ҳаражатлар билан энг кўп натижаларга эришиш, ишлаб чиқариш захираларидан тўлиқ фойдаланишда ифодаланади. Бироқ бу принцип истисно тариқасида қўлланмай, фақат корхона раҳбарининг эмас, балки бутун жамоа ва биринчи ўринда хомашё ва материаллардан тайёр масулот

яратувчи ишчиларнинг меҳнат қоидасига айланган тақдирдагина ҳақиқий тасдиғини топади.

Ташаббускорлик ва корпоратив руҳият бошқарувнинг муҳим принципи бўлиш билан бирга, корхонанинг бозор тизимида муваффақиятли фаолият юритишига туртки ҳамдир. Умуман олганда, бошқарув ташаббускорликсиз, истиқболни кўрмасдан, ижодий ёндашувсиз муваффақиятларга эришиши амри маҳолдир. Бошқарув ижодий негизни, ташаббускорликни корпоративлик билан боғлаган ҳолда бойитади.

Агар корпоратив руҳият ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи жамоа уйғунлигининг натижаси, иттифоқи бўлса, **ташаббускорлик** фаол ҳаракатларни англатиб, корхона жамоасига ва ҳар бир ходимга ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг турли хил дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда қўшимча куч-қувват бахш этади.

Ваколат ва мажбурият принципи бошқарувнинг оқилона, аниқ ва йўлга қўйилган ташкилий тизимини яратиш, лавозимларга оид йўриқнома ҳамда раҳбар ва мутахассисларнинг ҳуқуқ ва бурчлари тўғрисидаги ҳужжатларни ишлаб чиқиш, бажарилган иш учун моддий жавобгарликни белгилаш, буйруқ ва кўрсатмаларни ўз вақтида тайёрлашни англатади. Ҳар бир лавозим эгаси - бўлим ёки хизмат бошлиғидан то корхона раҳбаригача бошқарув фаолиятидаги ўз ваколатларини яширмаслиги ва мажбуриятларини камайтирмаслиги, бошқаларнинг, яъни унга бўйсунувчи шахсларнинг зиммасига юкламаслиги лозим.

Юқорида кўрсатилган принциплар ҳам алоҳида, ҳам биргаликда бошқарув тизимининг ишончлилигига ва корхона раҳбари ҳамда ҳар бир бошқарув тузилмасининг обрўсини ўстиришга хизмат қилиши лозим. Бундан ташқари улар доимий равишда мукамаллаштириб борилиши ҳамда замон руҳи ва ҳўжалик юритиш механизми талабларига жавоб берувчи янги принциплар билан тўлдирилиши зарур. Бу эса бошқарув тизими ва жараёнларининг янги шакл ва усулларини ривожлантиришга имкон яратади.

4.3. Бошқарувнинг ташкилий тузилмалари ва функциялари

Ташкилий тузилма деганда корхона бошқаруви функцияларини бажарувчи турли хил бўлим, хизмат ва бўлинмалар таркиби, ўзаро муносабатлари ва бир-бирига бўйсунини тушуниш лозим. Ташкилий тузилма бошқарувнинг тизим ва алоҳида фаолият тури

сифатидаги бир бутунлигини ифодалайди. У бошқарув органларининг маълум бир тартибини, ҳокимият ва бўйсунуш алоқаларини, вертикал ва горизонтал меҳнат тақсимотининг интеграциялашувини ташкил этади.

Бошқарув тузилмаси динамик тарзда бўлади. У ишлаб чиқариш кучлари ва муносабатларининг ривожланиши, бошқарув объектларининг қарама-қаршиликлари ва қонуниятлари ҳақидаги билимларимиз даражасининг ўсишига боғлиқ ҳолда ўзгариб боради. Бошқарувнинг ташкилий тузилмасига корxonанинг ҳажми, унинг ихтисослашуви ва кооперация алоқалари, мулкчилик шакли, қайси тармоққа тегишлилиги, жойлашган ҳудуди каби омиллар катта таъсир кўрсатади.

Бошқарувнинг ташкилий тузилмаси корxonанинг ишлаб чиқариш тузилмаси билан алоқада ва кўп жиҳатдан унга боғлиқ бўлади. Корхона қанчалик катта, ишлаб чиқариш ва унда фойдаланувчи меҳнат қуроллари ва технологиялар қанчалик мураккаб бўлса, бошқарувнинг ишлаб чиқариш ва ташкилий тузилмаси, шунингдек, корхона бошқарув аппаратининг функциялари шунчалик мураккаблашади.

Бошқарув элементлари ва бўғинлари ўртасидаги алоқаларнинг шакли, тузилмавий бўлинмаларнинг мослашувчанлиги ва бир-бирига бўйсунувчанлигига кўра, бошқарувнинг қуйидаги ташкилий тузилмалари мавжуд:

- чизиқли;
- функционал;
- аралаш (чизиқли-функционал);
- матрицали.

Чизиқли тузилма бошқарув тузилмасининг энг кўп тарқалган тури бўлиб, унга кўра бошқарувнинг ҳар бир бўғини ўзидан юқори турувчи фақат битта бошқармага эга бўлади ва барча масалалар битта алоқа канали орқали ҳал этилади. Бундай тузилмада бошқарув бўғинлари тизими тўлалигича ишлаб чиқариш бўғинлари тизими билан мос тушади. Ҳар бир ишлаб чиқариш жамоаси тепасида раҳбар туради ва корхона ходимлари унга бевосита бўйсундилар. Барча бошқарув функциялари раҳбар қўлида мужассамланади.

Бошқарувнинг чизиқли тузилмаси ҳал қилинаётган масалалар кўлами унчалик катта бўлмаганида самаралироқ бўлади. Шу сабабли бундай тузилмадан, асосан, цех, ишлаб чиқариш участкалари ва

кичик корхоналарни бошқаришда фойдаланилади. Бундай тузилманинг қуйидаги афзалликлари мавжуд:

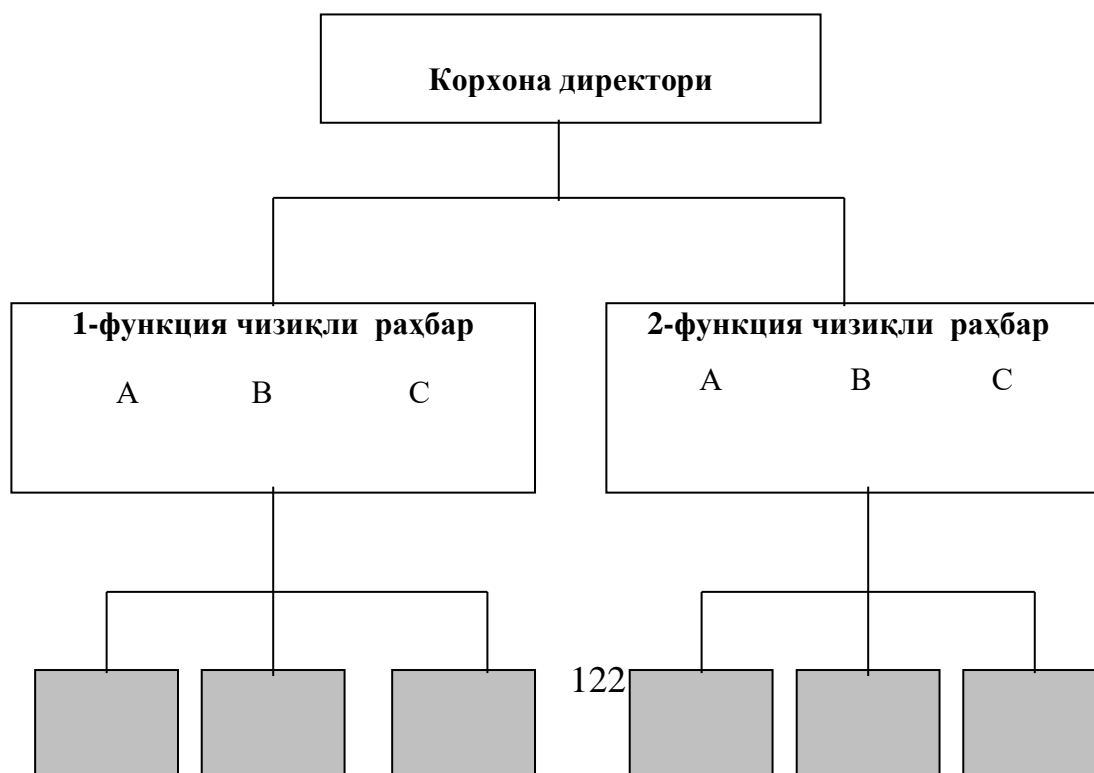
- бошқарувнинг ҳар бир бўғини учун раҳбар тайинлашнинг нисбатан осонлиги;
- бошқарув қарорларини тайёрлаш ва бажаришнинг тезкор (оператив) амалга оширилиши;
- бошқарув функцияларини бажаришнинг нисбатан осонлиги.

Бироқ бошқарувнинг бу тизимида бир қанча камчиликлар ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг асосийлари горизонтал алоқаларнинг тарқоқлиги, бошқарувдаги ҳаддан ташқари қаттиқлик ва ишлаб чиқаришнинг диверсификацияси шароитларидаги чекланган имкониятларида намоён бўлади.

Бошқарувнинг чизикли тизими қуйидаги ҳолларда қўлланади:

- ходимлар сони 300-500 кишини ташкил қилувчи ҳамда предметли ва технологик ихтисослашув даражаси юқори корхоналарда (металлга ишлов бериш, яримтайёр маҳсулот ишлаб чиқариш, йиғиш, бир турдаги хизмат кўрсатиш ва ҳоказо);
- маҳаллий саноат корхоналарида (масалан, ёғочни қайта ишлаш, маҳаллий хомашёдан маҳсулот тайёрлаш ва ҳоказо).

Бошқарувнинг мазкур тузилмаси тавсифи қуйидаги схема шаклида кўрсатиш мумкин:

Ишлаб чиқариш
бўлинмасидаги бажарувчилар

**4.3-чизма. Корхона бошқарувининг чизиқли ташкил этиш
тузилмаси**

Бошқарувнинг функционал тузилмаси учун бошқарув ва объект функциялари бўйича бошқарув ячейкалари яратиш тавсифлидир. Бу ячейкалар бажарилиши шарт бўлган қарорларни бошқарувнинг қуйи поғонасига ёки бевосита ишлаб чиқариш бўғинларига етказиб беради. Демак, бошқарув функциялар бўйича тақсимланади ва функционал бўғинлар томонидан амалга оширилади, улар томонидан тайёрланувчи бошқарув қарорлари эса бажарувчиларга кесишувчан алоқа каналлари бўйича етказилади. Бошқарувнинг функционал тузилмасига мисол қилиб бош мутахассисларнинг, яъни бош иқтисодчи, бош механик, бош технолог, бош металлург, бош конструктор хизматлари (бўлимлари, гуруҳлари), шунингдек, корхона бош бухгалтериясини кўрсатиш мумкин.

Бошқарувнинг функционал тузилмаси амалда чизиқли тузилма билан кесишиб ўтади. Бундай синтез чизиқли ёки функционал тузилмага қараганда **бошқарувнинг чизиқли-функционал тузилмасининг** самаралироқ бўлиши ва кенг тарқалишига сабаб бўлади. Бу ҳолда бошқарув ҳам чизиқли, ҳам функционал раҳбарлар томонидан амалга оширилади.

Бошқарувнинг функционал тузилмасини қуйидаги чизма орқали акс эттириш мумкин:

4.4-чизма. Бошқарувнинг функционал тузилмаси

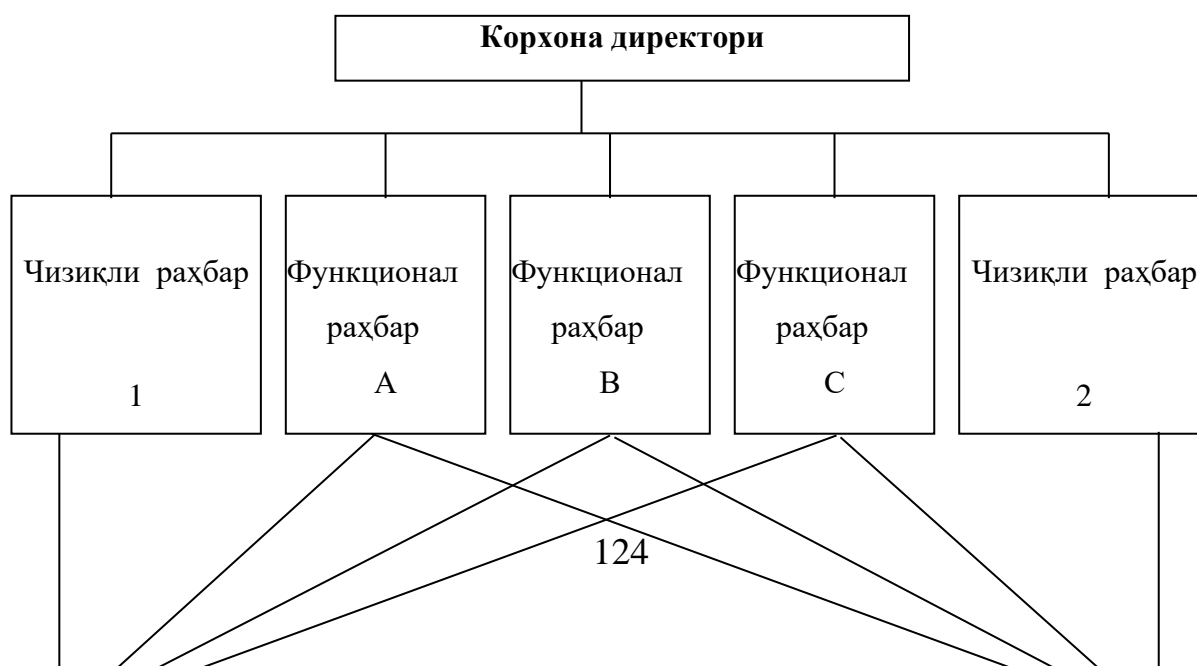
Бошқарувнинг ушбу тузилмаси афзалликлари қуйидагилар:

- бошқарув фаолиятини ихтисослаштириш даражасининг юқорилиги;
- бошқарув фаолиятининг деярли барча соҳаларини ваколат доирасида қамраб олиш;
- ишлаб чиқариш диверсификациясининг турли талаб ва шарт-шароитларига мослашиш имкониятлари;
- бошқарув хизматлари ёки бўлимларига ходимлар танлашнинг нисбатан осонлиги.

Унинг камчиликлари қаторига эса қуйидагиларни киритиш мумкин:

- яккахокимлик принципининг бузилиши;
- келишилган бошқарув қарорларини қабул қилиш, бажариш ҳамда уларнинг комплекслигини таъминлаш қийинлиги;

Бошқарувнинг юқори поғоналари учун раҳбар танлашнинг мураккаблиги.

Шартли белгилар:

чизиқли раҳбарият муносабатлари
функционал муносабатлар

4.6-чизма. Бошқарувнинг чизиқли-функционал тузилмаси

Чизиқли-штабли тузилма бошқарув аралаш тузилмасининг бир кўриниши бўлиб, унга чизиқли тузилма асос қилиб олинган. Бошқарувнинг ҳар бир бўғинида штаблар тузилиб, унинг таркибига муаммоларни ечиш учун малакали мутахассислар таклиф этилади. Масалан, штабли тузилмалар табиий офат, ҳалокат ва кулфатларнинг оқибатларини бартараф қилиш, янги маҳсулот ёки технологияни ўзлаштириш, тўсатдан юзага келган, одатий бўлмаган вазифаларни ечишда тузилиши мумкин. Бундай ҳолларда бошқарув штабига раҳбарларнинг ваколатларидан кам бўлмаган ҳақ-ҳуқуқлар, ваколатлар берилади.

Бошқарувнинг матрицали тузилмалари турли хил бўлиб, уларнинг барчаси битта принципда – ишлаб чиқаришни вертикал ва горизонтал бошқаришда бошқарув функцияларини ташкилий тузилмалар ўртасида қайта тақсимлаш асосида яратилган. Бу тузилмалар илмий тадқиқот институтлари, конструкторлик бюрolari, технологик бюрolar, шунингдек, илмий-тадқиқот ва

конструкторлик изланишлари олиб борилувчи йирик корхоналарда кенг қўлланилади.

Бошқарувнинг матрицали тузилмалари раҳбарлардан жуда юқори бошқарув ваколатини талаб қилади. Бундай тузилмадан фойдаланганда юзага келувчи муаммо ва вазифаларни ечиш учун вақтинчалик ижодий гуруҳларни тузиш мумкин. Тўғри, бунинг учун жамоа олдида юзага келувчи лойиҳа топшириқларни бажариш учун қўшимча ҳаражатлар талаб қилиниши мумкин.

Бошқарувнинг исталган ташкилий тузилмасини лойиҳалаштиришда ҳамда амалиётда қўллашда тезкорлик, қулайлик, ишончлилик ва тежамкорлик каби асосий талабларга жавоб бера олишига эътибор қаратилиши лозим. Бу талаблар қанчалик тўлиқ ва яхши бажарилса, корхонани бошқариш тизимининг сифат кўрсаткичлари шунчалик юқори бўлади.

Амалиёт шуни кўрсатадики, бошқарув объекти ва бошқарувчи тизим (бошқарув аппарати) ўртасида, бошқарув функциялари ёрдамида тартибга солинувчи маълум бир муносабатлар юзага келади.

Бошқарув функциялари объектив жиҳатдан зарур ва албатта қайтарилувчи хатти-ҳаракатлар мажмуаси бўлиб, мазмуни ва йўналиш мақсадларининг бир хиллиги туфайли бирлашиб туради. Бошқарув функциялари бутун бошқарув жараёни давомида узлуксиз тарзда амалга оширилади ҳамда бошқарув қарорларини қабул қилиш ва бажаришнинг турли босқичларида турли хил салмоққа эга бўлади.

Амалдаги таснифга асосан бошқарувнинг қуйидаги функцияларини ажратиш кўрсатиш мумкин:

1. *Режалаштириш* – ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва корхонанинг гуллаб-яшнаши учун ишлаб чиқариш мақсадларини белгилаш ва унинг натижаларига эришиш.

2. *Истиқболни белгилаш (прогнозлаштириш)* – жорий фаолиятни самарали тарзда олиб бориш ҳамда истиқболни кўра олиш ва бошқарув тизимини истиқболга мослаштириш. Режалаштиришдан фарқли равишда прогнозлаштириш эҳтимоллик тавсифига эга бўлади.

3. *Тартибга солиш* – ишлаб чиқаришни, жамоани бошқаришда белгиланган кўрсаткичлардан четга оғишларни тўғрилаб бориш.

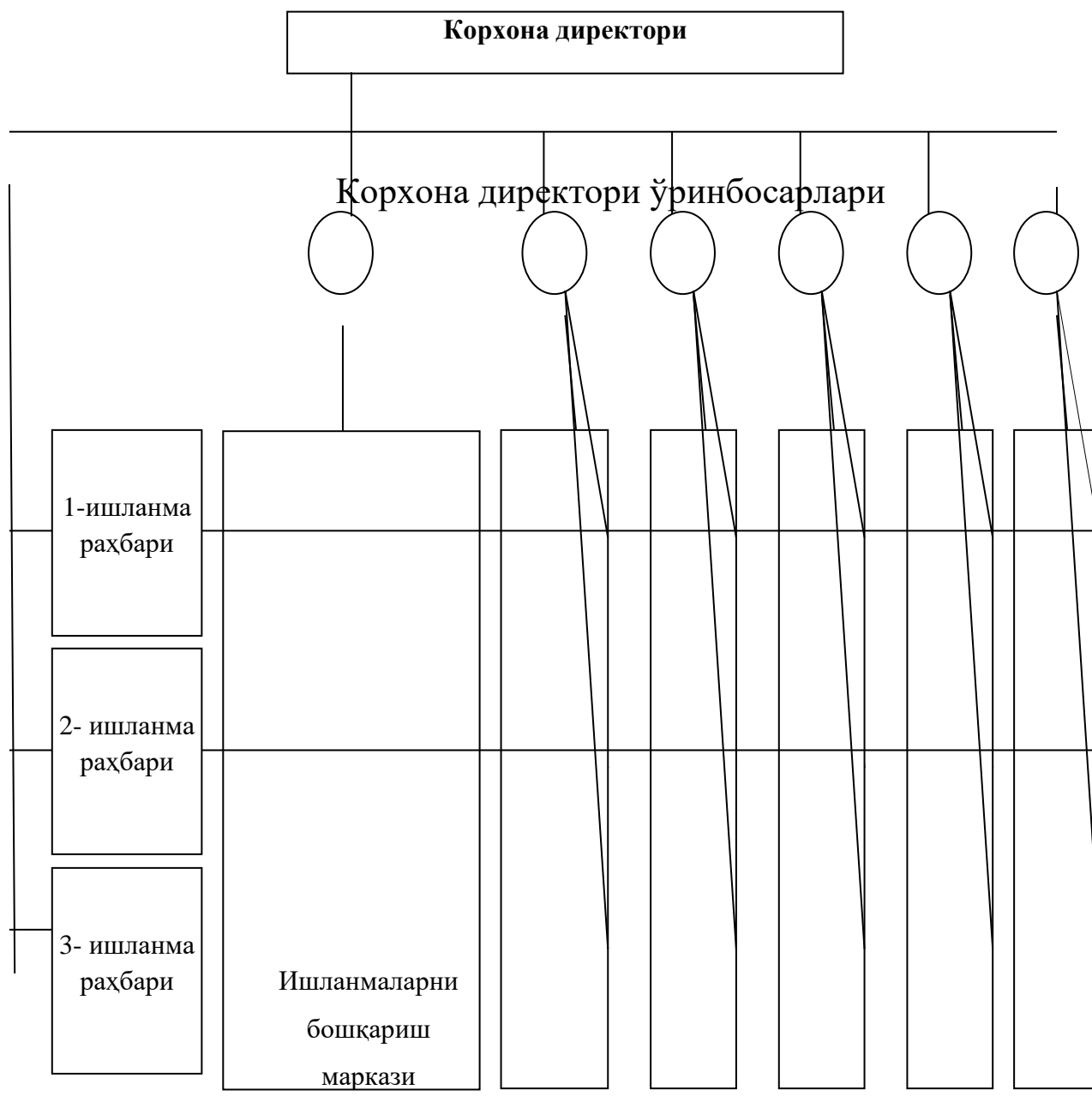
4. *Ташкиллаштириш* – куч-қувват ва воситаларни ишлаб чиқариш дастурини минимал ҳаражатлар асосида ва бу ҳаражатларнинг юқори самарадорлиги орқали амалга оширишга

йўналтириш, амалдаги ташкилотчилик тизимини янги ютуқларга эришиш ва янги вазифаларни бажаришга йўналтириш.

5. *Назорат* – жорий кўрсаткичларнинг белгиланган (дастурий) вазифа(меъёр)ларга мос келиш даражасини аниқлаш.

6. *Ҳисобга олиш* – корxonанинг маълум бир вақт давомида бажарган ишларига яқун ясаш.

7. *Таҳлил* – маълумотларни йиғиш, сақлаш, қайта ишлаш ҳамда улардан бошқарувни асослаш ва бошқа вазифалари учун фойдаланиш.

Б ў л и н м а л а р

4.7-чизма. Бошқарувнинг матрицали тузилмаси

Шуни қайд қилиб ўтиш керакки, бошқарув функциялари ўртасида қатъий чегара йўқ. Бошқарув фаолиятининг битта тури бошқарувнинг бир нечта функциялари белгиларига эга бўлиши ва улар ўзаро чамбарчас боғланиб кетиши мумкин. Шу билан бирга, ҳар бир функция ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, уларни билиш раҳбарнинг профессионал маҳорати шаклланишида муҳим роль ўйнайди.

4.4. Корхонани бошқаришни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари

Ишлаб чиқаришни бошқариш тизимини такомиллаштириб бориш мулкчилик шакли, фаолият натижаси ва юзага келган ташкилий тузилманинг қандайлигидан қатъи назар, ҳар бир корхона учун муҳим вазифа ҳисобланади. Ушбу вазифани муваффақиятли ҳал қилиш корхоналарга, биринчи ўринда, бошқарув тизимининг самарадорлигини оширишга, иккинчидан, ҳаражатларни камайтириш ва ишлаб чиқариш фаолиятининг иқтисодий кўрсаткичларини яхшилашга имкон яратади.

Бугунги кунда бошқарув тизимини мукамаллаштириш соҳасида қуйидаги тенденциялар юзага келмоқда: бошқарув фаолиятининг мақсадли тавсифини кучайтириш; бошқарувнинг мослашувчан тузилмаларини яратиш ва бошқарув аппаратининг фаолиятини яхшилаш, жумладан, ортиқча бошқарув бўғинларини қисқартириш ҳисобига; ишлаб чиқаришни бошқаришда жамоалар ролининг ўсиши ва уларнинг юқори натижаларга эришишга йўналтирилиганлиги; меҳнат фаолияти ижтимоий шароитларининг яхшиланиши. Бу тенденцияларга асосан корхоналарнинг бошқарув органлари тузилмаларини такомиллаштириш йўналишлари ҳам аниқланиб, уларга, аввало, сифат кўрсаткичлари асос қилиб олинган. Бу кўрсаткичлар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

Қулайлик тузилма бўлинмалари ўртасида энг кам бошқарув бўғинларига эга бўлган ҳолда ўзаро алоқаларни оқилона тарзда ўрнатишдир. Шу сабабли кўп бўғинлиликни қисқартириш бошқарув тизимини такомиллаштириш олдига қўйилувчи асосий талаблардан бири ҳисобланади.

Тезкорлик (оперативлик) – барча функционал бўлинмаларнинг, зарур ҳолларда ишлаб чиқариш бўлинмаларининг бошқарув қарорлари ўз вақтида ва сифатли бажарилишини таъминлаш учун ўзаро алоқалар аниқлик билан олиб борилиши.

Ишонччилик ахборотларни ўз вақтида олиш ва бошқарув қарорларини бажарувчиларга ва бажариш жойларига ўз вақтида етказишни таъминлайди. Ишонччилик ва тезкорлик жорий ва истиқболдаги бошқарув тизимининг самарадорлигида муҳим туртки ҳисобланади.

Тежамкорлик, асосан, бошқарув тизимида максимал самарага эришган ҳолда бошқарув аппарати ва унинг ҳаражатларини

камайтиришга, яъни ишлаб чиқариш самарадорлигининг ўсишига эришишдир.

Айтиб ўтиш керакки, корхона жамоаси ва ишлаб чиқаришни бошқаришни такомиллаштириш соҳасида барча учун бир хил йўл мавжуд эмас.

Мазкур вазифа муайян шароит, ҳолат ва имкониятлардан келиб чиққан ҳолда юзага келади ва ҳал қилинади. Бироқ бунда ҳам ўзгармас бир қоида мавжуд бўлиб, унга кўра, ҳар бир ўзгартириш, яхшиланиш ва шакл ўзгартиришлар аввалдан ўйлаб чиқилиши ҳамда илмий жиҳатдан асослаб берилиши зарур. Масалан, ҳозирги пайтда корхоналарни бошқаришни такомиллаштиришнинг муҳим йўналишларидан бири сифатида автоматлаштирилган бошқарув тизимини (АБТ) яратиш ва амалиётга киритиш ҳамда иш вақти йўқотилишининг олдини олиш, ускуналарнинг бекор туриб қолишини қисқартириш, меҳнат ва моддий ресурслардан оқилона фойдаланишга кўмаклашувчи компьютер техникасидан фойдаланишни кўрсатиш мумкин.

Амалиётдан шу нарса маълумки, корхоналарни бошқаришнинг цехсиз тузилмаси юқори даражада самарали бўлиб, бошқарувни марказлаштиришни қисқартириш ҳамда кичик ва ўрта корхоналарнинг ижтимоий ишлаб чиқаришни ривожлантиришдаги аҳамиятини оширишда муҳим аҳамият касб этади.

Бошқарув тизимини такомиллаштиришнинг муҳим йўналишларидан бири корхонанинг функционал хизматлари ва бўлимлари фаолиятини ортиқча тузилмавий бўлинмаларни тугатиш, хизмат кўрсатувчи бўлимларни қулайлаштириш, бирламчи ҳисобга олиш ҳамда ҳисоб-китоб ва бошқа бошқарув амалларини соддалаштириш йўли орқали мувофиқлаштиришдир.

Бу ерда ишлаб чиқаришни тезкор бошқаришнинг кўплаб функцияларини автоматлаштириш ва механизациялаштириш имконини берувчи, бошқарувнинг янги техникасидан, ишлаб чиқариш кўрсаткичлари юқори бўлган турли хил ҳисоб-китоб ва таҳлил воситаларидан фойдаланиш катта аҳамиятга эга.

Бошқарув тизимини такомиллаштиришда техник воситалар, бошқарув жараёнларини механизациялаштириш, жумладан, АБТ асосидаги фаолият, бошқарув тадқиқотлари ва лойиҳалари ўз-ўзидан ёки автоматик равишда керакли натижаларга олиб келмайди. Бу ерда кўп нарса инсонларнинг, айниқса, менежерларнинг фаолиятига боғлиқ бўлади. Шу сабабли ижтимоий омилларнинг ривожланиши,

ишлаб чиқариш жамоасининг ишлаб чиқаришни бошқаришдаги роли кучайиши, айниқса, корхоналарга бошқаришнинг оқилона шакллари танлашга кенг имкониятлар яратиб берилган ҳозирги пайтда муҳим аҳамиятга эга. Мустақилликни кенгайтириш ва ишлаб чиқариш жамоасининг ишлаб чиқаришни бошқаришдаги роли ўсиши иқтисодий фикрлашнинг керакли томонга йўналтирилишига хизмат қилади ҳамда бошқаришни яхшилашни корхона раҳбаридан ташқари бутун жамоанинг вазифаси қилиб белгилайди.

Замонавий техника воситалари ва янги усуллардан ташқари корхоналарни бошқаришда ишлаб чиқариш жамоаларида зарур бўлган *ижтимоий-психологик муҳитни* шакллантириш ҳам катта аҳамиятга эга. Амалиёт кўрсатадики, ижтимоий-психологик муҳит бошқарувнинг натижалари ва амалийлигини йўққа чиқариши ёки аксинча кучайтириши мумкин.

Психологик муҳит нодир ва қайтарилмас ҳолатдир. Иккита бир хил жамоа бўлмагани каби бир-бирига мос келувчи психологик муҳитнинг ҳам мавжуд бўлиши мумкин эмас: жамоадаги ҳар бир шахс жамоани бойитади ва бир вақтда ўзи ҳам бойиб, унга нодирлик ва қайтарилмасликни бахш этади. Психологик муҳит орқали зарур бўлган ишлаб чиқариш руҳияти шаклланади ва бошқарувнинг мақсадли функциялари муваффақиятли амалга оширилади.

Таянч иборалар

Бошқарув, меҳнат тақсимоти, бошқарув тизими, бошқарув объекти, бошқарув субъекти, корхона раҳбари, хизмат раҳбарлари, бошқарув фаолияти, бевосита бошқарув, ўзини-ўзи бошқариш, бошқарув муносабатлари, бошқаришнинг мақсадлари, бошқарув даври, бошқарув қарори, принцип, ташкилий тузилма, чизиқли тузилма, бошқарувнинг функционал тузилмаси, бошқарувнинг матрицали тузилмалари, бошқарув функциялари, қулайлик, тезкорлик, ишончлилик, тежамкорлик, ижтимоий-психологик муҳит.

Назорат учун саволлар

1. “Бошқарув” ва ишлаб чиқаришни бошқариш тушунчаларининг моҳиятини очиб беринг.

2. Ишлаб чиқаришни ташкил этишда менежментнинг асосий мақсади қандай?

3. Корхонада хўжалик юритиш механизми нимани англатади?

4. Корхона бошқарув органларининг асосий вазифаларини санаб беринг.

5. Ишлаб чиқаришни бошқаришнинг асосий техник қоидалари (талаблари) ва уларнинг замонавий босқичда қандай тарзда ўзгаришини тушунтириб беринг.

6. Ишлаб чиқаришни бошқаришнинг қандай стиль ва усулларини биласиз?

7. Корхонада ишлаб чиқаришни бошқаришнинг ҳар хил тузилмаларини тавсифлаб беринг.

8. Бошқарув органларининг корхоналардаги асосий функцияларини кўрсатиб беринг.

5-БОБ. КОРХОНА ФАОЛИЯТИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА БАШОРАТ ҚИЛИШ

5.1. Бозор иқтисодиёти шароитларида режалаштириш ва башорат қилишнинг иқтисодий табиати ва объектив зарурати

Иқтисодиёт бўйича замонавий адабиётлар ва қўлланмаларда *режалаштиришга* мўлжалланган иш ёки маълум бир ҳаракатларни бажариш муддати, тартиби ва кетма-кетлигини кўзда тутувчи чоратадбирлар тизими сифатида изоҳ берилган. Ҳар бир инсон ўз иш куни, дам олиш куни, байрамлар, ёзги таътил, тўй ва бошқа тадбирларни қандай ўтказишни режалаштиради. Айнан режалаштириш ва башорат қилиш йўли билан корхоналар **нимани, ким учун, қачон ва қанча** маҳсулот ишлаб чиқариш, қайси ҳамкорлар ёки шериклар билан шартнома тузиш ёки кооперацияни ривожлантириш, зарур бўлган моддий-товар бойликлари захирасини яратиш каби бир қатор масалаларни ҳал қилади.

Бозор муносабатларига ўтгандан сўнг режалаштириш бир оз ёддан кўтарилиб қолди. Ҳаттоки режалаштириш хўжалик юритишнинг бозор механизмига тўғри келмайди ёки бозор режалаштиришга зиддир, деган фикрлар ҳам пайдо бўлди.

Деярли ҳар бир корхонага “юқоридан” директива вазифалари, назорат рақамлари, қатъий меъёр ва лимитларни белгилаб берувчи режалаштириш, ҳақиқатан ҳам бозор механизмига тўғри келмайди ва корхоналарнинг мустақиллигини йўққа чиқаради. Шу сабабли Ўзбекистон Республикасининг корхоналар фаолиятига оид қонунчилигида, корхоналарнинг истеъмолчилар талаби, фойда ёки даромад олиш нуқтаи назаридан ўз фаолиятини мустақил равишда танлаши ва ишлаб чиқаришни ривожлантириш истиқболларини белгилаб олиши кўрсатилган.

Аввалги хўжалик юритиш тизимида мавжуд бўлган, “марказ”дан бошқарилувчи марказлашган режалаштиришни инкор қилиш билан режалаштиришдан умуман воз кечиш мумкин эмас.

Режалаштириш туфайлигина корхоналар ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва технологияларнинг қулай вариантларини танлайди, ресурслар билан ўз вақтида таъминлаш вазифасини бажаради, асосий ва айланма воситаларга эҳтиёжни белгилаб беради, маҳсулотни сотиш каналлари ва усулларини аниқлайди. Бундан ташқари режалаштириш ишлаб чиқариш захиралари ва рақобатдаги

устунликлардан максимал даражада фойдаланиш, иқтисодиётдаги янги оқимларни англаб олиш, корхона фаолиятидаги камчиликларни йўқотиш ва турли хил таваккалчиликларни камайтиришга имкон беради. Ҳар бир корхонанинг ташкил қилиниши ва фаолият юритиши айнан режалаштиришдан бошланади.

Режалаштириш тартибга солувчи жараён сифатида корхона фаолиятини яқин ва узоқ истиқбол сари илгари суриш, асослаб бериш, муайянлаштириш ва изоҳлаб беришни ифодалайди. Охирги ҳолатда гап корхона фаолиятини башорат қилиш ҳақида бориши мумкин. Башорат қилишни режалаштиришнинг бошланиши ва узоқ муддатли истиқболга мўлжалланган давоми сифатида кўриб чиқиш мумкин. Режалаштириш ва прогнозлаштириш ўзаро алоқада бўлган иккита жараён бўлиб, хўжалик фаолиятини аввалдан бажарилган ҳисоб-китоблар, энг кам таваккалчилик ва энг юқори натижаларга эришиш асосида юритишни кўзда тутлади.

Режалаштириш корхона томонидан бажарилувчи вазифалар муайянлаштирилган режаларда ўз аксини топади. Бозор иқтисодиётида режа “ёт унсур” ёки “юқоридан” келувчи буйруқ сифатида қабул қилиниши сабабли ҳозирги хўжалик юритиш фаолиятида **индикатив режа ва прогноз** деб номланувчи, лекин моҳиятига кўра режалаштиришнинг барча ҳолларда объектив заруратини тасдиқловчи тушунчалардан фойдаланилади. Демак, **режалаштириш**, жумладан, индикатив режа ва прогноз корхоналарнинг хўжалик фаолияти учун маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш учун барча омиллардан фойдаланиш ва тайёргарликнинг ўз вақтида бўлиши билан боғлиқ бўлган қулай шароитларни яратишдир.

Режа ва режалаштириш орасидаги фарқни англаш муҳим аҳамият касб этади. **Режалаштириш** индикатив режа ёки прогноз каби режаларни ишлаб чиқиш жараёни бўлса, **режа** корхонанинг маълум бир вақт мобайнида амалга оширувчи техник-иқтисодий кўрсаткичларини ўзида акс эттирувчи ҳужжатни ифодалайди. Бошқача қилиб айтганда, режа корхонанинг мақсадли функциялари ва уларни амалга ошириш йўллари белгилаб берувчи режалаштиришнинг моддийлашган шаклидир.

Шу тариқа режалаштириш бозор ва бозор механизмига қарама-қарши бўлмасдан, аксинча, ишлаб чиқаришнинг мақбул йўналишларини аниқлаш, фойдаланилмаган захира ва имкониятларни қўллаш, корхонанинг оқилона баҳо сиёсатини

шакллантириш ҳамда хўжалик юритиш алоқаларининг самарали шаклларини ўрнатишга кўмаклашади. Режалаштириш ва башорат қилиш ёрдами билан ички ва ташқи бозордаги истеъмолчилар талаби аниқланади, корхонанинг ташқи иқтисодий фаолияти кучайтирилади.

Бироқ режалаштириш имкониятларини мобилизация қилиш режалаштиришнинг ўзидагина ифодаланмайди. Режалаштириш одамлар, биринчи ўринда мутахассислар томонидан амалга оширилиши сабабли исталган режа ёки прогнознинг ҳаётга татбиқ этилиши кўп жиҳатдан иқтисодчиларнинг малакасига, улар режалаштиришнинг услубий асосларини яхши билишига, шунингдек, ишлаб чиқариш режаларининг бозор талабларини ҳамда корхонанинг мўлжалланган даромадга эришишини ҳисобга олишига ҳам боғлиқ. Режани ишлаб чиқиш қанчалик асослаб берилган бўлса, унинг ҳақиқийлиги ва иқтисодиётдаги аҳвол билан боғлиқлиги шунчалик юқори бўлади.

Корхоналар фаолияти ва иқтисодиётда режалаштиришдан ташқари **башорат қилиш** ҳам катта роль ўйнайди. Башорат қилиш хўжалик фаолияти юритувчи субъектнинг истиқболда юзага келиши мумкин бўлган ҳолатларни илмий асослаган ҳолда аввалдан кўра билишини ифодалайди. У юзага келаётган ёки келажакда юзага келиши мумкин бўлган иқтисодий, илмий-техник ва ижтимоий ҳолатларни баҳолаш ва таҳлил қилиш асосида яратилади ҳамда муқобил қарорларни танлашга имкон яратади.

Аввалги маъмурий-буйруқбозлик тизимининг хўжалик юритиш шароитларида, кўп йиллар давомида фан-техника тараққиёти ва унинг ижтимоий-иқтисодий оқибатларининг узоқ муддатли истиқболи ишлаб чиқилган. Унинг асосида иқтисодиётнинг алоҳида тармоқлари, шунингдек, республикалардаги ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш истиқболлари шакллантирилди эди. Бироқ бу башоратлар доим ҳам ишончли эмас эди ва асосийси, доим ҳам амалиётда қўлланавермас эди. Бу эса бошқа сабаблар билан бирга ўтган асрнинг 80-йиллари охирида иқтисодиёт инқирозга учрашига олиб келди. Бошқача қилиб айтганда, хўжалик амалиёти режалаштириш ва башорат қилишнинг устунликларидан етарлича фойдалана олмади. Шу сабабли иқтисодий фаолият башоратларини ишлаб чиқиш ва қўллаш бўйича жаҳон тажрибасини ўрганиш ва унинг ўзига хос хусусиятларини мамлакатимиздаги ишлаб чиқариш ва юзага келаётган бозор муносабатлари шароитларида қўллаш жуда муҳимдир.

Башорат қилиш режалаштириш тавсифида ўз аксини топади: ишлаб чиқариш ва корхона иқтисодий ҳаётининг бошқа жиҳатларини **стратегик режалаштириш** ўрта ва узоқ муддатли башоратлар асосида ҳамда **жорий режалаштириш** қисқа муддатли башоратлар асосида ишлаб чиқилади. Бу йўналишларнинг иккаласи ҳам ўзаро узвий алоқада бўлиб, ишлаб чиқариш стратегиясини фан-техника тараққиёти ва ҳаётнинг реал воқелиги билан боғлайди.

Башоратнинг мақсади бозорга таъсир қилувчи омилларни, шу билан бирга, хўжаликнинг умумий аҳволи, тузилмавий силжишлар, инвестицион фаоллик, фан-техника тараққиётининг истеъмолчи ва ишлаб чиқарувчиларга таъсир кўрсатиши, анъанавий маҳсулотлардан ташқари корхонанинг барқарорлиги ва рақобатбардошлигига олиб келувчи “пионер” (янги) маҳсулот ишлаб чиқариш истиқболида юзага келиши мумкин бўлган ҳолатларини белгилашдадир. Корхоналар учун талабни прогнозлаштириш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар тури ва миқдорининг ўзгаришини аввалдан аниқлаб беради. Умуман олганда, прогноз режалаштиришнинг илмий асосидир.

5.2. Корхонада режалаштиришнинг услубий асослари, принциплари ва вазифалари

Режалаштириш услубияти – бу иқтисодиётни бошқаришнинг турли бўғинларида, жумладан, корхоналарни бошқаришда режаларни ишлаб чиқиш усуллари мажмуасидир. Аввалги режали иқтисодиёт шароитларида у, аввало, режа органларининг, ҳам собиқ иттифоқ миқёсида, ҳам алоҳида республикалар миқёсида амал қилган **иқтисодий ва ижтимоий ривожланишнинг асосий йўналишларини ишлаб чиқиш бўйича услубий кўрсатмаларга** таянар эди. Иқтисодиётнинг муҳим соҳа ва тармоқларини жорий ва истиқболли режалаштириш ушбу кўрсатмалар асосида амалга оширилади.

Мазкур ҳолатда режалаштириш услубиятига кўра, “юқоридан пастга” принципи асосида назорат рақамлари, лимит ва меъёрлар туширилар, кейин эса “пастдан юқорига” принципи асосида, яъни корхоналардан юқори турувчи органларга қайта узатилар эди. “Юқори” даражада режа кўрсаткичлари йириклашган тавсифли бўлса, корхоналар миқёсида эса ишлаб чиқариш билан боғлиқ ҳолда муайян ва деталли тавсифга эга бўлади. Режалаштиришда ушбу тизимнинг камчилиги шунда эдики, деярли ҳар бир корхонанинг

фаолият режаси мажбурий тарзда “юқоридан” тасдиқланиши зарур эди. Бусиз режа ўз реаллигини йўқотар эди.

Бозор иқтисодиёти шароитларида корхоналар ўз фаолиятини режалаштиришни мустақил равишда амалга оширади. Бироқ бу режалаштиришнинг текшириб кўрилган ва фойдали усулларида воз кечишни англамайди. Бугунги шароитларда ҳам корхоналар фаолиятини режалаштириш бўйича техник-иқтисодий ҳисоб-китоблар, прогрессив меъёр ва меъёрлар, иқтисодий таҳлил, муқобил вариантларни танлашга асосланади.

Режалаштиришнинг энг кўп тарқалган усуллари қаторига қуйидагиларни: баланс, меъёр, иқтисодий-математик, статистик, омиллар бўйича, кўп вариантли ҳисоб-китоб усули кабиларни киритиш мумкин. Режаларнинг асосланганлик даражасини оширувчи ва уларни тезда амалга оширилишига хизмат қилувчи, шунингдек, таваккалчилик ва вужудга келиши мумкин бўлган талофатларни камайтирувчи усул энг самарали усул ҳисобланади.

Ҳозирги пайтда **баланс усули**нинг аҳамияти ошиб бормоқда. Ушбу усулнинг моҳияти, ўзаро алоқада бўлган кўрсаткичларни солиштириш билан ифодаланади. Баланс усули асосида корхонанинг ишлаб чиқариш воситалари, ишчи кучи, ишлаб чиқариш қувватига бўлган талаблари ва уларнинг манбалари аниқланади. Бундан келиб чиққан ҳолда **моддий баланс, ишлаб чиқариш қувватлари баланси, ишчи кучи баланси, иш вақти баланси, қиймат балансини** ажратиб кўрсатиш мумкин. Баланслар, қоидага кўра, эҳтиёжлар ва уларга мос келувчи ресурсларнинг мавжудлиги ёки манбаларини ўз ичига олувчи, ўзаро мослашувчи жадвал шаклида тузилади.

Баланс усули **меъёр усули** билан биргаликда қўлланади. Меъёр усулида ресурсларни сарфлашнинг йўл қўйиш мумкин бўлган энг юқори ва энг қуйи чегаралари аниқланади. Бунда ишлаб чиқаришни режалаштириш ва ташкил этишда меъёр ва меъёр каби тушунчалардан фойдаланилади.

Меъёр (меъёр) белгиланган сифатдаги маҳсулот бирлиги (иш, хизмат) тайёрлаш учун сарфланувчи хомашё, материал, ёқилғи, энергия ва бошқа ресурслардан фойдаланишнинг йўл қўйилиши мумкин бўлган максимал ёки минимал чегарасидир. Агар ресурслардан фойдаланиш меъёрларини камайтириш маҳсулот сифатининг пасайишига ёки белгиланган стандартлар талабларининг бузилишига олиб келадиган бўлса, у ҳолда бу меъёрларни камайтириш мумкин эмас.

Меъёр нисбий катталиқ бўлиб, асосан, фоизлар ёки коэффициентлар ёрдамида акс эттирилади. У меҳнат воситалари ва предметларидан фойдаланиш даражасини, уларнинг ҳар бир майдон бирлиги, оғирлик бирлиги, ҳажм бирлигига сарфланишини тавсифлаб беради. Масалан, асосий воситаларнинг бирлик қийматиға маҳсулот ишлаб чиқариш (фонд қайтими), сутнинг мойлилик, винонинг спиртлилик даражаси (фоизларда), автомашинанинг босиб ўтган йўли, автомобиль шинасининг эксплуатацияси ва ҳоказо.

Меъёр ва меъёрлар прогрессив тавсифға эга бўлиши, яъни уларни ишлаб чиқишда замонавий фан, техника ва технология ривожланишининг даражаси, меҳнат ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш, ишлаб чиқариш қувватларидан тўлиқ фойдаланиш ҳамда илғор корхоналарнинг тажрибаларини ҳисобға олиш зарур. Шунингдек, улар доимий равишда қайта кўриб чиқилиши, эскирган меъёр ва меъёрлар янги, хўжалиқ ҳаёти ва давр талабларига жавоб берувчи меъёр ва меъёрлар билан алмаштирилиши лозим.

Меъёр ва меъёрлар қуйидаги асосий гуруҳлар асосида ишлаб чиқилади:

- **тирик меҳнат ҳаражати меъёрлари** (маҳсулот бирилигига сарфланувчи иш вақти меъёрси, вақт бирлигида ишлаб чиқариш меъёрси, хизмат кўрсатиш меъёрси, миқдор меъёри);
- **моддий ҳаражат меъёрлари** (хомашё, материал, ёқилғи, энергия, бутловчи қисмлар);
- **ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этиш меъёрлари** (ишлаб чиқариш даврининг давомийлиги, тугалланмаган ишлаб чиқариш ҳажми, ишлаб чиқариш захиралари ва ҳоказо);
- **меҳнат воситаларидан фойдаланиш меъёрлари** (машиналар, асбоб-ускуналар, механизмлар, қурилмалар);
- **корхона, цех, асбоб-ускуналарнинг лойиҳа қувватиға чиқиш вақти меъёрлари.**

Кўриниб турибдики, режалаштириш жуда мураккаб ва меҳнат талаб қилувчи жараён бўлиб, корхона фаолиятининг ресурслар ҳаражатини меъёрлаштиришдан то маҳсулот ишлаб чиқариш ва реализация қилишгача барча кўрсаткичларини инобатға олади. Режалаштиришнинг **асосий вазифалари** қуйидагилар:

- мақсадни белгилаш;
- корхона фаолиятининг турли хил йўналишлари, айниқса, иқтисодиёт ва аҳоли учун зарур бўлган масулот ишлаб чиқаришнинг иқтисодий жиҳатдан мақсадға мувофиқлигини асослаб бериш;

- зарурий моддий-техника асоссини шакллантириш;
- молиялаштириш манбаларини аниқлаш;
- якуний натижаларнинг ижобий бўлишига эришиш.

Амалиётда бу вазифаларни корхона директори ёки иқтисодий-режалаш хизматининг ўзи бажармайди ёки бажариши лозим эмас. Бунда бутун жамоа, айниқса, агар бу корхона акциядорлик жамияти шаклида фаолият кўрсатаётган бўлса, иштирок этиши зарур. Афсуски, корхона ходимлари кўпинча “рахбарга кўпроқ нарса кўринади” принципи асосида ишлайдилар ва яхшироқ натижаларга эришиш учун ташаббускорлик кўрсатмайдилар. Тажрибалар эса корхона муаммоларини ҳал қилиш барча ходимлар, жумладан, ишчиларга ҳам бўлган ҳолдагина бу корхоналар гуллаб-яшнаши мумкинлигини кўрсатади.

Бугунги кунда бозор иқтисодиёти корхонанинг ишлаб чиқариш фаолиятини режалаштириш ва оқилона бошқариш тизими ҳамда максимал равишда қулай шароитларни яратмоқда. Бундай шароитларда режалаштириш бозор иқтисодиёти ва бозор муносабатларининг барча имкониятларидан фойдаланишга хизмат қилиши лозим. Корхона фаолиятини умуман эмас, балки ҳар бир муайян ҳолдаги вазифаларни ҳал қилишга йўналтирган ҳолда режалаштириш зарур. Бунинг учун режалаштиришнинг илмийлик, комплекслилик, узлуксизлик, қулайлик, мослашувчанлик каби принципларига таяниш зарур.

Корхона, айниқса, агар у йирик бўлса, асосий, ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи цехлардан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири фақат ўзига хос бўлган вазифани бажаради ва шунга мос ҳолда фаолиятни режалаштириш ва тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятига эга бўлади. Шундан келиб чиққан ҳолда ***етақчи бўгинни ажратиб кўрсатиш*** режалаштиришнинг асосий принципларидан бири бўлиб хизмат қилади. Бунда корхонанинг асосий ишлаб чиқариш вазифалари бажарилишини таъминловчи бўлинмасини ривожлантиришга кўпроқ эътибор қаратилади. Масалан, бундай бўгин сифатида машинасозлик заводида йиғув цехи, тўқимачилик комбинатида йигирув ва тўқув цехлари, қандолатчилик фабрикасида тайёр маҳсулот цехини кўрсатиш мумкин.

Етақчи бўгинни ажратиб кўрсатиш корхонанинг барча бўлинмаларини биргаликда комплекс равишда ривожлантиришни кўзда тутди. Чунки бусиз режалаштириш бир томонлама бўлиб қолиши ҳамда ишлаб чиқаришни ташкил этишда “тор жойлар” ва

диспропорциянинг вужудга келишига олиб келиши мумкин. Шу сабабли корхона фаолиятининг иқтисодий-ишлаб чиқариш режаси кўрсаткичлари ва бўлимларининг ўзаро алоқада бўлишини ҳамда комплекс режалаштиришни таъминлаш муҳим аҳамият касб этади. Бу ерда ҳам режалаштиришнинг баланс усули катта аҳамиятга эга.

Режалаштиришнинг яна бир муҳим принципи **илмийлик** бўлиб, у, аввало, тайёрланаётган режалар ва ишлаб чиқаришни ривожлантириш дастурларига, шунингдек, фан-техника тараққиёти талаблари, рақобатчилик ва бозор талабларини ҳисобга олишга асосланади. Режалаштиришнинг илмийлиги, жонли меҳнат ва маҳсулотга айланган меҳнат ҳаражатларининг энг кам миқдорида иложи борича юқори натижаларга эришишга, шунингдек, корхона ходимлари манфаатдорлигини оширишга кўмаклашади.

Комплекслик принципи ишлаб чиқаришни, биринчидан, замон ва маконда, иккинчидан, ишлаб чиқаришни бошқаришнинг горизонтал ва вертикалида, учинчидан, ишлаб чиқаришнинг ресурс асосларини таъминлашда, тўртинчидан, ишлаб чиқаришдаги “тор жойларни” ҳисобга олиш ва уларни йўқотиш чора-тадбирларида, бешинчидан, ходимларнинг ўз меҳнатлари натижасидан моддий ва маънавий қониқишида, олтинчидан, корхонанинг мўлжалланаётган даромад ёки фойда олишини амалга оширишни кўзда тутади.

Пропорционалик нафақат ишлаб чиқаришни режалаштиришда, балки ишлаб чиқаришни бошқаришда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Зарур пропорцияларга амал қилиш ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучининг цехлар ва иш жойлари бўйича ҳамда ишлаб чиқариш босқичларида тўғри тақсимланишига ва улардан тўғри фойдаланишга кўмаклашади. Пропорцияларга амал қилмаслик эса, аксинча, ишлаб чиқаришнинг баъзи участкаларда кучайиб, бошқаларида пасайишига, яъни диспропорцияларнинг вужудга келишига ҳамда корхоналарнинг норитмик тарзда фаолият юритишига сабаб бўлади. Зарурий пропорционаликни таъминлашда ишлаб чиқаришни ташкил этишни техник-иқтисодий меъёрлаштириш катта роль ўйнайди.

Режалаштиришнинг узлуксизлиги ишлаб чиқаришни ва умуман, корхона фаолиятини ташкил этишнинг муҳим принципи ҳисобланади. Бу принцип амалда жорий режаларнинг истиқболдаги режалар билан, истиқболдаги режаларнинг эса башоратлар (прогноз) билан боғлиқ бўлишида ўз аксини топади. Бошқача қилиб айтганда, режалаштириш қисқа муддатли тавсифга эга бўлган индикатив режа табиатига мос келмовчи, январдан мартгача ёки мартдан декабргача,

яъни “...дан” “...гача” принципи асосида амалга оширилмаслиги лозим. Режалаштиришнинг “...дан” “...гача” принципини инкор қилганда, биз, аввало, вақт бўйича режалаштириш узилишининг олдини олишни кўзда тутамиз. Масалан, ўша индикатив режа ўз давомига эга бўлиши, яъни корхона ўз фаолиятини январь-март ойларига режалаштирганда кейинги даврларда юзага келиши мумкин бўлган вазифаларни ҳам, албатта, бозор конъюнктураси, истеъмолчилар манфаати ва ишлаб чиқариш ҳолатларининг ўзгаришини кўзда тутиши лозим. Бу вазифа асосан йил давомида амалга оширилувчи режаларни аниқлаштириш ва муайянлаштириш йўли билан бажарилади.

Қулайлик ҳам режалаштириш принциплари қаторига киради. Режалар барча ишлаб чиқариш ресурсларидан чиқитлар ва йўлдош маҳсулотлардан кенг фойдаланишни инобатга олган ҳолда иложи бориचा оқилона ва унумли фойдаланишни таъминлаши ҳамда юқори натижаларга эришиш учун энг самарали йўллارни танлаши керак.

Режалаштиришнинг қулайлигига иқтисодий-математик усуллар ва электрон ҳисоблаш машиналарини қўллаш, режаларнинг бир нечта вариантларини ишлаб чиқиш ёрдамида эришилади. Кўп вариантлилиқ энг тежамкор режа варианты ёки корхона фаолияти дастурини танлашга имкон яратади.

Мослашувчанлик режалаштиришнинг бозор шароитларидаги муҳим принципи ҳисобланади. У ишлаб чиқариш режаларига ўз вақтида ўзгартиришлар киритиш, истеъмолчилар ва ҳаридорлар талабларини ҳисобга олиш, ишлаб чиқаришнинг юзага келиши мумкин бўлган пасайиши ва инқирозларнинг олдини олишга ёрдам беради. “Корхоналар тўғрисида”ги қонун ишлаб чиқаришни режалаштиришда ушбу принципни амалга ошириш учун зарур бўлган шароитларни яратади.

Бироқ ҳеч қандай принцип, жумладан, юқорида санаб ўтилган принциплар ҳам, ўзидан-ўзи, яъни шу принциплар учунгина керак эмас. Агар амалиётда қўлланмаса, бу принциплар фақат қоғозда қолиб кетиши ёки оддий чақириқ бўлиб қолиши мумкин. Шу сабабли корхона раҳбарининг режалаштириш жараёнини, аниқроғи, режанинг бажарилиши ҳамда режалаштиришнинг белгиланган ва бошқа принциплари қандай акс эттирилганлигини **назорат қилиши** муҳим аҳамият касб этади. Назорат керакли натижаларга эришиш, юзага келиши мумкин бўлган диспропорцияларни аниқлаш ва уларнинг

олдини олиш, шунингдек, захираларни аниқлаш ва улардан фойдаланиш йўллари белгилашга имкон берди.

5.3. Корхоналарда режалаштириш тизими

Хўжалик юритишнинг бозор тизимига хос бўлган иқтисодий муносабатлар ривожланишнинг ноаниқлиги, корхона иқтисодиёти ривожланишининг мос келувчи йўналишларини ишлаб чиқиш заруратини белгилаб беради. Бу вазифа амалда режалаштириш ва башорат қилиш ёрдамида амалга оширилади.

Башорат корхона, объект ёки ҳодисанинг келажакдаги аҳволи ва уларни амалга ошириш вариантлари ва муддати тўғрисидаги илмий жиҳатдан асосланган мулоҳазадир. Башоратларни ишлаб чиқиш жараёни башорат қилиш, яъни келажакни ҳозирги пайтдан келиб чиққан ҳолда олдиндан кўра билиш деб аталади.

Корхона ҳамда бутун иқтисодиёт миқёсида башорат қилишнинг объектлари сифатида иқтисодий, ижтимоий, фан-техника ва бошқа жараён, ҳодисаларни кўрсатиш мумкин. Корхоналар фаолиятида **иқтисодий башоратлар** алоҳида ва етакчи ўрин эгаллайди. Уларнинг асосий вазифалари қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин: ривожланиш мақсадларини белгилаш, мақбул йўналишлар ва уларга эришиш воситаларини излаб топиш, ресурсларни ва қўйилган вазифаларни бажариш муддатларини белгилаш, корхона ривожланишига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган чеклашларни аниқлаш.

Режалаштириш қарор қабул қилишнинг узлуксиз бир жараёни бўлиб, бу жараён давомида корхона фаолияти ва ривожланишининг мақсад ва вазифалари атрофда рўй бераётган ўзгаришларни инobatга олган ҳолда вақт бўйича аниқланади ва белгиланади ҳамда уларни амалга ошириш учун ресурслар аниқланади. Мазмунига кўра, режалаштириш техник-иқтисодий ва тезкор-ишлаб чиқариш турларига бўлинади.

Техник-иқтисодий режалаштириш корхона фаолиятининг барча (иқтисодий, техник, ижтимоий ва ҳоказо) жиҳатларини қамраб олувчи режалаштириш тури бўлиб, асосан, бир йилга мўлжалланган иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш режаси шаклида амалга оширилади. Мазкур режалаштириш турининг соддалаштирилган кўриниши, кўпинча, корхона фаолиятининг йиллик режаси деб аталади.

Тезкор-ишлаб чиқариш режалаштириш техник-иқтисодий режалаштиришнинг давоми бўлиб, корхона фаолияти йиллик режасини янада қисқароқ муддатга - сутка, ўн кунлик, ойга бўлиб муайянлаштириш билан тавсифланади. Тезкор-ишлаб чиқариш режалаштириш-календарь режалаштириш ва диспетчерлашдан иборат бўлади.

Календарь режалаштиришда корхона йиллик режасида ва биринчи ўринда ишлаб чиқариш дастури (маҳсулот тайёрлаш режаси)ни ўн кунлик, ҳафта, кун ва смена бўйича аниқлаштириш ҳамда бу кўрсаткичларни бажарувчиларга етказиш кўзда тутилган.

Диспетчерлаштириш ойлик, ўн кунлик, кунлик сутка-сменалик режаларни бажаришни тезкор бошқаришда ифодаланади.

Шуни қайд қилиш керакки, юқорида кўрсатиб ўтилган режалаштириш турлари асосан машинасозлик, самолётсозлик, автомобилсозлик каби соҳаларнинг йирик ва баъзи ҳолларда ўрта корхоналари учун хосдир. Гарчи, бизнес-режа ҳозирги кунда “оммавий” бўлиб йирик ва ўрта корхоналарда қўлланса-да, асосан, ишлаб чиқариш ҳажми катта бўлмаган ҳамда ходимлар сони 100 кишигача бўлган кичик корхона ва микрофирмалар бизнес-режалар асосида фаолият юритади.

Яна бир муҳим нарсани айтиб ўтиш лозим. Ҳозирги пайтда иқтисодиётга оид бўлган адабиётларда режалаштиришга нисбатан **стратегик, узоқ муддатли, қисқа муддатли ва жорий режалаштириш** каби тушунчалар қўлланмоқда. Уларнинг ҳар бири ўз шакли, кўрсаткичларни ишлаб чиқиш ва ҳисоблаш усулларига эга.

Стратегик режалаштириш хўжалик юритишнинг бозор тизимидагина вужудга келиб, 10-15 йиллик даврни ўз ичига олади. У корхона раҳбариятининг масъулиятли вазифаси ҳисобланади ҳамда ривожланишнинг устувор йўналишларини топиш ва бозорда юзага келиши мумкин бўлган талабни инобатга олган ҳолда ресурс билан таъминлашга қаратилган.

Стратегик режалаштириш асосида яқин 3-5 йилга мўлжалланган **узоқ муддатли режалаштириш** амалга оширилади. У корхона фаолиятининг ишлаб чиқариш, сотиш, ҳаражатлар, молия каби турларини ўз ичига олади ҳамда ўз мазмуни ва мақсадли функцияларига кўра стратегик режалаштиришдан фарқ қилмайди.

Қисқа муддатли режалаштиришда корхона фаолияти ва ривожланиши 1-3 йилга мўлжаллаб режалаштирилади. Унинг ўзига хослиги шундаки, биринчи йил кўрсаткичлари ҳар чоракда, иккинчи

ва учинчи йил кўрсаткичлари эса ҳар ярим йил ёки бир йилда аниқлаштирилади ва тўғрилашлар киритилиб борилади. Бунинг мақсади сифатида эса, режа кўрсаткичларининг иқтисодий муҳит, бозор ва фан-техника тараққиётида юз бераётган ўзгаришларни тўлароқ акс эттиришга интилишни кўрсатиш мумкин.

Бозор муносабатларида рақобатчиликни кучайтириш ҳамда хўжалик юритиш ва ҳаётий жараёнлар динамикаси ҳисобига **жорий режалаштириш** амалга оширилиб, унга чоракларга бўлинган йиллик режалар асос қилиб олинади. Ушбу режалар қоидага кўра, ўзгарувчан бўлиб, жорий йилнинг биринчи уч ойи учун **қатъий, ҳаётий кўрсаткичлар** белгиланиб, кейинги тўққиз ой давомида уларга тўғрилашлар (корректировка) киритилади. Улар қисқа муддатли режаларга қараганда, айниқса, ишлаб чиқариш ҳаракати ва моддий-товар бойликлари захираси, баҳони шакллантириш қисмида янада аниқроқ ҳисобланади. Умуман олганда, корхонанинг турли бўлим ва хизматлари вазифалари бундай режаларда ўзаро боғланади.

Режалаштиришнинг исталган тури корхона фаолиятининг бирон-бир жиҳатини акс эттирувчи, умумий ва хусусий, сифат ва миқдор кўрсаткичларига асосланади.

Умумий ва умумлаштирувчи кўрсаткичлар корхонада ишлаб чиқариш ривожланишининг йўналиши ва даражасини акс эттиради. Бундай кўрсаткичлар қаторига ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажми, меҳнат, таннарх ва жамғармалар бўйича кўрсаткичларни киритиш мумкин.

Хусусий кўрсаткичлар умумлаштирувчи кўрсаткичлар асосини ташкил қилувчи алоҳида элементларни, масалан, материал, ёқилғи, энергия ва шу кабиларнинг маҳсулот таннархидаги салмоғини тавсифлайди. Шунингдек, бу кўрсаткичлар асосий кўрсаткичлар даражасига таъсир ўтказувчи алоҳида омилларни ҳам тавсифлаб беради. Масалан, ёрдам кўрсатувчи ишчилар салмоғининг меҳнат, ишлаб чиқариш даражасига таъсири; асбоб-ускуналарни иш билан таъминлаш коэффициентининг ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажми ва корхона ишлаб чиқариш дастурининг бажарилишига таъсири; хомашё ва материаллардан фойдаланиш коэффициентининг маҳсулот таннархи пасайишига таъсири ва ҳоказолар.

Умумлаштирувчи ҳамда хусусий кўрсаткичлар иккита категорияга – миқдор (абсолют) ва сифат (нисбий) категорияларига бўлиниши мумкин.

Миқдор кўрсаткичлари корхонанинг ишлаб чиқариш ва хўжалик юритиш фаолиятини ҳажм ўлчамида изоҳлайди. Бундай кўрсаткичлар қаторига ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар миқдори, ишлаётган ходимлар сони ва меҳнатга ҳақ тўлаш фонди, машина ва асбоб-ускуналар парки, ишлаб чиқариш дастурини амалга ошириш учун зарур бўлган материаллар миқдори, цех ҳамда иш жойлари сони ва ҳоказоларни киритиш мумкин.

Сифат кўрсаткичлари корхонанинг ишлаб чиқариш фаолиятидаги ўзгаришларни нисбий катталиклар: меҳнат маҳсулдорлигининг ўсиши, маҳсулот таннархининг базис даврга (ёки режа ҳисоботиغا) нисбатан фоизларда камайиши, маҳсулотнинг тўлиқ таннархига нисбатан фоизларда даромад ҳажми, корхона рентабеллик даражасининг ўсиши ва шу кабилар ёрдамида тавсифлайди.

Сифат кўрсаткичлари аксари ҳолларда пул қийматида ифодаланиши сабабли корхоналарнинг хўжалик фаолиятини режалаштириш ва таҳлил қилиш амалиётида асосий ва айланма фондлар, асбоб-ускуналар, сарфланаётган ёқилғи, энергия ва бошқа материаллар каби **қиймат кўрсаткичларидан** фойдаланилади. Қиймат кўрсаткичлари корхона фаолиятида қўлланилувчи турли хилдаги воситаларни статика ва динамикада таққослаш имконини беради. Бундан ташқари солиқлар ва турли хил тўловлар ҳамда корхона даромади фоизлардан ташқари пул кўринишида ҳам ўлчанади.

Корхона фаолиятини режалаштириш корхона ва унинг бўлинмалари фаолиятини таҳлил қилишдан бошланишини айтиб ўтиш муҳим. Мазкур таҳлил давомида режанинг сифат, миқдор ва қиймат кўрсаткичлари бўйича бажарилишига баҳо берилади ҳамда талофат ва йўқотишлар аниқланиб, корхона фаолиятини яхшилаш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқилади. Айнан шу чора-тадбирлар ва янги мақсадлардан келиб чиққан ҳолда жорий режалаштириш амалга оширилади ҳамда янги режа даврига корхона фаолияти режалари ишлаб чиқилади.

5.4. Режалаштириш технологияси ва корхона режалари тузилмаси

Режалаштириш корхонани бошқариш жараёни сифатида ўз технологиясига эга бўлиб, бу технология корхонанинг

режалаштирилаётган даврдаги мақсад ва вазифаларини аниқлаш, бажарувчиларга муайян вазифаларни белгилаш, вазифаларни тури, катталиги ва муддатига кўра аниқлаштириш, шунингдек, ишлаб чиқариш фаолияти натижаси – даромад ёки фойда олишни ўз ичига олади. Кичик корхоналарда бу вазифаларни бажариш катта корхоналарга нисбатан енгилроқ бўлса-да, барча ҳолларда қуйидаги омилларни ҳисобга олиш талаб қилинади:

- ишлаб чиқариш қувватининг мавжудлиги ва тузилмаси;
- ходимлар сони, ихтисос таркиби ва малакаси;
- молиявий ресурслар;
- айланма маблағлар мавжудлиги ва унга бўлган эҳтиёжлар, жумладан, моддий-товар бойликлари захиралари;
- илмий-техник тадқиқотлар тузилмаси ва тайёрлик даражаси;
- маҳсулотни сотиш каналлари.

Режалаштириш, режа лойиҳасини унинг маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш режаси, моддий-техника таъминоти режаси, ходимлар ва ойлик маош бўйича режа, янги техника ва капитал кўйилмалар режаси, молиявий режа каби асосий қисмлари доирасида тайёрлаш билан боғлиқ бўлган *режадан аввалги даврни* ўз ичига олади. Уларнинг моддий ва молиявий ресурслар ҳамда бажариш муддати бўйича тўлиқ ўзаро боғлиқлиги ва баланслашганлиги режалаштириш жараёни ва корхона режасининг ишончлилигини таъминловчи муҳим жиҳатдир. Ўз навбатида, маҳсулот ишлаб чиқариш ишчи кучининг мавжудлиги, шартномалар бўйича маҳсулот етказиш режалари ва ишлаб чиқариш қувватлари билан, таннарх режалари эса ишлаб чиқариш дастурлари ва молиявий режа билан боғлиқ бўлади.

Режаларни ишлаб чиқишда корхонанинг барча цехлари ва функционал бўлинмалари, жумладан, молия ва режа бўлими, меҳнат ва иш ҳақи бўлими, маркетинг хизмати, бухгалтерия, техник бўлим, цех раҳбарлари иштирок этишлари зарур. Корхона режаси ва унинг бўлимлари қанчалик синчковлик билан ишлаб чиқилган бўлса, уни бажариш шунчалик енгиллашади, ресурслар камроқ талаб қилинади ҳамда иш сифати юқори даражада бўлади. Афсуски, режанинг баланслаштирилмаганлиги, унда хатолар мавжудлиги, шунингдек, режани бажарувчиларнинг интизомсизлиги (амалга оширишни суст назорат қилиш натижасида) туфайли кўп вақт ҳамда маблағлар исроф қилинмоқда. Худди шу сабабли маҳсулот сифати пасайиб, даромад олиш ўрнига ҳаражатлар юзага келмоқда. Бундан келиб чиққан ҳолда

режалаштиришни корхона жамоасининг функцияси деб аташимиз мумкин.

Режалаштириш табиатини 5.1-чизма ёрдамида акс эттириш мумкин:

Режалаштириш тизими куйидаги талабларга жавоб берган тақдирдагина самарали ва ишончли ҳисобланади:

1. Режалаштиришнинг ҳар бир элементи ва босқичи қатъий равишда асослаб берилиши.

2. Режадаги вазифаларнинг аниқ ва ўз вақтида бажарилиши, яъни режанинг манзиллиги.

3. Режа бажарилишини доимий ва узлуксиз равишда ҳисобга олиш, назорат қилиш ва унга зарур ҳолларда ўзгартиришлар киритиш.

4. Ички ва ташқи муҳитдаги ўзгаришларни ижобий қабул қилиш, шунингдек, корхона фаолиятини рўй берган ўзгаришларга мос равишда, ўз вақтида қайта ташкил қилиш (режалаштиришнинг мослашувчанлиги).

5. Фан-техника тараққиёти ва хўжалик юретишнинг илғор тажрибаларига таяниш.

Режалаштириш давомида бугунги кундан ташқари келажакни, эртанги кунни ҳам инобатга олиш зарур. Корхона истиқболи ва бозордаги ҳолатининг барқарорлиги, кўп жиҳатдан унинг илғор техника ва фан ёрдамида яратилган энг яхши маҳсулотлар намунасини тезлик билан ўзлаштириб олиш қобилиятига боғлиқ бўлади. Шу сабабли корхоналарда ахборот тизимини яхши йўлга қўйиш ҳамда реклама фаолиятини ривожлантириш лозим. Реклама истеъмолчиларни (ҳаридорларни) мавжуд маҳсулот билан таништиришдан ташқари, худди хориждаги каби, уларни айнан шу маҳсулотни сотиб олишга ундаши керак.

**5.1- чизма.
режалаштириш
технологияси**

**Корхонада
жараёни**

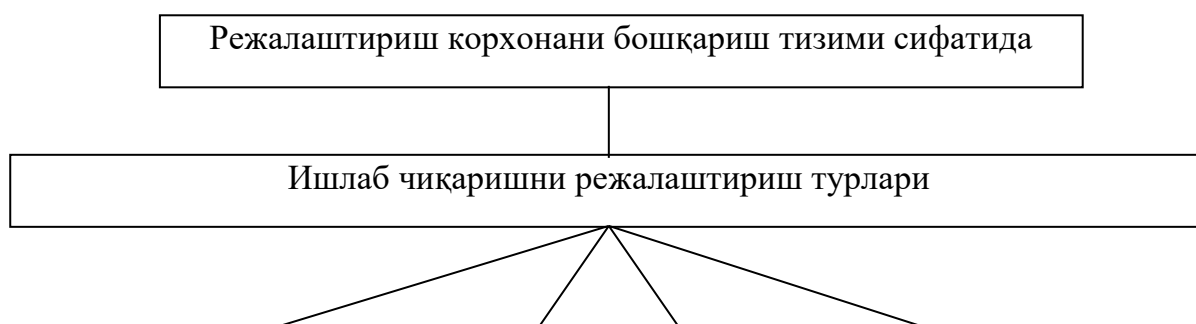
Режалаштиришнинг ҳар бир тури ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, бу хусусиятлар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- белгиланган режалаштириш оралиғининг аниқлиги;
- интеграция ва дифференциация даражаси, шунингдек, режалаштирилаётган кўрсаткичлар миқдори;
- ишлаб чиқариш ҳаражатлари ва натижаларини ҳисоб-китоб қилиш даражасининг аниқлиги;
- режани тайёрловчилар ва амалга оширувчилар ўртасида мажбуриятларни тақсимлаш тартиби.

Режалаштиришда “корхона-муҳит-ҳолат” муносабатлари асосий ўринга эгадир. Бунда ишлаб чиқариш шундай режалаштириладики,

натижада корхонанинг бозордаги барқарорлигини сақлаб қолиш, юзага келадиган ҳолат ва ташқи муҳитни ҳисобга олишдан ташқари маҳсулотни тезда сотиш ва ишлаб чиқариш рентабеллигининг ўсишига имкон яратилади. Бунинг учун корхона анчадан бери ишлаб чиқарилаётган анъанавий маҳсулотлардан ташқари янги маҳсулот турларини, жумладан, ўхшаши бўлмаган маҳсулотларни ишлаб чиқариши, маҳсулотлар турини кўпайтириши зарур. Барча ходимлар, айниқса, раҳбарлар, бугунги кунда келажакдаги фаолият учун қулай истиқбол яратиш нисбатан осон бўлса-да, худди шу ишни 3-5 йилдан сўнг, яъни истиқболдаги кунга айланган пайтда бажариш қийинлашади ёки бунга умуман имкон бўлмайди. Шу сабабли режалаштириш жорий ҳолатдан ташқари иқтисодиёт ва фан-техника тараққиёти соҳаларидаги рўй бериши мумкин бўлган ўзгаришларни қанчалик кўп ҳисобга олса, унинг натижалари шунчалик юқори бўлади. Бу ерда корхонанинг йўлга қўйилган маркетинг хизмати, ходимлар малакаси ҳамда мамлакатимизда ва хорижда ишлаб чиқарилаётган турли маҳсулотлар ҳақидаги илмий-техник маълумотлар муҳим ўрин эгаллайди.

Умуман олганда, корхонада режалаштириш тузилмаси ва мазмунини қуйидаги модель кўринишида акс эттириш мумкин (5.2-чизма):

Узоқ муддатли режалаштириш	Жорий режалаштириш	Календарь режалаштириш	Диспетчерлаштир иш ва кузатув
Узоқ муддатли режалар Сотиш ҳажми башорати Ишлаб чиқариш воситаларига эҳтиёжлар Айланма воситалар(маб- лағлар)нинг моддий-товар бойликлари захираларига киритилиши Қисқа муддатли режалар Сотиш ҳажми башорати Ишлаб чиқариш қуввати Моддий- товар бойликлари захиралари миқдори Ишлаб чиқариш даражаси Янги маҳсулот	Жорий режалар Маҳсулотлар номи ва турлари бўйича Сотиш башорати Заводнинг ишлаб чиқариш қуввати Захиралар даражаси Ишлаб чиқариш даражаси Бандлик даражаси Истеъмолчи буюртмаси билан ишлаш Жорий буюртмалар ҳажмини солиштириш Башорат Ўтган йиллар учун буюртмалар ҳажми Тайёр маҳсулот захираларини бошқариш Маҳсулотни тақсимлаш Юклаш	Ҳаракатлар йўналиши Деталлар рўйхати (таснифи) Моддий таснифлар Техник назорат учун маълумотлар Операциялар кетма-кетлиги Созлашга ажратилувчи вақт Операцияларни бажариш ва ҳаракатланиш Ишлаб чиқариш буюртмалари билан ишлаш Деталь ва қисмларга эҳтиёж Йиғув деталлари ва қисмлари Хомашё ва материаллар Режали бошқариш Тугалланмаган ишлаб чиқариш Тайёр маҳсулот захиралари. Бош (асосий) календарь дастури	Календарь дастурларини мувофиқлаштири ш Материалларга бўлган талаб Ускуналарга бўлган талаб Ишни бажариш бўйича йўриқнома Назорат ҳужжатлари Ахборот етказиш Фойдаланган материаллар Фойдаланган ускуналар Ишлаб чиқариш: ишлаб чиқаришнинг бориши ва тўхтаб қолишлар Меҳнат ҳаражатлари Тайёрланган маҳсулотлар сони, (дона) Вақт, ускуналар ва станоклардан фойдаланиш Маҳсулот тайёрлаш устидан бевосита назорат Тайёрланаётган маҳсулотлар ҳисоби ва яроқлилиги Операциялар оралиғида

<p>ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш Реализация ҳажмини баҳолаш Ишлаб чиқариш воситаларига эҳтиёж Айланма воситалар(маб-лағлар)нинг моддий-товар бойликлари захираларига киритилиши Координация ва вақт муддатини танлаш</p>	<p>муддати бўйича мажбуриятлар Буюртма қабул қилинганини тасдиқлаш Юклашга санкция бериш Ишлаб чиқаришга буюртма бериш Буюртма ҳажми Буюртмани бажариш вақтини танлаш</p>	<p>Деталлар бўйича календарь дастурлар</p> <p>Асбоб-ускуналарни иш билан таъминлаш</p>	<p>материалларнинг деталлар дастгоҳига Жисмоний ҳаракатланиш: Кўзда тутилмаган тўхтаб қолишларни бартараф этиш Тўхтаб қолиш ва заиф жойларни йўқотиш Тўхтаб қолишларнинг олдини олиш</p>
--	--	--	--

5.2-чизма. Корхонада режалаштириш тузилмаси ва мазмуни

Ҳозирги пайтда корхоналарнинг аксари қисми, асосан, жорий режалар (бизнес-режалар) тайёрлаш билан шуғулланмоқда. Бизнес-режаларда энг муҳим режалаштириш кўрсаткичлари қуйида келтирилган:

- ишлаб чиқарилаётган маҳсулот (иш, хизмат) номенклатураси ва ҳажми (натурал кўринишда);
- маҳсулот сотиш ҳажми (пул кўринишида);
- маҳсулот бирлигининг таннархи;
- фойда (даромад);
- категориялар бўйича ходимлар сони;
- меҳнатга ҳақ тўлаш фонди ва ўртача иш ҳақи даражаси;
- омборлардаги хомашё ва материаллар, тугалланмаган ишлаб чиқариш ва тайёр маҳсулот захиралари;
- айланма воситалар ҳажми - умумий ва гуруҳлар бўйича;
- капитал қўйилмалар ҳажми, жумладан, қўйилма объектлари ва йўналишлари бўйича;
- янги техника ва технологияга оид чора-тадбирлар;
- бошқа кўрсаткичлар (зарурлиги ва аниқланишига кўра).

Янги маҳсулотлар ва технологияларни қўллаш лойиҳалари, шунингдек, инвестициялар ва қурилиш билан боғлиқ бўлган чоратадбирларнинг бир қисми алоҳида режаларга киритилади. Улар чоратадбирларни амалга оширишнинг бутун даврига тузилади.

5.5. Бизнес-режа, унинг мазмуни ва ишлаб чиқиш тартиби

Тадбиркорлик корхоналар хўжалик юритиш фаолиятининг узлуксиз қисми бўлиб, фойда (даромад) олиш ва уни кўпайтиришга қаратилган бўлади. Корхоналар ҳаётида, у, боқибеғамликка берилиш, турғунлик ва исрофгарчиликни инкор қилишни англатади. Корхона раҳбари ёки мутахассис тадбиркорлик ва ташаббускорлик “руҳига” эга бўлмаса, демак, у бўш ёки ёмон ходим, хизматда белгиланган соатларни ўтказиб ўтирувчи шахс ҳисобланади. Аксинча, тадбиркорлик ва ташаббускорлик “руҳига” эга бўлган мутахассис ёки мансабдор шахслар ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва ривожлантириш, меҳнат сифатини кўтариш ва корхонанинг оладиган даромадларини кўпайтириш йўллариини излаб топадилар.

Тадбиркорликни кўпинча муайян шахсга “боғлаб қўядилар” ҳамда бу шахсни тадбиркор ёки бизнесмен деб атайдилар. Бундан ташқари бир гуруҳ шахслардан ташкил топувчи жамоа тадбиркорлиги ҳам мавжуд. Бу ҳолатни жамоа бизнеси ёки жамоа тадбиркорлиги деб аташ мумкин.

Агар якка шахс индивидуал тарзда ёки кичик бир жамоа воситачилик, олди-сотди, маслаҳат ва бошқа хизматлар билан шуғулланса, у ҳолда бизнес-режа талаб қилинмайди. Бошқа ҳолларда **бизнес-режа** янги корхона ташкил қилиш ёки бирон-бир тижорат лойиҳасини амалга ошириш учун мўлжалланаётган, асосланган хатти-ҳаракатларни ўз ичига олувчи ҳужжат ҳисобланади. Унинг асосий вазифаси корхонага ўз имкониятларини баҳолаш, бозордаги истиқболни, зарурий ҳаражатларни аниқлаш, корхона фаолиятининг биринчи йилларида “сув остидаги тошлар”ни аниқлаш ҳамда мазкур фаолият турининг фойдали ёки зарарли эканлигини баҳолаш кўрсаткичлари ёрдамида ҳисоблашга ёрдам беришда деб белгиланади.

Бизнес-режани тайёрлаш натижасида “*Ишни нимадан бошлаш керак?*”; “*Самарали ишлаб чиқаришни қандай ташкил қилиш лозим?*”, “*Биринчи фойда ёки даромад қачон олинади?*”, “*Инвесторлар ва кредиторлар билан қачон ҳисоб-китоб қилиш*

мумкин?”, “Юзага келиши мумкин бўлган хавф-хатарни қандай камайтириш мумкин?”, “Рақобатчилар билан курашда қандай чоралардан фойдаланиш мумкин?” каби саволларга жавоб олинади.

Бизнес-режани тузишда қуйидаги шартларга алоҳида эътибор қаратиш зарур:

- бизнес-режа профессионал ва шу билан бир пайтда содда, бажариш учун тушунарли ва осон бўлиши лозим;

- бизнес-режа инвестор ёки бошқа манфаатдор шахс ўзига керакли маълумотларни қидириб топиши учун бўлимларга (бобларга) бўлиниши лозим;

- бизнес-режани тайёрлашда корхонанинг бош раҳбари албатта қатнашиши шарт, чунки инвестор, банк ёки бошқа молия идораси корхона раҳбари қатнашмаганлиги ёки бошқа шахсга топширилганлиги ҳақида хабар топса, бизнес-режанинг ишончилигига шубҳа уйғониши мумкин;

- бизнес-режанинг объектив баҳоланишига эришиш керак, яъни унда хатолар ва нотўғри ҳисоб-китоблар бўлмаслиги лозим;

- бизнес-режанинг тарқатиб юборилмаслигини назорат қилиш зарур, чунки унда бизнес тўғрисидаги махфий маълумотлар жой олган бўлади.

Режаларнинг ҳар бир тури каби бизнес-режа ҳам, бўлим ва кўрсаткичлардан иборат бўлади. Ўнtagача бўлимни ўз ичига олувчи бизнес-режа мазмуни ва тузилишига кўра энг мақбул ҳисобланади. Мавжуд адабиётларда қуйидаги бўлимларни ўз ичига олувчи бизнес-режалар таклиф қилинади:

1. Танланган бизнес концепцияси.

2. Ҳозирги пайтдаги ҳолат (мақсад, вазифа ва ниятлар).

3. Ташкил қилинаётган корхона ва унинг маҳсулот ҳамда хизматлари тавсифномаси.

4. Бошқарув (менежмент).

5. Бозор тадқиқоти ва таҳлили.

6. Маркетинг ҳаракатлари режаси.

7. Ишлаб чиқариш режаси.

8. Таваккалчиликни баҳолаш.

9. Молиявий режа.

10. Бизнес-лойиҳанинг самарадорлиги.

Танланган бизнес йўналишининг концепциясини тузишда унинг рақобатбардошлиги (сифат, нарх, истеъмолчига етказиб бериш шакли, тайёрлаш технологияси ва ҳоказо); маблағларга бўлган

эҳтиёжлар; ўзига жалб қилишнинг асосланганлиги (таклиф қилинаётган маҳсулотнинг бошқа маҳсулотлардан афзалликлари, маҳсулот ишлаб чиқаришнинг қайси босқичда эканлиги ва ҳоказо)га катта эътибор қаратиш лозим.

Концепцияда танланган товар бозоридаги аҳвол; корхонанинг танланган бизнес соҳасидаги кучли ва кучсиз томонлари; бошқа бозорга чиқиш имкониятлари; бозорга таъсир ўтказувчи қонунчилик, сиёсат, демографик ҳолат каби омиллар акс эттирилади. Бундан ташқари концепция баҳонинг ўзгариши, инфляциянинг ўсиши, капитал олиб чиқиш ёки маҳсулот олиб киришни чекловчи қонун ҳужжатларининг қабул қилиниши каби шароитларда, маҳсулотни сотишни кўпайтириш учун зарур бўлган чора-тадбирларни ҳам ўз ичига олади. Ушбу бўлим танланган бизнес йўналиши мақсадлари ва ниятларининг шаклланиши билан яқунланади.

Корхона, унинг маҳсулот ва хизматлари тавсифномаси бўлимида корхонанинг жойлашган манзили, бозорга чиқиш шакли, бозордаги улуши, асосий рақобатчилари ва уларнинг кучли томонлари, технология даражаси ва ҳаражатлар таҳлили акс эттирилади.

Мулкчилик шакли, ходимларнинг малакаси, ташқи муҳит билан муносабатлар **“Бошқарув”** бўлимида кўрсатилади.

“Бозор тадқиқоти ва таҳлили” бўлимида танланган бозор асослаб берилади, ҳаридорларни корхона маҳсулотларига жалб этувчи рақобатчилик усуллари ҳамда бозорда баҳони шакллантириш ва ҳоказолар кўриб чиқилади.

Маркетинг режасининг асосий вазифаси корхонанинг бозордаги имкониятларига баҳо беришдadir. Маркетинг режасининг асосий элементлари сифатида товарларни тарқатиш тизими, баҳони шакллантириш, реклама, савдони рағбатлантириш усуллари, сотилгандан кейинги хизмат кўрсатишни ташкил қилиш, корхона (фирма) ва унинг маҳсулотлари ҳақида жамоатчилик фикрини шакллантириш кабиларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

“Ишлаб чиқариш режаси” потенциал ҳаридорларга керакли маҳсулотлар ҳажмини ўз вақтида ишлаб чиқариш имкониятининг мавжудлигини кўрсатади. Мазкур бўлимда қуйидагилар ўз аксини топади: янги ташкил қилинган ёки фаолият юритаётган корхонада товар ишлаб чиқариш жойи; бунинг учун зарур бўлган ишлаб чиқариш қувватлари ва уларнинг ўсиш истиқболлари; хомашё ва материал етказиб берувчилар; ишлаб чиқариш кооперацияси; ишлаб

чиқариш оқимлари тизимини тузиш; сифатни назорат қилиш жараёни; фойдаланиладиган стандартлар; вужудга келиши мумкин бўлган ишлаб чиқариш ҳаражатлари.

“Таваккалчилик ва суғурталашни баҳолаш” бўлими икки қисмга бўлинади. Биринчи қисмда таваккалчиликнинг барча турлари (ёнғин, zilзила, солиқни бошқаришдаги ўзгаришлар ва валюта курсининг тебраниши) олдиндан ҳисоблаб чиқилади. Иккинчи қисмда эса таваккалчилик хавфининг олдини олиш, яъни таваккалчилик ва зарарларни қисқартириш чора-тадбирлари кўрсатилади, шунингдек, таваккалчилик хавфидан суғурталаш дастури амалга оширилади.

Молиявий режа бизнес-режанинг яқунловчи бўлими бўлиб, корхона фаолиятининг натижаларини тавсифлайди. У қуйидаги бўлимларни ўз ичига олади:

- савдо ҳажмининг башорати;
- пул даромадлари ва ҳаражатлари баланси;
- фойда ва зарар бўйича режа.

Мазкур режанинг кўрсаткичлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- товарларни сотишдан тушган даромад;
- ишлаб чиқариш ҳаражатлари;
- савдодан тушган умумий фойда;
- соф фойда;
- корхона актив ва пассивининг солиштирма баланси;
- зарарсизликка эришиш графиги.

Шунингдек, мазкур бўлимда ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ёки кенгайтириш учун маблағ жалб қилиш режалари ҳам ифодаланади. Бўлимда корхонанинг молиявий барқарорлиги ёки ночорлигини аниқлаш имконини берувчи махсус кўрсаткичлар ҳисоб-китоби ҳам келтирилади.

Таянч иборалар

Режалаштириш, индикатив режа, прогноз, стратегик режалаштириш, жорий режалаштириш, башоратнинг мақсади, режалаштириш услубияти, баланс усули, меъёр усули, меъёр, меъёр, режалаштиришнинг асосий вазифалари, режалаштиришнинг принципи, техник-иқтисодий режалаштириш, тезкор-ишлаб чиқариш

режалаштириш, календарь режалаштириш диспетчерлаштириш, умумий ва умумлаштирувчи кўрсаткичлар, хусусий кўрсаткичлар, микдор кўрсаткичлари, сифат кўрсаткичлари, режаларни ишлаб чиқиш, бизнес-режа, тадбиркорлик

Назорат учун саволлар

1. Корхона фаолиятининг самарадорлигини қандай сабаб ва омиллар белгилайди?
2. Режа, режалаштириш каби тушунчалар нимани англатади?
3. Бозор ва режа ўзаро қандай келишувга келади?
4. Бозор шароитларида режалаштириш вазифалари ва аҳамияти.
5. Режалаштиришдан талаб қилинувчи асосий талабларни санаб ўтинг.
6. Режалаштиришнинг қайси таркибий элементлари сизга маълум?
7. Режа билан башоратнинг фарқи нимада?
8. Лойиҳа билан техник-иқтисодий асослашнинг фарқи нимада?
9. Бизнес-режа нима ва унинг тузилмаси қандай?
10. Бизнес-режани тайёрлашнинг мақсад ва вазифаларини айтиб ўтинг.
11. Бизнес-режа бўлим ва кўрсаткичларига қисқача тавсиф беринг.
12. Режалаштириш усуллари ва уларнинг моҳияти.
13. “Меъёр”, “меъёр”, “меъёрлаштириш” тушунчаларининг моҳиятини очиб беринг.
14. Меъёрлаштиришнинг усул ва принциплари.

6-БОБ. ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИНГ ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОЙ САМАРАДОРЛИГИ

6.1. Самарадорлик корхона ишлаб чиқариш фаолиятида муҳим ўлчов бирлигидир

Ишлаб чиқариш самарадорлиги ҳар бир корхона фаолиятининг энг асосий вазифаси ҳисобланади. У хўжалик юритишнинг сифат ва миқдор кўрсаткичларини, шунингдек, буюмлашган ва жонли меҳнат ҳаражатлари ҳамда олинган натижалар ўртасидаги муносабатни ифодалайди.

Афсуски, бозор шароитларида “самарадорлик” тушунчаси, гарчи даромад олиш, ҳаражатларни камайтириш, меҳнат самарадорлигининг ўсиши, фонд қайтими, рентабеллик ва ҳоказолар самарадорлик табиатига мос келиб, бозор иқтисодиёти талабларига зид келмаса-да, баҳо, фойда, даромад, ҳаражат каби тушунчаларга қараганда кам қўлланилмоқда. Самарали ишлаш дегани ўз моҳиятига кўра, мўлжалланган (режалаштирилган) фойдани олиш, ноишлаб чиқариш ҳаражатлари ва йўқотишларни камайтириш, ишлаб чиқариш қувватлари ва ишчи кучидан яхшироқ фойдаланиш, меҳнат самарадорлигини ошириш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг сифатини яхшилашни англатади.

“Самара”, “самарадорлик”, “ижтимоий-иқтисодий самарадорлик” каби тушунчаларнинг орасидаги фарқни англаб олиш зарур.

Самара ишлаб чиқарилаётган маҳсулот (иш, хизмат), фойда ва даромад ҳажмини ошириш, маҳсулот таннархини камайтириш, сифатсиз маҳсулот ишлаб чиқаришни камайтириш ёки умуман, йўқ қилиш билан боғлиқ бўлган корхона фаолиятининг ижобий натижаларидир. Бу ютуқлар натурал шаклда *ишлаб чиқариш самарасини*, пул шаклида эса *иқтисодий самарани* тавсифлайди.

Самарадорлик, аввало, корхона фаолиятининг сифат жиҳатларини тавсифловчи тушунчадир. У “самара” тоифасидан келиб чиқади ҳамда унга қараганда мураккаб ва комплекс тавсифга эга.

Самарадорлик чора сифатида кўплаб техник, иқтисодий, лойиҳа ва хўжалик қарорларини аввалдан белгилаб беради. Корхона ўзининг хўжалик, илмий-техник ва инвестицион сиёсатини белгилашда самарадорликдан келиб чиқади.

Иқтисодий самарадорлик самарадорликка қараганда бирмунча тор маънони англатади. У қабул қилинаётган қарорларнинг хўжалик юритишда мақсадга мувофиқлигини тавсифлайди ҳамда барча ҳолларда самаранинг унга эришиш учун кетган ҳаражатлар (ишлаб чиқариш ресурслари)га нисбати сифатида аниқланади. Ҳаражатлар қанчалик кам бўлса (маҳсулот сифатига таъсир қилмаган ҳолда), самара шунчалик ортади, демак, иқтисодий самарадорлик ҳам ортади.

Ижтимоий-иқтисодий самарадорлик ишлаб чиқариш самарадорлигининг меҳнат шароитларини, унинг ижодкорлик мазмунини бойитиш, ақлий ва жисмоний меҳнат ўртасидаги фарқни йўқотишни инобатга олган ҳолда тавсифлайди. Ижтимоий-иқтисодий самарадорлик бир вақтнинг ўзида, ишлаб чиқариш самарадорлигини кучайтириш, корxonанинг муваффақиятли фаолият юритиши, шахснинг ҳар томонлама ривожланиши ва унинг барча қобилиятларидан фойдаланишнинг сабаб ва натижаси ҳисобланади. Бевосита ижтимоий самара, ходимларнинг билим ва малакаси, тажриба ва маданиятининг ўсиши, аҳоли соғлиғининг яхшиланиши ва умр кўришининг узайишида акс эттирилади.

Ишлаб чиқариш самарадорлиги ижтимоий самарадорликка нисбатан бирламчи ҳисобланади: иқтисодий ютуқлар корxonанинг ижтимоий муаммоларини ҳал қилишга ёрдамлашади. Масалан, фойданинг ўсиши, жамғармаларнинг ортиши корxонага ижтимоий вазифалар доирасини кенгайтириш ва уларни ҳал қилиш имконини беради.

Бироқ самарадорлик ва унинг асосий кўрсаткичи – фойда (даромад) ўз-ўзидан, автоматик равишда юзага келмайди. Турли корxonаларда самарадорликка эришиш учун мавжуд ишлаб чиқариш қувватлари ва бошқа хусусиятлардан келиб чиққан ҳолда, турли восита ва йўллардан фойдаланилади. Бунда вақт омили, яъни самарадорликка қисқа ёки узоқ муддатларда эришишни мўлжаллаш, асосий роллардан бирини ўйнайди. Масалан, корxона олаётган фойдасини қисқа вақт мобайнида маҳсулот сифатини яхшилашни маблағ билан таъминлаш, ишлаб чиқаришни қайта қуроллантириш ва модернизация қилиш, ходимлар малакасини оширишга ажратилаётган маблағларни камайтириш йўли билан кўпайтириши мумкин. Узоқ муддатли режаларда эса фойданинг камайишига ва ҳаттоки корxonанинг бозордаги ўрнини йўқотиши натижасида банкротга учрашига олиб келиши мумкин.

Хорижий фирма ва корхоналар ўз фаолиятларида самарадорликка эришиш учун ишлаб чиқариш техника ва технологияларига эътиборни кучайтиришдан ташқари маҳсулот сифатини ошириш ва уни реклама қилишга алоҳида эътибор қаратмоқдалар. Масалан, Япониянинг “Омрон” фирмаси ўзига “Барчанинг яхши ҳаёти, яхши дунё учун” деган иборани шиор қилиб олган. Американинг “Катерпиллер” компаниясининг шиори “Дунёнинг ҳар бир бурчагида 48 соат хизмат кўрсатиш” бўлса, “Рибок” фирмаси “Яхши баҳодаги нарх” иборасини шиор қилиб олган. Бундай мисоллардан яна бир нечтасини келтириб ўтиш мумкин.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқадики, самара ва самарадорлик қотиб қолган категориялар қаторига кирмайди ҳамда фақатгина пул кўринишида ўлчанмайди. Самарадорлик ва сифатли меҳнат туфайли корхона, *биринчидан*, ўзининг иқтисодий барқарорлиги ва бозордаги рақобатчиликка бардош беришини таъминлайди, *иккинчидан*, ўз имижини яхшилайтиди ва ҳамкорлар билан алоқаларини мустаҳкамлайди, *учинчидан*, ходимларнинг иқтисодий ва ижтимоий аҳволини яхшилайтиди. Демак, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш йўллари қидириш, ҳаражат ва натижаларни тўғри солиштириш, мулкчилик шакли, қайси тармоққа тегишлилиги, худудий жойлашиши ва фаолият туридан қатъи назар, ҳар бир корхона учун муҳим вазифа ҳисобланади.

6.2. Хўжалик юритиш самарадорлигининг мезон ва кўрсаткичлари

Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш – корхона раҳбариятининг доимий вазифасидир. Бу вазифани ечиш амалиётда қуйидаги омиллар билан боғлиқ бўлади:

- бозор талабларига жавоб берувчи юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқаришда энг кам ҳаражатлар билан ишлаб чиқаришнинг максимал ҳажмини таъминловчи, қулай ишлаб чиқариш жараёнини танлаш;
- истеъмолчилар талабини қондиришга йўналтирилган маҳсулотни сотиш ва юқори даромад (фойда) олиш;
- айланма воситаларни тежаш имкониятини яратувчи қулай ишлаб чиқариш захираларини яратиш.

Хўжалик самарадорлигини ошириш омилларининг юқорида санаб ўтилганларнинг ҳар бири, фаолият юритишнинг турли шакл ва

кўринишлари ёрдамида, ишлаб чиқариш самарадорлиги асосида ётувчи ҳаражатлар ва ресурсларнинг ўзаро алоқасини инобатга олган ҳолда амалга оширилади (6.1-жадвал).

6.1-жадвал

Маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотишдаги ҳаражатлар ва ресурсларнинг ўзаро алоқаси

Моддий ва буюмлашган шаклда		Пул шаклида	
<i>Ресурслар</i>	<i>Ҳаражатлар</i>	<i>Ресурслар</i>	<i>Ҳаражатлар</i>
Ишчи кучи сони	Меҳнат (сифат ва миқдор)	Меҳнат ҳақи фонди	Тўланган ойлик миқдори, жумладан, мукофот ва кўшимчалар
Бино, иншоот, машина ва ускуналар (меҳнат қуроллари)	Меҳнат қуролларининг эскириши	Асосий капитал	Амортизация ажратмалар
Меҳнат предметлари	Истеъмол, талаб, материаллар, ёқилғи, энергия ва ҳоказо	Айланма капитал	Сарфланган хомашё, материал ва ҳоказолар қиймати
Тайёр маҳсулот	Дизайн, реклама, қадоқлаш, товар йўқотишлари	Муомала фондлари	Кўшимча ҳаражатлар (қиймат)
-	-	Пул маблағлари	Кредит учун фоиз

Ҳўжалик самарадорлигини баҳолаш, корхонада фойдаланиладиган ресурс турлари бўйича амалга оширилиши ва миқдор жиҳатидан ўлчаниши мумкин. Масалан, *ишчи кучидан* фойдаланиш самарадорлигини меҳнат унумдорлиги ва маҳсулотнинг меҳнат сифими кўрсаткичлари ёрдамида қуйидаги формула асосида баҳолаш мумкин:

$$M_y = Q / I_c$$

Бу ерда: M_y – меҳнат унумдорлиги;

Q – маҳсулот ҳажми қиймат кўринишида;

$I_c(M_c)$ – ишловчилар (меҳнат салоҳияти) сони.

Маҳсулотнинг меҳнат сифими меҳнат унумдорлигига тескари катталиқ бўлиб, сарфланган меҳнат миқдорининг ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмига нисбати сифатида аниқланади:

$$M_c = I_c / Q$$

Меҳнат куроллари(асосий воситалар ёки фондлар)дан фойдаланиш самарадорлиги маҳсулотнинг фонд сифими ва фонд қайтими кўрсаткичлари ёрдамида аниқланади. Бунда фонд қайтими корхона асосий воситаларининг бир бирлигига тўғри келувчи ишлаб чиқарилган маҳсулотни англатса, фонд сифими эса фонд қайтимига тескари катталиқ бўлиб, янги асосий воситаларни ташкил қилиш учун зарур бўлган капитал қўйилмаларни аниқлаш вазифасини бажаради.

Фонд қайтими (Φ_k) ва фонд сифимини (Φ_c) аниқлаш формуласи қуйидагича:

$$\Phi_k = Q / A_v.$$

Бу ерда: Q – маҳсулот ҳажми, қиймат пул кўринишида;

A_v – асосий ишлаб чиқариш воситалари (фондлари) қиймати.

$$\Phi_c = A_v / Q$$

Фонд қайтими қанчалик юқори ва фонд сифими қанчалик паст бўлса, ишлаб чиқариш ва меҳнат куролларида фойдаланиш самарадорлиги шунчалик юқори бўлади ва аксинча. Машина ва ускуналардан унумли фойдаланиш, ишлаб чиқариш технологияларини такомиллаштириш ҳамда ходимлар малакасини ошириш, фонд қайтимини кўпайтиришнинг муҳим захираси ҳисобланади.

Меҳнат куролларида фойдаланиш самарадорлиги, маҳсулотларнинг материал сифими ёрдамида сарфланган хомашё, материал, ёқилғи, энергия ва меҳнат предметларининг умумий қийматини ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмига нисбати орқали аниқланади. Унинг формуласи қуйидагича:

$$M_{tc} = M_x / Q$$

Бу ерда: M_{tc} – маҳсулотларнинг материал сифими;

M_x – маҳсулот ишлаб чиқариш учун кетган моддий ҳаражатларнинг умумий миқдори пул кўринишида;

Q – ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми, қиймат кўринишида.

Маҳсулотнинг материал сифими қанчалик паст бўлса, ишлаб чиқариш самарадорлиги шунчалик юқори бўлади. Бироқ маҳсулот материал сифимини камайтириш, унинг сифатини пасайтириш ёки технология меъёр ва қоидаларини бузиш ҳисобига амалга оширилмаслиги лозим. Материал сифимининг бу тарзда камайтирилиши иқтисодий жиноят ҳисобланади ва қонунга асосан жазога тортилади.

Бозор шароитларида корхона хўжалик фаолияти самарадорлигининг умумлаштирувчи ёки мезон кўрсаткичи сифатида активлар рентабеллиги ёки капиталнинг даромадлилигини қабул қилиш мумкин. Бу кўрсаткич қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$R = C\Phi / A_k$$

Бу ерда: R – активлар рентабеллиги, хўжалик фаолиятининг натижасини фойда шаклида кўрсатади ва фоизларда ўлчанади;

$C\Phi$ – корхонанинг соф фойдаси;

A_k – авансланган капитал (асосий ва айланма).

Нисбатнинг катталариши меҳнат, молия, технология ва моддий ресурсларидан унумлироқ фойдаланишни англатади. Чунки айнан улар ишлаб чиқариш ҳажми ва ҳаражатлари, маҳсулот баҳосига таъсир ўтказиши. Хўжалик фаолияти минимал ҳаражатлар билан юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш йўлга қўйилган жойларда самаралироқ бўлади.

Корхона рентабеллигини аниқлашда баъзида корхона олган умумий фойда эмас, балки маҳсулот таннархини пасайтириш ҳисобига олинувчи фойда улушидан фойдаланилади. Бундай ёндашув корхонани ишлаб чиқариш маҳсулдорлигини ошириш, ишлаб чиқариш қувватларидан тежамкорлик билан оқилона тарзда фойдаланиш, натижада эса маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфланувчи барча ҳаражатларни камайитиришга йўналтирилган чора-тадбирлар сари чорлайди.

6.3. Корхоналарнинг иқтисодий барқарорлиги мониторинги ва таҳлилини ўтказиш мезонлари, кўрсаткичлари тизими

Иқтисодиётни барқарор ривожлантириш, фан-техника тараққиётини яна ҳам жадаллаштириш, ишлаб чиқариш салоҳиятидан оқилона фойдаланиш, ресурсларнинг ҳамма турларини ҳар томонлама тежаш ва ишлаб чиқаришни бошқаришнинг бозор иқтисодиёти қонуларига мос равишда олиб бориш мамлакатимиз иқтисодий стратегиясининг энг муҳим таркибий қисмидир.

Юқорида келтирилган хўжалик самарадорлигини баҳолаш усуллари ва кўрсаткичларидан ташқари бугунги кунда амалиётда корхоналарнинг иқтисодий ночорлик белгиларини аниқлаш учун мезонлар тизими ҳам қўлланилади.

Корхонада самарадорликни аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Бугунги кунда самарадорликни аниқлашда барча кўрсаткичларни шартли равишда икки гуруҳга бўлиб ўрганиш қабул қилинган. Биринчи гуруҳга натурал кўрсаткичлар киради. Иккинчи гуруҳга иқтисодий кўрсаткичлар киради. Ҳар икки гуруҳ кўрсаткичлардан фойдаланиш самарадорликни аниқроқ кўрсатади. Шу сабабли биз самарадорликни аниқлашда натурал ва иқтисодий кўрсаткичлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ деган фикрдамиз.

“Корхоналарнинг молиявий-иқтисодий аҳволи мониторинги ва таҳлилини ўтказиш мезонларини аниқлаш тартиби тўғрисида»ги низомга кўра корхоналар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- иқтисодий барқарор корхона;
- иқтисодий хатарли корхона;
- иқтисодий ночор корхона;
- ўз тўлов қобилиятини тиклаш имкониятига эга;
- ўз тўлов қобилиятини тиклаш имкониятига эга бўлмаган корхоналар.

Юқорида келтирилган хўжалик самарадорлигини баҳолаш усуллари ва кўрсаткичларидан ташқари бугунги кунда амалиётда Иқтисодий ночорлик қўмитаси томонидан ишлаб чиқилган корхоналарнинг иқтисодий ночорлик белгиларини аниқлаш учун мезонлар тизими ҳам қўлланилади. Уларнинг қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- тўлов қобилияти коэффиценти (K_{TK});
- хусусий айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффиценти ($K_{ХМ}$);
- маҳсулот ишлаб чиқариш ҳаражатлари рентабеллиги ($R_{ИХ}$);
- активлар рентабеллиги. (R_A);
- хусусий ва қарзга олинган маблағлар нисбати коэффиценти ($K_{ХК}$);
- ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш коэффиценти;
- эскириш коэффиценти ($K_{ЭСК}$).

Бу кўрсаткичлар бир қарашда маҳсулот ишлаб чиқариш соҳасига, демак, ишлаб чиқариш самарадорлигига алоқаси йўқдай туюлади. Аслида эса айнан улар орқали корхонанинг самарали фаолиятини англатувчи иқтисодий ва молиявий барқарорлик акс эттирилади. Бундан ташқари маҳсулотнинг материал сифими, фонд қайтими, меҳнат унумдорлиги ва рентабеллик кўрсаткичлари, ишлаб

чиқаришни режалаштириш ва таҳлил қилишда қўлланса, мезонлар тизими ёрдамида эса корхоналар ўзларининг фаолият юритиш қобилиятини кўрсатади ҳамда турли хил муаммоли вазиятларда хўжалик судларида ўз манфаатларини ҳимоя қилади.

1. Тўлов қобилияти коэффиенти (K_{TK}) корхонанинг дебиторлар билан ўз вақтида ҳисоб-китоб қилиш ҳамда тайёр маҳсулот ва бошқа моддий воситаларини сотишнинг қулай шароитларда сотиш орқали баҳоланадиган тўлиқ имкониятларини кўрсатади. У қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$K_{TK} = \frac{\text{Жорий (айланма) активлар}}{\text{Жорий мажбуриятлар}} \cdot \frac{A_2}{P_2 - ДО}$$

Бу ерда:

A_2 – айланма активлар (ишлаб чиқариш захиралари, тайёр маҳсулот, пул маблағлари, дебиторлик қарзлари ва ҳоказолар);

P_2 – мажбуриятлар (қисқа муддатли қарзлар, қисқа муддатли кредитлар, бюджет олдидаги қарзлар, кредиторлик қарзлари ва ҳоказо), бухгалтерия балансининг 770 сатри;

ДО – узоқ муддатли қарз ва кредитлар, бухгалтерия балансининг 490 сатри.

Агар **тўлов қобилияти коэффиенти** ҳисобот йилининг охирида 1.25 дан кичик бўлса корхона тўлов қобилиятини йўқотган ҳисобланади.

2. Хусусий айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффиенти ($K_{ХМ}$) корхонанинг барқарор ишлаб чиқариш - хўжалик фаолиятини юритиш учун зарур бўлган айланма воситалар мавжудлигини тавсифлайди. Шунингдек, у корхона эгалари ва кредиторлар манфаатларидаги муносабатларни ҳам акс эттиради. Мазкур коэффицент қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$K_{ХМ} = \frac{(P_1 + Дзк2) - A_1}{A_2}$$

Бу ерда:

A_1 – узоқ муддатли активлар (асосий воситалар, капитал қўйилмалар, номоддий активлар ва ҳоказо).

Дзк2 – узоқ муддатли активларни сотиб олиш учун йўналтирилган узоқ муддатли қарз ва кредитлар, бухгалтерия балансининг 570 ва 580 сатрларидан ҳисобланади.

Ушбу коэффициентнинг минимал қиймати – 0,2.

3. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳаражатлари рентабеллиги ($P_{иx}$):

$$P_{иx} = \frac{C\Phi}{МИТ}$$

ёки

$$P_{иx} = \frac{Я\Phi}{МИТ}$$

Бу ерда: $Я\Phi$ – ялпи фойда;

$C\Phi$ – соф фойда;

$МИТ$ – маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи.

4. Активлар рентабеллиги (P_a):

$$P_a = \frac{C\Phi}{ЖАйк}$$

Бу ерда: $C\Phi$ – соф фойда;

$ЖАйк$ – корхона жами активларининг ўртача йиллик қиймати.

Агар рентабеллик коэффициентлари нолдан кичик бўлса, корхона зарар билан ишлаётган деб ҳисобланади.

Агар 0.05 дан кичик бўлса, паст рентабеллик деб ҳисобланади.

5. Хусусий ва қарзга олинган маблағлар нисбати коэффициентлари ($K_{хк}$) (жорий молиявий мустақиллик коэффициенти) уларнинг шаклланиш манбаларини инобатга олган ҳолда, пул маблағлари билан таъминланганлик даражасини аниқлайди. У қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$K_{хк} = \frac{\Pi_1}{\Pi_2 - ДО}$$

Бу ерда:

Π_1 – хусусий маблағлар манбалари (низом жамғармаси, қўшилган капитал, тақсимланмаган фойда ва ҳоказо).

$ДО$ – узоқ муддатли қарз ва кредитлар, бухгалтерия балансининг 490 сатри.

Агар хусусий ва қарзга олинган маблағлар нисбати коэффициентининг қиймати йил охирида бирдан кичик бўлса, корхонада молиявий хавф-хатар (риск) мавжудлигининг аломати бўлади. Хусусий ва қарзга олинган маблағлар нисбати коэффициентининг камайиши корхонанинг молиявий хатарини ортишини билдиради.

6. Ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш коэффициенти:

$$K_{kf} = \frac{Q \text{ ҳақиқий}}{Q_{\text{лойиха}} - (Q_{\text{ижара}} + Q_{\text{консерв}})}$$

Q ҳақиқий. – ҳақиқий ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми;

Q лойиха. – максимал, лойихавий ишлаб чиқариш қуввати;

Q ижара. – ижарага бериб юборилган қувватларга мос келувчи маҳсулот ҳажми;

Q консерв. – консервация қилинган қувватларга мос келувчи маҳсулот ҳажми;

Ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш коэффициенти 0.5 дан ёки тармоқ бўйича ўртача қийматдан кичик бўлса, корхонада ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш паст даражада деб қабул қилинади.

7. Эскириш коэффициенти (Кэск) эскириш суммасининг асосий воситалар бошланғич қийматига нисбати сифатида қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$K_{эск} = \frac{Ав.эс}{Ав.бқ}$$

Бунда:

Авэ – асосий воситалар эскириш суммаси;

Авбқ – асосий воситаларнинг бошланғич ишлаб чиқариш қиймати.

Асосий воситаларнинг эскириш коэффициенти 0.5 дан юқори бўлмаслиги лозим.

“Корхоналарнинг молиявий-иқтисодий аҳволи мониторинги ва таҳлилини ўтказиш мезонларини аниқлаш тартиби тўғрисида”ги низомга кўра, корхоналарнинг тўловга қобилиятлиги ёки ночорлигини аниқловчи параметрлар белгилаб берилган.

Иқтисодий хатарли корхона учун тўлов қобилияти коэффициенти ҳамда хусусий ва қарзга олинган маблағлар нисбати коэффициенти меъёрдан кичик бўлса, молиявий мустақиллик

коэффициенти 0,5 дан кичик бўлса, хусусий айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффициенти 0,2 дан кичик бўлса, корхоналар иқтисодий хатарли корхона деб топилади.

Иқтисодий ночор корхона учун пул мажбуриятлари ва мажбурий тўловлар бўйича 3 ойдан ортиқ қарзи бор бўлиши лозим.

* Пул мажбуриятлари ва мажбурий тўловлар бўйича 3 ойдан ортиқ қарзи бор бўлиб, шу билан бирга, тўлов қобилияти тиклаш имконияти бор бўлса, яъни тўлов қобилияти коэффициенти (K_{TK}) меъёрда, рентабелли ва хусусий айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффициенти ($K_{ХМ}$) юқори бўлса, “Тўлов қобилияти тиклаш имконияти бор” деб қабул қилинади.

* Пул мажбуриятлари ва мажбурий тўловлар бўйича 3 ойдан ортиқ қарзи бор бўлиб, унинг қиймати энг кам иш ҳақининг 500 бараваридан юқори бўлса ва активлар рентабеллиги. (Pa) паст, тўлов қобилияти коэффициенти (K_{TK}) кичик, хусусий айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффициенти ($K_{ХМ}$) паст бўлса, корхона “Тўлов қобилияти тиклаш имконияти йўқ” деб қабул қилинади.

Корхона ночорлиги, демак, хўжалик фаолиятининг самарасизлиги тўғрисидаги якуний қарор, ночорлик параметрларининг умумий суммаси юқоридаги меъёрлардан кичик бўлган ҳолда қабул қилинади.

Хўжалик фаолияти самарадорлигини ошириш жуда ҳам мураккаб жараён бўлиб, бунинг ҳамма учун тўғри келувчи ягона йўли мавжуд эмас. Ҳар бир корхона бу масалани ечишда ўз имкониятлари ва юзага келган иқтисодий шарт-шароитларидан келиб чиққан ҳолда ҳаракат қилади. Бироқ барча ҳолларда ҳам самарадорликнинг асосида *фойдани максималлаштириш* ёки *ҳаражатларни минималлаштириш* ётади.

6.4. Корхона фаолияти самарадорлигини ошириш йўллари ва омиллари

Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, хўжалик юритишнинг бозор тизими ҳамда ҳар қандай даврнинг муҳим талабидир. Самарадорлик исталган корхонанинг иқтисодий барқарорлиги ва фаолият юритиш қобилиятини акс эттиради. Ҳар қандай ишда, жумладан, корхоналар фаолиятида самарадорликнинг, ижобий натижаларнинг мавжуд бўлмаслигини, образли қилиб айтганда,

оворагарчилик, вақт, куч ва ресурсларни йўқотиш билан изоҳлаш мумкин.

Фан-техника тараққиёти корхоналарнинг ишлаб чиқариш фаолияти самарадорлигини оширишда муҳим омил бўлиб келган ва ҳозирда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Мазкур омилдан қуйидаги йўллар билан фойдаланиш мумкин:

- ишлаб чиқариш ва меҳнатни механизациялаштириш, автоматлаштириш ҳамда комплекс равишдаги механизациялаштириш;
- асосий технологик жараёнларни роботлаштириш;
- прогрессив, меҳнат ҳамда ресурсларни тежашга йўналтирилган технологик жараёнларни амалиётга киритиш ва улардан кенг фойдаланиш;
- хомашё ва материаллар (меҳнат предметлари) замонавий турларини яратиш ва улардан фойдаланиш;
- ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, режалаштириш ва бошқариш жараёнларида замонавий ахборот технологияларидан, ҳисоблаш техникасидан фойдаланиш;
- ишлаб чиқариш ва меҳнатни илмий ташкил қилиш.

Амалиётда фан-техника тараққиётининг, жумладан, унинг таркибий қисмларининг аҳамияти ва ролини инкор қилувчи ёки тушунмовчи корхонани топиш амри маҳол. Бироқ ушбу омилни амалга ошириш учун фақатгина хоҳиш ва истакларнинг ўзигина етарли эмас. Бунинг учун *биринчидан*, фан-техника тараққиётининг айна пайтда зарур бўлган йўналишларини излаш ва аниқлаш, *иккинчидан*, пул маблағларини ва бошқа зарур бўлган ресурсларни (инвестициялар) излаб топиш, *учинчидан*, замонавий илмий-техникавий ишламаларга ихтисослашган илмий тадқиқот институтлари, конструкторлик, технологик ва бошқа илмий муассасалар билан керакли алоқаларни “боғлаш”, *тўртинчидан*, ўз илмий-техникавий мақсадларининг самаралилигини ҳисоблаб чиқиш талаб қилинади.

Янги техникаларни ишлаб чиқиш ва амалиётга киритишдан манфаатдорлик талаб даражасида эмас эди. Ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил қилишнинг хорижий прогрессив технологиялари “эксплуататорлик белгиси” сифатида, ишлаб чиқаришни автоматлаштириш ва механизациялаштириш эса ишсизликнинг асоси сифатида қабул қилинар эди. Хориж тажрибаларига капиталистик

тажриба деб қаралар эди ҳамда бу тажрибаларнинг кенг тарқалишига йўл қўйилмас эди.

Бозор муносабатлари шаклланаётган ҳозирги шароитларда чуқур сифат ўзгаришлари, тамойиллари янги технологиялар ва сўнги авлод техникасига ўтиш, иқтисодиётнинг барча тармоқларини фан ва техниканинг энг янги ютуқлари асосида қайта куроллантириш зарур. Шу билан бир қаторда олимлар, конструкторлар, муҳандис ва ишчиларнинг ижодий руҳда меҳнат қилишлари учун иқтисодий ва ижтимоий манфаатдорликни яратиш муҳим аҳамият касб этади. Масалан, Япония корхона ва фирмаларида ижодий гуруҳлар, сифат гуруҳлари ташкил қилинган, яъни фан-техника тараққиёти билан узвий боғлиқ бўлган университетлар, илмий марказ ва лабораториялар билан алоқалар ривожлантирилмоқда. Япониянинг бугунги кунда роботлар ҳамда замонавий техника ва технологияларнинг бошқа турларини яратишда биринчи ўринларда туриши ҳам бежиз эмас.

Корхоналар ишлаб чиқариш фаолиятининг самарадорлигини оширишнинг муҳим омилларидан бири сифатида *мавжуд ишлаб чиқариш салоҳияти* - асосий ва айланма фондлар ишчи кучидан тежамкорлик асосида иложи борича унумлироқ фойдаланишни кўрсатиш мумкин. Бундан ташқари уларга буюмлашган меҳнат сарфланганлиги, яъни корхонанинг бугунги эгаларидан ташқари аввалги авлод вакилларининг ҳам меҳнати мавжудлиги билан изоҳлаш мумкин.

Бозор шароитларида ишлаб чиқариш салоҳиятидан унумли фойдаланиш зарурати ҳақида қайта таъкидлашга эҳтиёж йўқ: биринчидан, бозор “вакуумни”, ҳаракатсизликни, хўжасизликни ва йўқотишларни кечирмайди, иккинчидан, ўз имкониятлари ва ресурсларидан етарлича фойдаланмайдиган корхона истиқболга эга бўлмайди ҳамда банкротга учрашга асос яратади. Шу сабабли барча турдаги ресурслардан самарали фойдаланиш ва айниқса ишлаб чиқаришнинг барча бўғинларида тежамкорликка риоя қилиш ҳар бир корхона фаолиятининг муваффақият қозонишининг гарови ҳисобланади.

Корхоналар ишлаб чиқариш фаолиятининг самарадорлигини оширишда *ташкилий-иқтисодий омиллар*, жумладан, бошқарув ҳам муҳим ўринга эга. Уларнинг аҳмияти ишлаб чиқариш миқёсининг ўсиши ва хўжалик алоқаларининг мураккаблашиши билан ортиб боради. Бу омиллар қаторига биринчи ўринда, оқилона ишлаб

чиқариш шакллари яратиш ва мавжудларини такомиллаштириш – концентрация, ихтисослаштириш, кооперация ва комбинация қилишни киритиш мумкин.

Бошқарувда эса бошқариш, режалаштириш, иқтисодий рағбатлантиришнинг усул ва шакллари, яъни корхона фаолиятининг бутун хўжалик механизмини такомиллаштиришда ифодаланади. Корхона раҳбарининг иш стили ва усуллари фан-техника тараққиёти ва бозор иқтисодиётига мос келиши зарур. Масалан, корхона директори билими, тажрибаси ва профессионал малакасига кўра, оддий ходимлар ва бўлинма (хизмат) раҳбарларидан юқори туриши лозим. Акс ҳолда у жамоани керакли тарзда бошқара олиши ҳамда муваффақиятга эришиши ва имижга эга бўлиши қийин.

Режалаштиришда режаларнинг баланслаштирилиши, кўрсаткичлар тизимини қулай шакллантириш, режалаштирилаётган мақсадлар ресурслар билан таъминланиши муҳим аҳамият касб этади. Бу эса ўз навбатида корхонадаги иқтисодий фаолиятни кучайтиришни, режалаштириш ва иқтисодий ҳисоб-китобларни ҳамда замонавий компьютер техникаси ва унинг режа иқтисодий ҳисоб-китобларини амалга оширишдаги имкониятларини яхши билувчи, саводли ва малакали иқтисодчиларни танлашни талаб қилади.

Корхона фаолиятининг самарали бўлишида *ишлаб чиқаришни интенсифлаштириш*, ишлаб чиқарилаётган *маҳсулотларнинг тури ва сифатини ошириш* ҳамда жаҳон стандартлари даражасига етказиш, *корхонанинг ишлаб чиқариш тузилмасини яхшилаш* каби омиллар ҳам муҳим ўринни эгаллайди. Бунга эса замонавий машина ва асбоб-ускуналар, замонавий технологиялар, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил қилишнинг илғор усулларидан фойдаланиш орқали эришилади.

Таянч иборалар

Ишлаб чиқариш самарадорлиги, самара, самарадорлик, иқтисодий самарадорлик, ижтимоий-иқтисодий самарадорлик, хўжалик самарадорлигини ошириш омиллари, ишчи кучидан фойдаланиш самарадорлиги, меҳнат қуроллари (асосий воситалар)дан фойдаланиш самарадорлиги, рентабеллик ёки капиталнинг даромадлилиги, корхоналарнинг иқтисодий ночорлик

белгилари, тўлов қобилияти коэффиценти, хусусий ва қарзга олинган маблағлар нисбати коэффиценти, молиявий мустақиллик коэффиценти, хусусий айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффиценти, корхона фаолияти самарадорлигини ошириш йўллари ва омиллари, фан-техника тараққиёти, ташкилий-иқтисодий омиллар.

Назорат учун саволлар

1. Ишлаб чиқариш самарадорлигининг моҳияти нимада ва у корхона умумий фаолияти самарадорлигидан қандай фарқ қилади?

2. Самарадорликнинг қандай турларини биласиз? Самаранинг самарадорликдан фарқи нимада?

3. Корхона ишлаб чиқариш фаолияти самарадорлигининг муҳим кўрсаткичлари мазмунини очиқ беринг. Бу кўрсаткичларни ҳисоблаш усули қандай?

4. Сизнинг фикрингизча, қайси кўрсаткич корхона фаолияти самарадорлигини кўпроқ ақс эттиради?

5. Корхона фаолияти самарадорлигини оширишнинг асосий йўллари ва омилларини санаб беринг.

6. Бозор шароитларида самарадорликни иқтисодий кўрсаткич ҳамда тушунча сифатида қабул қилиш мумкинми?

7. Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда асосий ўрин кимга тегишли: инсонларгами, ресурсларгами ёки фан-техника тараққиётигами?

7-БОБ. КОРХОНАНИНГ АСОСИЙ ВОСИТАЛАРИ ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ҚУВВАТИ

7.1. Асосий воситаларнинг моҳияти ва уларнинг корхона фаолиятидаги ўрни

Замонавий иқтисодиёт фани **асосий воситаларни** маълум бир истеъмол қиймати кўринишида ижтимоий меҳнат асосида яратилувчи, ишлаб чиқаришнинг моддий-буюмлашган материал омиллари қаторига киритади. Ҳозирги бозор шароитларида корхона кучи ва воситалари ёрдамида яратилган (фонд)лар ишлаб чиқариш қувватларини шакллантириш ва улардан фойдаланишга фаол равишда таъсир кўрсатувчи мулк ҳисобланади. Бутун иқтисодиёт миқёсида асосий восита (фонд)лар мамлакатнинг миллий бойлигини ташкил қилади. Корхонанинг асосий воситалари атамаси амалиётда ва кўплаб адабиётларда “асосий воситалар” ёки “асосий капитал” атамаси билан ҳам қўлланилиши мумкин.

Асосий воситалар *корхона ишлаб чиқариш воситаларининг бир қисми бўлиб, ишлаб чиқариш жараёнида узоқ вақт иштирок этади ва ўзининг натурал-моддий ҳолатини йўқотмайди ҳамда ўз қийматини тайёрланаётган маҳсулотларга қисмлаб ўтказиб беради.* Асосий воситалар қийматини тайёрланаётган маҳсулотга ўтказиш жараёни амортизация деб, ушбу жараёнда тўпланган маблағлар эса *амортизация ажратмалари* деб аталади.

Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартига (5-сон БҲМС “Асосий воситалар”) кўра асосий воситалар таркибига қуйидаги мезонларга жавоб берадиган моддий активлар киритилади:

- а) бир йилдан ортиқ хизмат қилиш муддати;
- б) бир бирлик (тўплам) учун қиймати Ўзбекистон Республикаси (харид пайтида) белгиланган энг кам ойлик иш ҳақи миқдорининг эллик бараваридан ортиқ бўлган буюмлар.

Корхона раҳбари ҳисобот йилида буюмларни асосий воситалар таркибида ҳисобга олиш учун улар қийматининг энг кам чегарасини белгилашга ҳақли.

Хизмат муддати ва қийматидан қатъи назар, қуйидагилар асосий воситалар таркибига киритилмайди:

- а) махсус асбоблар ва мосламалар (муайян буюмларни туркумлаб ва ёппасига ишлаб чиқариш учун ёки якка тартибдаги буюртмаларни

тайёрлаш учун мўлжалланган, мақсадли йўналтирилган асбоблар ва мосламалар);

б) махсус ва санитария кийим-кечаклари, махсус пойабзаллар;

в) кўрпа-тўшак анжомлари;

г) ёзув-чизув анжомлари (калькуляторлар, стол устига қўйиладиган асбоблар ва ҳ.к);

д) ошхона анжомлари, шунингдек, ошхона учун дастурхон-сочиклар;

е) тикланиши бўйича ҳаражатлар қурилиш-монтаж ишлари таннархига киритиладиган вақтинчалик (нотитул иншоотлар) мосламалар ва қурилмалар;

ж) камида бир йиллик фойдаланиш муддатига эга бўлган алмаштириладиган ускуналар;

з) ов қуроллари (траллар, тўрлар, қармоқлар, матраплар, мерезалар ва бошқалар).

Асосий воситалар таркибида қонун ҳужжатларига мувофиқ корхона мулкига ўтказилган ер участкалари ҳам ҳисобга олинади.

Иқтисодий мақсадларига кўра, асосий воситалар ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш фондларига тақсимланади. Ишлаб чиқариш асосий воситалари ўз моҳиятига кўра, корхонанинг ишлаб чиқариш потенциалини ташкил қилиб, уларнинг таркибига қуйидагилар киради:

- ишлаб чиқариш бинолари ва иншоотлари;

- узатиш қурилмалари;

- қувват машиналари ва ускуналари;

- ишчи машиналар ва ускуналар;

- транспорт воситалари;

- ўлчов ва тартибга солиш асбоблари ва қурилмалари;

- фойдаланиш муддати бир йилдан кам бўлмаган ва қонунчиликда белгилаб қўйилган қийматлардаги асбоблар ва ишлаб чиқариш инвентари.

Асосий воситалар ишлаб чиқаришда банд бўлган барча мутахассис ва ходимлар сони билан биргаликда **корхонанинг ишлаб чиқариш аппарати** деб аталади.

Ноишлаб чиқариш асосий воситалари корхона асосий воситаларининг ишлаб чиқаришда бевосита иштирок этмайдиган қисми бўлиб, шу сабабли ўз қийматини тайёр маҳсулотга ўтказмайди. Булар қаторига асосан корхона балансида турувчи тураржой (уй-жой фонди), ошхона, профилактория, клуб, болалар

боғчаси ва яслилар, спорт-соғломлаштириш ва бошқа объектлар киритилади. Маданий-маиший ва соғломлаштириш йўналишидаги ноишлаб чиқариш асосий воситалари ишлаб чиқариш асосий воситалари билан фойдаланиш муддати, натурал шаклнинг сақланиши, ўз қийматини аста-секин йўқотиши каби кўп жиҳатлари билан ўхшашдир.

Корхона асосий воситалари таркибини қуйидаги 7.1-чизма кўринишида акс эттириш мумкин.

Меҳнат предметига ўтказувчи таъсирига кўра, асосий ишлаб чиқариш фондлари **актив** ва **пассив** турларга бўлинади. Асосий ишлаб чиқариш фондларининг пассив турига бино ва иншоотлар, актив турига эса қувват машина ва ускуналари, ишчи машина ва ускуналар, транспорт воситалари, технологик линиялар, яъни бирон-бир турдаги маҳсулот яратишда фойдаланилувчи меҳнат қуроллари киритилади.

Корхонанинг актив асосий ишлаб чиқариш фондлари энг ҳаракатчан ва аҳамиятли ҳисобланади. Фан-техника тараққиёти давомида кўплаб корхоналарда актив ишлаб чиқариш фондларининг салмоғи ортади, уларнинг таркиби ва кўриниши ўзгаради, асосий воситалар гуруҳ ва турларининг маънавий эскириши туфайли алмашиниш суръати тезлашади.

Ишлаб чиқариш миқёсининг ўсиши ва бошқа ижобий ўзгаришлар шароитларида, баъзан корхонанинг асосий воситалари, жумладан, ишчи машиналар ва ускуналар, ишлаб чиқариш бинолари, қурилмалар ва ҳоказолар етмай қолади. Бундай ҳоллар рўй берганда корхона шартнома асосида ўзига керакли бўлган асосий воситаларни ёллади ва улар ижарага олинган ҳисобланади. Ижарага берувчи ва ижарага олувчи ўртасида юзага келувчи мулк муносабатлари **лизинг** деб аталади (ингл. Lease – ижара).

7.1-чизма. Корхона асосий воситаларининг таркиби

Асосий воситаларнинг умумий ҳажмида алоҳида гуруҳларнинг қиймат бўйича ўзаро нисбати *асосий воситаларнинг турлар бўйича тузилмасини* акс эттиради ҳамда амалиётда фоизларда ўлчанади. Корхона асосий ишлаб чиқариш фондлари тузилмасининг, биринчи ўринда унинг актив қисмини – машина ва асбоб-ускуналарни кўпайтиришга йўналтирилган такомиллаштиришдан манфаатдор бўлиши лозим. Уларнинг улуши қанчалик юқори бўлса, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар миқдори шунчалик катта бўлади ва аксинча.

Корхона асосий воситаларининг турлар бўйича тузилмаси, кўп жиҳатдан капитал қўйилмаларнинг технологик тузилмаси орқали, жумладан, уларнинг янги қурилиш ва қайта таъмирлаш, амалдаги ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва қайта қуроллантириш билан аввалдан белгилаб қўйилган бўлади. Асосий воситаларнинг турлар бўйича тузилмасига ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва концентрация қилиш даражаси ҳам катта таъсир ўтказади. Йирик корхоналар ишлаб чиқаришни фондлар билан таъминлашда ва фан-техника тараққиёти ютуқларидан кенг фойдаланишда кичик ва ўрта корхоналарга қараганда кўпроқ имкониятга эга. Бироқ кичик корхоналар ҳаракатчанроқ, уларнинг бошқаруви мослашувчанроқ бўлиб, натижада ишлаб чиқаришни техник жиҳатдан қайта қуроллантириш осонроқ кечади.

“Корхона иқтисодиёти”га **эксплуатация қилинаётган асосий воситаларнинг ёши**, биринчи ўринда машина ва асбоб-ускуналарнинг ёши катта таъсир кўрсатади. Ҳозирги пайтда машина ва саноат ускуналарини ёш бўйича гуруҳлашда тахминан қуйидаги муддатлардан келиб чиқилади: 5 йилгача, 5 йилдан 10 йилгача, 10 йилдан 15 йилгача, 15 йилдан 20 йилгача, 20 йилдан 25 йилгача ва ҳоказо. Машина ва ускуналарнинг эксплуатация муддати қанчалик юқори бўлса, корхонанинг ишлаб чиқариш қувватлари шунчалик паст бўлади, маҳсулотлар сифати пасаяди, бекор туриб қолиш ва талофатлар кўпаяди ҳамда аксинча. Бундан ташқари корхона асбоб-ускуналаридан узоқ вақт мобайнида фойдаланилганида таъмирлаш учун ҳам кўп ҳаражатлар сарфланади.

7.2. Корхоналарда асосий воситаларни баҳолаш, уларнинг эскириши ва таъмирлаш

Хўжалик амалиётида асосий воситалар натурал ва қиймат кўринишида ҳисобга олинади. Агар асосий воситаларни *натурал баҳолаш* ишлаб чиқаришни техник жиҳатдан қайта қуроллантириш ва замонавийлаштириш масалаларини ҳал қилиш, асбоб-ускуналарни таъмирлаш учун уларнинг гуруҳ ва турлари бўйича графиклар тузиш, шунингдек, таъмирлаш воситаларига бўлган эҳтиёжни аниқлаш имконини берса, *қиймат бўйича баҳолаш* эса асосий воситаларни қайта ишлаб чиқаришни режалаштириш, уларнинг мавжуд ҳажмини аниқлаш, амортизация ҳажмини белгилаш, асосий воситалар ва

ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш даражасини таҳлил қилиш ва ҳоказоларда муҳим аҳамият касб этади.

Асосий воситаларни баҳолашнинг қуйидаги усуллари мавжуд: **бошланғич қиймат бўйича** – асосий воситаларни яратиш ёки сотиб олиш учун сарфланган ҳаражатлар мажмуидан иборат бўлиб, асосий воситалар ёки уларнинг алоҳида қисмларини фойдаланишга топшириш учун яроқли ҳолга келтириш билан боғлиқ бўлган – уларни келтириш, ўрнатиш каби ҳаражатларни ҳисобга олган ҳолда юзага келувчи қиймат.

Масалан, битта машина ёки ускунанинг бошланғич қиймати корхонанинг мазкур машина ёки ускунани маълум бир санада сотиб олган ва бу ҳақда бухгалтерия ҳужжатларида қайд қилинган сотиб олиш нархидир.

Ҳақ эвазига сотиб олинган асосий воситалар объектининг бошланғич қиймати қуйидаги ҳаражатлардан ташкил топади:

а) активларни етказиб берувчиларга ҳамда шартнома бўйича қурилиш-монтаж ишларини бажарганлик учун пудратчиларга тўланадиган суммалар;

б) асосий воситалар объектига доир ҳуқуқни сотиб олиш (олиш) муносабати билан амалга оширилган рўйхатдан ўтказиш йиғимлари, давлат божлари ва бошқа шунга ўхшаш тўловлар;

в) божхона божлари ва йиғимлари;

г) асосий воситалар объектларини сотиб олиш (барпо қилиш) муносабати билан солиқлар ва йиғимлар суммалари (агар улар қопланмаса);

д) асосий воситалар объектларини сотиб олиш (барпо қилиш) билан боғлиқ ахборий ва маслаҳат хизматлари учун тўланган суммалар;

е) асосий воситалар объектларини етказиб бериш (барпо қилиш) хатарини суғурталаш бўйича ҳаражатлар;

ж) асосий воситалар объектини сотган воситачиларга тўланадиган ҳақлар;

з) асосий воситаларни ўрнатиш, монтаж қилиш, созлаш ва ишга туширишга оид ҳаражатлар;

и) активдан мўлжал бўйича фойдаланиш учун уни ишчи ҳолатга келтириш билан бевосита боғлиқ бошқа ҳаражатлар.

Кредитдан фойдаланганлик учун фоизларни тўлашга доир ҳаражатлар қарзга олинган сармоя ҳисобидан буткул ёки қисман

сотиб олинган асосий воситаларнинг бошланғич қийматига киритилмайди.

Корхонанинг ўзида тайёрланган асосий воситаларнинг бошланғич қиймати деб асосий воситаларнинг мазкур объектларини тиклаш (қуриш, қуриб битказиш) бўйича ҳақиқий ҳаражатлар суммаси тан олинади.

Тикланиш қиймати бўйича – асосий воситалар ёки уларнинг бирон-бир қисмини (бинолар, қурилмалар, машиналар, ишлаб чиқариш ускуналари ва ҳоказо) ҳозирги пайтдаги инфляция ва бошқа омилларни ҳисобга олган ҳолда баҳолаш. Баҳолашнинг бу усули объектнинг ҳозирги пайтдаги қайта ишлаб чиқариш даврида қанча туришини кўрсатади. Корхона асосий воситаларининг тикланиш қиймати, тафтиш ва инвентаризация пайтида, мамлакат миқёсида ва давлат чора-тадбири сифатида эса асосий воситаларни қайта баҳолаш пайтида амалга оширилади.

Асосий воситалар қийматини қайта баҳолаш ҳар йили 1 январь ҳолати бўйича қайта баҳолашни ўтказиш даврида нархлар даражасидан келиб чиқиб ўтказилади.

Қайта баҳолаш чоғида асосий воситаларнинг тўлиқ тикланиш қиймати, яъни улар худди шундай янги объектларга тўлиқ алмаштирилган тақдирда ташкилот амалга ошириши керак бўлган ҳаражатларнинг тўлиқ қиймати қайта баҳолаш санасида мавжуд бўлган бозор нархлари (тарифлари) бўйича аниқланади, бунга объектларни харид қилиш (қурилиш), ташиш, ўрнатиш (монтаж қилиш) ҳаражатлари, импорт қилинадиган объектлар учун эса божхона тўловлари ва ҳоказолар киритилади.

Маънан эскирган объектларнинг тўлиқ тикланиш қиймати, шунингдек, объектларнинг маънан эскириши тегишли нархлар (тарифлар)нинг ўзгариш даражалари ва суръатларида акс этишидан келиб чиқиб, қайта ҳисоблаш санасида мавжуд бўлган нархлар (тарифлар) бўйича уларни тайёрлашга доир мавжуд ҳаражатлар асосида аниқланади.

Ташкилотлар мулкида, уларнинг хўжалик юритишида, тезкор бошқарувида ва узоқ муддатли ижарада (лизингда) бўлган, уларнинг техник ҳолатидан қатъи назар, ишлаб турган ва фойдаланилмайдиган, консервацияда бўлган, ҳисобдан чиқаришга тайёрланган, лекин белгиланган тартибда тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштирилмаган барча асосий воситалар, шунингдек,

тугалланмаган курилиш объектлари ва ўрнатиш учун мўлжалланган ускуналар қайта баҳоланиши керак.

1 январь ҳолати бўйича асосий воситаларни ҳар йили қайта баҳолаш олдинги қайта баҳолаш натижасида олинган объектларнинг бошланғич (тикланиш) қийматидан, йил давомида келиб тушган асосий воситалар бўйича эса ҳарид қилиш қийматидан амалга оширилади.

Асосий воситаларнинг тўлиқ тикланиш қиймати ташкилотнинг хоҳишига қараб қайта баҳоланиш ўтказиш даврида 1 январга шаклланган, баҳоланаётганларига айнан ўхшаш бўлган янги объектларга ҳужжатлар асосида тасдиқланган бозор нархлари бўйича алоҳида объектлар **қийматини бевосита ҳисоблаш йўли** (“бевосита қайта баҳолаш усули”) билан ёки асосий воситалар турлари бўйича ва уларни ҳарид қилиш даврларига боғлиқликда табақаланган асосий воситалар қийматини ўзгартириш индексларини қўллаган ҳолда айрим объектларнинг бошланғич (тикланиш) қийматини **индекслаш йўли** (“индекс усули”) билан аниқланади.

Бунда асосий воситаларнинг бир турдаги объектлари (маркалари, хиллари ва ҳоказо) бўйича ягона усул қўлланилади.

Қайта баҳоланиш ташкилот мустақил равишда ёки баҳоланиш фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқига эга бўлган мутахассислар – экспертларни жалб этган ҳолда амалга оширилади.

Бевосита қайта баҳоланиш усули қўлланилганда, объектларнинг тўлиқ тикланиш қийматини ҳужжатлар асосида тасдиқлаш учун ташкилотнинг хоҳишига кўра қуйидагилардан фойдаланилиши мумкин:

а) тайёрловчи ташкилотлар ва уларнинг расмий дилерлари, товар-хомашё биржалари, кўчмас мулк биржаларидан ёзма шаклда олинган худди шундай маҳсулотга доир нархлар тўғрисидаги маълумотлар;

б) қайта баҳоланиш ўтказиш санасига ва асосий воситаларни ҳарид қилиш санасига МБ курсларининг нисбати сифатида белгиланадиган ҳисоб-китоб коэффициентини қўллаган ҳолда ҳарид қилиш санасига ЭАВда асосий воситаларнинг қиймати тўғрисидаги маълумотлар;

в) тегишли давлат органларида мавжуд бўлган нархлар даражаси тўғрисидаги маълумотлар;

г) қайта баҳолашни ўтказиш даврида оммавий ахборот воситалари ва махсус адабиётларда эълон қилинган нархлар даражаси тўғрисидаги маълумотлар;

д) асосий воситалар қиймати тўғрисида баҳоловчининг ҳисоботи.

Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси томонидан асосий воситаларни қайта баҳолаш чоғида **индекс усули**ни қўллаш учун 31 декабрга қадар навбатдаги қайта баҳолаш бўйича тегишли индекслар ишлаб чиқилади ва расмий равишда оммавий ахборот воситаларида эълон қилинади.

Қолдиқ қиймати бўйича – жамланган амортизация суммасини чегирган ҳолда асосий воситаларнинг бошланғич (тиклаш) қиймати. Бошқача қилиб айтганда, бу асосий воситаларнинг ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларга ҳали ўтказилмаган қисмидир. Корхоналар томонидан фойдаланилмайдиган ҳамда ҳисобдан чиқариш ёки сотиб юбориш мўлжалланган асосий воситалар ҳам, кўпинча қолдиқ қиймати бўйича мазкур хўжалик йилидаги нархларда баҳоланади.

Тугатиш қиймати – асосий воситаларнинг чиқиб кетиши бўйича кутилаётган ҳаражатларни чегирган ҳолда кутилаётган фойдали хизмат муддати охирида асосий воситаларни тугатиш чоғида олинадиган активларнинг фараз қилинаётган суммаси.

Амортизацияланадиган қиймат – молиявий ҳисоботларда фараз қилинаётган (баҳоланган) тугатиш қийматини чегирган ҳолда кўрсатилган асосий воситанинг бошланғич (тиклаш) қиймати суммаси.

Фойдали хизмат муддати - корхона асосий воситадан фойдаланадиган вақт даври ёки корхона ундан фойдаланишдан олишни мўлжаллаётган маҳсулот (ишлар ва хизматлар) миқдори.

Иқтисодиётнинг глобаллашуви ҳамда ҳисоб ва ҳисоботларнинг мукамаллашуви, жумладан, миллий ҳисоб стандартларининг жаҳон стандартлари талаблари даражасига келтирилиши туфайли, гарчи асосий воситалар, асосий воситаларнинг пул кўринишидаги ифодаси сифатида аввалдан қўлланиб келган бўлса-да, ҳаётимизга “асосий капитал”, “асосий воситалар” каби атамалар эндиликда кенг равишда кириб келмоқда.

Ҳозирги кунда амалиётда асосий воситаларнинг корхона баланси ва ҳисоботларида акс эттирилувчи (яъни бошланғич, белгиланган тартибда ўтказилувчи қайта баҳолашдан кейин эса тикланиш) ҳисобга олиш қиймати **баланс қиймати** деб аталади. Бундан асосий

воситаларнинг қолдиқ қийматини асосий воситаларнинг баланс қийматидан эскириш суммасини айириб ташлаш ёрдамида топиш мумкинлиги англашилади.

Қабул қилинган баҳолаш усули ва корхона балансида акс эттирилувчи бухгалтерия ҳисоботи маълумотлари асосида **корхона асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўртача йиллик қиймати** (F_{cp}) белгиланиб, у қуйидаги формула асосида аниқланади:

$$A_{B_{\text{ўр.й}}} = A_{B_{\text{йб}}} + (A_{B_{\text{кир}}} * T_1 - A_{B_{\text{чик}}} * T_2) / 12.$$

Бу ерда:

$A_{B_{\text{йб}}}$ – асосий ишлаб чиқариш фондларининг йил бошидаги қиймати;

$A_{B_{\text{кир}}}$ – йил давомида келиб тушган (фойдаланишга топширилган) асосий ишлаб чиқариш фондлари қиймати;

$A_{B_{\text{чик}}}$ – йил давомида ишлаб чиқаришдан чиқарилган (йўқ қилинган) асосий воситалар қиймати;

T_1 - фойдаланишга топширилувчи асосий ишлаб чиқариш фондлари амалда бўлувчи ўртача муддати (ойларда), қабул қилингандан кейинги ойдан бошлаб;

T_2 – ишлаб чиқаришдан чиқарилган (йўқ қилинган) асосий ишлаб чиқариш фондлари фойдаланилмайдиган ўртача муддат (ойлар) чиқарилган ойдан то йил охиригача.

Асосий воситаларни бошланғич ёки тикланиш қиймати бўйича баҳолашдан ташқари эскириш суммаси ҳам ҳисобга олинади. Асосий воситалар жисмоний ва маънавий жиҳатдан эскириши мумкин.

Жисмоний (моддий) эскириш асосий воситаларнинг бирламчи хислатларини ишлаб чиқаришда фойдаланиш ва табиий эскириш натижасида йўқотишдан юзага келади. У, асосан, бир хилда кечмайди ҳамда кўп жиҳатдан иқлимнинг таъсири, асосий воситалардан фойдаланиш қоидаларига риоя қилиш, жумладан, ходимларнинг малакасига ҳам боғлиқ бўлади.

Жисмоний эскиришни ($Жэ$) қуйидаги формула асосида ҳисоблаб топиш мумкин:

$$Жэ = T_{\text{ҳак}} / T_{\text{меъёр}} \\ \text{ёки} \\ Жэ = Э / A_{B_{\text{б}}}$$

Бу ерда: $T_{\text{ҳак}}$ - асосий воситаларнинг ҳақиқий хизмат қилувчи муддати;

$T_{\text{меъёр}}$ - асосий воситалар хизмат қилиши керак бўлган меъёрий муддат;

\mathcal{E} - ҳисобланган амортизация суммаси (эскириш суммаси);

AB_6 – асосий воситаларнинг бошланғич (қайта ташкил қилиш) қиймати.

Маънавий эскириш – асосий воситаларнинг қадрсизланиши ёки техник жиҳатдан муддатидан аввал иш қобилиятини йўқотилишидир. У икки шаклда юзага келади: биринчи шаклда асосий воситалар уларнинг ишлаб чиқариш қийматлари пасайиши натижасида қадрсизланса, иккинчи шаклда асосий воситаларнинг қадрсизланиши янги, фан-техника тараққиёти таъсири остида янада самаралироқ фондларнинг пайдо бўлиши натижасида рўй беради.

Асосий воситалар маънавий эскиришининг юқорида келтирилган шакллари қуйидаги тарзда аниқлаш мумкин:

$$M_{\mathcal{E}1} = (AB_6 - AB_{\text{ТК}}) / AB_6$$
$$M_{\mathcal{E}2} = (U_{\text{янги}} - U_{\text{эски}}) / U_{\text{янги}}$$

Бу ерда: AB_6 - асосий воситаларнинг тўлиқ бошланғич қиймати;

$AB_{\text{ТК}}$ – асосий воситаларнинг тикланиш қиймати;

$U_{\text{янги}}$ – янги техниканинг унумдорлиги;

$U_{\text{эски}}$ – эски техниканинг унумдорлиги.

Асосий воситаларни қайта ишлаб чиқариш, яъни жисмоний ва маънавий жиҳатдан эскирган асосий воситаларнинг ўрнини иқтисодий тўлдириш учун корхона бу воситалар қийматидан *амортизация ажратмаларни* айириб ташлайди ҳамда бу ажратмалар ҳаражатлар сифатида маҳсулот таннархига киритилади.

Амортизация фойдали хизмат муддати мобайнида активнинг амортизацияланадиган қийматини асосий воситаларнинг вазифасидан келиб чиққан ҳолда маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархига ёки давр ҳаражатларига мунтазам тақсимлаш ва ўтказиш кўринишида эскиришнинг қиймат шаклидаги ифодасидир.

7.3.-чизма. Асосий воситаларнинг эскириш турлари

Асосий воситалар объекти бўйича амортизация ажратмаларини ҳисоблаш мазкур объект асосий воситалар таркибига қабул қилинган ойдан кейинги ойнинг дастлабки санасидан бошланади ҳамда мазкур объектнинг амортизацияланадиган қиймати тўлиқ сўндирилгунга қадар ёки бу объектни баланسدан ҳисобдан чиқарилгунча амалга оширилади.

Ер участкаларига амортизация ҳисобланмайди. Шунингдек, қуйидаги асосий воситалар бўйича амортизация ҳисобланмайди:

- а) маҳсулдор қорамоллар;
- б) кутубхона фондлари;
- в) ҳокимиятларга бўйсунадиган ободонлаштириш иншоотлари;
- г) қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда консервациялашга ўтказилган фондлар;
- д) музей қимматликлари;
- е) архитектура ва санъат ёдгорликлари;
- ж) умумий фойдаланишдаги автомобиль йўллари;

з) тўлиқ амортизацияланган асосий воситалар.

Амортизация ажратмалари асосий воситаларнинг баланс қиймати ва фойдали хизмат муддатини ҳисобга олган ҳолда белгиланадиган йиллик амортизация меъёрига нисбатан ҳисобланади. Амортизация миқдорини ҳисоблашга қуйидаги омиллар ҳисобга олинади:

- асосий воситанинг бошланғич баланс қиймати;
- асосий воситанинг қолдиқ қиймати;
- асосий воситанинг хизмат муддати;
- ўрнатилган амортизация меъёри.

Асосий воситаларнинг **йиллик амортизация меъёрини** (A_m) топиш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$A_m = \frac{((AB_{\text{бк}} + T_x)) - (M_{\text{к}} + AB_{\text{кк}})) \times 100}{AB_{\text{бк}} \times \Phi_m}$$

Бу ерда: $AB_{\text{бк}}$ – асосий воситанинг бошланғич баланс қиймати;

$AB_{\text{кк}}$ – асосий воситанинг қолдиқ қиймати;

T_x – асосий воситаларни тахминий тугатиш ҳаражатлари;

$M_{\text{к}}$ – асосий воситаларни тугатилишидан олинандиган материалларнинг тахминий қиймати;

Φ_m – асосий воситалардан фойдаланиш муддати.

Асосий воситанинг **йиллик амортизация суммасини** (A_c) топиш учун:

$$A_c = \frac{AB_{\text{бк}} \times A_m}{100}$$

ёки

$$A_c = \frac{((AB_{\text{бк}} + T_x)) - (M_{\text{к}} + AB_{\text{кк}}))}{\Phi_m}$$

формуларидан фойдаланилади.

Масалан, иморатнинг баланс қиймати ($AB_{\text{бк}}$) 25000000 сўм, тахминий тугатиш ҳаражатлари (T_x) 1500000 сўм, асосий воситаларни тугатилишидан олинандиган материалларнинг тахминий қиймати ($M_{\text{к}}$) 500000 сўм, асосий воситанинг қолдиқ қиймати ($AB_{\text{кк}}$) 1000000 сўм ва ундан фойдаланиш муддати (Φ_m) 20 йил деб фараз қилсак, йиллик амортизация меъёри (A_m) 5%га тенг бўлади.

$$A_m = \frac{((25000000 + 1500000) - (500000 + 1000000)) \times 100}{25000000 \times 20} = 5$$

формуладан фойдаланиб, иморатнинг йиллик амортизация суммасини (A_c) топамиз.

$$A_c = \frac{25000000 \times 5}{100} = 1250000 \text{ сўм,}$$

ёки

$$A_c = \frac{((AB_{\text{бк}} + T_x)) - (M_k + AB_{\text{кк}}))}{\Phi_m}$$

$$A_c = \frac{((25000000 + 1500000) - (500000 + 1000000))}{20} = 1250000 \text{ сўм.}$$

20

Амортизация қуйидаги усулларни қўллаш орқали ҳисобланади:

1. Амортизацияни тенг маромли (тўғри чизиқли) ҳисоблаш.
2. Бажарилган ишлар ҳажмига мутаносиб равишда амортизацияни ҳисоблаш (ишлаб чиқариш усули).
3. Жадаллаштирилган усулда амортизация ҳисоблаш:
 - а) икки баравар амортизация меъёри билан қолдиқни камайтириш усули;

б) йиллар суммаси усули (кумулятив усул).

1. Амортизацияни тенг маромли (тўғри чизиқли) ҳисоблаш.

Амортизацияни тенг маромли (тўғри чизиқли) ҳисоблаш усулида амортизация тенг маромда, асосий воситаларни фойдали ишлатиш муддати мобайнида уларнинг амортизацияланадиган қийматидан келиб чиққан ҳолда тенг улушларда ҳисобланади.

Мазкур усулга кўра асосий воситалар объектнинг амортизацияланадиган қиймати унинг хизмат муддати давомида тегишли ҳаражатларга тенг маромда ҳисобдан чиқарилади (тақсимланади). Усул амортизация меъёри фойдали хизмат муддатининг фаолиятига боғлиқлигига асосланган. Ҳар бир давр учун амортизация ажратмалари суммаси амортизацияланадиган қийматни объектдан фойдаланилган ҳисобот даврларидаги сонига бўлиш йўли билан ҳисобланади.

Амортизацияни тенг маромли (тўғри чизиқли) ҳисоблаш усулида амортизация ажратмаларининг йиллик суммаси асосий воситалар объектнинг бошланғич (тиклаш) қийматидан келиб чиқиб, мазкур объектнинг тугатиш қийматини ва фойдали ишлатиш муддатини айирган ҳолда, белгиланади;

Мисол:

Юк автомобили бошланғич қиймати – 10 000 000 сўм

5 йиллик фойдали хизмат муддатидан сўнг қолдиқ қиймати - 1 000 000.

$$\frac{\text{Бошланғич қиймат} - \text{қолдиқ қиймат}}{\text{Хизмат муддати}} = \frac{10\,000\,000 - 1\,000\,000}{5} = 1\,800\,000$$

Хизмат муддати

5

Амортизация суммаси - 1800 000 сўм

Йиллик амортизация меъёри (амортизацияланадиган қийматдан) - 20%

Амортизация қилинадиган сумма = Бошланғич қиймат – Қолдиқ қиймат

2. Бажарилган ишлар ҳажмига мутаносиб равишда амортизацияни ҳисоблаш (ишлаб чиқариш усули).

Амортизацияни ҳисоблашнинг ишлаб чиқариш усули ҳар бир муайян йилдаги асосий воситалар объектининг маҳсулотларини ҳисобга олишга асосланган.

Мазкур усул бўйича ҳар йиллик амортизация ҳажмини ҳисоб-китоб қилиш учун бутун фойдали ишлатиш муддатидаги умумий баҳоланган маҳсулотлар йиғиндисини ва мазкур муайян йилдаги маҳсулотларни аниқлаш лозим. Маҳсулот сифатида ишлаб чиқариладиган маҳсулот бирликлари сони, ишланган соатлар сони, ўтиб бўлинган тонна-километрлар сони ва бошқалар олиниши мумкин.

Амортизацияни ҳисоблашнинг ишлаб чиқариш усулида йиллик амортизация ажратмалари суммаси ҳисобот давридаги маҳсулот (ишлар, хизматлар) ҳажмининг натурал кўрсаткичидан ҳамда тугатиш қийматини айирган ҳолдаги асосий воситалар объекти бошланғич (тиклаш) қийматининг асосий воситалар объектини бутун фойдали ишлатиш муддатидаги назарда тутилаётган маҳсулот (ишлар, хизматлар) ҳажмига нисбатан мутаносиблигидан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

Мисол. Фараз қилайлик, юк автомобили бутун хизмат муддати давомида 90 000 км масофани босиб ўтади. Амортизация ҳаражатлари қуйидагича ҳисобланади:

$$\frac{\text{Бошланғич қиймати} - \text{Қолдиқ қиймати}}{\text{Бажариладиган иш ҳажми}} = \frac{10\,000\,000 - 1\,000\,000}{90\,000} = 100 \text{ сўм/км.}$$

$$\text{Бажариладиган иш ҳажми} - 90\,000.$$

7.1-жадвал

Амортизация ҳисоблашнинг ишлаб чиқариш усули, (минг сўмда)

	<i>Бошланғич қиймати</i>	<i>Босиб ўтадиган масофа, км</i>	<i>Йиллик амортизация суммаси</i>	<i>Жамғарилган амортизация</i>	<i>Баланс қиймати</i>
<i>Сотиб олиш санаси</i>	<i>10 000</i>	<i>-</i>	<i>-</i>	<i>-</i>	<i>10 000</i>
<i>1-йил охирида</i>	<i>10 000</i>	<i>20 000</i>	<i>2 000</i>	<i>2 000</i>	<i>8 000</i>
<i>2-йил охирида</i>	<i>10 000</i>	<i>30 000</i>	<i>3 000</i>	<i>5 000</i>	<i>5 000</i>
<i>3-йил охирида</i>	<i>10 000</i>	<i>10 000</i>	<i>1 000</i>	<i>6 000</i>	<i>4 000</i>
<i>4-йил охирида</i>	<i>10 000</i>	<i>20 000</i>	<i>2 000</i>	<i>8 000</i>	<i>2 000</i>
<i>5-йил охирида</i>	<i>10 000</i>	<i>10 000</i>	<i>1 000</i>	<i>9 000</i>	<i>1 000</i>

Мазкур усулга кўра, тенг маромли (тўғри чизиқли) ҳисоблаш усулидан икки барабар амортизация меъёри мазкур ҳисобот давридаги асосий воситанинг тегишли қолдиқ қийматига кўпайтирилади. Икки барабар амортизация меъёри билан қолдиқни камайтириш усули бўйича амортизацияни ҳисоблашда фарз қилинаётган тугатиш қиймати бошланғич (тиклаш) қийматидан чегирилмайди.

Икки барабар амортизация меъёри билан қолдиқни камайтириш усулида йиллик амортизация ажратмалари суммаси ҳисобот йили бошидаги асосий воситалар объектнинг қолдиқ қийматидан ва мазкур объектни фойдали ишлатиш муддатига боғлиқ ҳолда ҳисобланган амортизациянинг икки барабар меъёридан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

Мисол: Юк автомобилнинг фойдали хизмат муддати - 5 йил.

Қийматни бир текисда тақсимлаш (тўғри чизиқли) усулда ҳисобланган амортизация меъёри - 20% (100 % / 5).

Икки барабар ставка билан қолдиқни камайтириш усулида амортизация меъёри 40 % га тенг бўлади (2 × 20 %).

Сўнгра бу ставка ҳар йилнинг охирида объектнинг баланс қийматига кўпайтирилиб, амортизация суммаси топилади. Бу усулда амортизация ҳисоблашда объектнинг қолдиқ қиймати ҳисоблашда эътиборга олинмайди. Аммо охириги йилда унинг баланс қийматини қолдиқ қийматигача етказиш даврида ҳисобга олинади;

7.2-жадвал

Амортизация ҳисоблашнинг қолдиқни камайтириш усули (минг сўмда)

	<i>Бошланг ич қиймат</i>	<i>Йиллик амортизация суммаси</i>	<i>Амортизация суммаси</i>	<i>Баланс қиймати</i>
<i>Сотиб олиш санаси</i>	10 000	-	-	10 000
<i>1-йил охирида</i>	10 000	$(40\% \times 10\,000) = 4\,000$	4 000	6 000
<i>2-йил охирида</i>	10 000	$(40\% \times 6\,000) = 2\,400$	6 400	3 600
<i>3 -йил охирида</i>	10 000	$(40\% \times 3\,600) = 1\,440$	7 840	2 160
<i>4 -йил охирида</i>	10 000	$(40\% \times 2\,160) = 864$	8 704	1 296
<i>5 -йил охирида</i>	10 000	296	9 000	1 000

б) йиллар суммаси усули (кумулятив усул).

Йиллар суммаси усулига (кумулятив усулга) кўра ҳар йили амортизация меъёри амортизация муддати охирига қадар қоладиган амортизацияланадиган қийматга улуш сифатида аниқланади. Улуш амортизация ажратмалари тугагунига қадар қоладиган тўлиқ йиллар сонини амортизация муддатини ташкил қиладиган йиллар тартиб сонлари суммасига бўлиш орқали аниқланади.

Йиллар суммаси усулида (кумулятив усулда) амортизация ажратмаларининг йиллик суммаси асосий воситалар объектининг тугатиш қиймати айирилган ҳолда бошланғич (тиклаш) қийматидан ҳамда суратида объектни фойдали ишлатиш муддатининг охирига қадар қоладиган йиллар сони, махражида эса объектни фойдали ишлатиш муддати йиллари сони суммасининг нисбатидан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

Масалан, юк автомобилнинг кутилаётган хизмат кўрсатиш муддати 5 йилга тенг. Эксплуатация муддатида йил сонлари йиғиндиси 15 га тенг (кумулятив сон):

$$1 + 2 + 3 + 4 + 5 = 15$$

Сўнгра тескари тартибда ҳар бир хизмат йилини ккумулятив сонга бўлиш орқали ҳисоблаш коэффициентлари топилади:

$$5/15, 4/15, 3/15, 2/15, 1/15.$$

Бу коэффициентларни объектнинг ҳар йиллик қолдиқ қийматига бўлиш орқали амортизация суммаси топилади: 9 000 000 (10 000 000 - 1 000 000).

7.3-жадвал

Амортизация ҳисоблашнинг сонлар йиғиндиси-кумулятив усул, (минг сўмда)

	Бош лангич қиймат	Йиллик амортизация суммаси	Аморт изация суммаси	Бала нс қиймати
Сотиб олиш санаси	10 000	-	-	10 000
1-йил охирида	10 000	$(5/15 \times 9\,000)$ = 3 000	3 000	7 000
2-йил охирида	10 000	$(4/15 \times 9\,000)$ = 2 400	5 400	4 600
3-йил охирида	10 000	$(3/15 \times 9\,000)$ = 1 800	7 200	2 800
4-йил охирида	10 000	$(2/15 \times 9\,000)$ = 1 200	8 400	1 600
5-йил охирида	10 000	$(1/15 \times 9\,000)$ = 600	9 000	1 000

Жадвалдан кўриниб турибдики, биринчи йилда амортизация суммасининг энг катта қисми ҳисобланади ва кейинги йилларда бу миқдор камайиб бориш хусусиятига эга.

Солиқ солиш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексига (23-модда) ҳар йиллик амортизация меъёрлари ҳаражатларга тенг маромда ҳисобдан чиқариладиган асосий воситаларнинг бошланғич (тиклаш) қийматига нисбатан фоизларда белгиланган (7.4-жадвал).

7.4-жадвал

Асосий воситаларнинг амортизация меъёрлари

Асосий воситалар гуруҳлари	Амортизация меъёри
1. Енгил автомобиллар, такси, йўлларда фойдаланиладиган автотрактор техникаси, махсус асбоб-ускуна, инвентарь ва жиҳозлар. Компьютерлар, периферия қурилмалари ва маълумотларни қайта ишлаш ускуналари	20 фоиз
2. Юк автомобиллари, автобуслар, махсус автомобиллар ва автотиркамалар. Саноатнинг барча тармоқлари, металл қуйиш корхонаси учун машиналар ва ускуналар, темирчилик-пресслаш ускуналари, қурилиш ускуналари, қишлоқ хўжалик машиналари ва ускуналари. Офислар учун мебель	15 фоиз
3. Темир йўл, денгиз, дарё ва ҳаво транспорти воситалари. Кучқувват берадиган машиналар ва ускуналар: иссиқлик техника ускуналари, турбина ускуналари, электр двигателлари ва дизель-генераторлар. Электр узатиш ва алоқа қурилмалари. Трубопроводлар	8 фоиз
4. Бинолар, иншоотлар ва иморатлар	5 фоиз
5. Бошқа гуруҳларга киритилмаган, амортизация қилинадиган активлар	10 фоиз

Ишлаб чиқариш жараёнида асосий воситалар аста-секинлик билан эскириши сабабли уларнинг иш қобилиятини таъмирлаш орқали тиклаш зарурати туғилади. Ўз вақтида таъмирлаш асосий воситалар муддатидан олдин ишдан чиқишининг олдини олади ҳамда уларнинг хизмат қилиш муддати ва унумдорлигини оширади. Асосий воситаларни таъмирлаш капитал, ўрта ва жорий турларга бўлинади. Бино ва иншоотларни таъмирлаш ўз мазмуни, талаб қилинувчи муддат ва маблағларга кўра, машина ва ускуналарни таъмирлашдан фарқ қилади.

Ускуналар ва транспорт воситаларини капитал таъмирлаш агрегатни тўлиқ ажратиб йиғиш амалга ошириладиган таъмирлашдир, базавий ва корпус деталлари ва узелларини таъмирлаш, барча эскирган деталлар ва узелларни алмаштириш ёки тиклаш ҳамда агрегатни йиғиш, созлаш ва синаб кўришдир.

Бинолар ва иншоотларни капитал таъмирлаш базавий ва корпус деталлари ва узелларини таъмирлаш, барча эскирган

конструкцияларнинг деталлари ва узелларини алмаштириш ёки тиклаш амалга ошириладиган таъмирлашдир.

Ускуналарни икки марта капитал таъмирлаш орасидаги муддат *таъмирлаш даври* деб аталади. Машина ва ускуналар, қоидага кўра, махсус заводларда таъмирланади.

Ўртача таъмирлаш техник мазмуни, мураккаблиги, бажариладиган иш ҳажми ва даврийлигига кўра, капитал таъмирлашдан фарқ қилади ҳамда сарфланувчи маблағ, вақт ва кучни нисбатан камроқ талаб этади. Жорий таъмирлаш каби у ҳам машина ёки ускунадан фойдаланувчи корхонанинг ўзида амалга оширилиши мумкин. Ўртача таъмирлашда таъмирланаётган агрегатни қисман ажратиш ва деталларнинг қисмларини тиклаш ёки алмаштириш амалга оширилади.

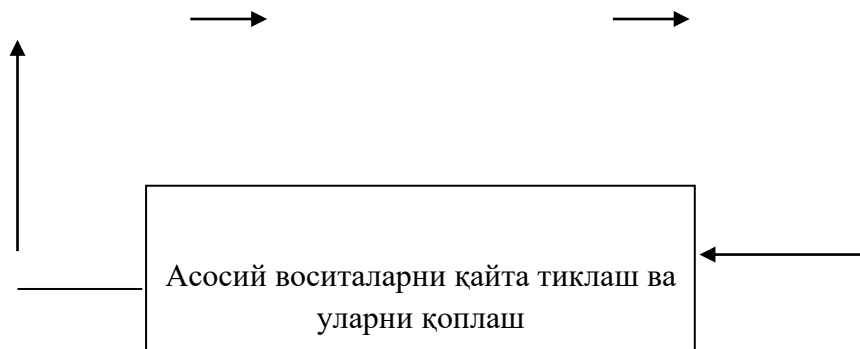
Жорий таъмирлаш асосий воситалар объектини ишчи ҳолатида сақлаб туриш мақсадида амалга ошириладиган таъмирлашдир.

Жорий таъмирлашда, асосан, асбоб-ускуналар тозаланади, мойланади, текширилади, майда камчиликлари бартараф қилинади, яъни ускуналарнинг фойдаланишга доимий тайёрлиги таъминланади.

Асосий воситаларни таъмирлаш ва уларга хизмат кўрсатиш мажмуаси *режали олдини олувчи таъмирлаш тизими*га (РООТ) бирлаштирилади ва корхона бош механиги томонидан бошқарилади. Деярли ҳар бир корхонада РООТ ўтказилишини қайд қилиш журналлари мавжуд бўлиб, уларда профилактика ва таъмирлаш тадбирларини ўтказиш тартиби ва графиги белгилаб қўйилади.

Таъмирлаш ишлари туфайли корхона асосий воситаларнинг жорий эксплуатацияга тайёрлигини таъминлайди. Бироқ шу билан бир қаторда корхона асосий воситаларни яратиш, фойдаланиш, амортизация, қайта тиклаш каби босқичларни ўз ичига олувчи такрор ишлаб чиқариш амалларини доимий равишда бажаришга интилиши лозим. Бу босқичларни қуйидаги чизма ёрдамида акс эттириш мумкин (7.4-чизма).

7.4-чизма. Корхона асосий воситаларини қайта ишлаб чиқариш босқичлари

Такрор ишлаб чиқариш даврида асосий воситаларни яратиш жараёни корхонадан ташқарида амалга оширилади ҳамда асосан қурилиш соҳаси, машинасозлик, асбобсозлик ҳамда асосий воситаларни яратиш билан шуғулланувчи бошқа соҳалар билан боғлиқ бўлади. Асосий воситаларни такрор ишлаб чиқаришнинг қолган босқичлари корхона ҳудудида амалга оширилади. Бироқ барча ҳолларда ҳам асосий воситаларни такрор ишлаб чиқариш туфайли корхоналар ишлаб чиқаришни модернизация қилиш ҳамда ривожланиб бораётган бозор муносабатлари шароитларида иқтисодий ва техник барқарорликка эришишларини таъминлайди.

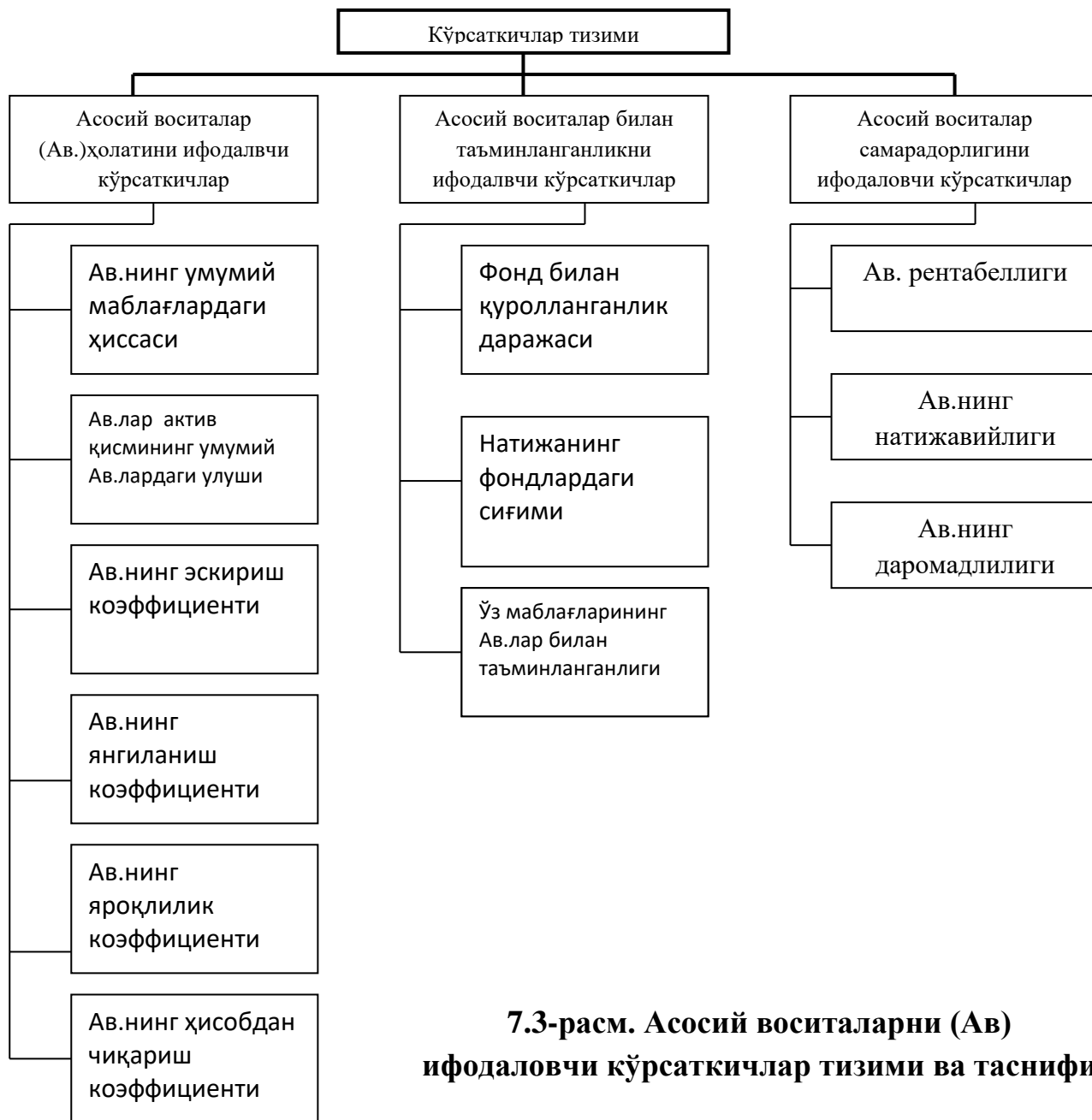
7.3. Корхона асосий воситаларининг ҳолати ва таъминланганлиги кўрсаткичлари

Асосий воситаларни ифодаловчи кўрсаткичлар иқтисодий салоҳият кўрсаткичлари ичида маълум даражада ўз ўрнига эга. Ушбу воситаларга хўжалик юритувчи субъектларнинг анча маблағи жалб қилинган бўлади. Мазкур маблағларнинг қайтими асосий воситалардан самарали фойдаланиш эвазига амалга оширилади²⁷.

Асосий воситаларни ифодаловчи кўрсаткичларни уч гуруҳга бўлинади: асосий воситалар ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар; асосий воситалар билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар; асосий воситалар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар. Ушбу гуруҳ кўрсаткичларининг таснифи қуйидаги

²⁷Абдукаримов И.Т. ва бошқалар. Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2015. – 256 б.

чизмада ифодаланган (7.3-расм). Уларни аниқлаш йўллари қуйида жадвалда келтирилган (8-жадвал).

7.3-расм. Асосий воситаларни (Ав) ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ва таснифи

Асосий воситалар ҳолатини таҳлил қилишда уларни ифодаловчи кўрсаткичларни ҳисоблаш лозим. Уни таҳлил қилиш учун бизнес-режа ҳисоб ва ҳисобот маълумотларидан фойдаланилади. Унда бизнес-режадаги маълумотлар ҳақиқий маълумотлар билан таққосланиб, ўзгаришларнинг яхшиланганлиги ёки ёмонлашиш сабаблари аниқланади.

Асосий воситалар иқтисодий тузилишини ва ҳолатини ифодалаш учун кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади.

7.5-жадвал

Асосий воситалар (Ав.) ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар

Кўрсаткичларнинг номи	Нимани ифодалаши (мазмуни)	Аниқланиш формуласи
1. Асосий воситаларнинг умумий маблағлардаги ҳиссаси	Асосий воситаларнинг умумий маблағларда неча фоиз ташкил қилишини кўрсатади	A_B/B
2. Асосий воситалар фаол қисмининг (Авф) таркибий тузилиши	Асосий воситалар фаол қисмининг умумий асосий воситалар суммасида неча фоиз ташкил қилишини ифодалайди	A_{Bf}/A_B
3. Асосий воситаларнинг эскириш коэффициенти	Умумий асосий воситалар қийматининг қанча қисми эскириш суммасига тенглигини кўрсатади	$A_{B.эс}/A_{B.бқ}$
4. Асосий воситаларнинг янгилаш коэффициенти	Шу ҳисобот даврида янгидан ишга туширилган асосий воситалар қисмининг умумий йил охиридаги асосий воситалардаги ҳиссасини ифодалайди	$A_{B.янг}/A_{B.до.б.қ}$
5. Асосий воситаларнинг ярқилик коэффициенти	Умумий асосий воситалар қийматининг қанча қисми қолдиқ қийматда эканлигини ифодалайди	$(A_B - A_{B.эс.})/A_B$
6. Асосий воситаларнинг чиқариш коэффициенти	Асосий воситаларнинг қанча қисми ҳисобдан чиқарилганлигини ифодалайди	$A_{B.чиқ.}/A_{B.до.б.қ}$

Эскириш коэффиценти (Кэск) эскириш суммасининг асосий воситалар бошланғич қийматига нисбати сифатида қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$K_{эск} = A_{в.эс} / A_{в.бқ}$$

Бунда: А_{вэс} – асосий воситалар эскириш суммаси;

А_{в.бқ} – асосий воситаларнинг бошланғич қиймати;

Ф1 – 1-шаклдаги “Бухгалтерия баланси”;

010 ва 011-сатрлар – баланс сатрлари.

Асосий воситалар яроқлилиқ коэффиценти (Кяр) қолдиқ қийматининг (эскириш чегирилган ҳолдаги) бошланғич қийматга нисбати сифатида қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$K_{яр} = A_{в.кқ} / A_{в.бқ}$$

Бунда: А_{вқ.қ} – асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати.

Асосий воситалар янгилавиш коэффиценти (Кянг) йил мобайнида янги келган асосий воситаларнинг йил охиридаги улар қолдиғига нисбати сифатида қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$K_{янг} = A_{в.янг} / A_{вдо.б.қ}$$

Бунда: А_{в.к} – янги келган асосий воситалар суммаси;

А_{вдо.б.қ} – асосий воситаларнинг давр охиридаги бошланғич қиймати;

Ҳисобдан чиқариш коэффиценти (Кх.ч) йил мобайнида ҳисобдан чиқарилган асосий воситаларнинг йил бошидаги қийматига нисбати сифатида қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$K_{х.ч} = A_{в.чиқ.} / A_{вдо.б.қ}$$

Бунда:

А_{вдо.б.қ} – асосий воситаларнинг давр бошидаги бошланғич қиймати;

А_{вх.ч} – ҳисобот даврида ҳисобдан чиқарилган асосий воситалар.

Мазкур коэффицентлар барча асосий воситалар ҳамда уларнинг алоҳида турлари ва гуруҳлари бўйича ҳисобланади, қатор йиллар мобайнидаги ўзгариши кўриб чиқилади ва тегишли хулосаларга келинади.

Асосий воситалар тузилмаси тармоқ ихтисослигидан келиб чиқиб аниқланади ва корхонанинг ишлаб чиқариш ва техник таъминоти хусусиятларини акс эттиради. У корхона асосий воситалари умумий суммасида ва ноишлаб чиқариш, актив ва пасив

қисмининг ҳажмига ҳамда уларнинг йил мобайнидаги ўзгаришлари ва динамикасига боғлиқдир.

Мазкур кўрсаткичлар асосида корхона тузилмалари бўйича асосий воситалар самарадорлиги, техник жиҳозланишнинг даражаси, кўл меҳнати камайиши ва ишлаб чиқариш самарадорлиги ошиши ҳақида хулосалар чиқариш мумкин. Асосий воситалар тузилмасини ҳисоб-китоб қилиш учун 3-шаклдаги “Асосий воситалар ҳаракати ҳақидаги ҳисобот” маълумотлари қўлланилади. Бу кўрсаткичларни асосий воситалар ҳолатининг яхшиланиш (ёмонлашиш) сабабларини аниқлаган ҳолда динамикасини ўрганиб, ҳисоб-китоб қилиш зарур.

Асосий воситалар бошланғич қийматининг қолдиқ қийматига нисбатан кескин ўсиши коэффицентларда эскириш кўпайганлиги ва улар яроқлилиги камайганлигини, яъни ҳолати ёмонлашганини кўрсатади.

Қолдиқ қийматининг бошланғич қийматга нисбатан кескин ўсиши асосий воситалар янгиланган, уларнинг эскириши қисқаргандан далолат беради. Эскиришни камайтириш, яъни асосий воситалар ҳолатини яхшилаш усулларида бири ўз вақтида капитал таъмирлаш, янгиларини ҳарид қилиш, шунингдек, маънавий ва жисмоний эскирган ускуналарни ҳисобдан чиқаришдан иборатдир. Бу тадбирга эркин рақобат ҳукм суриб турган бозор муносабатлари шароитида аҳамият бериш лозим.

Асосий воситалар билан таъминланганлик корхонанинг техник жиҳатдан таъминланганлигини, меҳнат ва ишларнинг механизациялашганлиги ва автоматлашганлигини коэффицент орқали ифодалайди. Бу кўрсаткичлар орқали ҳар бир корхонанинг моддий-техника базаси билан таъминланганлик даражасини аниқлаш мумкин. Шу туфайли ушбу кўрсаткичлар асосий кўрсаткичлар ҳисобланади (7.6-жадвал).

7.6-жадвал

Асосий воситалар (Ав.) билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар²⁸

Кўрсаткичларнинг номи	Нимани ифодалаши (мазмуни)	Аниқланиш формуласи
1. Фондлар билан куролланганлик даражаси	Битта ходимга тўғри келадиган фаол Ав. қийматини ифодалайди	Ав.ф./Ис

²⁸Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2015, – 256 б.

2.Техник таъминланганлик коэффиценти (Кт.т)	Ишлаб чиқариш ускуналари суммасининг энг катта сменадаги ишчилар сонига нисбати	И.ус/Ис
3.Натижанинг фондлик даражаси (Фонд сиғими)	1 сўм натижа кўрсаткичига қанча Ав. суммаси тўғри келишини кўрсатади	Ав./Q
4. Ўз маблағларининг (Ум.) Ав. билан таъминланганлиги	1 сўм ўз маблағларига қанча Ав. суммаси тўғри келишини ёки ўз маблағларнинг капиталлашганлик даражасини ифодалайди	Ав/Ўм

1. Фондлар билан қуролланганлик даражаси асосий ишлаб чиқариш воситалари қийматининг (бошланғич баҳоланиши бўйича) энг катта сменадаги ишчилар сонига нисбатидир. У ишчиларнинг меҳнат қуроллари (асосий воситалар) билан таъминланганлик даражасини акс эттиради ва қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$\mathbf{Кф.т = Авф/Ис,}$$

бунда:

Кф.т – ходимларнинг асосий воситалар билан таъминланганлигининг коэффиценти;

Авф – асосий воситаларнинг фаол қисми қиймати;

Ис – энг катта сменадаги ишчилар сони.

Таҳлил қилиш учун корхона йиллик ҳисоботи маълумотларидан олинади.

2. Техник таъминланганлик коэффиценти (Кт.т) ишлаб чиқариш ускуналари суммасининг (яъни асосий воситалар актив қисмидаги) энг катта сменадаги ишчилар сонига нисбати сифатида ҳисобланади ва қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$\mathbf{Кт.т = И.ус/Ис,}$$

бунда:

Кт.т – техник таъминланганлик коэффиценти;

И.ус – ишлаб чиқариш ускуналари суммаси.

3. Маҳсулотнинг фонд сиғими 1 сўм натижа кўрсаткичига қанча асосий восита суммаси тўғри келишини кўрсатади ва қуйидаги формула асосида аниқланади:

$$\mathbf{Фс = Ав./Q}$$

Фонд сифими капитал қўйилмалари (инвестициялар)ни тежаш ёки кўпайтириш билан узвий равишда боғлиқ бўлади. Масалан, маҳсулот фонд сифими пасайиб, унинг ишлаб чиқариш ҳажми доимий ёки ўсувчи бўлганда асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш шароитлари яхшиланади, демак, капитал қўйилмаларини тежаш учун имконият туғилади. Уни топиш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$T_k = \Phi_c \cdot \dot{y}_z \cdot Q$$

Бу ерда:

T_k – капитал қўйилмаларни тежаш, сўм;

$\Phi_c \cdot \dot{y}_z$ – ҳисобот йилида маҳсулот фонд сифимининг ўтган йилдагига нисбатан ўзгариши, сўм.

7.4. Асосий воситалардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари ва уларни ошириш йўналишлари

Бозор муносабатлари шароитида корхоналарнинг асосий воситалари билан етарли даражада таъминланганлигини ўрганиш билан бир қаторда уларнинг самарадорлик кўрсаткичларини ўрганиш асосий ўринда туради. Чунки асосий воситалар билан етарли даражада таъминланган бўлса-ю, лекин улардан самарали фойдаланмасак, у ҳолда корхонанинг самарадорлиги пасайиб кетади.

Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари корхона хўжалик фаолиятига баҳо беришнинг муҳим кўрсаткичларидан бири сифатида олинади.

Асосий воситалардан (Ав) фойдаланиш самарадорлиги даражасидан умуман ишлаб чиқариш самарадорлиги келиб чиқади. Асосий воситалардан қанчалик кўп фойдаланса, шунчалик кўп маҳсулот чиқарилади, унинг таннархи арзонлашади, меҳнат самарадорлиги, фойда ва рентабеллик юқори бўлади.

Асосий воситалардан фойдаланиш самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларга: Ав маҳсулдорлиги, Ав даромадлилиги, Ав рентабеллиги, машина ва ускуналар қувватларидан фойдаланиш коэффициенти киради (7.7-жадвал).

7.7-жадвал

Асосий воситалар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар

Кўрсаткичларнинг номи	Нимани ифодалаши (мазмуни)	Аниқланиш формуласи
1. Асосий воситалар рентабеллиги	Асосий воситалар ўртача қийматиغا нисбатан соф фойданинг улушини ифодалайди.	СФ*100 / Ав
2 Асосий воситалар даромадлиги	Асосий воситалар ўртача қийматиغا неча фоиз даромад тўғри келишини кўрсатади	Д*100/Ав
3. Асосий воситалар натижавийлиги(фонд қайтими)	1 сўм асосий воситалар ўртача қийматиغا қанча миқдорда натижавий кўрсаткичнинг (сотилган маҳсулот, товар маҳсулоти, товар обороти ва х.к.) тўғри келишини ифодалайди	Q/Ав

1. Ав. рентабеллиги асосий воситаларнинг 1 сўмига тўғри келадиган фойда суммасини ифодалайди. У соф фойданинг асосий воситалар ўртача йиллик қийматиغا нисбати билан қуйидагича аниқланади:

$$\mathbf{Раф = СФ*100 / Ав}$$

*Бунда: Раф – асосий воситалар рентабеллиги;
СФ – соф фойда.*

2. Асосий воситалар даромадлиги:

$$\mathbf{Ав.д = Д*100/Ав}$$

3. Асосий воситалар натижавийлиги (фонд қайтими). Асосий воситалар маҳсулдорлиги таҳлил қилинаётган даврда (одатда, бир йилда) ишлаб чиқарилган (сотилган) маҳсулотнинг Ав ўртача йиллик қийматиغا нисбати шаклида қуйидаги формула орқали топилади:

$$\mathbf{Авм=Q / Ав}$$

*Бунда: Авм – асосий воситалар натижавийлиги;
Q – таҳлил қилинган даврда ишлаб чиқарилган (сотилган) маҳсулот ҳажми;
Ав – асосий воситалар ўртача йиллик қиймати.*

Бозор муносабатлари шароитида сотилган маҳсулот ҳажми хўжалик фаолиятини тўла ҳажмда акс эттиради. Фойда ва рентабеллик каби корхонанинг молиявий ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар ҳам ушбу кўрсаткичларга бевосита боғлиқдир. Шунинг учун Ав. маҳсулдорлигини ишлаб чиқарилган маҳсулот бўйича эмас, сотилган маҳсулот ҳажми бўйича аниқлаш тўғри бўлади. Бунинг учун қуйидаги формула тавсия этилади:

$$Авм=С/Ав$$

Бунда: С – сотилган маҳсулот ҳажми.

Асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишнинг турли хил кўрсаткичлари мавжуд бўлиб, уларни шартли равишда икки гуруҳга бўлиш мумкин:

биринчи гуруҳ умумлаштирувчи ва *қиймат* кўрсаткичлари бўлиб, улар асосий воситаларнинг турли гуруҳларини динамика ва статикада баҳолаш, таҳлил қилиш, захираларни аниқлаш ва башорат қилиш имконини яратади. Бундай кўрсаткичларга фонд қайтими, фонд сиғими, фонд рентабеллиги ва бошқаларни киритиш мумкин;

иккинчи гуруҳ хусусий ва *натурал* кўрсаткичлар бўлиб, кўпроқ асосий ишлаб чиқариш фондларининг фаол қисми - машина ва асбоб-ускуналардан фойдаланиш билан боғлиқ.

Хусусий кўрсаткичлар гуруҳи таркибига қуйидагилар кириши мумкин:

- асосий ишлаб чиқариш фондлари(машина ва асбоб-ускуналар)дан экстенсив фойдаланиш коэффициенти, улардан вақт бўйича фойдаланганлик даражасини акс эттиради;

- асосий ишлаб чиқариш фондлари(машина ва асбоб-ускуналар)дан интенсив фойдаланиш коэффициенти, улардан қувват бўйича фойдаланганлик (унумдорлик) даражасини акс эттиради;

- асосий ишлаб чиқариш фондларидан интеграл фойдаланиш коэффициенти, барча экстенсив ва интенсив омиллардан биргаликда фойдаланишни ҳисобга олади.

Кўрсатилган кўрсаткичларнинг ҳар бири амалиётда мустақил маънога эга бўлиб, турли мақсадларга эришиш учун фойдаланилади. Масалан, асосий ишлаб чиқариш фондларидан вақт бўйича қандай фойдаланилганлигини (экстенсив фойдаланиш) баҳолаш асбоб-ускуналарнинг сменалик коэффициенти, ускуналар коэффициенти, смена давомида ускуналарнинг бекор туриб қолиши, ускуналардан сменаларда фойдаланиш коэффициенти каби кўрсаткичлар қўлланилади.

Асбоб-ускуналардан экстенсив фойдаланиш коэффициенти мазкур ускуналардан амалда ҳақиқий фойдаланилган вақтнинг улардан режа бўйича фойдаланиш муддатига нисбати орқали аниқланади.

$$K_{\text{экс}} = \frac{t_{\text{хак}}}{t_{\text{реж}}}$$

Бу ерда:

$t_{\text{хак}}$ – ускуналардан ҳақиқий фойдаланилган вақт, соатлар;

$t_{\text{реж}}$ – ускуналарнинг меъёрга асосан фойдаланиш муддати, соатлар.

Мисол. Агар 8 соатлик смена мобайнида таъмирлаш учун 1 соат режалаштирилиб, амалда 5 соат сарфланган бўлса, у ҳолда экстенсив фойдаланиш коэффициенти 0,71 ($5/(8-1)$) ни ташкил қилади. Бу эса асбоб-ускуналардан смена давомида фақат 71 % фойдаланилганлигини англатади.

Корхоналарда бундай ускуналарнинг бир эмас, бир нечта – ўнта ёки юзтасидан фойдаланилади. Шу муносабат билан ускуналарнинг сменалик коэффициенти – сутка давомида машина-сменаларнинг ўрнатилган ускуналарнинг умумий сони ёки ишчи ўринларига нисбатини аниқлаш зарурати туғилади. Бу ҳолда сменалик коэффициенти қуйидаги формула асосида аниқланади:

$$K_{\text{см}} = \frac{МС}{КО}$$

Бу ерда:

МС - сутка давомида ҳақиқий ишланган машина-сменалар йиғиндиси;

КО - ўрнатилган асбоб-ускуналарнинг умумий сони.

Мисол. Корхонада 200 дона металл қирқувчи станок сутка мобайнида 360 машина-смена, 60 та темир прессловчи станок 50 машина-смена, 40 та қуюв станоклари эса 30 машина-смена ишлаган. Ушбу ҳолда барча станоклардан фойдаланишнинг сменалик коэффициенти қуйидагича топилади:

$$K_{\text{см}} = \frac{360 + 50 + 30}{200 + 60 + 40} = 1,47$$

Ускуналарнинг сменалик коэффициентини аниқлашнинг яна бир йўли бўлиб, унга кўра корхоналарнинг бир эмас, икки ёки уч сменада ишлаши ва бунда ускуналарнинг барчасидан ҳам тўлиқ

фойдаланилмаслиги кўзда тутилади. Масалан, цехда 270 дона ускуна ўрнатилган бўлиб, биринчи сменада улардан 200 таси, иккинчи сменада эса 190 таси ишлаган. Бу ҳолда ускуналарнинг сменалилик коэффициенти $1,44 (200+190)/270$ ни ташкил қилади.

Ускуналарни юкланиш коэффициенти ҳам ускуналардан вақт бўйича фойдаланишни тавсифлайди. Сменалилик коэффициентидан фарқли равишда, у маҳсулотнинг меҳнат сиғимини ҳисобга олади. У мазкур ускунада тайёрланган барча маҳсулотлар меҳнат сиғимининг унинг ишлаш вақти фондига нисбати орқали аниқланади. Мазкур мисолда ушбу коэффициент қуйидагича бўлади:

$$K_{\text{юк}} = \frac{1,44}{2} = 0,72$$

Корхонада асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишни тўлиқ баҳолаш учун экстенсив кўрсаткичлардан ташқари уларнинг қувват бўйича юкланиш табиатини ўрганиш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу ерда юқорида айтиб ўтилганидек, технологик ускуналар амалдаги унумдорлигининг, яъни техник асосланган прогрессив унумдорликнинг меъёр унумдорликка нисбати асосида, яъни **ускуналардан интенсив фойдаланиш коэффициенти**дан фойдаланиш, уни қуйидаги формула бўйича ҳисоблаш мумкин:

$$K_{\text{инт}} = \frac{V_{\phi}}{V_{\Pi}}$$

Бу ерда: V_{ϕ} – вақт бирлигида ускунада ишлаб чиқарилган ҳақиқий маҳсулот миқдори;

V_{Π} – вақт бирлигида ускунада техник жиҳатдан асосланган маҳсулот ишлаб чиқариш меъёри.

Мисол. Паспорт маълумотлари бўйича дастгоҳда бир соатда 100 та буюм ясаш мумкин, амалда эса шу вақт ичида фақат 80 та буюм тайёрланди. У ҳолда $K_{\text{инт}}=0,8 (80:100)$, яъни дастгоҳдан қувват бўйича фойдаланиш 80 фоизни ташкил қилди.

Ускунадан интеграл фойдаланиш коэффициенти ускунадан экстенсив ва интенсив фойдаланиш коэффициентларининг кўпайтмаси орқали аниқланиб, унинг вақт ва қувват бўйича банд бўлишини (фойдаланилишини) комплекс ифодалайди.

Бизнинг мисолимизда $K_{\text{экс}} = 0,71$ ва $K_{\text{инт}} = 0,8$ бўлганлиги туфайли ускунадан интеграл фойдаланиш коэффициенти қуйидагига тенг бўлади:

$$K_{интегр.} = K_{экс} * K_{инт} = 0,71 * 0,8 = 0,57$$

Ҳар бир корхона ўз тасарруфидаги асосий ишлаб чиқариш фондларидан иложи борича унумли фойдаланишга интилиши лозим. Бунга фондларни иш билан таъминлашни яхшилаш туфайли ишлаб чиқариш ва маҳсулотларни сотиш ҳажмини ошириш, нисбий ҳаражатларни камайтириш, фойдани оширишдан ташқари асосий воситаларда жамиятнинг ўтмишда нарса ҳолига айланган меҳнати мужассамланганлиги ҳам зарурат туғдиради.

Асосий воситалардан фойдаланиш самарадорлигига турли омиллар таъсир қилади. Улар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- ишлаб чиқарилган ва сотилган маҳсулот ҳажми;
- асосий воситалар ўртача йиллик суммаси;
- ишлаб чиқаришда банд бўлган ходимлар меҳнатининг самарадорлиги;
- асосий воситаларнинг таркибий тузилиши;
- асосий воситалар алоҳида турларидан фойдаланиш самарадорлиги.

Корхона асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишни яхшилашнинг асосий йўналишлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

Ташкилий йўналишлар бўйича:

- ишлаб чиқаришни ташкил этишни ва ресурслар билан таъминлашни яхшилаш.
- асосий воситаларнинг фақат корхонага иш берадиган қисминигина олиш;
- смена давомида ускуналар бекор туриб қолишини қисқартириш ва унинг олдини олиш;
- ускуналарнинг сменалик коэффицентини ошириш;
- бекор турувчи ускуналарни қисқартириш ва тугатиш;
- эскирган ва маънавий талабга жавоб бермайдиган асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш;
- асосий воситаларни фарқлаш ва таркиблашни қайта ўзгартириш;
- асосий воситаларга амортизация ҳисоблашнинг мувофиқ шакллари белгилаш ва ҳ.к.

Техник йўналишлар бўйича:

- таъмирлаш ва профилактика тадбирларини ўз вақтида ва сифатли равишда амалга ошириш;
- эскирган асосий воситаларни янгилари билан алмаштириш;
- автоматлаштирилган тизимни яратиш;
- механизациялашни кучайтириш ва ҳ.к.

Эксплуатацион йўналишлар бўйича:

- ускуналарни эксплуатация қилувчи ходимларнинг малакасини ошириш;
- бир сменалик ва кўп сменалик;
- ишлаб чиқариш ҳажмига қараб асосий воситаларни техник ҳолат ва ҳаракатини бошқариш;
- асосий воситалар қарови юзасидан масъул шахсларни ажратиш; асосий воситалар бўйича жавобгарлик марказларини белгилаш ва ҳ.к.

7.5. Корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати

Асосий ишлаб чиқариш фондлари ҳажми ва улардан фойдаланиш даражаси корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати катталигини белгилайди. У ишлаб чиқариш дастурини асослашда катта роль ўйнайди ҳамда корхонанинг белгиланган номенклатура ва сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича потенциал имкониятларини тавсифлайди.

Бундан келиб чиқадики, ишлаб чиқариш қуввати маълум бир вақт давомида илғор технологиялардан фойдаланиш, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил қилишнинг илғор шароитларида ишлаб чиқариш мумкин бўлган маҳсулотларнинг максимал даражасидир. У қоидага кўра, ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажмининг натурал кўринишда, ушбу корхонанинг ихтисослашганлиги ва маҳсулотнинг алоҳида турлари ўртасидаги ўзаро нисбатига кўра аниқланади. Корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати илғор (асосий) цехлар қуввати билан, цехлар қуввати бош участкалар қуввати билан, участкалар қуввати эса бош ускуналар қувватига асосан аниқланади. Корхона ишлаб чиқариш қуввати катталигини белгилаб берувчи кўрсаткичлар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- ускуналар таркиби ва турлар бўйича сони;
- ускуна, агрегат ва дастгоҳлардан фойдаланишнинг техник-иқтисодий меъёр (меъёр) лари;
- ускуналарнинг ишлаш вақти фонди;

- ишчилар сони;
- ишлаб чиқарилаётган маҳсулот номенклатураси ва ассортименти (турлари ва хилма-хиллиги).

Корхона ишлаб чиқариш қувватининг *бошланғич* (йил бошида), *якуний* (йил охирида), *ўртача* йиллик ҳамда *лойиҳа қуввати* турлари мавжуд. Лойиҳа қуввати қурилиш лойиҳасида кўзда тутилган бўлади. Қайта тиклаш, кенгайтириш ва техник жиҳатдан қайта қуроллантириш давомида лойиҳа қуввати катталаштирилиши мумкин. Шу сабабли амалиётда лойиҳа қуввати кўпинча корхонанинг амалдаги қуввати билан солиштирилади. Корхонанинг амалдаги қуввати корхона ишлаб чиқариш дастурини тайёрлаш учун асос бўлиб хизмат қилади. Корхона ишлаб чиқариш қувватини аниқлашда захирадаги ускуналардан ташқари барча ўрнатилган ускуналар ҳисобга олинади. Баъзи бир цехларда (йиғув, қуюв ва бошқа цехларда) ишлаб чиқариш қуввати ишлаб чиқариш майдонларига асосан ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш қувватини аниқлашда маҳсулот бирлигига сарфланувчи вақт меъёри ёки ҳар бир ускунанинг унумдорлик меъёрлари муҳим аҳамиятга эга бўлиб, улар илғор ҳамда прогрессив бўлиши талаб қилинади.

Корхона бош бўғинининг (асосий цехининг) ишлаб чиқариш қуввати қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$M = \frac{n \times \Phi_{\text{макс}}}{M_t}$$

Бу ерда:

M - цех ёки участканинг қабул қилинган ўлчов бирлигидаги ишлаб чиқариш қуввати;

n - цех ёки участкадаги илғор ускуналар сони;

$\Phi_{\text{макс}}$ – бош ускунадан фойдаланиш мумкин бўлган максимал муддат, соат;

M_t – бош ускунада маҳсулот тайёрлашнинг прогрессив меҳнат сиғими, соат.

Амалиётда ишлаб чиқариш қуввати ва ускуналарнинг юкланишини ҳисоблашда баъзида хатолар, улар ўртасидаги фарқни сезмаслик ҳоллари ҳам учраб туради. Корхона қуввати асосий ишлаб чиқариш фондлари, янги техника ва аниқланган захиралардан фойдаланган ҳолда маҳсулот ишлаб чиқариш мумкин бўлган максимал даражани тавсифлайди, ускуналарнинг юкланишни

ҳисоблаш натижалари эса ушбу қувватлардан режадаги даврда фойдаланишнинг даражасини аниқлайди.

Демак, улар ўртасидаги принципиал фарқ шундаки, биринчи ҳолатда корхона ишлаб чиқариши мумкин бўлган маҳсулотларнинг максимал даражаси аниқланса, иккинчи ҳолда мазкур давр мобайнида ускуналардан қанчалик фойдаланилиши аниқланади.

Ишлаб чиқариш дастурининг корхонада мавжуд бўлган қувватларга мос келишини аниқлаш учун *ўртача йиллик ишлаб чиқариш қуввати* ҳисоблаб топилади. Уни ҳисоблаш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$M_{\text{ўр.йил}} = M_n + \frac{M_v \times n_1}{12} - \frac{M_l \times n_2}{12}$$

Бу ерда:

$M_{\text{ўр.йил}}$ – корхонанинг ўртача йиллик қуввати;

M_n – корхонанинг йил бошидаги қуввати;

M_v – йил мобайнида киритилувчи қуввати;

M_l – йил давомида ишлаб чиқаришдан чиқарилувчи (йўқ қилинувчи) қувват;

n_1, n_2 – ишлаб чиқариш қувватларини ишга туширишдан ёки тугатилган ишлаб чиқариш қувватлари йўқ қилингандан то йил охиригача ўтган тўлиқ ойлар сони. Асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишни яхшилаш билан боғлиқ бўлган мазкур чора-тадбирлар, кўпинча ишлаб чиқариш қувватлари балансини тузиш йўли билан амалга оширилиб, корхонанинг ишлаб чиқариш қувватлари ва уларни таъминлаш манбаларига бўлган эҳтиёжи аниқланади.

Таянч иборалар

Асосий воситалар, корхонанинг ишлаб чиқариш аппарати, ноишлаб чиқариш асосий воситалари, актив ва пассив, лизинг, корхона асосий воситалари таркиби, эксплуатация қилинаётган асосий воситаларнинг ёши, натурал баҳолаш, қиймат бўйича баҳолаш, бошланғич қиймат, тикланиш қиймати, қолдиқ қиймати, баланс қиймати, асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўртача йиллик қиймати, жисмоний (моддий) эскириш, маънавий эскириш, амортизация ажратмалари, амортизация меъёрлари, капитал таъмирлаш, ўртача таъмирлаш, жорий таъмирлаш, ишлаб чиқариш қуввати.

Назорат учун саволлар

1. Асосий воситалар нима ва уларнинг кенгайтирилган ишлаб чиқаришдаги роли қандай?
2. Асосий ишлаб чиқариш фондлари тузилмаси деганда нима тушунилади ҳамда уларнинг саноат тармоқлари бўйича фарқланишига нима сабаб бўлади?
3. Замонавий амортизация сиёсатининг моҳияти ва аҳамияти нимада?
4. Асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишнинг экстенсив ва интенсив кўрсаткичлари қандай?
5. Корхона ва саноат тармоғининг ишлаб чиқариш қувватларини ҳисоблаш усули, тури ва тушунчалари қандай?
6. Замонавий шароитларда асосий воситалар ва корхона ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланишни яхшилашнинг қандай йўналишлари мавжуд?

8-БОБ. КОРХОНАНИНГ АЙЛАНМА МАБЛАҒЛАРИ

8.1. Айланма маблағлар тушунчаси, иқтисодий табиати ва уларнинг корхона фаолиятидаги аҳамияти

Корхоналар ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил қилишда меҳнат қуроллари (асосий воситалар) ва ишчи кучидан ташқари **айланма маблағларга** ҳам эга бўлишлари зарур. Айланма маблағлар ишлаб чиқаришнинг айланма фондлари ва муомала фондларини ташкил қилишга мўлжалланган пул маблағларидан иборат. Айланма маблағлар, қоидага кўра, корхонанинг ҳисоб рақамида нақд пул кўринишида жамғарилади. Ҳар бир корхонанинг айланма маблағлари асосий воситаларнинг техник ҳолати ва маҳсулот ишлаб чиқариш дастури билан боғлиқ. Корхона қанчалик катта ва унинг ишлаб чиқараётган маҳсулотлари турлари кўп бўлса, айланма маблағлар шунчалик кўп талаб қилинади. Айланма маблағлар ишлаб чиқариш ва унинг узлуксизлигини таъминлашнинг моддий асоси ҳисобланади.

“Айланма маблағлар” атамасидан ташқари “айланма капитал” ибораси ҳам кўп қўлланилиб, асосан, иқтисодий назария ва хўжалик юритишнинг хорижий тажрибасидан олинади. Моҳиятига кўра, **айланма капитал** корхона ишлаб чиқариш капиталининг бир қисми бўлиб, унинг қиймати ишлаб чиқаришнинг ҳар бир даврида ишлаб чиқарилган маҳсулотга ўтказилади ҳамда ушбу товарни сотгандан сўнг корхонага қайтарилади. Айланма капитал кўпинча корхонанинг пул маблағлари ҳисобланувчи ёки ишлаб чиқариш жараёнида пул маблағларига айлантирилувчи ҳаракатчан активлари қаторига киритилади.

Иқтисодий табиати, бажарувчи вазифалари ва ишлаб чиқариш жараёнидаги ўрнига кўра, “айланма маблағлар” ва “айланма капитал” ўртасида сезиларли фарқ йўқ. Корхона доимий капиталининг таркибий қисми сифатида улар хомашё, ёқилғи, энергия ресурслари, ёрдамчи ва бошқа материалларда юзага келади, шунингдек, ишчи кучларини ёллаш ва уларнинг меҳнатига ҳақ тўлашга бўнак (аванс) тариқасида берилади. Айланма маблағларга бўлган қўшимча талаб банклардан олинаниган кредитлар ҳисобига қопланади.

Бозор иқтисодиёти шароитларида корхоналарнинг айланма маблағларга етарли тарзда эга бўлиши уларнинг меъёрл фаолият юритиши гарови ҳисобланади. Шунини ҳам унутмаслик зарурки, ишлаб чиқараётган маҳсулот бирлигига сарфланувчи хомашё, материал,

ёқилғи ва энергия миқдори маҳсулот сифатига таъсир кўрсатмаган ҳолда қанчалик кам бўлса, маҳсулот шунчалик арзонлашади ҳамда айланма маблағлар камроқ сарфланиб, улардан фойдаланиш самарадорлиги юқори бўлади.

Корхоналарнинг айланма маблағлари айланма фондлари ва муомала фондларига тақсимланади. Бундай тақсимлаш уларнинг моддий–буюмлашган тузилишидан ташқари, ишлаб чиқариш жараёни ва умуман, корхонанинг иқтисодий фаолиятидаги иштироки асосида амалга оширилади. Бундан ташқари, тақсимлаш режалаштиришни ташкил қилишда ҳамда корхонанинг ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларида айланма маблағларга бўлган эҳтиёжини аниқлашда катта роль ўйнайди.

Айланма ишлаб чиқариш фондлари – корхона ишлаб чиқариш фондларининг бир қисми бўлиб, битта ишлаб чиқариш даври давомида сарфланади ҳамда натурал шаклини ўзгартириб, ўз қийматини тўлиғича тайёр маҳсулот таннархига ўтказади. Шу сабабли айланма ишлаб чиқариш фондлари ишлаб чиқариш жараёнининг мажбурий элементи ва ишлаб чиқариш ҳаражатларининг асосий қисми ҳисобланади.

Корхона айланма ишлаб чиқариш фондлари қаторига хомашё ва материаллар захираси, яримтайёр маҳсулотлар, ёқилғи ва энергетика ресурслари, қадоклаш ва ўров материаллари, эҳтиёт қисмлар, тугалланмаган ишлаб чиқариш ва келажакдаги ҳаражатларни киритиш мумкин. Режалаштириш, системали ҳисоб ва ҳисоботни ташкил қилиш учун қулайлик яратиш мақсадида айланма ишлаб чиқариш фондлари уч гуруҳга бўлинади:

- ишлаб чиқариш захиралари;
- тугалланмаган ишлаб чиқариш ва корхонада тайёрланган яримтайёр маҳсулотлар;
- келгуси давр ҳаражатлари.

Муомала фондлари корхонанинг тайёр маҳсулот захирасини яратиш учун мўлжалланган пул маблағлари, шунингдек, чек ва векселлар, акциядорларнинг қарзлари, турли хил дебиторлик қарзлари, банк ва кассаларнинг ҳисоб рақамларидаги маблағлардан иборат бўлади. Муомала фондлари ва айланма ишлаб чиқариш фондлари мажмуаси, корхонанинг айланма маблағлари(капитали)ни ташкил қилади.

Ишлаб чиқаришда банд бўлган айланма маблағлар катталигини белгиловчи асосий омиллар маҳсулот тайёрлашнинг ишлаб чиқариш

даври узунлиги, меҳнатни ташкил қилиш, техника ва технологиянинг ривожланиш даражаси, меҳнат предметлари ва қуролларидан фойдаланиш меъёрларидир. Айланма маблағлар катталиги, шунингдек, маҳсулотларни сотиш шароитлари, таъминот ва маҳсулотни сотиш тизимини ташкил қилиш даражаси билан ҳам боғлиқ бўлади.

Юқорида келтирилган ҳолатлардан келиб чиққан ҳолда шунини айтиш мумкинки, айланма маблағлардан қуйидаги ҳолларда фойдаланилади:

- хомашё, материал, эҳтиёт қисмлар ҳамда ишлаб чиқаришни ташкил қилишда зарур бўлган бошқа меҳнат предметлари;
- ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинувчи электр энергияси, ёқилғи каби ресурслар учун ҳақ тўлаш;
- корхонани ташкил этиш ва фаолият юритиш даврида ойлик иш ҳақи тўланиши;
- солиқ ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш.

Бозор муносабатлари ва деярли барча ресурслар тақчиллиги шароитларида айланма маблағлар, биринчи ўринда моддий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни шакллантириш захираларини излаб топиш ҳар бир корхона олдида турган муҳим вазифа ҳисобланади. Бунда **захира** деганда, моддий ва пул ресурсларини яхшилашнинг юзага келган ёки юзага келаётган, лекин ҳали фойдаланилмаган (тўлиқ ёки қисман) имкониятларини тушуниш лозим.

Бу захиралар келиб чиқиши ва фойдаланилишига кўра иқтисодиётга ва тармоқларга тегишли ёки тармоқлараро, ишлаб чиқариш ичидаги (завод, цех ва ҳоказо) турларига бўлинади. “Корхона иқтисодиёти”да **ички ишлаб чиқариш захиралари** - ишлаб чиқариш жараёнларини ташкил қилиш ҳамда техника ва технологияни такомиллаштириш, маҳсулотларнинг янги ва янада мукамал турларини ўзлаштириш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифатини ошириш билан бевосита боғлиқ бўлган моддий ресурслардан фойдаланишни яхшилаш имкониятлари, катта аҳамият касб этади. Захиралар шунингдек, моддий ресурсларни сарфлашни меъёрлаштириш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг меҳнат сифимини камайтириш, меҳнатни ташкил қилишнинг оқилона усулларини қўллаш натижасида ҳам аниқланади. Қисқача айтганда, ҳар бир корхона, айниқса, йирик ва машинасозлик корхоналари ҳамда уларга яқин бўлган корхоналар, моддий ва пул ресурсларидан,

яъни хусусий капитал ва бошқа активлардан оқилона фойдаланиш бўйича пухта ишлаб чиқилган чора-тадбирлар мажмуасига эга бўлиши зарур.

Ресурслардан самарали фойдаланишнинг техник ишлаб чиқариш йўналишлари қаторига, бирламчи хомашёни ишлаб чиқаришда фойдаланишга сифатли равишда тайёрлаш, машина ва ускуналар конструкциясини такомиллаштириш, хомашё, материал, ёқилғиларнинг тежамкор турларидан фойдаланиш, ишлаб чиқариш чиқитларини камайтирувчи ҳамда иккиламчи ресурслардан максимал даражада фойдаланиш ва барча турдаги йўқотишларнинг олдини олишни таъминловчи янги техника ва технологияларни жорий қилишни киритиш мумкин.

Ресурслардан оқилона фойдаланишнинг ташкилий-иқтисодий йўналишлари қаторига маҳсулотлар материал сифимини режалаштириш ва меъёрлаштиришнинг илмий даражасини ошириш, ресурсларни сарфлашнинг техник жиҳатдан асослаб берилган меъёр ва меъёрларини ишлаб чиқиш, “эски” ва “янги” маҳсулот ишлаб чиқариш ўртасида прогрессив пропорцияларни белгилаш, меҳнатни ташкил қилишнинг самарали усуллари рағбатлантириш билан боғлиқ бўлган чора-тадбирлар киритилади.

Айланма маблағлар ва уларнинг таркибий қисмларидан самарали фойдаланишнинг асосий йўналишлари иш жойларида (бригада, цех ва ишлаб чиқариш участкаларида) битта миқдордаги хомашё ва материаллардан тайёрланувчи якуний маҳсулотларни кўпайтиришдадир. У ишлаб чиқаришни техник жиҳатдан таъминлаш, ходимларнинг малакаси, моддий-техника таъминоти, моддий ресурслар захираларини сарфлаш меъёрларига боғлиқ бўлади.

8.2. Айланма маблағларнинг тузилмаси ва ҳаракати ҳамда уларнинг корхона иқтисодиётига таъсири

Айланма тузилмаларни режалаштириш ва бошқаришнинг ҳозирги пайтдаги амалиётида ушбу маблағларнинг таркиби ва тузилмасини баҳолаш ва таҳлил қилишга, шунингдек, уларнинг функционал роли ва ҳаракатига катта эътибор қаратилади. Айланма ишлаб чиқариш фондлари корхона айланма маблағларининг энг фаол қисми бўлса, муомала фондлари ишлаб чиқариш жараёнида бевосита иштирок этмайди ҳамда янги истеъмол қийматини яратмайди. Бу ерда умумий қоида шундайки, айланма маблағлар доимо айланишда

бўлиши зарур. Уларнинг самарадорлиги ва корхона иқтисодиётига таъсири айнан шунда кўзга ташланади.

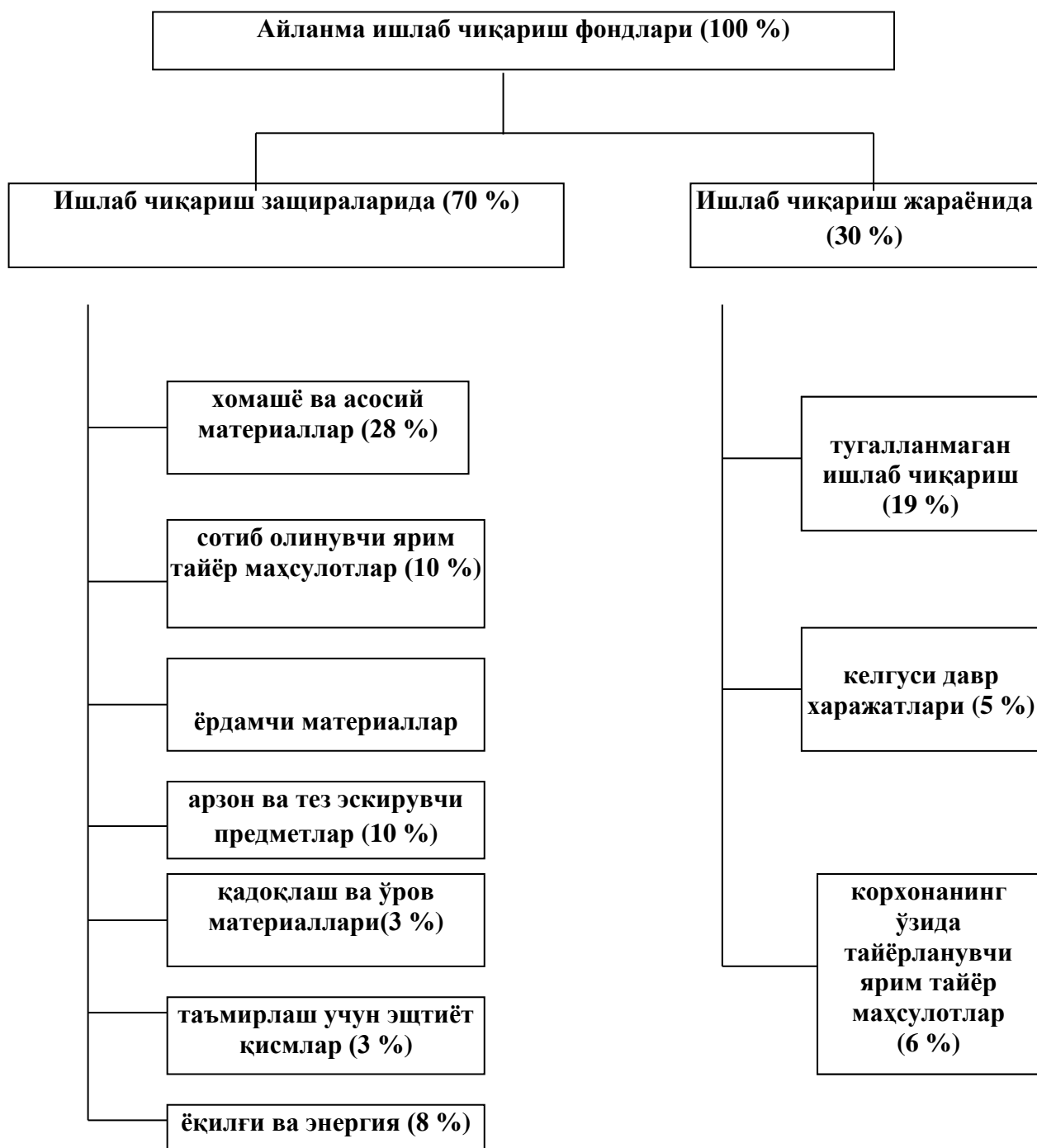
Айланма ишлаб чиқариш фондлари корхона айланма маблағларининг асосий ва салмоқли қисми сифатида ўз таркибига қуйидагиларни қамраб олади:

- ишлаб чиқариш захиралари – ишлаб чиқариш жараёнида ишлаб чиқаришга киритиш учун тайёрланган ҳамда хомашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, ёқилғи, харид қилинувчи яримтайёр маҳсулотлар, бутловчи қисмлар, қадоқлаш ва ўров материаллари, асосий воситаларни таъмирлаш учун эҳтиёт қисмлар, ёқилғи-мойлаш материалларидан ташкил топувчи меҳнат предметлари;

- тугалланмаган ишлаб чиқариш ва корхонада тайёрланган яримтайёр маҳсулотлар – ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланишга топширилган ҳамда ишлов бериш ва йиғув жараёнида бўлган, лекин ишлаб чиқариш жараёни тўлиқ тугалланмаган ҳамда ушбу корхонада кейинчалик ишлов берилиши лозим бўлган меҳнат предметлари;

- келгуси давр ҳаражатлари - айна пайтда ишлаб чиқарилаётган, лекин келажакдаги маҳсулотларга мансуб бўлган янги турдаги маҳсулотларни тайёрлаш ва ўзлаштириш ҳаражатлари (масалан, асбоб-ускуналарни қайта режалаштириш, маҳсулотларнинг янги турларини тайёрлаш ва лойиҳалаштиришга сарфланувчи ҳаражатлар ва бошқалар).

Айланма ишлаб чиқариш фондлари алоҳида таркибий қисмлари ёки элементлари ўртасидаги фоизларда ифодаланувчи ўзаро муносабатлар **айланма ишлаб чиқариш фондларининг тузилмасини** ташкил қилади. Айланма ишлаб чиқариш фондлари ва муомала фондлари ўртасидаги худди шундай фоизлардаги муносабатлар корхона айланма маблағларининг тузилмаси деб аталади. 8.1-чизмада корхона айланма маблағларининг тахминий (намунавий) тузилмаси кўрсатилган. Чизмадан кўриш мумкинки, ишлаб чиқариш захиралари айланма ишлаб чиқариш фондларининг асосий қисмини ташкил қилади. Бироқ бозор иқтисодиёти, айниқса, барча ресурслар тақчиллиги шароитларида ишлаб чиқариш захираларининг ҳаддан ташқари ошириб юборилиши корхона иқтисодиётига салбий таъсир қилишидан ташқари, ресурсларни “боғлаб” қўяди ҳамда уларнинг йўқотилишига олиб келади.

8.1-чизма. Корхона айланма маблағларининг намунавий тузилмаси

Иқтисодиётнинг турли тармоқларидаги корхоналарнинг айланма маблағлари ишлаб чиқаришнинг технологик ташкил этиш хусусиятларига кўра, бир-биридан фарқ қилади. Бу хусусиятларнинг ҳарактери ишлаб чиқарилаётган маҳсулот тури ва мураккаблиги, ихтисослаштириш даражаси, маҳсулотни реализация қилиш шароитлари ва шу қабилар билан изоҳланади. Айланма маблағлар

тузилмасининг тармоқлар бўйича фарқланишини қуйидаги жадвал орқали билиб олиш мумкин (8.1-жадвал).

8.1-жадвал

Айланма маблағларнинг тармоқлар бўйича тақсимланиши

Айланма фондларнинг гуруҳ ва элементлари	Бутун саноат	Қора металлургия	Машина-созлик	Энергетика	Енгил саноат	Озиқ-овқат саноати
1. Ишлаб чиқариш захиралари - жами	70,2	65,0	55,3	98,3	90,0	78,8
Жумладан: хомашё ва асосий материаллар, яримтайёр маҳсулотлар	46,2	23,8	37,5	-	76,7	52,2
Ёрдамчи материаллар	6,6	11,0	2,3	24,1	5,7	6,1
Ёқилги	1,7	2,0	0,7	37,4	0,5	1,6
Таъмирлаш учун эҳтиёт қисмлар	3,9	11,0	2,0	23,0	1,7	2,0
Қадоклаш ва ўров материаллари	3,0	0,5	0,6	0,3	1,2	11,3
Инструментлар, хўжалик асбоблари ва қиммат бўлмаган, тез эскирувчи бошқа предметлар	9,8	16,7	12,2	19,5	3,2	5,6
2. Тугалланмаган ишлаб чиқариш ва корхонада тайёрланган яримтайёр маҳсулотлар	24,0	18,3	42,2	0,5	9,8	19,5
3. Келгуси давр ҳаражатлари ва бошқа меҳнат предметлари	5,8	16,7	2,5	1,2	0,2	1,7
Жами айланма ишлаб чиқариш фондлари	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Айланма фондлар тузилмаси нафақат саноатнинг турли тармоқларида, ҳаттоки бир тармоқ ва бир корxonанинг ўзида ҳам фарқланади. Бундай фарқланишга турли хилдаги хомашё ва материаллар, ишлаб чиқариш технологияси ва техникасидаги фарқлар, корхоналарнинг географик жойлашуви, ишлаб чиқаришнинг ташкил этилиши ва меҳнат тақсимоти, моддий-техника таъминоти сабаб бўлиши мумкин.

Корхоналар айланма маблағлари таркиби ва тузилмасига хўжалик юритиш қобилияти ва унинг самарадорлигига риоя қилиш қоидалари катта таъсир кўрсатади. Яъни корхона ишлаб чиқариш захираларини ва айланма маблағларнинг таъминланганлигини ҳаддан ташқари оширишга интилмаслиги зарур. Амалиётнинг гувоҳлик беришича, бу, ресурсларнинг ҳалок бўлишига ва сунъий танқисликнинг юзага келишига сабаб бўлади. Шу сабабли хомашё ва материалларни сарфлашнинг технологик меъёрларига риоя қилиш, уларни сақлашни тўғри йўлга қўйиш, чиқитлар ва йўқотишларни камайтириш, замонавий ва арзон материаллардан фойдаланиш катта аҳамият касб этмоқда. Бироқ арзон материаллардан фойдаланиш доим ҳам корхона имкониятлари ва хоҳишидан келиб чиқавермайди ва ташқи муҳит, биринчи ўринда ишлаб чиқаришдаги ҳамкорлар, баҳони шакллантириш, умумий иқтисодий барқарорлик ва бошқа омиллар билан ҳам боғлиқ бўлади.

Корхона иқтисодиётига айланма маблағларнинг таркиби ва тузилмасидан ташқари, уларни ишлаб чиқариш, такрор ишлаб чиқариш ва муомаланинг турли босқичларида излаб топиш катта таъсир кўрсатади. Айланма маблағларнинг тўлиқ айланиши уч босқичдан иборат бўлиб, бу жараёнда маҳсулот ишлаб чиқарилади ва сотилади.

Биринчи босқичда айланма маблағлар пул шаклидан моддий бойликларнинг ишлаб чиқариш захираларига айланади, яъни пул-товар (Д-Т).

Иккинчи босқич ишлаб чиқариш, яъни маҳсулотни тайёрлаш жараёнини ўз ичига олади. Бу босқичда айланма маблағлар ва биринчи ўринда айланма фодлар тугалланмаган ишлаб чиқариш ва яримтайёр маҳсулотлар ҳолига келтирилиб, товар шаклини олади (Т).

Учинчи босқичда айланма маблағлар товар маҳсулоти шаклида муомалага киритилиб, сотилади ва яна пул шаклини олади (Т-П).

Шу тариқа айланма маблағлар барча босқичлардан ўтиб, тўлиқ айланишни амалга оширишини қуйидаги тарзда акс эттириш мумкин:

- 1-босқич – пул-товар (П-Т);
- 2-босқич – ишлаб чиқариш (И.Ч);
- 3-босқич – товар-пул (Т-П).

Шуни қайд қилиб ўтиш муҳимки, корхонанинг айланма маблағлари бир вақтнинг ўзида учала босқичда ҳам пул маблағлари, ишлаб чиқариш захиралари, тугалланмаган ишлаб чиқариш,

яримтайёр ва тайёр маҳсулотлар кўринишида мавжуд бўлиши мумкин. Корхонанинг айланма маблағлари ҳаракати маълум бир иқтисодий қонунлар асосида ишлаши ҳамда улардан ишлаб чиқариш ва такрор ишлаб чиқаришнинг барча босқичларида оқилона фойдаланишни кўзда тутиши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу қонунлардан ва айланма маблағлардан фойдаланиш қоидаларидан четга чиқиш айланма маблағларнинг етишмаслигига ёки самарадорликнинг пасайишига олиб келиши мумкин.

8.3. Айланма маблағларни меъёрлаштириш

Шаклланиш манбаига кўра, айланма маблағлар хусусий ва қарзга олинган турларга бўлинади.

Хусусий айланма маблағлар доимо корхона ихтиёрида бўлиб, хусусий ресурслар, асосан, фойда ҳисобига шаклланади. Корхонанинг хусусий айланма маблағлари қаторига иш ҳақи бўйича қарзлар, таъминотчилар ёки ҳамкорлар қарзлари, буюртмачиларнинг тайёрланган маҳсулот учун тўлаган пуллари кабиларни киритиш мумкин. Бу маблағлар хусусий маблағларга тенглаштирилган маблағлар ёки корхонанинг барқарор пассивлари деб аталади.

Қарзга олинган айланма маблағлар доимо ҳаракатда бўлмайди ҳамда корхонанинг маҳсулотларни сотишдаги қийинчиликлар, моддий-товар бойликлар билан таъминлаш, маҳсулот ишлаб чиқариш дастурини ошириб бажариш ва бошқа вақтинчалик эҳтиёжларни қоплаш учун фойдаланилади. Улар қаторига банк кредитлари, кредиторлик қарзлари (тижорат кредитлари) ва бошқа пассивларни киритиш мумкин.

Айланма маблағларни бошқариш маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнининг узлуксизлигини таъминлашда айланма маблағлардан иложи борича камроқ фойдаланишда ифодаланади. Бу эса корхона айланма маблағлари айланишининг барча босқичларида мос равишда минимал, лекин етарли тарзда оқилона тақсимланиши зарурлигини англатади. Бу вазифа ўз навбатида моддий ресурслар захиралари ва ҳаражатларини меъёрлаштириш туфайли муваффақиятли амалга оширилмоқда.

Айланма маблағларни меъёрлаштириш корхонанинг узлуксиз ишлаши таъминлайдиган моддий бойлик ва бошқа ресурсларнинг минимал, лекин етарли захираларини шакллантириш учун зарур бўлган пул маблағларини аниқлашда ифодаланади. У ички

захираларни аниқлаш, ишлаб чиқариш даври давомийлигини қисқартириш ва тайёр маҳсулотни тезроқ сотиш имкон яратади.

Бироқ амалиётда корхоналарнинг барча айланма маблағлари ҳам меъёрлаштирилмайди. Шу сабабли айланма маблағлар меъёрлаштирилувчи ва меъёрлаштирилмайдиган турларга тақсимланади ва улар ҳозирги бозор муносабатлари шароитларида ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Меъёрлаштирилувчи айланма маблағлар қаторига корхона омборларидаги ишлаб чиқариш захиралари (хомашё, материаллар, ёқилғи, унчалик қиммат бўлмаган предметлар ва жиҳозлар), тугалланмаган ишлаб чиқариш, келгуси давр ҳаражатлари ва омбордаги тайёр маҳсулотлар киритилади.

Меъёрлаштирилмайдиган айланма маблағлар ҳаридорларга бериб юборилган тайёр маҳсулот ёки товарлар, ҳисоб рақамидаги пул маблағларидир.

Корхоналар фаолиятида барча айланма маблағлар салмоғида 70-80 %ни ташкил қилувчи меъёрлаштирилувчи айланма маблағлар асосий ўрин тутаяди. Айланма маблағларни меъёрлаштириш тежамкорлик режимига риоя қилиш ва ресурслардан оқилона фойдаланиш имконини яратади.

Ресурсларни меъёрлаштириш жараёнида айланма маблағларнинг меъёр ва меъёрлари белгиланади.

Айланма маблағларнинг меъёри, корхона моддий-товар бойликларининг минимал захираларини тавсифлайди ҳамда ишлаб чиқарилаётган маҳсулот бирлигига тўғри келувчи пул ўлчовида, захира кунлари ва захира меъёрларида ҳисобланади.

Айланма маблағларнинг меъёри айланма маблағлар меъёрсини, меъёрси аниқланган кўрсаткичга кўпайтиришни ифодалайди ҳамда қоидага кўра, пул кўринишида ўлчанади. У қуйидаги формула асосида ҳисобланиши мумкин:

$$N_{\text{ай.м}} = N_{\text{ич.з}} + N_{\text{т.ич}} + N_{\text{т.м}}$$

Бу ерда:

$N_{\text{ич.з}}$ - ишлаб чиқарилган захиралар меъёри;

$N_{\text{т.ич}}$ – тугалланмаган ишлаб чиқариш меъёри;

$N_{\text{т.м}}$ - тайёр маҳсулот меъёри.

Айланма маблағларни меъёрлаштириш ва айниқса, моддий ресурсларни сарфлаш меъёрларини белгилашда қуйидаги принципларга амал қилиш лозим:

* меъёрларнинг прогрессивлиги ва динамиклиги;

* меъёрларнинг иқтисодий ва ишлаб чиқариш–техникавий жиҳатдан асосланганлиги;

* хомашё, материал, ёқилғи, электр энергияси ва бошқа ресурслар ўлчамини тўғри танлаш;

* чиқит ва йўқотишларнинг олдини олиш;

* эскирган меъёрларни қайта кўриб чиқиш ҳамда уларни фан-техника тараққиёти ютуқларига мос ҳолга келтириш.

Моддий ва бошқа ресурсларни меъёрлаштиришда бир нечта усуллар қўлланилади. Амалиётда қуйидаги усуллар кўпроқ учрайди:

1. Ўтган йиллар давомида амалда сарфланган ресурслар тўғрисидаги ҳисобот маълумотларини ўрганиш ҳамда бир неча йиллар давомида рўй берган пасайишларни ҳисоблашга асосланувчи статистика-тажриба усули.

2. Лаборатория тажрибаларига асосан яратилган ҳамда инструментлар ва ёрдамчи материаллар сарфланиши меъёрсини аниқлашда қўлланилувчи лаборатория–техникавий усули.

3. Юзага келган ишлаб чиқариш шароитларидан ташқари бошқа корхоналарнинг илғор тажрибалари ва ютуқларини ҳам ҳисобга олиш имконини берувчи, моддий ресурслардан фойдаланишни меъёрлаштиришнинг мукамалроқ усули ҳисобланувчи ҳисоб-таҳлилий усули.

Корхона айланма маблағларини меъёрлаштириш тадбирлари ишлаб чиқариш захираларини меъёрлаштириш, шунингдек, тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг қулай катталиги, тайёр маҳсулот қолдиқлари ва келгуси давр ҳаражатларини аниқлаш билан боғлиқ вазифаларни ечишга олиб келади.

Ишлаб чиқариш захираларини меъёрлаштириш, корхонанинг узлуксиз фаолият юритишини таъминлаш мақсадида амалга оширилади. Агар ишлаб чиқариш захиралари меъёрлардан паст бўлса, ишлаб чиқариш жараёнининг издан чиқиши, ишчи кучи ва ускуналарнинг бекор туриб қолиши, корхонанинг ишлаб чиқариш ва иқтисодий кўрсаткичлари пасайишига олиб келиши мумкин. Шу билан бир пайтда, ишлаб чиқариш захираларининг белгиланган меъёр ва меъёрлардан ошиб кетишига ҳам йўл қўймаслик керак, чунки бу маблағларнинг “музлаб” қолишига ва натижада корхона ва давлатнинг зарар кўришига олиб келади.

Ишлаб чиқариш захиралари жорий, суғурта (кафолатли), тайёрлов (технологик) ва мавсумий турларга бўлинади.

Жорий захира материаллар етказиб бериш оралиғида ишлаб чиқаришни моддий ресурслар билан таъминлаш учун зарур бўлган захирадир. Жорий захиралар материал етказиб бериш даври, оралиғи ҳамда хомашё ва бошқа материалларнинг суткалик сарфланишига тўғридан-тўғри боғлиқ бўлади.

Мисол. Нон комбинати бир суткада 10 тонна ун сарфлайди, тегирмондан эса бир ойда бир марта ун қабул қилади. Яъни етказиб бериш оралиғи 30 кунни ташкил қилади. Демак, уннинг максимал даражадаги жорий захираси 300 (10x30) тоннани, ўртача жорий захираси 150 (10x30:2) тоннани, ҳар ўн кунда етказиб берилгандаги минимал жорий захираси эса 50 (10x10:2) тоннани ташкил қилади.

Шу тариқа жорий захиралар ҳажми кўп жиҳатдан етказиб бериш оралиғига боғлиқ бўлади: оралик қанчалик кичик бўлса, захира шунчалик кам бўлади. Бундан келиб чиққан ҳолда жорий захира миқдорини қуйидаги формула асосида топиш мумкин:

$$Z_{\text{жорий}} = M_{\text{ўр}} \times T_{\text{т.ц}}$$

Бу ерда:

$M_{\text{ўр}}$ – ушбу материалдан ўртача суткалик фойдаланиш миқдори (Т., дона);

$T_{\text{т.ц}}$ – етказиб бериш оралиғи ёки таъминот даври, кунлар.

Суғурта (кафолат) захирасидан таъминотда юзага келиши мумкин бўлган узилишлар ёки кўзда тутилмаган ҳолатларда фойдаланиш мўлжалланади. Кўпинча суғурта захирасининг миқдори жорий захира меъёрсининг 50 % миқдорида белгиланади ҳамда қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$Z_{\text{каф}} = M_{\text{ўр}} \times (T_1 + T_2 + T_3 + T_4)$$

Бу ерда:

T_1 – материални юклаш учун кетадиган вақт;

T_2 – материаллар йўлда бўладиган вақт;

T_3 – материалларни омборга қабул қилиш вақти;

T_4 – материалларни фойдаланишга тайёрлаш вақти.

Суғурта захираси омборда жорий захира билан биргаликда сақланади ҳамда ундан умуман фарқ қилмасида, алоҳида ҳисобга олинади ва фақат корхона раҳбариятининг рухсати билангина сарфланади.

Тайёрлов (технологик) захирасидан хомашё ва материалларни ишлаб чиқаришга киритиш учун тайёр ҳолга келтиришда

фойдаланилади. Бундай захиралар ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятлари ва технологияларига эга бўлган корхоналардагина яратилади. Бундай корхоналар қаторига ёғ-мой комбинати, ёғочни қайта ишлаш корхонаси кабиларни киритиш мумкин. Мазкур ҳолларда тайёрлов захираси миқдори тайёрлов технологияси ва операцияларига мос ҳолда меъёрга солинади.

Мавсумий захиралар, асосан, учта сабабга кўра юзага келади: биринчидан, хомашё тайёрлашнинг мавсумийлиги; иккинчидан, уни истеъмол қилишнинг мавсумийлиги; учинчидан, материалларни етказиб беришнинг мавсумийлиги. Мавсумий захиралар ҳажми худди жорий захиралар ҳажми каби ўртача бир суткада истеъмол қилиш ва мавсумий захиралар яратилиши лозим бўлган вақтга асосан аниқланади.

Ишлаб чиқариш захираларини меъёрлаштириш, ишлаб чиқаришда қўлланилувчи ҳар бир меҳнат предмети (хомашё ва материаллар, ёрдамчи материаллар ва бошқалар) учун алоҳида амалга оширилади ҳамда бу ўз навбатида ишлаб чиқариш захираларини яратишда айланма маблағларга бўлган эҳтиёжни аниқлашга асос бўлиб хизмат қилади.

Мисол. Пойабзал ишлаб чиқарувчи корхонада (ҳаражатлар сметасига кўра) 1 чорак учун 180 минг сўм миқдордаги хомашё ва асосий материалларни 30 кунлик захира меъёрида; 54 минг сўм миқдордаги ёрдамчи материалларни 40 кун захира меъёрида; 27 минг сўм миқдоридаги қадоклаш ва ўров материалларидан 20 кун захира меъёрида сарфлаш кўзда тутилган. Бундай шароитларда асосий воситалар меъёри (эҳтиёжи) қуйидагича бўлади:

Хомашё ва асосий материаллар бўйича	$\frac{180}{90} \times 30 = 60$ минг сўм
Қўшимча материаллар бўйича	$\frac{54}{90} \times 40 = 24$ минг сўм
Қадоклаш ва ўров материаллари бўйича	$\frac{27}{90} \times 20 = 6$ минг сўм

Тугалланмаган ишлаб чиқаришни меъёрлаштириш. Тугалланмаган ишлаб чиқариш бўйича айланма маблағлар меъёрини аниқлаш корхона фаолиятидаги энг мураккаб ва кўп меҳнат талаб қилувчи жараён ҳисобланади. Тугалланмаган ишлаб чиқариш

сифатида ишлаб чиқаришнинг турли босқичларида - хомашёнинг техник назорат бўлими (ТНБ) томонидан қабул қилишдан то тайёр маҳсулот омборига топширгунга қадар ишлов берилаётган маҳсулотларни кўрсатиши мумкин.

Тугалланмаган ишлаб чиқариш бўйича айланма маблағлар меъёри миқдори қуйидагиларга боғлиқ бўлади:

1. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми.

2. Маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланувчи жорий ҳаражатлар, яъни таннарх.

3. Хомашё ва материалларни ишлаб чиқаришга киритиш вақтидан то тайёр маҳсулот чиқишигача бўлган ишлаб чиқариш даврининг давомийлиги. Ишлаб чиқариш даврининг давомийлигини топишда қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$T_{ич.ц} = t_{техн} + t_{контр} + t_{транс} + t_{тан}$$

Бу ерда:

$t_{техн}$ - маҳсулот ишлаб чиқаришдаги барча операцияларга сарфланувчи вақти;

$t_{тан}$ - операциялар оралиғидаги вақт (танаффуслар);

$t_{транс}$ - транспортда ташиш вақти;

$t_{контр}$ - маҳсулотни йиғиш, қабул қилиш ва ТНБга топшириш вақти.

Тугалланмаган ишлаб чиқаришга жалб қилинган айланма маблағларнинг ўсиши хомашё ва материалларни ишлаб чиқаришга киритиш билан бошланади ҳамда ишлаб чиқариш даври якунида (тайёр маҳсулот омборга топширилганда) энг юқори нуқтасига чиқади. Тугалланмаган ишлаб чиқариш меъёрини ҳисоблашда ишлаб чиқариш даври кунларда белгиланади ҳамда бунда қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$N_{т.ич} = M_k \times T_{ич.ц} \times K_{х.ў}.$$

Бу ерда:

M_k - ўртача бир кунлик ҳаражатлар, сўмларда;

$T_{ич.ц}$ - ишлаб чиқариш даври давомийлиги, кунларда;

$K_{х.ў}$ - ҳаражатларнинг ўсиш коэффициенти.

Ҳаражатларнинг ўсиш коэффициенти асосий материаллар (M_a) тўлиқ қийматда олинувчи катталиқ сифатида ҳисобланади. Ишлаб чиқариш ҳаражатлари ($M_{ич}$) бутун ишлаб чиқариш даври мобайнида бир хил суръатда ўсиб боради ҳамда 50 % қийматда ҳисобга олинади:

$$K_{нз} = (M_a + 0,5M_{ич}) : C$$

Бу ерда:

C – маҳсулот бирлигининг режадаги таннархи.

Агар кейинги ҳаражатлар ($M_{ич}$) бир хил сурат билан ўзгармаса, у ҳолда ўсиш коэффиценти қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$K_{х.ў} = (M_a + k \cdot C_{яф} + k \cdot C_{бут} + 0,5M_{ич}) : C$$

Бу ерда:

k, k – яримтайёр маҳсулотлар ва бутловчи қисмларни мос равишда пасайтирувчи коэффицентлари;

$C_{яф}$ - яримтайёр маҳсулотлар қиймати;

$C_{бут}$ - бутловчи қисмлар қиймати.

Пасайтирувчи коэффицентлар яримтайёр маҳсулотлар ва бутловчи қисмларга ишлов берилган кунларнинг ишлаб чиқариш даври давомийлигига нисбатини ифодалайди. Масалан, агар ишлаб чиқариш даври 20 кун бўлиб, бутловчи қисмлар 8 кун давомида ишлаб чиқаришда бўлган бўлса, пасайтирувчи коэффицент 0,4 (8:20)га тенг бўлади.

Тайёр маҳсулот қолдиқларини меъёрлаштириш. Ишлаб чиқариш жараёни тугаллангандан сўнг меҳнат предметлари тайёр маҳсулот кўринишида муомалага киритилади.

Айланма маблағларнинг тайёр маҳсулотга айланиш меъёри миқдори, ўртача бир суткалик ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг (таннархи бўйича) айланма маблағларнинг кунлардаги тайёр маҳсулот меъёрига сифатида, яъни тайёр маҳсулотнинг корхона омборида сақланиш муддати сифатида аниқланади:

$$TM_n = Q : T \times H_{т.м}$$

Бу ерда:

TM_n – тайёр маҳсулот меъёри.

Q – режалаштирилган даврда режадаги таннарх бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулот;

$H_{тн}$ – тайёр маҳсулотлардаги айланма маблағлар захиралари меъёрсига, кунларда;

T – режадаги даврда календарь кунлар миқдори.

Тайёр маҳсулотнинг омборда сақланиш муддати тайёр маҳсулотни транспортировка қилиш ва сотишга боғлиқ бўлади. Айланма маблағларнинг ушбу меъёрсига кунлар сони маҳсулотни тайёрлаш, юклаш, ҳужжатларни тайёрлаш ва уларни банкка топшириш учун зарур бўлган кунлардан иборат бўлади.

Келгуси давр ҳаражатларни меъёрлаштириш. Ўсиб бораётган фан-техника тараққиёти суръатлари айланма маблағларнинг келгуси давр ҳаражатлари аҳамиятини оширмоқда. Бу ҳаражатлар корхонанинг махсус бухгалтерия ҳисобида учта манба: янги техникани ўзлаштириш фонди (агар корхонада шундай фонд мавжуд бўлса), банк кредити ва фойда (ҳаражатларни маҳсулот таннархига киритиш йўли билан) ҳисобига йиғилади. Айланма маблағларнинг келгуси давр ҳаражатлари ($H_{кд}$) меъёрсини ҳисоблашда қуйидаги формулага амал қилинади:

$$H_{кд} = P + P_{ич} + P_{т}$$

Бу ерда:

P – йил бошида келгуси давр ҳаражатлари учун сарфланиши мўлжалланган маблағлар миқдори (бухгалтерия ҳисоботи бўйича);

$P_{ич}$ – режадаги йилда лойиҳа-сметаларда кўзда тутилган ишлаб чиқариш ҳаражатлари;

$P_{т}$ – ўзлаштирилаётган маҳсулот таннархига киритилувчи ҳамда сметаларда кўзда тутилувчи ёки махсус манбалар ҳисобига қопланувчи ҳаражатлар.

8.2-жадвал

Айланма маблағларнинг келгуси давр ҳаражатлари меъёрини ҳисоблаш бўйича мисол

Ҳаражатлар тури ёки гуруҳи	Йил бошига қолдиқ, минг сўм	Бир йиллик ҳаражатлар, минг сўм	Бўлиш и керак	Йил охирига қолдиқ, минг сўм
Янги турдаги маҳсулотларни ўзлаштириш бўйича ҳаражатлар, жами	180	348	448	80
Жумладан:				
А маҳсулот	90	148	238	-
Б маҳсулот	90	200	210	80

Алоҳида элементлар бўйича айланма маблағлар ҳаражатлари меъёрлари аниқлангандан сўнг, айланма маблағларга бўлган умумий эҳтиёжлар (меъёр) миқдори ҳисобланади. Корхона айланма маблағларига бўлган умумий эҳтиёж, ишлаб чиқариш захиралари (хомашё ва асосий материаллар, ёрдамчи материаллар, яримтайёр

маҳсулотлар, харид қилинувчи маҳсулотлар, қадоқлаш ва ўров материаллари, ёқилғи ва ҳоказолар), тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулот ва келгуси давр ҳаражатларидан иборат бўлади.

Айланма маблағлар билан таъминланиш даражаси уларнинг меъёрдан қанчалик фарқланишида кўринади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 27 февралдаги “Вазирликлар, идоралар ва корхоналар айланма маблағларининг меъёрлари тўғрисида”ги 108-қарорига мувофиқ, корхоналар молиявий аҳволини мустаҳкамлаш, моддий ва молиявий ресурслардан оқилона фойдаланиш, айланма маблағларнинг айланишини тезлаштириши мақсадида фаолият турларини ҳисобга олиб, айланма маблағларнинг табақалаштирилган меъёрлари тасдиқланди.

Юқорида тилга олинган қарорда айланма маблағлар меъёрлари идораларга қараб, кунларда ва бир сўм ҳаражатга тўғри келадиган тийинларда белгиланган. Бу маълумотлар 8.3-жадвалда келтирилган.

8.3-жадвал

Айланма маблағлар меъёри

Идоралар	Айланма маблағлар меъёри	
	кунларда	1 сўмлик ҳаражат учун тийинларда
“Ўзқурилишматериаллари” ДАК	45	12.50
“Ўзбекмебель” ДАК	45	12.50
“Маҳаллий саноат” ДК	45	12.50

Ушбу қарорга мувофиқ айланма маблағлар меъёрини аниқлаш учун маҳсулот ишлаб чиқаришга қилинадиган бир кунлик ҳаражатлар суммасини кунларда белгиланган меъёрга қуйидаги формула бўйича кўпайтириш керак:

$$\text{Айм} = \text{УХФАХҚ} * \text{АйММкун} / \text{К}$$

Бунда:

Айм. – айланма маблағларнинг меъёрдаги суммаси;

УХФАХҚ – ҳисобот даврида умумхужалик фаолиятининг амалдаги жами ҳаражатлари киймати (5-с-шакл бўйича);

К – даврдаги кунлар сони;

АйММкун – белгиланган айланма маблағларнинг кунлардаги меъёри.

Тугалланмаган ишлаб чиқариш динамикаси ҳам ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ бўлади. Бу ҳажмнинг ҳаддан ташқари кўпайиши бутланмаган маҳсулот чиқариш ёки ишлаб чиқаришни тугаллаш учун зарур хомашё материаллар йўқлиги натижасида юз бериши мумкин²⁹.

Тайёр маҳсулотга талабнинг пасайиши, ёмон маркетинг, ҳаридорлар йўқлиги ёки маҳсулот сифати ёмонлашуви натижасида ҳам тайёр маҳсулот ортикча ишлаб чиқариши мумкин.

Дебиторлик қарзининг, айниқса, муддати ўтган қарзнинг кўпайиши ҳаридорлар ва буюртмачиларнинг тўлов қобилияти етарли даражада ўрганилмаганлигидан дарак беради.

Пул маблағларининг ҳаддан ташқари кўпайиши ҳам номақбул ҳодисадир. Чунки бу маблағлар корxonанинг ҳисоб рақамларида ҳаракатсиз ётмасдан, айланиб туриши ва даромад келтириши керак. Иккинчи томондан, маблағларнинг йўқлиги корxonанинг тўловга қобилиятсизлигини кўрсатади.

Шу сабабли айланма маблағлар турлари корxonанинг барқарор ишлашини таъминлайдиган миқдорда бўлиши керак.

Айланма маблағлар билан таъминланиш даражаси уларнинг меъёрдан фарқ қилиши билан белгиланади. Корxonанинг молиявий аҳволини мустаҳкамлаш, моддий ва молиявий ресурслардан оқилона фойдаланиш, айланма маблағларнинг айланишини тезлаштириш мақсадида, фаолият турларини ҳисобга олган ҳолда, айланма маблағларнинг табақалаштирилган меъёрлари тасдиқланган.

Молиявий ҳисоботни ўрганиш республика корxonалари айланма маблағлардан мақсадга мувофиқ фойдаланилмаётганлигини кўрсатди. Катта дебиторлик қарзлари, айланма маблағларнинг секин айланиши, ишлаб чиқаришга доимо кўшимча маблағлар жалб этишни талаб қилади.

Айланма маблағларни таҳлил қилган вақтда амалдаги ва меъёрий айланма маблағларни таққослаш ва улар ўртасидаги фарқни ҳисоблаб чиқариш керак бўлади.

Айланма маблағлар меъёрини аниқлаш учун юқоридаги қарорга мувофиқ, маҳсулот ишлаб чиқаришга бир кунда қилинган ҳаражатлар суммасини куйидаги формула бўйича кунларда ифодаланган белгиланган меъёрга кўпайтириш керак:

$$\text{Аймм} = \text{Эдк} * \text{Нкн} / \text{К}.$$

бунда:

Аймм — айланма маблатар меъёри суммаси;

²⁹Ваҳобов А.В. ва бошқ. Молиявий ва бошқарув таҳлили: Дарслик. – Т.: Шарқ, 2015. – 480 б.

Эдк — даврдаги кунларнинг жами миқдори;

К — даврдаги кунлар сони;

Нкн — айланма маблағларнинг кунларда ифодаланган (белгиланган) меъёри.

Агар айланма маблағлар меъёри 1 сўмга қилинган ҳаражатларни ҳисобга олган ҳолда белгиланса, ишлаб чиқаришга қилинган ҳаражатлар умумий суммасини қуйидаги формула бўйича ҳаражатларнинг 1 сўмига тийинларда белгиланган меъёрга кўпайтириш керак бўлади:

$$\text{Аймм} = \text{Хиш} * 1 \text{ сўмга } M,$$

Бунда:

Хиш – ишлаб чиқариш ҳаражатлари;

1 сўмга M – 1 сўм ҳаражатга тўғри келадиган айланма маблағлар меъёри.

Ушбу кўрсаткичларни амалий маълумотларни қўллаган ҳолда аниқлаш ва қатор йиллар билан таққослаш таҳлил қилинаётган объект бўйича етарли хулосаларни чиқариш учун асос бўлади.

8.4. Корхона айланма маблағлари ҳолати ва таъминланганлиги кўрсаткичлари

Корхонанинг айланма маблағлари – унинг айланма фондларда, муомала фондларида ва бошқа ҳаракатдаги активларда турган пул маблағларидир³⁰.

Улар асосий воситалардан фарқли ўлароқ, тўхтовсиз ҳаракатда бўлади. Чунки, бир ишлаб чиқариш даври мобайнида тўлиқ истеъмол қилинади, ўз қийматини тайёр маҳсулотга ўтказди, ҳам буюм-натура кўринишида, ҳам қиймат тарзида тикланади.

Айланма маблағлар ҳақидаги маълумотлар бухгалтерия балансида ҳамда “Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари тўғрисида маълумотнома” деган 2-а шаклда кўрсатилади. Бухгалтерия балансида улар “Айланма активлар” деган активнинг 2-бўлимидан қайд этилади. Ушбу бўлимнинг якуни корхонанинг муайян санада айланма маблағларда турган маблағлари суммасини кўрсатади.

³⁰Ваҳобов ва бошқ. Молиявий ва бошқарув таҳлили: Дарслик. – Т.: Шарк, 2015. – 480 б.

Корхона иқтисодий салоҳияти таркибида етакчи ўринларни айланма маблағлар ҳиссаси ташкил қилади. Унинг миқдори, таъкидланганидек, турли соҳаларда турлича.

Айланма маблағлар ҳам иқтисодий мазмуни бўйича айрим жиҳатлари асосий воситаларга ўхшаш. Улар иккаласи ҳам моддий ресурслар гуруҳига киради. Шу жиҳатдан айланма маблағларни ифодаловчи кўрсаткичлар тизимини ҳам уч гуруҳга бўлиш мумкин: айланма маблағлар ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар, айланма маблағлар билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар ва айланма маблағлар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар. Мазкур кўрсаткичларнинг таснифи чизмада келтирилган (8.2-чизма).

Таҳлил жараёнида у ёки бу кўрсаткичнинг нимани ифодалашини, уларни баҳолаш йўллари ва маълумот манбаларини аниқлаш муҳим аҳамият касб этади. Шу туфайли, ҳар бир кўрсаткичнинг номини, нимани ифодалашини, аниқлаш йўллари келтирилган гуруҳлар бўйича кўриб чиқишни мақсадга мувофиқ (8.4-жадвал).

8.4-жадвал

Айланма маблағлар (Айм) ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар

Кўрсаткичларнинг номи	Нимани ифодалашини (мазмуни)	Аниқланиш формуласи
1	2	3
1. Айланма маблағларнинг умумий маблағлардаги ҳиссаси	Айм.нинг умумий маблағларда неча фоиз ташкил қилишини кўрсатади	$A_{\text{Айм}}/Б$
2. Айланма маблағлар таркибида пул маблағлари (Пм) ҳиссаси	Айм. таркибида қанча фоиз пул маблағлари мавжудлигини ифодалайди	$П_{\text{м}}/ A_{\text{Айм}}$
3. Айланма маблағлар таркибида Товар-моддий захиралари (Зх) ҳиссаси	Айм. таркибида қанча фоиз ишлаб чиқариш захиралари борлигини кўрсатади	$З_{\text{х}}/A_{\text{Айм}}$
4. Айланма маблағлар таркибида дебиторлар	Айм. таркибида дебиторларнинг неча фоиз	$Д_{\text{еб}}/A_{\text{Айм}}$

(Деб) хиссаси	ташкил қилишини кўрсатади	
5.Муддати ўтиб кетган дебиторларнинг (Дмуд) умумий Деб.даги хиссаси	Муддати ўтиб кетган дебиторларнинг умумий дебиторлардаги неча фоиз ташкил қилишини ифодалайди	Дмуд/Д
6.Айланма маблағлар таркибида ўз маблағлари хиссаси	Барча Айм.нинг қанча қисми ўз маблағлари ҳисобидан қопланишини кўрсатади	(Ўм+Умп-Ас)/Айм

Ушбу жадвал маълумотлари корхонанинг айланма маблағларини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими, таснифи, аниқланиш йўллари, нимани ифодалаш ва ҳар бирининг ахборот манбаини кўрсатиб турибди. Бу эса мазкур кўрсаткичлар тизимини таҳлил қилиш учун назарий ва услубий асос бўлади.

Айланма маблағларнинг муайян санадаги суммаси бухгалтерия баланси маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқарилади ҳамда баланснинг актив қисмидаги 2-бўлимнинг якунида кўрсатилади.

Айланма маблағларнинг кунларда ифодаланган миқдорини ҳисоблаш, бухгалтерия ҳисоботи маълумотлари асосида амалга оширилади. Бу кўрсаткич корхонанинг ишлаб чиқариш дастурини бажариш чоғида айланма маблағлар неча кунга етишини кўрсатади.

Бирок, ушбу айланма маблағлардан ҳисобот даврида эмас, балки кейинги даврда фойдаланилади. Шу сабабли айланма маблағларнинг асл суммасини кейинги чорақда маҳсулот ишлаб чиқаришга қилинадиган бир кунлик ҳаражатларга тақсимлаш керак бўлади. Бу кўрсаткични ҳисоблаш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$\text{Кайм.м} = \text{Айм} \times 90 / \text{Иҳаражат}$$

Бунда:

Кай.м. – кунларда ифодаланган айланма маблағлар;

Айм – айланма маблағлар суммаси;

Иҳаражат – кейинги чорақдаги ишлаб чиқариш ҳаражатларининг умумий миқдори.

Ушбу кўрсаткич кунларда ва суммада ифодаланган амалдаги айланма маблағлар меъёрлари билан таққослаш учун керак.

Айланма маблағларнинг ўртача йиллик суммаси ўртача хронологик формула бўйича ҳисоблаб чиқарилади:

$$\text{Ай.мў} = (\text{Айм.1,5} + \text{Айм.2} + \text{Айм.3} + \text{Айм.4} + \text{Айм.5,5}) / 4$$

бунда:

Ай.му. – айланма маблағларнинг ўрта йиллик суммаси;

Айм.1, ..., Айм.5 – чорақлар боши ва охиридаги айланма маблағлар суммаси.

Бу кўрсаткич бизнес-режалар тузиш ва айланма маблағларнинг самарадорлигини аниқлаш учун ҳам кенг қўлланилади.

Айланма маблағларнинг ҳолатини билдирувчи кўрсаткичларга қуйидагилар киради: айланма маблағлар суммаси, унинг ўртача қиймати, умумий маблағлардаги ҳиссаси, айланма маблағларнинг таркибий тузилиши, айланма маблағларда ўз маблағлари суммаси; айланма маблағлар динамикаси ва ҳ.к.

Корхонада айланма маблағлар ҳолатининг қандай эканлигини билиш учун ҳозирги эркин иқтисодиёт шароитида унинг динамикасини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ. Аммо айланма маблағлар динамикасини ўрганганда албатта барча активлар динамикаси билан солиштириш ва барча активларда уларнинг улуши қандай ўзгараётганлигини ҳам кузатиш бу борадаги хулосага анча ойдинлик киритади.

Айланма маблағлар билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичларни таҳлил қилишда айланма маблағларнинг суммаси ва айланиш тезлигини белгиланган меъёрлар билан таққослаш; ўз ва қарз маблағларининг муомаладаги иштирокини аниқлаш; айланма маблағларнинг умумий ҳажми ва турлари бўйича шакллари ва манбаларини ўрганиб чиқиш лозим бўлади.

Айланма маблағлар билан таъминланганликни аниқлаш учун маълумотлар молиявий ҳисоботдан, баланснинг актив қисмидаги 2-бўлимидан олинади.

8.5-жадвал

Айланма маблағлар (Айм) билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар

Кўрсаткичларнинг номи	Нимани ифодалаши (мазмун)	Аниқланиш формуласи
Айланма маблағлар сифими, яъни 1 сўм натижага (Q) тўғри келадиган Айм.	1 сўм натижа кўрсаткичига қанча Айм. тўғри келишини (натижанинг фондлилигини) ифодалайди	Айм/Q
Айланма маблағлар меъёрининг (Айм.м) ҳақиқий миқдори	Айм. ҳақиқий суммасининг меъёрга нисбатини, яъни 1 сўм Айм.м.га тўғри келадиган	Айм.х/ Айм.м

(Айм.х) билан таъминланиши	хақиқий Айм. суммасини кўрсатади	
1 сўм асосий воситаларга (Ав) тўғри келадиган айланма маблағлар	1 сўм Ав.га тўғри келадиган Айм. Суммасини, яъни Ав.нинг Айм. билан таъминланганлигини ифодалайди	Айм/Ав
Битта ходимга (Х) тўғри келадиган айланма маблағлар	1 та ходимга тўғри келадиган Айм. суммаси, яъни ходимларнинг Айм. билан таъминланганлигини кўрсатади	Айм/Х

8.5. Корхона айланма маблағлари самарадорлиги кўрсаткичларини баҳолаш ва уни ошириш имкониятлари

Айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлигини таъминлаш, айланма маблағлар айланишини тезлаштириш нафақат корхона учун, балки бутун иқтисодиёт учун ҳам катта аҳамият касб этади. У ресурсларнинг нисбий озод қилиниши, ижтимоий ҳаражатларнинг камайтирилишига кўмаклашади ва иқтисодий ривожлантириш суръатини оширади.

Айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлиги уларнинг айланиш тезлиги, даромадлилиги ва рентабеллиги билан, яъни айланма маблағларнинг 1 сўмига тўғри келадиган фойда миқдори билан белгиланади.

8.6-жадвал

Айланма маблағлар (Айм) самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлаш йўллари

Кўрсаткичларнинг номи	Нимани ифодалаши (мазмун)	Аниқланиш формуласи
1. Айланма маблағларнинг айланувчанлиги, кунларда	Айм. Бир айланиш даврининг неча кунга тўғри келишини кўрсатади	$Айм\dot{с} * Kс / Q$ Kс – даврдаги кунлар сони
2. Айланма маблағларнинг айланувчанлик коэффициенти, мартада	Таҳлил даврида Айм.га қўйилган маблағнинг неча марта айланишини ифодалайди	$Q / Айм\dot{с}$

3. Айланма маблағларнинг рентабеллиги	100 сўм Айм. суммасига тўғри келадиган фойдани кўрсатади	$СФ*100/ Аймўс$
4. Айланма маблағларнинг даромадлиги	100 сўм Айм. суммасига тўғри келадиган даромадни (Д) ифодалайди	$Д*100/ Аймўс$
5. Дебиторларнинг айланувчанлиги (кунларда)	Дебиторларнинг (Деб) бир айланиш даври неча кунга тўғри келишини кўрсатади	$Деб*Кс/ Q$

Айланма маблағларнинг кунларда ифодаланган айланиш тезлиги айланма маблағлар ўртача йиллик суммасининг бир кунлик сотилган маҳсулот қийматига нисбати сифатида қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$Айма = Аймўс*Кс / Q,$$

бунда:

Айма – айланма маблағлар айланувчанлиги;

Аймўс – айланма маблағлар ўртача йиллик суммаси;

Q – маҳсулот сотиш суммаси;

Кс – даврдаги кунлар сони (одатда, бир йилда 360, ярим йилда 180, 1 чоракда 90, 1 ойда 30 кун).

Айланма маблағларнинг неча марта айланиши (айланиш коэффиценти – Ак) сотилган маҳсулот суммасининг айланма маблағлар ўртача йиллик суммасига нисбати сифатида аниқланади ёки даврдаги кунлар сони (360) айланма маблағларнинг айланиш кунларига бўлинади. Бу қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$Ак = Q / Аймўс \quad ёки \quad Ак = Кс / Айма.$$

Айланма маблағлар рентабеллиги соф фойданинг айланма маблағлар ўртача йиллик суммасига нисбати сифатида қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$Аймр = СФ*100 / Аймўс,$$

бунда:

Аймр – айланма маблағлар рентабеллиги;

СФ – соф фойда.

Бу кўрсаткич корхона айланма маблағларининг 1 сўмига қанча фойда олинаётганлигини билдиради.

Айланма маблағлар даромадлилиги (Аймд) даромад (Д) суммасини айланма маблағларнинг ўртача йиллик қийматига тақсимлаш йўли билан аниқланади. Бунинг учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$\text{Аймд} = \text{Д} \times 100 / \text{Аймўс}$$

Айланма маблағларни юкланиш коэффиценти айланиш коэффицентига тескари бўлган қийматдир. У сотилган ҳар 1 сўм маҳсулотга сарфланган айланма маблағларни тавсифлайди ҳамда қуйидаги формула асосида ҳисоблаб топилади:

$$\text{Кюк} = \text{Аймўс} / \text{Q}$$

Айланма маблағларнинг тўлиқ айланиш муддати қанчалик кичик ёки бу айланишлар сони қанчалик кўп бўлса, айланма маблағлар шунчалик кам талаб қилинади ва аксинча, айланма маблағлар қанчалик тез айланишда бўлса, шунчалик самарали ишлатилади.

Айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичларига жуда кўп омиллар таъсир этади, уларнинг асосийлари қуйидагилар:

- маҳсулот ҳажмининг кўпайиши;
- айланма маблағлар тузилишининг яхшиланиши;
- айланма маблағларни белгиланган меъёрлар даражасига етказиш;
- дебиторлик ва кредиторлик қарзларини камайтириш;
- чиқарилаётган маҳсулотга талабни ўрганишнинг яхшиланиши;
- харидорлар ва буюртмачилар билан ҳисоб-китобларнинг яхшиланиши кабилар.

Бугунги кунда айланма маблағларда, айниқса, корхоналарнинг моддий-товар бойликларида банд бўлган йирик миқдордаги пул маблағлари уларнинг тўлиқ сақланишига эътибор қаратиш, улардан мақсадларга мувофиқ ва самарали фойдаланиш, шунингдек, уларнинг айланишини тезлаштиришни талаб қилади. Корхоналар олдига қўйилган вазифаларни бажариш қуйидагиларни амалга оширишни талаб қилади:

- фан-техника тараққиёти ютуқларини кенг қўллаш;
- ишлаб чиқаришнинг барча жараёнларида илмий жиҳатдан асосланган меъёр ва меъёрлар тизимини яратиш;

- корхоналарни узоқ муддатли хўжалик алоқалари юритишга ўтказиш ва кооперация қилишни ривожлантириш;

- маҳсулотлар, молиявий, моддий ва куч-қувват ресурсларининг сифат балансини тузиш;

- бошқариш тизимини ташкил этишининг ва рағбатлантиришнинг қулай шаклларини қўллаш.

Айланма маблағларнинг айланишини тезлаштириш учун курашда ҳар бир корхона уларнинг ишлаб чиқариш ва муомалада бўлиш муддатини қисқартиришга эришиши зарур. Гап шундаки, айланма маблағларнинг муомала соҳасида секин ҳаракатланиши корхонанинг бу воситалардан ишлаб чиқаришда фойдаланишда эришган ютуқларини йўққа чиқаришдан ташқари, уларнинг умумий айланишини ҳам секинлаштириши мумкин. Шу сабабли тайёр маҳсулотни истеъмолчига етказиб беришни тезлаштириш ёки маҳсулотни реализация қилиш муддатини қисқартириш ҳам айланма маблағларнинг айланишини тезлаштиришнинг муҳим йўли ҳисобланади.

Айланма маблағларнинг айланишини тезлаштириш самараси, улардан фойдаланишни яхшилаш туфайли камроқ истеъмол қилиниши ёки қисман озод қилинишида акс этади. Айланма маблағлар мутлақ ёки нисбий озод қилиниши мумкин.

Мутлақ озод қилиш корхонанинг айланма маблағларга бўлган эҳтиёжини камайтиришни тавсифлайди ҳамда мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланишга оид турли ташкилий-техник чора-тадбирлар ҳисобига амалга оширилади.

Нисбий озод қилиш айланма маблағлари ҳажмининг ўзгариши ҳамда сотилган маҳсулот ҳажмининг ўзгаришини акс эттиради. Уни аниқлаш учун ҳисобот йилида айланма маблағларга эҳтиёжни, маҳсулотни мазкур давр мобайнида сотиш бўйича ҳақиқий айланиш ҳамда ўтган даврдаги айланишни (кунларда) инобатга олган ҳолда ҳисоблаш зарур. Улар ўртасидаги фарқ озод қилинган воситалар миқдорини беради.

Таянч иборалар

Айланма маблағлар, айланма капитал, айланма ишлаб чиқариш фондлари, муомала фондлари, захира, ички ишлаб чиқариш захиралари, ишлаб чиқариш захиралари, тугалланмаган ишлаб чиқариш ва корхонада тайёрланган яримтайёр маҳсулотлар, келгуси

давр ҳаражатлари, айланма ишлаб чиқариш фондларининг тузилмаси, хусусий айланма маблағлар, қарзга олинган айланма маблағлар, айланма маблағларни меъёрлаштириш, ишлаб чиқариш захираларини меъёрлаштириш, жорий захира, суғурта (кафолат) захираси, тайёрлов (технологик) захираси, мавсумий захиралар, тугалланмаган ишлаб чиқаришни меъёрлаштириш, тайёр маҳсулот қолдиқларини меъёрлаштириш, келгуси давр ҳаражатларни меъёрлаштириш, айланиш коэффиценти, айланма маблағларни юкланиш коэффиценти, бир марта айланиш давомийлиги.

Назорат учун саволлар

1. Айланима маблағлар ишлаб чиқариш айланима фондларидан қандай фарқ қилади?
2. Айланима маблағларни ташкил қилувчи асосий элементлар қайсилар?
3. Айланима маблағлар тузилмаси деганда нима тушунилади? Қайси омиллар унинг ўзгаришига таъсир кўрсатади?
4. Қайси кўрсаткичлар ишлаб чиқариш айланима фондлари ва айланима маблағлардан фойдаланиш даражасини тавсифлайди?
5. Қайси омиллар айланима маблағларнинг айланиш даражасига таъсир кўрсатади?
6. Корхонада маҳсулотнинг материал сифимини камайтириш қандай аҳамият касб этади?
7. Айланима маблағларни меъёрлаштиришнинг моҳияти ва аҳамияти қандай?
8. Корхонада маҳсулот материал сифимини камайтиришнинг асосий йўллари ва йўналишлари қандай?

9-БОБ. КОРХОНАДА ХОДИМЛАР ВА МЕХНАТГА ҲАҚ ТЎЛАШ

9.1. Корхонанинг ходимлар салоҳияти

Замонавий корхоналар фаолиятида меҳнат қуроли ва меҳнат предметларидан ташқари ходимлар ҳам катта аҳамиятига эга. Айнан ходимлар ишлаб чиқаришни бошқариб, жорий ва истиқболдаги режалаштиришни амалга оширадилар ҳамда ишлаб чиқариш воситаларини фойдаланишга киритадилар. Ходимларнинг касбий малакаси қанчалик юқори бўлса, корхоналарнинг иқтисодий ва ишлаб чиқариш кўрсаткичлари шунчалик яхши бўлади.

Корхонанинг “меҳнат ресурслари”, “ходимлар”, “персонал” тушунчаларини, гарчи, улар ўртасида мажозий маънода айтганда “хитой девори” йўқ бўлса ҳамда улар ходимлар салоҳиятини шакллантириш ва улардан фойдаланишда бир хилда қўлланса-да, бир-биридан фарқлаш лозим.

Салоҳият (потенциал) тушунчасининг ўзи лотин тилидан олинган бўлиб (*potentia*), имконият, куч-қувват, яшириш, имконият маъносини англатади. Луғат ва қўлланмаларда у мавжуд ва ҳаракатга келтирилиши, маълум бир мақсадларга эришиш учун фойдаланиш мумкин бўлган восита, захира, манба деб кўрсатилган.

Ходимлар салоҳияти – меҳнат ресурсларининг умумий сони ва жинси, ёши, маълумоти, касбий кўникмалари, корхонанинг у ёки бу бўғинларида ва жамоатчилик ишлаб чиқаришида қатнашиши билан ифодаланувчи меҳнат ресурслари ёки имкониятларини ифодалайди. Ходимлар салоҳияти жамият меҳнат салоҳиятининг таркибий қисмидир (6-илова).

Корхона меҳнат салоҳияти бирор кўзда тутилган ишни (фаолиятни) маълум бир вақтда бажаришга қодир бўлган турли малакага эга барча ишчи ва хизматчилар мажмуасидир. Таҳлил қилиш учун уни натурал ва қиймат кўрсаткичларида ифодалаш лозим. Бу унинг таркибида намоён бўлади.

Ходимлар корхонада меҳнат билан банд бўлган ҳамда корхона шахсий таркибига кирувчи турли касбий–малакавий гуруҳлардаги ходимлар мажмуасидир. Корхонанинг меҳнат ресурслари унинг ишчи кучини тавсифлайди. Корхона персонали доимий ва ёлланиб ишловчи, малакали ва малакасиз барча ходимлардан иборат бўлган шахсий таркибни изоҳлайди.

Ишлаб чиқаришдаги асосий “шахс”, иқтисодиёт назариясида талқин қилинишича, ишчи кучи - инсоннинг меҳнат қилишга жисмоний ва ақлий қобилиятлари ҳисобланади. Бозор муносабатлари шароитларида меҳнат қобилияти, ишчи кучини товар ҳолига келтиради. Бироқ бу оддий товар эмас. Унинг бошқа товарлардан фарқи шундаки, биринчидан, у ўз қийматидан ортиқ бўлган қиймат яратади, иккинчидан, уни жалб қилмасдан бирон-бир ишлаб чиқариш жараёнини амалга ошириш мумкин эмас, учинчидан, асосий фондлар ва айланма маблағлардан самарали фойдаланиш даражаси, хўжалик юритиш иқтисодиёти кўп жиҳатдан унга боғлиқ бўлади.

Корхоналарда ишчи кучи ва умуман ходимлар салоҳиятидан самарали фойдаланишга қуйидаги омиллар таъсир кўрсатади: ходимларнинг моддий манфаатдорлиги, атроф-муҳит, ақлий, жисмоний ва асаблар кучланиши, бошқариш усуллари ва ҳоказолар. Айниқса, меҳнат учун ижтимоий шароитлар яратиш муҳим аҳамият касб этади.

Корхона персонали ёки ходимлар таркиби ва унинг ўзгариши маълум бир сифат, миқдор ва тузилмавий тавсифларга эга бўлиб, улардан фаолиятни режалаштириш ва ҳисобга олишда фойдаланилади. Корхона ходимларининг рўйхат бўйича таркиби замонавий таснифи бўйича қуйидагиларни ўз ичига олади:

- **саноат-ишлаб чиқариш персонали** (С.ИЧ.П) – асосий ва ёрдамчи цехлар, завод бошқаруви, лаборатория, илмий-тадқиқот ва тажриба-лойиҳалаштириш бўлимлари (ИТ ва ТЛ.И), ҳисоблаш маркази ходимлари;

- **ноишлаб чиқариш персонали** – уй-жой, коммунал ва ёрдамчи хўжаликларда, соғлиқни сақлаш, профилактика ва таълим муассасаларида фаолият юритувчи ходимлар;

- **раҳбарлар** – директор, директор ўринбосарлари, бош мутахассислар, бўлим ва хизмат бошлиқлари, яъни муҳандис-техник персонал (МТП);

- **хизматчилар** – ҳужжатларни тайёрлаш, ҳисоб-китоб ва назорат қилиш, хўжалик хизмати ходимлари (агентлар, ғазначилар, иш юритувчилар, котиблар, статистлар ва ҳоказо).

Корхона С.ИЧ.Пнинг асосий ва кўп сонли қисмини **ишчилар** ташкил қилиб, улар маҳсулот ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш, иш бажариш), таъмирлаш ва ускуналарга хизмат кўрсатишда (*таъмирловчи ишчилар*) қатнашадилар, меҳнат предметларини ташиш ва маҳсулот тайёрлашни амалга оширадилар (*транспорт*

ишчилари), курилиш-таъмирлаш ишларини бажарадилар (қурувчи-ишчилар).

Ходимлар сони деганда корхонада банд бўлган барча ишчи ва хизматчиларнинг умумий сони тушунилади³¹. Бу икки кўринишда бўлади:

1. Рўйхатдаги ходимлар сони.
2. Ишга келган ходимлар сони.

Рўйхатдаги ходимлар сони деганда корхона рўйхатига киритилган доимий, мавсумий ва вақтинчалик ишлайдиган ҳамда шу корхонадан маош оладиган барча ходимлар тушунилади. Буларнинг таркибига қуйидагилар киради:

- 1) ҳақиқатда ишлаётганлар;
- 2) вақтинча хизмат сафариди, навбатдаги меҳнат таътилида, декрет таътилида юрганлар;
- 3) касаллиги туфайли ишга келмаганлар, давлат ва ижтимоий ташкилотлар топшириқларини бажариш мақсадида бошқа ишни қилаётганлар; маъмурият рухсати билан келмаганлар, байрам ва дам олиш кунлари ишлаганлиги учун таътилда юрганлар, сабабсиз ишга келмаганлар.

Булардан ташқари қишлоқ хўжалик ишларига вақтинча жалб қилинганлар, малака оширишда ўқиётганлар, ўқиш учун таътилга чиқиб, навбатдаги сессиясини топшираётганлар ҳам шу корхонада вақтинча ишламаса-да, унинг рўйхатдаги ходимлар сонига киради.

Шундай ходимлар борки, улар шу корхонада маълум даражада фаолият кўрсатади, аммо рўйхатдаги ходимлар сонига кирмайди. Булар жумласига шу корхонада ишлаб чиқариш амалиётини ўтаётган, лекин ишга қабул қилинмаган олий ва ўрта махсус ўқув юртлари талабаларини, корхонанинг асосий фаолияти билан боғлиқ бўлмаган ишни бажаришга 5 кунгача қабул қилинган ходимларни, шу корхонада ўриндошликда ишлаётганларни ва бошқа шунга ўхшаш тоифадаги ходимларни киритиш мумкин.

Амалиётда, айниқса, таҳлил қилишда ўртача рўйхатдаги ходимлар сони деган кўрсаткич ҳам ишлатилади. Бу бир ойга, бир чоракка, ярим йилга, тўққиз ойга ва бир йилга ҳисобланиши мумкин. Ушбу кўрсаткични аниқлаш учун корхонадаги рўйхатдаги ходимлар сонининг ҳар бир кунлигини қўшиб, ҳисобланаётган даврдаги тақвим кунлари сонига бўламиз. Масалан, бир ойлик ўртача рўйхатдаги

³¹Абдукаримов И.Т. ва бошқалар. Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2015. – 256 б.

ходимлар сонини топмоқчи бўлсак, шу ой мобайнида дам олиш ва байрам кунларини ҳам қўшган ҳолда рўйхатдаги ходимларнинг ҳар кунлигини жамлаб чиқамиз ва чиққан натижани шу ойдаги тақвим кунлари сонига бўламиз.

Ўртача рўйхатдаги ходимлар сонини бир чорак муддатга аниқлаш учун уч ойлик ўртача рўйхатдаги ходимлар сонини қўшиб, учга бўлиш кифоя. Олти ойликни топиш учун олти ойлик ўртачани қўшиб, олтига бўлинади ва ҳ.к.

Ушбу кўрсаткич корхонада таҳлил қилинаётган даврда меҳнат унумдорлигининг даражасини ва бошқа самарадорлик билан боғлиқ кўрсаткичларни аниқлаш учун қўлланилади.

Ишга келган ходимлар сони бир тақвим кунида фақат ишга келган ходимлардан иборатдир. Агар шу корxonанинг рўйхатида бўлса-да, у ёки бу сабаб билан ишга келмаса, ишга келган ходимлар сонига қўшилмайди. Бу кўрсаткичлар ҳам ўртача бир ой, бир чорак, ярим йил, тўққиз ой ва бир йилга ҳисобланиши мумкин.

Бир ойлик ўртача ишга келган ходимлар сонини топиш учун ҳар иш кунида ишга келган ходимлар сонини қўшиб, шу ойдаги иш кунларига бўлиш кифоя. Агар ушбу кўрсаткични бир чоракка топиш лозим бўлса, ўртача арифметик усулдан фойдаланиб, уч ойлик ўртача ишга келган ходимлар сони қўшиб учга бўлинади. Шу тариқа бошқа даврларга ҳам аниқлаш мумкин.

Ушбу кўрсаткич ҳам корxonанинг меҳнат унумдорлигини аниқлаш учун қўлланилади. Лекин шу кўрсаткич билан аниқланган меҳнат унумдорлиги меҳнат самарадорлигининг ҳақиқий миқдорини ифодамайди. Бозор муносабатлари шароитида корхона ишининг ҳақиқий натижасини аниқлаш учун ушбу кўрсаткич муҳим аҳамият касб этади. Шу туфайли ҳар бир тадбиркор, ишбилармон ёки менежер келтирилган кўрсаткичларни аниқлаш йўллари, уларнинг ҳисобланиш усуллари, қўлланилиш доирасини, асл моҳиятини билиши лозим. Шундагина у корхонада банд бўлган ходимлар сони, уларнинг ўзгариши ва улардан самарали фойдаланиш йўлларини тўғри таҳлил қилиши мумкин.

Ходимлар салоҳияти миқдорий тавсиф беришдан ташқари *корхона персоналининг сифат тавсифи* ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у корхона ходимларининг мазкур ишлаб чиқаришга касбий ва малакавий жиҳатдан яроқлилиқ даражаси билан аниқланади. Бу ерда биринчи ўринга “мутахассислик”, “касб”, “малака ” каби тушунчалар чиқади.

Мутахассислик инсонда маълум бир турдаги ишларни бажариш учун зарур бўлган билим ва кўникмалар мажмуасининг мавжудлиги билан тавсифланади. Масалан, иқтисодчи, бухгалтер, молиячи ёки техник тилда - механик, қурувчи, энергетик, геолог ва бошқалар. Ишчиларнинг билим ва қобилиятларига бўлган талаб ягона тариф-малакавий маълумотномасида (ЯТММ), (МТП) ва хизматчиларга эса лавозимлар малакаси маълумотномада акс эттирилган. Бу ҳужжатлар асосида корхоналар ишчи ва хизматчилар тарифларига ўзгартиришлар киритадилар.

Касб – фаолиятнинг махсус ва тор кўринишдаги тури бўлиб, мутахассислик каби назарий билим ва амалий кўникмаларни талаб қилса-да, мутахассисликдан фарқли равишда ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб қўшимча кўникмаларни ҳам талаб қилади.

Малака деганда бирон-бир касб ёки мутахассислик бўйича мураккаб ишларни бажариш учун зарур бўлган меҳнат кўникмалари ва билимлар даражаси тушунилади. Ишчилар малакаси даражасини баҳолашда ўртача тариф коэффициенти ва ўртача тариф разряди ҳисобланади. Тариф разрядлари ва коэффицентлари бир вақтнинг ўзида бажарилаётган ишлар мураккаблигини тавсифловчи кўрсаткичлар ҳисобланади.

Ходимлар салоҳиятининг юқорида санаб ўтилган ва бошқа тушунча ва кўрсаткичлари корхона персоналининг миқдорий, сифат ва тузилмавий ҳолатлари ҳақида ва уларни персонални ва умуман ишлаб чиқаришни бошқариш, жумладан, корхона меҳнат ресурслари самарадорлигини ошириш бўйича чора-тадбирларни ишлаб чиқиш, таҳлил қилиш ва режалаштириш мақсадлари учун ўзгартиришлар киритиш йўналишлари ҳақида маълумот беради.

9.2. Бозор муносабатлари шароитларида корxonанинг ходимлар сиёсати

Юқорида айтиб ўтилганидек, ишчи кучи ва умуман, ходимлар ишлаб чиқаришнинг муҳим элементи ҳисобланади. Шу сабабли корхона ишлаб чиқариш фаолиятининг жорий ва истиқболдаги стратегияси **ходимлар сиёсати** билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, у қуйидагиларни ўз ичига олади:

- ишчи кучини ёллаш, жойлаштириш ва режалаштириш;
- ходимларни ўқитиш, тайёрлаш ва малакасини ошириш;
- ходимларни хизмат лавозимлари бўйича юқори поғонага кўтариш;

- ёллаш шартлари, меҳнат ва унга ҳақ тўлаш шароитлари;
- меҳнат жамоасида қулай руҳий (психологик) муҳитни яратиш.

Корхоналарнинг ходимлар сиёсатини, гарчи ягона жавобгар шахс сифатида ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятининг барча жабҳалари, жумладан, ходимларни танлаш ва жойлаштиришда асосий жавобгарликни корхона директори ўз бўйнига олса-да, фақатгина унинг ўзи амалга оширмайди. Бунда директордан ташқари бўлим ва хизмат бошлиқлари, ходимлар бўлими, иқтисодий ва ишлаб чиқариш бўлими, меҳнат ва ҳақ тўлаш бўлими, техник бўлим ва бошқалар ҳам иштирок этади.

Корхонада ходимлар сиёсати соғлом ва меҳнат қобилиятига эга бўлган жамоани шакллантириш, ходимларнинг жинси ва ёшига кўра таркиби ва малакаси ҳамда уларнинг ишлаб чиқаришда тўғри жойлаштирилишини ҳисобга олишдан ташқари, ишлаб чиқариш ва меҳнат шароитларининг ўзгариб боришига ўз вақтида эътибор қаратиши, фан ва техниканинг янги, илғор ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий қилиш, ходимларнинг меҳнат унумдорлигини оширишни рағбатлантириши лозим. Бошқача қилиб айтганда, ходимлар сиёсати биринчи ўринда, инсоннинг ишлаб чиқариш ва турмушдаги янги ахлоқини шакллантириш, иккинчидан, новаторлик ва юқори меҳнат унумдорлигига манфаатдорлигини ривожлантириши лозим.

Корхонанинг ходимлар сиёсати амалиётда фақат ички вазифа ва муаммоларни ҳал қилишдан ташқари, бандлик соҳасида давлат сиёсатига таянади ва қуйидагиларни кўзда тутаяди:

- фуқароларнинг меҳнат ҳуқуқи ва касб танлаш эркинликларини амалга оширишда бир хил имкониятларга эга бўлишини таъминлаш;

- фуқароларнинг меҳнат ва тадбиркорлик ташаббусларини қўллаб-қувватлаш, уларнинг ишлаб чиқариш қобилиятларини ривожлантиришга бандлик соҳасидаги фаолиятни иқтисодий ва ижтимоий фаолиятнинг бошқа йўналишлари билан уйғунлаштириш орқали кўмаклашиш;

- меҳнат фаолияти даврида ва нафақага чиққандан сўнг ҳам ходимларнинг ижтимоий муҳофазасини таъминлаш;

- аҳоли бандлиги муаммоларни ечишда, кўшма корхоналар тузиш ва ишлаб чиқариш билан боғлиқ лойиҳаларни амалга ошириш йўли билан халқаро ҳамкорлик юритиш ва бошқалар.

Иқтисодиётни бошқаришнинг турли даражасида, жумладан, корхоналарда ҳам ходимлар сиёсати кўп қиррали, мураккаб ва узок муддатли жараён бўлиб, бир қанча ресурс ва вақт сарфланишини талаб қилади. Ишчилар ёки олий маълумотли мутахассислар, яъни турли ходимлар билан турли даражадаги ҳаражатлар кўзда тутилади. Агар ишчилар замонавий корхоналар персонали тузилмасида 70-80 % ва ундан ортиқни ташкил қилса, олий маълумотли мутахассислар 15-20 %ни ташкил этади. Шунга мос равишда уларни тайёрлаш ҳам турлича бўлади: ишчилар корхона, ихтисослаштирилган мактаб ва касб-ҳунар билим юртларида тайёрланса, олий маълумотли мутахассислар бир неча йил давомида олий ўқув юртларида таҳсил оладилар.

Афсуски, баъзи корхоналарнинг раҳбарлари бугунги кунда таҳлилларнинг кўрсатишича, кўпроқ буюртмалар “портфели”ни шакллантириш, ресурс ва инвестициялар излаш, маҳсулотларни сотиш каналларини аниқлаш, дебиторлик ва кредиторлик қарзларини қисқартириш, турли хўжалик муаммоларини ҳал қилиш билан банд бўлиб, буларнинг барчаси бозор муносабатлари шароитларида муҳим аҳамият касб этса-да, уларнинг аҳамияти ходимлар сиёсатини тўғри олиб боришнинг аҳамиятидан камдир. Бу масалада йирик корхоналар унчалик ютуқларга эга бўлмасада, мазкур ҳолатлар асосан шахсий таркиби 100 кишигача бўлган кичик корхоналар ва микрофирмалар учун хосдир.

Шундай бўлса-да, ходимлар сиёсатида, жумладан, зарур бўлган ходимлар салоҳиятини шакллантириш ва унинг таркибига ижобий ўзгаришлар киритиш, ходимлар малакасини оширишга эътиборни қаратмасдан, ишлаб чиқаришни ривожлантириш вазифаларини муваффақиятли ҳал қилиш, корхоналар ҳаётига фан-техника тараққиёти ютуқларини жорий этиш, энг асосийси, корхонанинг барқарор ва даромад келтирувчи фаолият юритишини таъминлаш қийин.

Масалан, Японияда корхона ва фирмаларнинг ходимлар сиёсати биринчи ўринда университетлар ва илмий марказлар билан алоқаларни кучайтиришга, иккинчидан, саноатни роботлаштириш соҳасида мутахассислар тайёрлашга қаратилган бўлиб, бу ишлаб чиқаришни механизациялаштириш ва автоматлаштиришнинг

ўсишидан ташқари, ишчи ва мутахассислар ўртасида рақобатчилик муҳити яратилишига ҳам хизмат қилади.

Германияда иқтисодиёт ва ишлаб чиқариш соҳасидаги деярли барча ўзгаришлар ходимлар сиёсати билан боғлиқдир. Корхоналарнинг ходимлар салоҳиятини шакллантиришда ходимлар малакаси ва маълумот даражаси асосий омил ҳисобланади. Германия корхона ва фирмалари ҳар йили ходимларнинг маълумот олиши ва малакасини ошириши учун 10 млрд. маркадан ортиқ маблағ сарфлайди. Бундан ташқари, улар мутахассисларга ишдан бўш вақтларда қатнаб, керакли билимларни олишлари мумкин бўлган ўқув марказлари ва курслар ҳақида маълумот берадилар.

Ходимлар сиёсати Франция ва Италия корхоналарида ҳам етакчи ўринни эгаллайди. Грецияда рақобатчилик туфайли компания ва фирмалар ишлаб чиқаришни доимий равишда модернизация қилишлари, янги технологияларни қўллашга йирик миқдордаги маблағларни сарфлашларига тўғри келади. Бироқ модернизациялашнинг яқуний мақсадларига ходимлар малакаси ишлаб чиқаришнинг техник даражасига мос келган ҳолдагина эришиш мумкин. Шу сабабли кўплаб саноат корхоналари ишчи ва мутахассисларнинг малакасини ошириш бўйича чора-тадбирлар мажмуасини кенг равишда амалда қўллайдилар.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқадики, ходимлар сиёсати барча мамлакатларда корхоналарнинг муваффақиятли фаолият юритиши учун асосий омиллардан бири ҳисобланади. Бизнинг фикримизча, мамлакатимиздаги корхоналар ҳам бундан мустасно эмас. Улар хорижнинг илғор корхоналари ютуқларини ўзлаштиришдан ташқари, ўз ходимлар сиёсатини яхшилаши, ходимлар малакасининг ўсиши ва ҳаётнинг меҳнат билан боғлиқ даври сифатини оширишга эътибор беришлари зарур. Бу вазифаларнинг муваффақиятли ҳал этилишига, корхоналарнинг мустақиллигидан ташқари корхона ва ишлаб чиқаришни бошқаришнинг акциядорлик шакллари, шунингдек, иқтисодиётда ривожланиб бораётган бозор муносабатлари ўз ҳиссасини қўшмоқда.

Бозор муносабатлари шароити иш вақтидан самарали фойдаланишни тақозо этади. Бунинг учун корхонанинг иш вақти ҳажмини аниқлаш ва таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир. Корхонанинг иш вақти ҳажми деб барча ходимларнинг бир йиллик иш кунида бажариши лозим бўлган иш соатлари йиғиндисига айтилади.

Корхонада иш вақти ва ундан фойдаланишнинг таҳлили. Иш вақти бўлиб ходимнинг ўз вазифасини бажариши лозим бўлган вақти ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг алоҳида боби иш вақтига бағишланган. Ходим учун иш вақтининг меъёрл муддати Ўзбекистонда бир ҳафтада 40 соатдан ортиқ бўлмаслик керак деб белгиланган. Бунда олти кунлик иш ҳафтасида ҳар куни ишнинг муддати 7 соатдан, беш кунлик иш ҳафтасида эса 8 соатдан ошиб кетмаслиги кўзда тутилган.

Иш вақти куйидаги кишилар учун қисқартирилган ҳолда белгиланади:

- ўн саккиз ёшга тўлмаган ходимларга;
- 1 ва 2 гуруҳ ноғиронлиги бўлган ходимларга;
- ноқулай меҳнат шароитида банд бўлган ходимларга;
- алоҳида тусга эга бўлган ишлардаги ходимларга. 16-18 ёшгача бўлган ходимларга иш вақтининг муддати ҳафтасига 36 соатдан, 35-16 ёшгача бўлган шахслар, таътил даврида ишлаётган 14-16 ёшгача бўлган ўқувчиларга эса ҳафтасига 24 соатдан қилиб белгиланади.

Биринчи ва иккинчи гуруҳ ноғиронларига меҳнат ҳақи камайтирилмаган ҳолда иш вақти ҳафтасига 36 соат қилиб белгиланган.

Ноқулай меҳнат шароитида ишлаётган, хусусан меҳнат жараёнида соғлиғига физикавий, химиявий, биологик ва ишлаб чиқаришнинг бошқа зарарли омиллари таъсир этадиган ходимлар учун ҳафтасига 36 соатдан ошмайдиган муддат белгиланган.

Меҳнат шароити ўта зарарли ва ўта оғир ишларда банд бўлган ходимларга иш вақтининг чегараси Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан белгиланади.

Алоҳида тусга эга бўлган ишлардаги ходимларга юқори даражадаги ҳис-ҳаяжон, ақлий зўриқиш, асаб тинчлиги билан боғлиқ ишларда ишлайдиган шахслар киради. Буларга тиббиёт ходимлари, педагоглар ва бошқа шунга тенглаштириладиган ходимларни киритиш мумкин. Бундай ходимларга ҳам иш вақти ҳафтасига 36 соатдан ошмайдиган қилиб белгиланган (118-модда). Бундай ходимларнинг рўйхати ва аниқ иш вақти Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан белгиланади.

Томонлар келишилган ҳолда қисқартирилган иш вақтини ҳам белгилаши мумкин.

Тунги вақтдаги ишнинг муддати бир соатга, иш ҳафтаси шунга мувофиқ равишда қисқаради. Соат 22 дан то соат 6-00 гача бўлган

вақт тунги вақт деб ҳисобланади. Ходимлар иш вақтидан ташқари ишларга ҳам жалб этилиши мумкин. Иш вақтидан ташқари иш деб ходим учун белгиланган кундалик иш (смена) муддатидан ташқари бажарилган ишга айтилади. Бунга дам олиш ва байрам кунлари киради. Бу кунларда ишлаган ходимларга камида икки ҳисса иш ҳақи тўланади. Иш вақтидан ташқари ишнинг муддати ҳар бир ходим учун сурункасига икки кун давомида 4 соатдан ва йилига 20 соатдан ортиқ бўлмаслиги лозим.

Кўриниб турибдики, иш вақти олдинги даврларга нисбатан ҳафтасига 1 соатга қисқартирилган, шунингдек, баъзи ходимларга қисқартирилган иш куни жорий қилиниб, уларнинг меҳнати муҳофаза қилинган. Белгиланган иш вақтидан ортиқча ишлаганлик учун унга тўланадиган ҳақ ҳам кўпайтирилган. Демак, Ўзбекистонда иш вақти ва ундан фойдаланишда инсон манфаатлари кўзда тутилган.

9.3. Корхона меҳнат салоҳиятининг ҳолатини ва таъминланганлигини ифодаловчи кўрсаткичлар

Меҳнат салоҳиятини баҳолаш ва таҳлил қилиш учун кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади. Бу кўрсаткичлар иқтисодий жиҳатдан турли гуруҳларга мансуб, чунки меҳнат салоҳиятининг у ёки бу жиҳатларини ифодалайди.

Меҳнат салоҳиятини ифодаловчи барча кўрсаткичлар иқтисодий мазмунга қараб уч гуруҳга бўлинади:

1. Меҳнат салоҳияти ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар.
2. Меҳнат салоҳияти билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар.
3. Меҳнат салоҳияти самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар.

Ушбу кўрсаткичлар таснифи ва уларнинг мазмуни қуйидаги чизмада келтирилган³² (9.3-чизма)

Меҳнат салоҳияти ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар тизимига қуйдагиларни киритиш мумкин:

1. Меҳнат салоҳиятининг ўртача сони.
2. Меҳнат салоҳиятининг таркиби.
3. Меҳнат салоҳиятининг обороти.
4. Меҳнат салоҳиятининг қўнимсизлиги.
5. Меҳнат салоҳиятининг турғунлиги.

Меҳнат салоҳиятининг ўртача сони таҳлил қилинаётган ҳисобот даврида аниқланади. Буни ҳисоблаш учун меҳнат салоҳиятининг давр бошидаги ($M_{с.дб}$) ва охиридаги ($M_{с.до}$) сони қўшилиб, иккига бўлинади:

$$M_c = \frac{M_{с.дб} + M_{с.до}}{2} .$$

Агар ҳисобот даврида меҳнат салоҳияти тўғрисидаги маълумот бир қанча вақтларда ифодаланган бўлса, у ҳолда барча кўрсаткичлар қўшилиб унинг сонига бўлинади:

$$M_c = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n M_{сi} .$$

Меҳнат салоҳияти таркибини таҳлил қилганда ходимларни алоҳида категориялари бўйича аниқлаш лозим. Масалан, умумий меҳнат салоҳиятида олий маълумотли ходимлар (Омх) улушини ёки ўрта махсус маълумотли ходимлар (УМХ) улуши каби кўрсаткичларни аниқлаш мумкин.

$$\text{Мс.т} = \frac{\text{УМХ}}{\text{Мс}} \times 100 \qquad \text{Мс.т} = \frac{\text{Омх}}{\text{Мс}}$$

Булардан ташқари, умумий меҳнат салоҳиятида бошқарув ходимлари улуши, техник-муҳандис ходимлар улуши каби кўрсаткичларни ҳам аниқлаш мумкин.

$$\text{Мс.т} = \frac{\text{Мс.и}}{\text{Мс}}$$

бунда:

Мс.и- меҳнат салоҳиятининг алоҳида гуруҳлари.

Меҳнат салоҳияти оборотини таҳлил қилиш ҳам ҳозирги даврда катта аҳамиятга эга. Ушбу кўрсаткични аниқлаш учун барча ишга қабул қилинган ходимларга (Мс.к) ишдан бўшатишган ходимларни (Мс.б) қўшиб, умумий меҳнат салоҳияти сонига бўламиз.

$$\text{Мс.об} = (\text{Мс.к} + \text{Мс.б}) / \text{Мс}$$

Ушбу кўрсаткични алоҳида ишга қабул қилинган ва ишдан бўшатишган ходимлар бўйича ҳам аниқлаш мумкин:

$$\text{Мс.об.к} = \text{Мс.к} / \text{Мс} ; \qquad \text{Мс.об.б} = \text{Мс.б} / \text{Мс}$$

Меҳнат салоҳиятининг кўнимсизлиги умумий меҳнат салоҳиятида салбий оқибатлар натижасида ишдан бўшатишган ходимларнинг улушини ифодалайди. Салбий сабаблар билан ишдан бўшаганлар таркибига ўз аризаси билан бўшаганлар ҳам киради. Ушбу кўрсаткични аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$\text{Мс.кун} = \text{Мс.салб} / \text{Мс}$$

Меҳнат салоҳиятининг турғунлиги ҳам унинг ҳолатини ифодаловчи муҳим кўрсаткичлардан биридир. Буни шу корхонада

(фирмада, компанияда) уч йилдан ортиқ ишлаган ходимлар сонини ((Мс3й) меҳнат салоҳиятининг умумий миқдorigа бўлиш йўли билан аниқлаш мумкин:

$$\text{Мс.тур} = \text{Мс } 3 \text{ й} / \text{Мс.}$$

Меҳнат салоҳияти билан таъминланганликни ифодалаш учун қуйидаги асосий кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади:

1. Меҳнат салоҳияти билан штат жадвалининг таъминланганлиги.

2. Меҳнат салоҳияти сиғими.

3. Меҳнат салоҳиятининг қуролланганлиги.

4. Айланма маблағларнинг меҳнат салоҳияти билан таъминланганлиги.

Меҳнат салоҳияти билан штат жадвалининг таъминланганлигини (Мс.шж.там) аниқлаш учун бир қанча ҳисоб- китоблар қилиш мумкин. Аввало бу бўйича умумий кўрсаткични аниқлаш лозим. Бунинг учун меҳнат салоҳиятининг ҳақиқий миқдори (Мс.х) унинг штат жадвалидаги миқдorigа (Мс.шж) бўлинади:

$$\text{Мс.шж.там} = \text{Мс.х} / \text{Мс.шж.}$$

Меҳнат салоҳиятининг сиғими (Мс.сг) ҳам ушбу гуруҳга кирувчи муҳим кўрсаткичлардан бири. Унинг аниқлаш учун меҳнат салоҳияти миқдорини (Мс) яратилган (сотилган) маҳсулот (иш, хизмат) ҳажмининг (Q) миқдorigа бўлинади:

$$\text{Мс.сг} = \text{Мс} / \text{Q}$$

Меҳнат салоҳиятининг қуролланганлиги ёки асосий воситалар фаол қисмининг меҳнат салоҳияти билан таъминланганлиги ифодаловчи кўрсаткични аниқлаш ва таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга. Чунки жаҳонда илмий-техника тараққиёти жадал ривожланаётган ҳозирги пайтда Ўзбекистон ҳам орқада қолмаслиги, шу ютуқ томон интилиб яшаши лозим. Бу эса меҳнатнинг энг илғор техника ва технология билан қуролланишини тақозо қилади. Шу туфайли ушбу кўрсаткични ҳар бир корхонада аниқлаш ва таҳлил қилиш лозим. Бунинг аниқлаш учун асосий воситаларнинг фаол қисми (Ав.ф) меҳнат салоҳияти миқдorigа (Мс) бўлинади ёки тескариси:

$$МС.к = Ав.ф/МС \text{ ёки } МС.т = МС/Ав.ф.$$

Айланма маблағларнинг меҳнат салоҳияти билан таъминланганлиги (Айм.МС) ҳам меҳнат салоҳиятини таҳлил қилишда ва бошқа кўрсаткичлар ўзгаришига боғлиқ омилларнинг таъсирини аниқлашда қўлланилади. Буни аниқлаш учун меҳнат салоҳияти миқдорини (МС) айланма маблағлар ҳажмига (Айм) бўлиш лозим:

$$Айм.МС = МС/Айм.$$

9.4. Корхона меҳнат салоҳияти самарадорлигини баҳолаш мезонлари ва кўрсаткичлари

Бозор муносабатлари шароитида меҳнат салоҳиятидан самарали фойдаланиш – давр талаби. Бу ҳеч эскирмайдиган муаммодир, чунки ундан самарали фойдаланиш мулкнинг ёки ижтимоий тузумнинг қандай шаклда бўлишидан қатъи назар, ҳамиша долзарбдир.

Шу боисдан ҳам бу масала ҳамиша олимлар ва мутахассислар диққат-эътиборида бўлиб келмоқда ва бугунги бозор муносабатлари шароитида ҳам ўз долзарблигини сақлаб қолмоқда. Меҳнат салоҳиятидан самарали фойдаланиш республикамиз учун бугунги кунда айниқса муҳимдир.

Бу муаммони ҳал қилиш учун унинг баъзи назарий томонларини кўриб чиқишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Кўп адабиётларда меҳнат салоҳияти иш кучи билан бир хил категория сифатида ифодаланади. Уларнинг самарадорлигини аниқлаш мезони ва кўрсаткичлари ўртасидаги фарқ ҳақида аниқ тушунча берилмайди.

Самарадорлик мезонини унинг кўрсаткичларидан фарқ қилмоқ лозим. Самарадорлик мезони – моҳият жиҳатидан ишлаб чиқарувчи, мулк эгаси ва давлатнинг моддий манфаатдорлигини ифодаловчи, объектив баҳо берадиган ўлчов бирлигидан иборат бўлган иқтисодий категориядир.

Ҳар бир объект ёки жараённинг, жумладан меҳнат салоҳияти самарадорлигининг мезонини аниқлашда ҳозирги бозор муносабатлари шароитида аввало, мулк эгасининг моддий манфаатдорлиги нуқтаи назаридан қараш лозим. Мулкдор ўзида мавжуд меҳнат салоҳиятидан ишлаб чиқаришда ёки бошқа соҳаларда фойдаланиши шунчаки уларнинг ишлатилиши заруратидан эмас, балки қандай

манфаатдор эканлигидан келиб чиқади. Агар шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, меҳнат салоҳиятининг самарадорлиги мезони мулкдорга қанча моддий манфаат (фойда) келтирилиши билан ифодаланиши лозим.

Агарда меҳнат салоҳияти самарадорлиги мезонига ишлаб чиқарувчилар (ишчилар) нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, уни шу ишлаётган кишига қандай манфаат бераётганлиги, келтираётганлиги билан аниқлаш мумкин. Унда самарадорлик мезони бир иш вақти бирлигида ходимга қандай манфаат келтириши билан ифодаланади. Шу сабабли ҳам меҳнат салоҳияти самарадорлигини оширишда манфаатдорликнинг муштараклигини таъминлаш лозим.

Агар уларнинг ишлатилишидан фақат мулкдор манфаатдор бўлса, ишчиларнинг меҳнат қилишга қизиқиши бўлмайди. Агарда меҳнат салоҳиятидан фойдаланишда фақат ишчиларнинг манфаати кўзда тутилган бўлса, унда мулк эгаси ундан фойдаланмайди.

Меҳнат салоҳиятидан самарали фойдаланиш, мулкчилик шаклидан қатъи назар, барча хўжалик юритувчи субъектлар учун ўта муҳимдир. Чунки меҳнат қанча самарали бўлса, иқтисодий кўрсаткичлар шунча юқори бўлади. Шу туфайли ушбу гуруҳ кўрсаткичларни алоҳида баҳолаш ва таҳлил қилиш лозим.

Бундай кўрсаткичларга қуйидагилар киради:

1. Меҳнат салоҳиятининг натижавийлиги.
2. Меҳнат салоҳиятининг рентабеллиги.
3. Меҳнат салоҳиятининг даромадлилиги.

Ушбу кўрсаткичларнинг ҳар бирини аниқлаш йўллари алоҳида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Меҳнат салоҳиятининг натижавийлиги (Мс.н) натижанинг меҳнат салоҳиятига нисбати билан аниқланади.

Агар натижани «Q» деб белгиласак, унинг меҳнат салоҳиятига (Мс) нисбати, яъни меҳнат салоҳиятининг натижавийлиги қуйидагича аниқланади:

$$\text{Мс.н}=\text{Q}/\text{Мс}.$$

Ушбу кўрсаткич 1 сўм меҳнат салоҳиятига қанча сўм миқдоридан натижа (маҳсулот, товар обороти, юк обороти кабилар) тўғри келганлигини ифодалайди. Буни бошқача сўз билан меҳнат унумдорлиги деб ҳам аташ мумкин. Ушбу кўрсаткич қанча кўп

бўлса, меҳнат салоҳиятининг самарадорлиги шунча юқори эканлигидан далолат беради.

Меҳнат салоҳиятининг рентабеллиги ($M_{c.p}$) ҳар бир меҳнат салоҳияти бирлигига тўғри келадиган фойда (Φ) миқдорини ифодалайди. Уни аниқлаш учун фойда суммасининг меҳнат салоҳиятига (M_c) нисбати олинади:

$$M_{c.p} = \Phi / M_c.$$

Ушбу кўрсаткичнинг миқдори ҳам қанча кўп бўлса, самарадорлик кўрсаткичи шунча юқори эканлигидан далолат беради.

Меҳнат салоҳиятининг даромадлилиги ($M_{c.d}$) ҳам унинг самарадорлигини ифодаловчи муҳим кўрсаткичлардан биридир. Уни аниқлаш учун ялпи даромад суммасини (D) меҳнат салоҳияти миқдorigа (M_c) бўлинади:

$$M_{c.d} = D / M_c.$$

Ушбу кўрсаткичнинг миқдори ҳам қанча кўп бўлса, самарадорлик шунча юқори деган хулосага келиш мумкин. Чунки ҳар бир меҳнат салоҳиятига тўғри келадиган даромад миқдори юқори бўлади.

9.5. Корхоналарда меҳнатга ҳақ тўлаш

Меҳнат ҳақи – жамият кўламида миллий даромаднинг ишчилар ва хизматчилар ўртасида улар меҳнатининг миқдори ва сифатига мувофиқ тақсимланадиган ҳамда шахсий истеъмоли мақсадлари учун фойдаланиладиган қисмидир. Корхона меҳнатга ҳақ тўлашда меҳнат унумдорлигини ошириш, фан-техника тараққиётини жадаллаштириш, маҳсулот сифатини яхшилаш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишни энг муҳим воситаси сифатида фойдаланилади. Иш ҳақини ташкил этиш ва уларни шакллантиришдан асосий мақсад барча ходимларни иш ҳақи яқка ва коллектив меҳнат натижаларига тўғридан-тўғри боғлиқ бўлишига эришишдан, маҳнатга ҳақ тўлашга текисчилик элементларини бартараф этишдан иборат.

Иш ҳақининг моҳияти унинг ижтимоий ишлаб чиқариш босқичлари бўлган маҳсулот ишлаб чиқариш, уни тақсимлаш,

айирбошлаш ва истеъмол қилишда бажарадиган функциялари (вазифалари)да намоён бўлади.

1. Такрорҳосил қилишфункцияси. У ходимларни, шунингдек, уларнинг оила аъзолари иш кучини такрор ҳосил қилиш, авлодларни қайта кўпайтириш учун зарур бўлган ҳаётий неъматлар билан таъминлашдан иборат. Унда эҳтиёжларнинг ортиб боришидан иборат иқтисодий қонун ўз ифодасини топади. Мазкур функция иш ҳақининг давлат томонидан тартибга солиниши хусусиятлари, иш ҳақининг иш кучини такрор ҳосил қилишни таъмин этадиган миқдорини қонуний даражада белгилаш билан мустаҳкам боғлиқдир.

2. Рағбатлантирувчи функция. Унинг моҳияти ходимнинг иш ҳақи унинг қуйидаги меҳнат ҳиссасига, корхонанинг ишлаб чиқариш хўжалик фаолияти натижаларига боғлиқлигини белгилашдан иборат бўлиб, бунда кўрсатиб ўтилган боғлиқлик ходимни ўз меҳнати натижаларини доимий равишда яхшилаб боришга қизиқтириши лозим.

3. Ўлчов – тақсимлаш функцияси. Бу функция истеъмол фондларини ёлланма ходим билан ишлаб чиқариш воситалари эгаси ўртасида тақсимлаш вақтида жонли меҳнат ўлчовини ақс эттириш учун мўлжалланган. Иш ҳақи воситасида ишлаб чиқариш жараёни ҳар бир иштирокчисининг меҳнат ҳиссасига мувофиқ унинг истеъмол фондидаги алоҳида улуши аниқланади.

4. Ресурсларни жойлаштириш функцияси. Мазкур функциянинг ҳозирги вақтдаги аҳамияти жиддий равишда ошиб бормоқда. Унинг моҳияти меҳнат ресурсларини минтақалар, иқтисодиёт тармоқлари ва корхоналар бўйича қулай равишда жойлаштиришдан иборатдир. Меҳнат ресурсларини жойлаштириш соҳасидаги давлат бошқаруви энг кам даражага келтирилган шароитда, меҳнат бозорининг самарали фаолият кўрсатишини шакллантириш фақат ҳар бир ёлланма ходимда ўз меҳнатини сарфлаш жойини танлашда эркинлик бўлган тақдирдагина турмуш даражасини оширишга интилиш, иш топиш мақсадида уни бошқаси билан алмаштиришни тақозо қилади, бу иш эса унинг эҳтиёжларини энг кўп даражада қондириши лозим.

5. Аҳолининг тўловга қобилиятли талабини шакллантириш функцияси. Бу функциянинг вазифаси тўловга қобилиятли талабни мувофиқлаштиришдир, бундай талаб деганда ҳаридорларнинг пул маблағлари билан таъминланган эҳтиёжларининг намоён бўлиш шакли тушунилади, шунингдек, истеъмол товарларини ишлаб чиқариш назарда тутилади. Тўловга қобилиятли талаб икки асосий

омил – жамиятнинг эҳтиёжлари ва даромадлари таъсирида шаклланади ва бозор шароитида иш ҳақи ёрдамида товарни таклиф қилиш билан талаб ўртасида зарур мутаносиблик ўрнатишга ёрдам беради.

Ҳозирги пайтда иқтисодиётнинг турли жабҳалари ва соҳаларида меҳнатга ҳақ тўлаш асосан икки шаклидан фойдаланилади. Булар ишбай ва вақтбай меҳнатга ҳақ тўлаш шаклларидир. Меҳнатнинг самараси бир кунда ёки соатда ўз ифодасини топмайдиган ёки яратилган маҳсулотнинг миқдорини аниқлаш имкони бўлмайдиган корхоналарда меҳнатга ҳақ тўлашнинг вақтбай шаклидан кенг фойдаланилади. Буларга ўқитувчилар, тарбиячилар, шифокорлар каби тоифадагиларнинг меҳнатини мисол қилиш мумкин. Бу тоифадаги меҳнатнинг натижаси жуда узоқ муддатлардан кейин билиниши мумкин. Шу ҳолда ҳам унинг сифатини, миқдорини аниқ белгилашнинг иложи йўқ. Шу билан биргаликда шундай иш турлари мавжудки, уларнинг миқдорини қисқа вақт ичида аниқлаш имкони мавжуд. Қилинган меҳнатнинг натижасини соатда ёки бир кунда аниқлаш имкони мавжуд ҳолларда, асосан ишбай усулда меҳнатга ҳақ тўланади. Меҳнатга ҳақ тўлаш мураккаб тизимга эга. Меҳнатга ҳақ тўлашда ишлатиладиган барча элементлар меҳнатга ҳақ тўлаш тизимини ташкил этади.

Меҳнатга ҳақ тўлаш тизими юқорида айтиб ўтилган функцияларни амалга ошириш учун қуйидаги энг муҳим принципларга риоя қилиниши зарур.

1. Ишлаб чиқариш ва меҳнат самарадорлиги юксалиб борган сари реал иш ҳақининг ортиб бориши. Бу принцип эҳтиёжларнинг ортиши объектив иқтисодий қонуннинг амал қилиши билан боғлиқ бўлиб, мазкур қонунга мувофиқ эҳтиёжларнинг янада тўлароқ қондирилиши фақат ўз меҳнати учун кўпроқ миқдорда моддий неъматлар ва хизматларга эга бўлиши имкониятлари кенгайган шароитдагина реал бўлади. Бироқ, бундай имконият ишлаб чиқариш фаолияти натижалари билан меҳнат самарадорлигининг боғланишини тақозо этади. Бундай боғланишнинг йўқлиги эса, бир томондан, ишлаб топилмаган пулнинг берилишига, демак, инфляцияга, олинган номинал иш ҳақининг таъмин этилишига ва реал иш ҳақининг пасайишига олиб келиши, иккинчи томондан эса, пасайтирилган, меҳнат ҳиссасининг самарадорлигига мос келмайдиган номинал иш ҳақининг тўланишига олиб келиши мумкин.

Натижада ходимларнинг ортиб бораётган эҳтиёжларини қондириш имконияти ва иш ҳақининг кўпайиш имконияти мавжуд бўлмайди.

2. Меҳнат унумдорлиги ўсишини ўртача иш ҳақининг ўсиш суръатларидан илгариларичи суръатларини таъминлаш, (ёки маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмлари суръатининг истеъмол фондлари ўсиши суръатларидан ортиб кетиши). Бу принципнинг моҳияти – ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва унинг самарадорлигини ошириш асосида меҳнат даромадларини максимал (энг кўп) даражага етказишдан иборат. Бу принципга риоя қилиниши жамғариш жараёнининг, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг узлуксизлигини тақозо этади ва корхонанинг ривожланиши ҳамда раванқ топишининг зарур шарт ҳисобланади. Мазкур принципнинг бузилиши товарлар билан таъмин этилмаган пулнинг тўланишига, унинг қадрсизланишига, мамлакат иқтисодиётида турғунлик ҳолатларининг авж олишига олиб келади. Муайян корхона шароитида бу ишлаб чиқариш воситаларини янгилаш жараёнининг секин-аста сусайиб бориши, улардан энг истиқболлиларини ишлаб чиқариш ва сотиб олиш мўлжалининг йўқлиги ҳамда бунинг натижаси сифатида рақобат қилувчи фирмалар ўртасида камроқ сифатли маҳсулотга бўлган талабнинг пасайишидир.

3. Ходимнинг корхона фаолияти натижаларига кўшган меҳнат ҳиссасига, меҳнат мазмуни ва шароитларига, корхона жойлашган минтақага, унинг қайси тармоққа мансублигига қараб иш ҳақини табақалаштириш. Мазкур принцип ходимнинг ўз меҳнат малакасидан, маҳсулотнинг юқори сифатли бўлишини таъминлашдан моддий манфаатдорлигини кучайтириш зарурлигига асосланган. Бунда иш кучини такрор ҳосил қилиш учун зарур бўлган моддий неъматлар миқдоридаги, меҳнатнинг турли шароитларидаги жўғрофий ва иқлим шароитларидаги тафовутлар ҳисобга олиниши лозим.

4. Баробар (тенг) меҳнат учун баробар ҳақ тўлаш. Бозор шароитида бу принципти ишловчининг жинси, ёши, миллий мансублиги ва ҳоказоларга қараб унинг меҳнатига ҳақ тўлашда камситишига йўл қўймасликдир. Буни корхона ёки фирма ичидаги тақсимотда адолат принципига риоя этиш деб тушуниш керак. У бир хилдаги меҳнатга бир хил ҳақ тўлаш орқали бир хил баҳолашни назарда тутаяди.

5. Меҳнатга ҳақ тўлашни давлат йўли билан бошқариш ва тартибга солиб туриш.

6. Меҳнат бозорининг таъсирини ҳисобга олиш. Меҳнат бозорида ҳам давлат ва хусусий компанияларда ҳам уюшмаган сектордаги иш ҳақи кенг намоён этилган бўлиб, улардаги ишчи кучи касаба уюшмалари билан қамраб олинмаган ва меҳнатга ҳақ тўлаш тўла-тўқис маъмурият томонидан белгиланади.

Меҳнат бозори – бу шундай бир соҳаки, у ерда пировард натижада меҳнатнинг ҳар хил турларига баҳо бериш таркиб топади. Ҳар бир ходимнинг меҳнатига тўланадиган иш ҳақи унинг меҳнат бозоридаги мавқеи билан мустаҳкам боғлиқ бўлиб, мазкур бозордаги вазият ва бундан ташқари, бандлийлик имкониятини ҳам белгилаб беради.

7. Меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари ва тизимларининг оддийлиги, мантикийлиги ва қулайлиги меҳнатга ҳақ тўлаш тизимларининг моҳияти ҳақида кенг хабардор бўлишни таъминлайди. Ходимда иш ҳақи ҳақида тушунарли ва батафсил ахборот мавжуд бўлгандагина у жон-дили билан берилиб меҳнат қилади. Ходимлар қандай ҳолатда иш ҳақининг миқдори, яъни ўз моддий фаровонликлари даражаси ошишини аниқ тассавур қилишлари лозим.

Иш ҳақини ташкил этиш принципларини уларни амалга оширишга қаратилган функцияларга мувофиқ таснифлаш мақсадга мувофиқдир. Ҳар бир принцип фақат битта функция билан эмас, балки бир қанча функциялар билан боғланган. Шундай бўлса ҳам асосий функцияни ажратиб кўрсатиш мумкин. Ҳар бир принцип биринчи навбатда ана шу функцияни бажаришга қаратилади.

Иш ҳақини ташкил этишнинг қайта қурилиши бозор талабларига мувофиқ қуйидаги вазифаларни ҳал этишни назарда тутди:

- ҳар бир ходимнинг ўз меҳнати самарадорлиги резервларини аниқлаш ва фойдаланишдан манфаатдорлигини ошириш, ишламасдан пул маблағларига эга бўлиш имкониятларига барҳам бериш;

- меҳнатга ҳақ тўлашда текисчилик ҳолларини бартараф этиш, иш ҳақининг ҳам яқка тартибдаги, жамоа меҳнати натижаларига бевосита боғлиқлигига эришиш;

- турли тоифадаги ва касб-малакали гуруҳларига мансуб бўлган ходимлар меҳнатга ҳақ тўлаш нисбатларини қулайлаштириш, бунда бажариладиган ишларнинг мураккаблигини, касбларнинг ноёблигини эътиборга оладиган меҳнат шароитлари, шунингдек, пировард натижаларга эришишга интилаётган турли ходимлар гуруҳлари ва

ишлаб чиқариш рақобатбардошлигининг таъсирини ҳисобга олишни назарда тутди.

Корхоналарда меҳнатга ҳақ тўлашни оқилона ташкил этиш ходимлар фаолиятини рағбатлантириш, тайёр маҳсулот ва меҳнат бозорида рақобатчилик, рентабеллик ва маҳсулотларнинг даромадлигини таъминлаши лозим. Меҳнатга ҳақ тўлашни оқилона ташкил этишдан мақсад унинг ҳажми ва ходимнинг корхона хўжалик фаолиятига меҳнат фаолиятида қўшган ҳиссасига мос келишини таъминлаш, яъни меҳнат ўлчами ва истеъмол ўлчами ўртасидаги мутаносибликни таъминлашдир.

Иш ҳақи – ҳар бир ходимнинг сарфлаган меҳнати миқдори ва сифатига мос равишда тақсимланувчи ва ходим тасарруфига пул шаклида келиб тушувчи миллий даромаднинг бир қисмидир. Иш ҳақи меҳнат учун мукофотдир.

Ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш ишлаб чиқариш жараёнига жалб қилинган меҳнат ресурсларининг баҳосидир. Бошқача қилиб айтганда, иш ҳақи маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш ҳаражатларининг корхона ходимлари меҳнатига ҳақ тўлаш учун сарфланувчи қисмидир.

Иш ҳақининг *номинал* ва *реал* турлари мавжуд.

Номинал иш ҳақи ходимнинг маълум бир вақт мобайнида бажарган меҳнати учун ҳисобланган ва тўланган иш ҳақидир.

Реал иш ҳақи – номинал иш ҳақига сотиб олиш мумкин бўлган товар ва хизматлар миқдори; реал иш ҳақи номинал иш ҳақининг “истеъмол қобилияти” дир.

Корхоналарда иш ҳақи соҳасидаги сиёсатни ишлаб чиқиш ва уни ташкил этишда қуйидаги принципларни инобатга олиш зарур:

- адолатлилик, яъни бир хил меҳнат учун бир хил ҳақ тўлаш;
- бажарилаётган ишнинг мураккаблиги ва меҳнат малакаси даражасини ҳисобга олиш;
- меҳнатнинг зарарли шароитлари ва оғир жисмоний меҳнатни ҳисобга олиш;
- сифатли, сидқидилдан меҳнат қилишни рағбатлантириш, йўл қўйилган йўқотишлар ёки ўз мажбуриятларига масъулиятсиз ёндашувни моддий жазолаш;
- меҳнат унумдорлиги суръатини ўртача иш ҳақининг ўсиш суръатларига нисбатан тезроқ ўстириш;
- иш ҳақи миқдорини инфляция суръатларига мос равишда мувофиқлаштириш;

- меҳнатга ҳақ тўлашнинг корхона эҳтиёжларига тўлиқ жавоб берувчи илғор шакл ва тизимларини қўллаш.

Замонавий шароитларда корхоналарда меҳнатга ҳақ тўлашнинг турли тизим ва шакллари қўлланилиб, улардан энг кўп тарқалганлари сифатида ишбай ва вақтбай усулни кўрсатиш мумкин.

Меҳнатга ишбай ҳақ тўлаш ишлаб чиқарилган маҳсулот (бажарилган иш, кўрсатилган хизмат) учун тўланадиган ҳақни англатади.

Корхоналарда кўпинча фақат ишбай эмас, балки ишбай-мукофотли ҳақ тўлашдан фойдаланилади.

Меҳнатга ишбай-мукофотли ҳақ тўлашда ишчи бажарган ишига ҳақ олишдан ташқари, мукофотга ҳам эга бўлади. Мукофот асосан маълум бир кўрсаткичларга эришиш – маҳсулот ишлаб чиқариш режасини бажариш, маҳсулот сифатини ошириш, хомашё ва материалларни тежаш ва шу кабилар учун берилади.

Меҳнатга вақтбай ҳақ тўлаш тариф тизимида кўзда тутилувчи ишлаб берилган вақт - календарь вақт эмас, балки меъёр вақт учун тўланадиган ҳақни англатади.

Вақтбай-мукофотли ҳақ тўлашда ишчи ишлаб берган вақтига ҳақ олишдан ташқари, ушбу иш ҳақига маълум бир фоиз ҳисобида мукофот ҳам олади.

Меҳнатга аккорд ҳақ тўлаш тизими меҳнатга ишбай ҳақ тўлашнинг бир тури бўлиб, унинг моҳиятига кўра, бунда бажарилиши керак бўлган ишлар муддатини кўрсатган ҳолда баҳолаш амалга оширилади.

Корхонада қуйидаги ҳолларда аккорд ҳақ тўлаш тизимидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади:

- корхона бирон-бир буюртмани ўз вақтида бажара олмаса ва бунинг учун шартномага асосан йирик миқдорда жарима тўлайдиган бўлса;

- корхонанинг тўхтаб қолишига сабаб бўлувчи фавқулодда вазиятлар (ёнғин, сел, zilзила, сув тошқини ёки жиддий сабабларга кўра асосий технологик линияларнинг ишдан чиқиш ҳоллари) рўй берганда;

- алоҳида ишларни бажаришга ўта зарурат туғилганда ёки корхонада янги асбоб-ускуналар ишга туширилганда.

Кўпчилик корхоналарда иш ҳақини ҳисоблаш тариф тизими, айниқса унинг тариф ставкаси ва тариф сеткалари каби элементлари асосида амалга оширилади.

Саноат ишлаб чиқаришида меҳнатга ҳақ тўлашни тартибга солиш соҳасидаги амалий қадамлар ҳақида гапирганда, шуни қайд қилиб ўтиш керакки, ходимларнинг турли тоифалари меҳнатига ҳақ тўлаш даражаларини табақалаштириш учун ягона тариф ставкаси (ЯТС) ишлаб чиқилган ва жорий этилган бўлиб, у бир хил мураккабликдаги иш учун баробар ҳақ тўлаш имконини беради.

Меҳнатга ҳақ тўлашни давлат йўли билан тартибга солиш кам таъминланган, иш ҳақи оладиган ходимларнинг ижтимоий ҳимоя қилинишини таъминлашга қаратилган чора-тадбирлар асосида иш ҳақининг энг кам миқдорини белгилайди.

Саноат соҳасида иш ҳақини ташкил этишда ягона тариф сеткаси асосида асосий иш ҳақини шакллантириш усулини ёки меҳнатга ҳақ тўлашнинг тарифсиз тизимини танлаш муҳимдир. Ягона тариф сеткаси устувор бўлиб, ундан фойдаланганда ходимлар иш ҳақини янада объектироқ табақалаштиришга эришилади. Бироқ иқтисодий аҳвол доимий равишда ўзгариб туриши сабабли корхоналарда кўпинча тариф ставкаларни ўзгартиришга тўғри келади, бу эса ката меҳнат ҳаражатларига олиб келади. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг тарифсиз тизими иш ҳақини корхона ишининг ҳақиқий натижаларига тўғридан-тўғри боғлиқ қилиб қўяди. Иш ҳақини ҳисоблаш эса камроқ меҳнат талаб қилади, лекин бу фақат кичикроқ корхоналарга тааллуқлидир.

Кўплаб корхоналар иш ҳақини ҳисоблашда анъанавий тариф тизимидан фойдаланиб келмоқдалар. Бундай корхоналарда меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этишнинг асосий элементлари меҳнатни меъёрлаш, тариф тизими, иш ҳақининг шакллари ва тизимларидир.

Меҳнатни меъёрлаш – илмий асосланган меҳнат ҳаражатлари ва унинг натижаларини вақт меъёрлари, сони, хизмат кўрсатишнинг бошқарилиши, маҳсулот ишлаб чиқариш меъёрланган топшириқлар меъёрларини аниқлашдир. Булар бўлмаса, меҳнат миқдорини, ҳар бир ходимнинг умумий натижаларга қўшган алоҳида ҳиссасини ҳисобга олиб бўлмайди.

Иш ҳақининг шакллари ва тизимлари – меҳнатнинг миқдор натижалари ва сифатига (унинг мураккаблиги, интенсивлиги, шарт-шароитларига) боғлиқ равишда иш ҳақини белгилаш механизmidир.

Тариф тизими турли меъёр материаллар мажмуидан иборат бўлиб, улар ёрдамида корхонадаги ходимлар иш ҳақи даражаси уларнинг малакаси, ишларнинг мураккаблиги, меҳнат шароитлари, корхоналарнинг жўғрофик жойи ва бошқа тармоқ хусусиятларига

қараб белгиланади. Тариф тизимининг асосий элементларига – тариф сеткалари, тариф ставкалари, тариф-малака маълумотномалари, лавозим маошлари, хизматчилар лавозимларининг тариф маълумотномалари, тариф ставкаларига устама ва қўшимча ҳақлар, иш ҳақиға доир минтақавий малака коэффициентлари киради.

Тариф ставкалари разрядлар шкаласидан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бирига ўз тариф коэффициенти берилган ва ҳар қандай разряднинг тариф ставкаси биринчи разряддан неча марта кўплигини кўрсатиб туради. Биринчи разряднинг тариф коэффициенти бирга тенгдир. Разрядлар миқдори ва уларга тегишли тариф коэффициентларининг миқдори корхоналарда тузиладиган жамоа шартномасида белгиланади. Жамоа шартномаси тариф битими асосида ишлаб чиқилади ва ходимлар аҳволининг шартнома шартларига нисбатан ёмонлашувини назарда тутмаслик лозим.

Тариф тизими Вазирлар Маҳкамасининг Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 21 июлдаги 206-сонли “Меҳнатға ҳақ тўлашнинг ягона тариф сеткасини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги қарорига асосан тартибға солинади.

Тариф ставкаси – иш вақти бирлиги ҳисобига меҳнатға ҳақ тўлашнинг пул билан ифодаланган мутлақ миқдоридир.

9.1-жадвал

Меҳнатға ҳақ тўлашнинг ягона тариф сеткаси³³

Меҳнатға ҳақ тўлаш разрядлари	Тариф коэффициентлари
1	2,476
2	2,725
3	2,998
4	3,297
5	3,612
6	3,941
7	4,284
8	4,640
9	4,997

³³ Вазирлар Маҳкамасининг Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 21 июлдаги 206-сонли “Меҳнатға ҳақ тўлашнинг ягона тариф сеткасини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги қарори

10	5,362
11	5,733
12	6,115
13	6,503
14	6,893
15	7,292
16	7,697
17	8,106
18	8,522
19	8,943
20	9,371
21	9,804
22	10,240

Биринчи разряд тариф ставкаси ва тариф ставкаси асосида шундан кейинги ҳар бир разряднинг тариф ставкаси ҳисоблаб чиқилади. Биринчи разряд тариф ставкаси корхонанинг жамоа шартномаси билан белгиланади ва бир томондан, унинг молиявий имкониятларига, иккинчи томондан, тармоқ битимида акс эттирилган меҳнатга ҳақ тўлаш шартларига боғлиқ бўлади. Бунда у белгиланган энг кам иш ҳақи даражасидан кам бўлмаслиги лозим. Тариф ставкаси ишчилар меҳнатига ҳақ тўлаш даражасини белгилаш учун бошланғич миқдор ҳисобланади, бунда корхона меҳнатга ҳақ тўлашнинг қандай шакллари ва тизимлари қўлланилишини эътиборга олмайди.

9.2-жадвал

Ўзбекистон Республикаси давлат муассасалари тиббиёт ва фармацевтика ходимлари меҳнатига ҳақ тўлашнинг тариф сеткаси³⁴

Меҳнатга ҳақ тўлаш разрядлари	Тариф коэффициентлари
1	3,148
2	3,464

³⁴Вазирлар Маҳкамасининг Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 21 июлдаги 206-сонли “Меҳнатга ҳақ тўлашнинг ягона тариф сеткасини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги қарори

3	3,809
4	4,191
5	4,609
6	5,070
7	5,578
8	6,191
9	6,872
10	7,629
11	8,390

Танланган вақт бирлигига қараб тариф ставкалари соатбай, кунбай ва ойлик маошлардан иборат бўлади. Энг кўп тарқалган соатбай тариф ставкалари бўлиб, улар асосида турли қўшимча ҳақлар ҳисоблаб чиқилади. Кундалик ва ойлик ставкалар соатбай ставкаларни иш сменасидаги соатлар сонига ва ой мобайнидаги ишланган ўртача ойлик соатлар сонига кўпайтириши йўли билан ҳисоблаб чиқилади.

Тариф-малака маълумотлари меъёр ҳужжатлардан иборат бўлиб, улар ёрдамида иш разряди ва ишчининг разряди белгиланади. Уларда ҳар бир мутахассисликдаги ҳар бир разряд ишчиси назарий ва амалий жиҳатдан билиши лозим бўлган ахборот мавжуд бўлади. Мазкур маълумотномалар уч бўлимдан: «Ишларнинг таъриф-тавсифи», «Билиш керак» ва «Ишларга доир мисоллар» дан ташкил топади. Илгари иқтисодиётнинг барча тармоқларида фойдаланиш учун мажбурий бўлган тариф-малака маълумотномалари, ҳозирги вақтда тавсиявий хусусиятга эга бўлиб, фақат улардан фойдаланувчи корхона учунгина меъёр ҳужжат ҳисобланади. Малака разряди ишчига одатда цех ёки корхона малака комиссияси томонидан берилади.

Меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этиш соҳасидаги анъанавий ёндашувлардан фойдаланувчи корхоналар ходимлар иш ҳақининг миқдорини белгилаш учун тариф сеткалари, тариф ставкалари ва тариф-малака маълумотномаларидан фойдаланадилар. Бундай корхоналарда бошқарув меҳнати ходимлари ҳисобланувчи хизматчилар учун штат-маош тизими татбиқ этилади. Унинг ўзига хос хусусияти штат жадвалининг тузилишидан иборат бўлиб, унда муайян корхонада мавжуд бўлган лавозимлар рўйхати, ҳар бир лавозим бўйича ходимлар сони ва маош миқдори кўрсатилади.

9.6. Корхонада моддий ва маънавий рағбатлантириш тизимини ривожлантириш

Меҳнат мотивацияси тушунчаси. Маълумки, меҳнат инсоннинг бирорта эҳтиёжини қондиришга қаратилган мақсадга мувофиқ фаолиятдир.

Мотивация инглиз тилидан олинган бўлиб, энг аввало, ўзини ва сўнгра бутун жамоани умумий мақсадларни бажаришга даъват этувчи фаолиятни рағбатлантириш жараёнидир.

Меҳнат мотивацияси деганда эса инсоннинг мақсадга мувофиқ фаолиятини турли рағбатлантириш йўллари билан юқори самарадорликка эришишга йўналтирмоқ, уни унумли меҳнат қилишга ундамоқ, ички туйғуларини кўзғатмоқ тушунилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида меҳнат мотивацияси муҳим аҳамиятга эга. Чунки ҳар бир инсон меҳнатни мажбур бўлиб эмас, балки ўз ихтиёри билан қилиши лозим. Шундагина бу борада юқори натижаларга эришилади. Лекин, ҳар ким ҳамиша ўз ихтиёри билан самарали меҳнат қилавермайди. Бунинг учун инсонда энг аввало шундай меҳнат қилишга даъват этувчи туйғу уйғотилиши керак. Бундай туйғу турли рағбатлантириш йўллари билан амалга оширилади.

Рағбатлантириш асосан икки йўналишда олиб борилади. Биринчиси моддий рағбатлантириш, иккинчиси маънавий.

Меҳнатнинг рағбатлантирилиши деганда, меҳнатнинг содир бўлишини таъминловчи ва унинг фаоллигини оширувчи моддий, маънавий ва ҳуқуқий манфаатлар мажмуаси тушунилади.

Меҳнатнинг ўзи, таъкидланганидек, кишиларнинг бирорта эҳтиёжини қондиришга қаратилган мақсадли фаолиятдан иборат. Демак, кишилар меҳнатни шунчаки қилмайди, балки замирида бирорта манфаатни қондирадиган мақсад ётади.

Кишиларнинг меҳнат қилишдан манфаати, энг аввало, моддий рағбатлантиришни талаб қилади, чунки у меҳнати эвазига ўзининг ва оила аъзоларининг яшашини, яъни етарли даражада моддий неъматлар билан таъминлаши лозим.

Меҳнатнинг рағбатлантирилиши нималарда намоён бўлади? Энг аввало, меҳнаткаш меҳнати учун олган маоши ўзининг ва оила аъзоларининг яшашини учун бемалол етиши лозим. Шундагина меҳнатнинг бир қисми бўлган иш кучининг қиймати тўлиқ тўланган, меҳнаткаш эса тўлиқ рағбатлантирилган бўлади.

Энди меҳнатнинг ўлчами нима деган саволга жавоб бериш лозим, чунки ҳамма бир хил меҳнат қила олмайди ва бир хил рағбатлантирилмайди. Меҳнатнинг бирламчи ўлчами меҳнаткашнинг сарф қилган вақти, яъни иш вақти билан ўлчанади.

Меҳнатни рағбатлантиришда, энг аввало, кимнинг қанча вақт ишлагани инобатга олинади. Ҳамма бир хил иш вақти сарф қилиб ишлаши мумкин, лекин ҳаммага бир хил иш ҳақи тўланмайди. Чунки улар бир иш вақтида турли натижаларга эришишлари мумкин.

Рағбатлантиришнинг иккинчи ўлчови ишнинг натижасидир. Меҳнаткаш бир вақт бирлигида 10 та иш бажарса – 10 сўм, 30 та иш бажарса – 30 сўм иш ҳақи олиши мумкин. Аммо ишчилар бир хил иш бажарди, деб ҳам фараз қиламиз.

Лекин улар оладиган иш ҳақи яна бир хил бўлиши мумкин. Бу ҳолда рағбатлантиришнинг учинчи ўлчови ишга тушади. Энди рағбатлантириш иш натижасининг сифатига боғлиқ бўлади.

Демак, меҳнатни рағбатлантиришнинг ўлчови учта, яъни иш вақти, иш натижаси ва сифатидан иборат экан.

Рағбатлантириш қанча юқори бўлса, меҳнатнинг ҳам самарадорлиги шунча юқори бўлади.

Меҳнатни моддий рағбатлантириш билан бирга маънавий рағбатлантириш ҳам мавжуд-ки, бунинг таъсир кучи ҳам моддий рағбатлантиришдан кам эмас. Маънавий рағбатлантиришга қуйидагилар киради:

1. Моддий рағбатлантириш. Меҳнаткашни моддий рағбатлантириш билан бирга бевосита маънавий рағбатлантирилади, чунки унинг қандай ишлаётганлиги эътироф этилганлиги намоён бўлади.

2. Жамоа олдида яхши ишлаётганлигини қайд этиш, маъмурият буйруғи билан раҳматнома ва ташаккур эълон қилиш.

3. Фахрийлар тахтасига, китобига ёзиш, фахрий ёрликлар билан тақдирлаш.

4. Унвонлар бериш, шу соҳада хизмат кўрсатилганлигини қайд этиш.

Масалан, «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби», «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган қишлоқ хўжалик ходими», «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган иқтисодчи» кабилар.

5. Орден ва медаллар билан тақдирлаш.

6. Ўзбекистон Қаҳрамони унвонини бериш каби тадбирлар.

Шу ўринда таъкидламоқчимизки, манфаатлар, улар ўртасидаги қарама-қаршилик ва зиддиятларни мувофиқлаштирувчи, уларга барҳам берувчи омил маънавиятдир.

Маънавият кучли бўлган жойда манфаатлар ўртасида номувофиқлик бўлмайди, бундай вазиятда қарама-қаршилик ва зиддият ҳам келиб чиқмайди. Шу туфайли Ўзбекистон Республикаси Президенти ва ҳукумати томонидан маънавият масаласига жуда катта эътибор қаратилаётганлиги бежиз эмас.

Маънавияти бой мамлакатда тинчлик, барқарорлик, аҳиллик ҳукм суради. Бундай жойда иқтисодий юксалиш, фаровонлик ва манфаатлар муштараклиги таъминланади.

Биз меҳнат мотивациясининг айрим йўналишларигагина тўхталдик, холос. Бу масала юқорида таъкидланганлар билан чекланиб қолмайди. Бунинг жуда кўп типлари, омиллари ва йўналишлари мавжуд.

Меҳнат мотивацияси типлари ҳақида турли фикрлар мавжуд. Лекин уларнинг барчаси меҳнат қилувчининг моддий ва маънавий эҳтиёжини қондириш учун ҳис-туйғуларни уйғотиш йўлини ахтаришга қаратилган. Шу боисдан меҳнат мотивациясининг иккита типи алоҳида аҳамият касб этишини таъкидлаш жоиз. Бунга қуйидагилар киради: биринчидан, ҳис-туйғуни уйғотувчи тадбирлар мажмуаси бўлса, иккинчидан, ақл-идрок билан қилинадиган ишлардир.

Кишиларнинг яхши меҳнат қилиши учун иккаласи ҳам муҳим аҳамиятга эга. Баъзи тадбирлар борки, ақл-идрок билан қилиниб, кишиларда яхши меҳнат қилиш учун кучли ҳис-туйғу уйғотади. Масалан, миллатпарвар, фидойи, жонкуяр инсон учун яхши меҳнат қилиш ҳис-туйғусини уйғотишда Ўзбекистоннинг мустақилликка эришганлиги жуда катта омил бўлиб хизмат қилади. Ёки компаниянинг равнақи учун аҳил бўлган меҳнат жамоасининг бир тан, бир жон бўлиб, кечаю-кундуз уни юксалтириш учун қилган ишлари.

Меҳнат қилувчининг, яъни меҳнаткашнинг меҳнат қилиши учун бир қанча мотивлар борки, буларсиз самарали меҳнатнинг содир бўлиши мумкин эмас. Буларга қуйидагилар киради:

1. Кўпроқ меҳнат ҳақи тўланиши. Ҳаётий тажрибалар кўрсатмоқдаки, масалан, пахта теримида терилган пахта учун ҳар куни ҳисоб-китоб қилиб борилса, меҳнат унумдорлиги одатдагидан 2-2,5 баробар юқори бўлади. Меҳнатнинг натижаси қанча тез рағбатлантирилиб борилса, у шунча унумли, самарали бўлади. Жуда

кўп мамлакатларда ойлик маош тўланади. Аммо АҚШда ҳар ҳафтада, баъзан ҳар куни ойлик тўланиши эвазига ҳам юқори меҳнат унумдорлигига эришадилар. Хўжаликни юритишда меҳнатнинг бу мотивини инобатга олиш юқори самарадорликка эришиш учун жуда муҳимдир.

2. Яхши меҳнат шароитининг яратилиши. Меҳнат шароити ходимларни ишга олиб келиш, ишлаш жараёнини таъминлаш ва ишдан уйгача кузатиб қўйишни ўз ичига олади. Ҳар бир ходимнинг ишлайдиган жойи ҳар томонлама қулай, ёруғ, озода, баҳаво бўлиши лозим. Бу борада меҳнат эргономикаси талабларига жавоб берадиган бўлиши керак. Бу ҳам яхши ва самарали ишлаш учун асосий мотивлардан биридир. Корхона жуғрофий жихатдан ҳам қулай жойлашган бўлиши лозим. У транспорт воситаси бекатига яқин, дўкон, ошхона, бозорга яқин ва уларга бориш қулай бўлиши унда ишлайдиган ходимлар учун аҳамиятлидир.

3. Ходим малакасига мос иш билан таъминланиши.

4. Корхонада яхши маънавий-руҳий муҳитнинг яратилиши. Корхонанинг умумий муваффақияти учун шу корхонада ишлаётган бирорта ишчи ўзини ортиқча ёки жамоадан четда ҳис қилмаслиги керак. Режали иқтисодиётда амал қилган жуда кўп маъмурий-буйруқбозлик усуллари бозор шароити учун ёт унсурлардир. Кишилар таъзиқ билан мажбур бўлиб ишламаслиги керак. Уларда ишлаш учун ички туйғу, имкониятлар ишга тушиб, меҳнат қилиш ихтиёрий эҳтиёжга айланиши лозим.

5. Ҳар бир кишининг ўз ўрнига эга бўлишини таъминлаш..

6. Ҳар бир кишини шу корхонанинг эгаси, хужайини ва унинг бу ерда зарур эканлигини ҳис қилишни таъминлаш.

Таянч иборалар

Ходимлар салоҳияти, ходимлар, меҳнат ресурслари, корхона персонали, ишчи кучи, меҳнат учун ижтимоий шароитлар, меҳнат юкламасига таъсир кўрсатувчи омиллар, саноат-ишлаб чиқариш персонали (С.ИЧ.П), ноишлаб чиқариш персонали, раҳбарлар, хизматчилар, ўртача рўйхат сони, кўрсаткичлар, корхона персоналининг сифат тавсифи, касб, малака, ходимлар сиёсати, иш ҳақи, ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш, номинал иш ҳақи, реал иш ҳақи, меҳнатга ишбай ҳақ тўлаш, меҳнатга ишбай-мукофотли ҳақ

тўлаш, меҳнатга вақтбай ҳақ тўлаш, вақтбай-мукофотли ҳақ тўлаш, меҳнатга аккорд ҳақ тўлаш тизими, тариф ставкаси.

Назорат учун саволлар

1. Бозор муносабатлари шароитида корxonанинг ходимлар сиёсатини қай тарзда тасаввур қиласиз?
2. Ходимлар тузилмаси деганда нима тушунилади ва уни белгилаб берувчи омиллар қандай?
3. Реал иш ҳақи номинал иш ҳақидан нимаси билан фарқ қилади?
4. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг қандай тизим ва шакллари биласиз?
5. Қайси ҳолларда вақтбай ва ишбай ҳақ тўлашдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади?
6. Нима сабабли корхонада меҳнат унумдорлиги суръатлари ўртача иш ҳақи суръатларидан ортиқ бўлиши лозим?
7. Меҳнат унумдорлиги нима? Корхонада меҳнат унумдорлигининг ўсиши қандай аҳамияти касб этади?
8. Корхонада меҳнат унумдорлигини аниқлашнинг қандай усуларини биласиз?
9. Меҳнат унумдорлиги ва иш ҳақини режалаштириш моҳияти нимада?
10. Қайси омиллар корхонада ишлаб чиқаришнинг ўсишини белгилаб беради?

10-БОБ. КОРХОНА РЕНТАБЕЛЛИГИ, ДАРОМАД ВА ҲАРАЖАТЛАР

10.1. Ҳаражатлар тушунчаси ва унинг таснифланиши

Корхоналар фаолият юритиш жараёнида моддий ва пул ҳаражатларини сарфлайдилар. Корхонанинг умумий ҳаражатлари ичида ишлаб чиқариш ҳаражатлари энг катта салмоққа эга. Ишлаб чиқариш ҳаражатлари мажмуаси корхонага маҳсулот ишлаб чиқариш қанчага тушишини кўрсатади, яъни маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархини ташкил қилади.

Маҳсулот таннархи корхоналар хўжалик фаолиятини ифодаловчи сифат кўрсаткичи бўлиб, корхоналар фаолиятининг ҳамма томонларини, яъни ишлаб чиқариш ва молиявий томонларини акс эттиради ва уларнинг иш самарадорлигини кўрсатади.

Маҳсулот таннархи деганда, маҳсулот ишлаб чиқариш, сотиш ва корхона молиявий фаолияти бўйича барча ҳаражатларининг пул орқали ифодаланиши тушунилади.

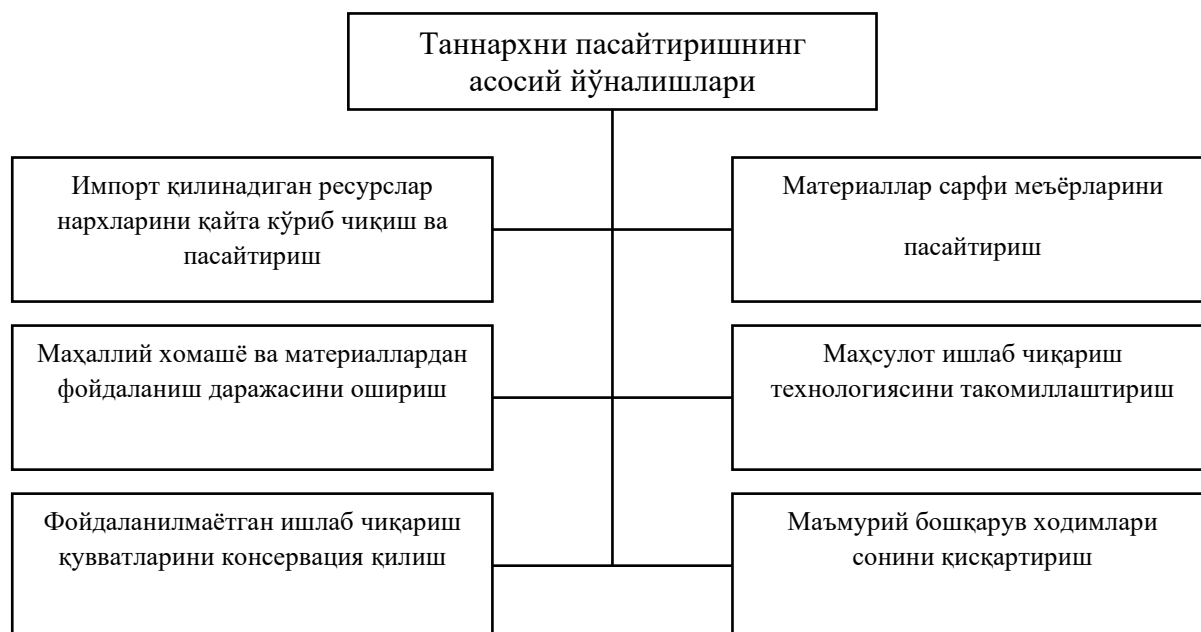
Бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулот таннархини ўрганишнинг аҳамияти турли хилдаги мулкчилик шаклларида иш юритаётган корхоналар учун бекиёсдир, зеро, ишлаб чиқариш ҳаражатлари тўғрисида тўла маълумотларга эга бўлмасдан туриб ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва самарали бошқариш мумкин эмас.

Маҳсулот таннархини арзонлаштириш жонли меҳнат ҳамда буюмлашган меҳнатни тежашни акс эттиради, фойданинг ортишини таъминлайди, улгуржи ва чакана нархларни арзонлаштириш имконини яратади.

Маҳсулот таннархини арзонлаштиришнинг асосий йўллари куйидагилардан иборат: бошқарув усулларини, ишлаб чиқариш ва меҳнатни илмий ташкил қилиш, хўжалик ҳисобини такомиллаштириш, ишлаб чиқариш асосий воситаларидан фойдаланишни яхшилаш, моддий ресурслардан тежаб-тергаб фойдаланиш, ишлаб чиқаришни бошқариш ва унга хизмат кўрсатиш ҳаражатларини ва самарасиз ҳаражатларни камайтириш кабилар.

Таннархни пасайтириш учун ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўз фаолият йўналиши бўйича таннархни пасайтириш омиллари тўғрисида кенг ва чуқур тасаввурга эга бўлиши лозим. Умумий ҳолда, мамлакатимиз корхоналарида таннархни пасайтиришнинг

асосий йўналишлари сифатида қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир (10.1-расм).

10.1-расм. Таннархни пасайтиришнинг асосий йўналишлари

Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш таннархи ишлаб чиқариш ёки қайта ишлаш жараёнида ишлатилган табиий ресурслар, хомашё, материаллар, ёқилғи, энергия, асосий воситалар (амортизация), меҳнат ресурслари ва бошқа ишлаб чиқариш билан боғлиқ ҳаражатларнинг қиймат кўринишини ифода этади.

Маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи ҳаражатлар уларнинг иқтисодий мазмунига кўра қуйидаги элементлар билан гуруҳларга ажратилади:

- ишлаб чиқариш моддий ҳаражатлари;
- ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш ҳаражатлари;
- ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалар;
- асосий воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси;

Ишлаб чиқаришнинг моддий ҳаражатлари таркибига қуйидагилар киради:

- ташқаридан сотиб олиннадиган ишлаб чиқариладиган маҳсулот таркибига кириб, унинг асосини ташкил этадиган ёки маҳсулот

тайёрлашда зарур компонент ҳисобланадиган хомашё ва материаллар;

- маҳсулотни ўраш ҳамда бошқа ишлаб чиқариш заруратлари учун сотиб олинган материаллар, таъмирлаш учун эҳтиёт қисмлар, мосламалар ва бошқа меҳнат буюмлари;

- технологик мақсадлар, биноларни иситиш, барча турдаги энергияни ишлаб чиқариш учун сарфланадиган, хориждан сотиб олинган ёқилғининг ҳамма турлари;

- корхонанинг технологик, транспорт ва бошқа ишлаб чиқариш, шунингдек, хўжалик заруратларига сарфланадиган, сотиб олинадиган барча турдаги энергия;

- табиий камайишининг меъёр чегарасидаги моддий ресурсларнинг камомоди ва бузилишларидан йўқотишлар.

Ишлаб чиқаришдаги меҳнатга ҳақ тўлаш ҳаражатларига қуйидаги моддалар киради:

- корхонада қабул қилинган меҳнатга ҳақ тўлаш шакл ва тизимларига мувофиқ ишбай ҳақлари, тариф ставкалари ва мансаб окладлари асосида ҳақиқий бажарилган ишлар учун ишлаб чиқаришдаги ҳисобланган иш ҳақи;

- натура шаклида ҳақ тўлаш тартиби бўйича бериладиган маҳсулот қиймати;

- амалдаги тартибларга кўра рағбатлантирувчи тўловлар, жумладан, ишлаб чиқариш натижалари учун мукофотлар (натурал мукофотларни кўшган ҳолда) таъриф ставкалари ва окладларга касб маҳорати учун кўшимча устама тўловлар, амалдаги қонунчиликка мувофиқ кўп йиллик хизматлари учун (шу хўжаликда бир ихтисосликдаги иш стажи учун) ишлаб чиқариш ходимларига бериладиган тақдирланишлар, мукофотлар, касб маҳорати учун тариф ставкалар ва окладларга нисбатан) устама тўловлар, ҳаракатдаги қонунчиликка мувофиқ кўп йиллик хизматлари учун ишлаб чиқариш ходимларига бериладиган тақдирлашлар;

- иш режими ва меҳнат шароитлари билан боғлиқ товон тўловлари, жумладан, тунги иш вақти, иш вақтидан сўнгги иш учун тўловлар.

Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси бўйича ҳаражатлар таркибига қуйидагилар киради:

- Асосий ишлаб чиқариш фондларининг дастлабки (тиклаш) қийматидан келиб чиқиб ҳисобланган амортизация ажратмалари

суммаси, лизинг бўйича ва белгиланган тартибда тасдиқланган меъёрлар, қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган жадаллаштирилган амортизация ҳам шу жумлага киради.

- Ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар (Гудвиллдан ташқари) эскириши ҳар ойда хўжалик юритувчи субъект томонидан дастлабки қиймати ва улардан фойдали фойдаланиш муддатидан келиб чиқиб ҳисобланадиган маҳсулот таннархига тегишли бўлади. Фойдали фойдаланиш муддатини аниқлаш имкони бўлмаган номоддий активлар бўйича эскириш меъёрсига беш йил ҳисобига белгиланади.

Ишлаб чиқариш туридаги бошқа ҳаражатлар таркибига қуйидагилар киради:

- ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатиш ҳаражатлари.
- Ишлаб чиқариш ходимларини белгиланган ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бўлган хизмат сафарларига юбориш бўйича меъёрлар доирасида ва улардан ортиқча ҳаражатлар.
- Ишлаб чиқариш ходимларини ва ишлаб чиқариш активларини мажбурий ва ихтиёрий суғурта қилиш ҳаражатлари.
- Брак туфайли келиб чиқадиган йўқотишлар.
- Ишлаб чиқаришнинг ички сабабларига кўра бекор туришлар туфайли йўқотишлар.
- Кафолатли хизмат муддати белгиланган буюмларни кафолатли тузатиш ва уларга кафолатли хизмат кўрсатиш ҳаражатлари.
- Маҳсулот (хизматлар)нинг мажбурий сертификация қилиш ҳаражатлари.
- Ишлаб чиқариш жароҳатлари туфайли меҳнат қобилияти йўқолиши муносабати билан тегшили ваколатли органларнинг қарорлари асосида ва қарорларисиз тўланадиган нафақалар.
- Умумий фойдаланиладиган йўловчилар транспорти хизмат кўрсатмайдиган йўналишларда ходимларни иш жойига олиб бориш ва олиб келиш билан боғлиқ ҳаражатлар.

Амалдаги қонунчиликка мувофиқ хўжалик юритувчи субъектларнинг барча ҳаражатлари қуйидаги гуруҳларга ажратилади³⁵:

1. Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига қўшиладиган ҳаражатлар.

³⁵ Ўзбекистон республикаси Солиқ Кодекси. -Т.: 2017 йил

2. Ишлаб чиқариш таннархига қўшилмайдиган ҳаражатлар, аммо давр ҳаражатларига қўшиладиган ҳаражатлар (асосий фаолиятдан кўрилган фойдани аниқлаш учун).

3. Корхонанинг умумхўжалик фаолиятдан кўрган фойда ёки зарарини аниқлашда ҳисобга олинадиган молиявий фаолият ҳаражатлари.

4. Фавқулодда зарар (солиқ тўлашга қадар аниқланадиган фойдани ҳисоблашда иштирок этадиган).

Хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳаражатларини юқоридаги таркиб бўйича гуруҳланганда, ҳар бир гуруҳ ҳаражатлари қуйидагича туркумланади:

1. Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига қўшиладиган ҳаражатлар қуйидагича туркумланади:

- а) бевосита ва билвосита моддий ҳаражатлар;
- б) бевосита ва билвосита меҳнат ҳаражатлари;
- в) ишлаб чиқаришдаги маъмурий ҳаражатлар.

2. Давр ҳаражатлари қуйидагича туркумланади:

- а) сотиш бўйича ҳаражатлар;
- б) бошқарув ҳаражатлари;
- в) бошқа муомала ҳаражатлари ва зарарлар.

3. Молиявий фаолият бўйича ҳаражатлар қуйидагича туркумланади:

- а) фоизлар бўйича сарфлар;
- б) чет эл валютаси курси ўзгаришидан кўрилган зарар;
- в) қимматли қоғозларга қўйилган маблағларни қайта баҳолашдан кўрилган зарар;
- г) молиявий фаолият бўйича бошқа сарф-ҳаражатлар.

4. Фавқулодда зарарлар одатда туркумланмайди. Фавқулодда зарарлар - хўжалик юритувчи субъектларнинг одатдаги фаолиятдан четга чиқувчи ҳодисалар ёки операциялар натижасида вужудга келадиган ва рўй бериши кутилмаган одатдан ташқари ҳаражатлар моддаларидир. У ёки бу модданинг фавқулодда зарарлар моддаси сифатида акс эттирилиши учун у қуйидаги мезонларга жавоб бериши керак:

- корхонанинг одатдаги хўжалик фаолиятига хос эмаслик;
- бир неча йил мобайнида такрорланмаслиги керак;
- бошқарув ходими томонидан қабул қилинадиган қарорларга боғлиқ эмаслик.

Ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш ҳаражатлари.

Маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ ҳаражатларга ишлаб чиқариш ҳаражатлари деб аталади. Уларга қуйидагилар киради:

- материал (моддий) ҳаражатлари;
- меҳнат ҳақи ҳаражатлари;
- ишлаб чиқариш билан боғлиқ маъмурий ҳаражатлар.

Бевосита материал ҳаражатлари меҳнат ҳақи билан биргаликда дастлабки ҳаражатларни ташкил этади.

Меҳнат ҳақи ва ишлаб чиқариш ҳарактеридаги маъмурий бошқарув ҳаражатлари биргаликда конверсия ҳаражатларини ташкил этади.

Материал ҳаражатлари конверсия ҳаражатлари билан биргаликда тўлиқ ишлаб чиқариш таннархини ташкил этади.

Ноишлаб чиқариш ҳаражатлари.

Ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган барча ҳаражатларга ноишлаб чиқариш ҳаражатлари деб аталади. Улар таркибига сотиш билан боғлиқ ҳаражатлар, илмий текшириш ва тадқиқот ҳаражатлари, умумий ва маъмурий бошқарув ҳаражатлари, бошқарув ҳаражатлари, олинган кредит учун фоиз тўловлари ва бошқа ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган ҳаражатлар киритилади.

Маҳсулот таннархини умумлаштирувчи кўрсаткичлар қуйидагиларни ташкил этади:

1. Бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган ҳаражат.
2. Таққосланадиган маҳсулот таннархи.
3. Маҳсулот бирлигининг таннархи.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятидаги ҳаражатларни юқоридаги кўринишда туркумлаш билан бир қаторда яна қуйидаги хусусиятлари бўйича ҳам таснифлаб чиқишимиз мумкин.

Юзага чиқиш шаклига кўра:

- асосий ишлаб чиқариш ҳаражатлари;
- молиявий фаолият бўйича ҳаражатлар;
- тасодифий, фавқулоддаги ҳаражатлар.

Маҳсулот таннархига қўшилишига кўра:

- маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган ҳаражатлар;
- маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган ҳаражатлар.

Юзага чиқиш ўрни бўйича:

- бўлим бўйича қилинган ҳаражатлар;
- цех бўйича қилинган ҳаражатлар;

- участка бўйича қилинган ҳаражатлар ва ҳ.к.з.

Сотиш ҳажмига ҳисобдан чиқарилишига кўра:

- маҳсулот ишлаб чиқариш ҳаражатлари;
- давр ҳаражатлари.

Даврига кўра:

- жорий давр ҳаражатлари;
- келгуси давр ҳаражатлари.

Солиққа тортиладиган фойда суммасини аниқлашда ҳисобга олинмишига кўра:

- солиққа тортиладиган базага қайта қўшиладиган доимий тафовутлар;
- солиққа тортиладиган базага қўшиладиган даври бўйича тафовутлар;
- солиққа тортиладиган базани аниқлашда ҳисобга олинмайдиган ҳаражатлар.

Маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига мувофиқ:

- ўзгарувчан ҳаражатлар;
- ўзгармас ҳаражатлар.

Маҳсулот таннархига қўшилишига қараб:

- тўғри ҳаражатлар (бевосита);
- эгри ҳаражатлар (билвосита).

Молиявий натижаларга дахлсизлиги бўйича:

- маҳсулот таннархига қўшиладиган ҳаражатлар;
- фойда ҳисобидан қопланадиган ҳаражатлар.

Корхона ҳаражатларини таҳлил этишда ўрганиш объекти ва мақсадидан келиб чиққан ҳолда корхона ҳаражатларининг у ёки бу туркуми бўйича ўзгаришлар ва сабабларига баҳо берилади. Таққослаш ёки қиёсий ўрганишда жорий давр ва ўтган йил маълумотлари, бизнес режа кўрсаткичлари, ўртача кўрсаткичлар ва тармоқ бўйича бошқа маълумотлар олинади. Таққослашда кўрсаткичлар бўйича мутлақ ўзгаришлар нисбий кўрсаткичларни кўллаш орқали тўлдирилади.

Маҳсулот таннархини ифодаловчи кўрсаткичлардан энг муҳими, бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган ҳаражатдир. Бу кўрсаткич тийин ҳисобида қуйидагича аниқланади³⁶:

Бир сўмлик товар

Ишлаб чиқариш таннархи

³⁶Ваҳобов ва бошқ. Молиявий ва бошқарув таҳлили: Дарслик. – Т.: “Шарк”, 2005. – 280 б.

маҳсулоти учун қилинган ҳаражат (тийин) баҳоси = **Товар маҳсулотининг улгуржи**

Бу кўрсаткич орқали қилинган ҳаражатларнинг самарадорлигини аниқлаш мумкин.

Ишлаб чиқариш ҳаражатларини ҳисобга олиш ва таҳлил этишнинг услубий ва меъёрий шакли Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан 1999 йил 5 февралда тасдиқланган 54-сонли «Маҳсулот (бajarилган иш, кўрсатилган хизмат)лар ишлаб чиқариш таннари, маҳсулот (иш бajarилган ва хизмат кўрсатиш) ишлаб чиқариш ва сотиш ҳаражатлари таркиби ва молиявий натижаларнинг шаклланиш тартиби тўғрисида»ги Низом билан белгиланади.

Саноат корхоналари ишлаб чиқариш ҳаражатларини ривожлантириш мақсадида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботида унинг йўналишлари бўйича гуруҳларга ажратиш мақсадга мувофиқдир:

1. Ҳаражатларнинг иқтисодий элементлари бўйича.

2. Ҳаражатларнинг калькуляцион моддалари бўйича.

10.1-жадвал

Ишлаб чиқариш ҳаражатларининг иқтисодий элементлари ва моддалари бўйича туркумланиши

Иқтисодий элементлари бўйича	Калькуляцион моддалари бўйича
1	2
Ишлаб чиқариш ҳарактеридаги бевосита ва билвосита моддий ҳаражатлар	Хомашё
	Ёқилғи
	Электр қуввати
	Эҳтиёт қисмлар
	Идишлар ва ҳ.к.
Ишлаб чиқариш ҳарактеридаги бевосита ва билвосита меҳнат ҳақи ҳаражатлари	Асосий иш ҳақлари
	Қўшимча иш ҳақлари
	Иш ҳақиға устамалар
Ишлаб чиқаришга тааллуқли меҳнат ҳақидан ажратмалар	Ижтимоий таъминот бўлимиға
	Меҳнат биржасиға
	Касаба уюшмасиға
Асосий воситалар ва	Асосий воситаларнинг эскириши

номоддий активлар амортизацияси, эскириш ҳаражатлари	Номоддий активларнинг эскириши
	Асосий восита ва номоддий активларнинг ижара ҳақлари
Ишлаб чиқариш ҳарактеридаги бошқа ҳаражатлар	Турли ишлар ва хизматлар
	Солиқлар, йиғимлар ва ҳ.к.

Харажатларнинг элементи бўйича гуруҳларга ажратишдан мақсад уларнинг тузилмаси ва динамикасини назорат қилишдан иборат.

Кўрсаткичларни таққослаш орқали жонли меҳнат билан бошқа харажат турларининг нисбати, ишлаб чиқариш захираларини меъёрлаштириш ва таҳлил этиш, айланма маблағларининг тезлигини аниқлаш ва миллий даромадни ҳисоблаш имконияти туғилади.

Харажатларнинг элементлари бўйича таҳлил натижаларига мувофиқ материал сифими, меҳнат сифими ва фонд сифими даражалари бўйича таннархни пасайтириш имкониятларини аниқлаш мумкин.

Таҳлил этишда жами харажатдаги ҳар бир элементнинг тутган салмоғи аниқланиб, ўтган йилдагиси ҳамда сметадаги кўрсаткичлар билан таққосланиб, уларнинг ўзгариш сабаблари аниқланади.

Маҳсулотларни ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган харажатлар таркибини иқтисодий элементлари ва моддалари бўйича қуйидаги таркибда бериш мумкин.

Ишлаб чиқариш харажатларини иқтисодий элементлари ва калькуляцион моддалари бўйича ўрганиш қуйидагича фарқланади, яъни, бўлимлар ва корхона бўйича жами харажатлар фақат иқтисодий элементлари бўйича ўрганилади, маҳсулотлар тури ва туркуми бўйича эса ишлаб чиқариш харажатлари калькуляция моддалари асосида кўриб чиқилади.

10.2. Фойда ва унинг шаклланиш манбалари, тақсимлаш тартиби ҳамда кўпайтириш йўллари

Фойда муҳим иқтисодий категория (тоифа) бўлиб, ҳар бир тижорат ташкилотининг асосий мақсади ҳисобланади. Иқтисодий категория сифатида фойда–моддий ишлаб чиқариш соҳасида яратилган соф даромадни акс эттиради.

Фойданинг асосий қисмига корхоналар ишлаб чиқарилаётган маҳсулотни сотиш орқали эга бўладилар. Замонавий хўжалик

юритиш шароитларида фойданинг асосий вазифаси корхона фаолияти самарадорлигини акс эттиришда деб белгиланади. Бунга фойда миқдори, корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ бўлган маҳсулот таннархи шаклидаги индивидуал ҳаражатлар, маҳсулот баҳоси шаклидаги ижтимоий зарурий ҳаражатларни ўз ичига олиши лозимлигини сабаб қилиб кўрсатиш мумкин.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитларида корхоналар фаолияти фойданинг рағбатлантирувчи аҳамиятининг ортиши билан боғлиқ. Фойдадан баҳолашнинг асосий кўрсаткичи сифатида фойдаланиш, маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмининг ортиши, сифатнинг яхшиланиши, мавжуд ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланиш унумининг ортиши билан асосланади. Шу билан бирга фойданинг аҳамияти ортишига амалдаги фойдани тақсимлаш тизими ҳам сабаб бўлади ва унга кўра, корхоналарнинг ишлаб чиқариш ва ижтимоий ривожланишни таъминлаш учун ҳамда ходимларнинг бажарган меҳнати сифати ва миқдорига асосан моддий рағбатлантиришга сарфланувчи фойдани оширишга бўлган қизиқишнинг ортиши кузатилади.

Шу тариқа фойда ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, ходимларнинг ўз корхонаси эришадиган юқори натижалардан моддий манфаатдорлигини кучайтиришда ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Корхонада фойда турли хил фаолият натижасида олиниши мумкин. Барча фойдалар йиғиндиси корхонанинг ялпи фойдасини ташкил этади. Ялпи фойданинг таркибий элементлари қуйидагилардан иборат:

- бажарилган иш, кўрсатилган хизмат ва маҳсулот сотишдан олинган фойда;
- асосий воситалар, шунингдек, корхонанинг бошқа мулк сотишдан олинган фойда;
- корхонанинг молиявий фаолияти орқали олинувчи фойда.

Корхона даромади икки кўрсаткич, яъни маҳсулот баҳоси ва уни ишлаб чиқаришга сарфланувчи ҳаражатларга боғлиқ бўлади. Маҳсулотнинг бозордаги баҳоси талаб ва таклиф муносабатлари натижасида келиб чиқади. Эркин рақобат шароитларида баҳони шакллантириш қонунлари асосида маҳсулот баҳоси ишлаб чиқарувчи ёки ҳаридор хоҳишига кўра эмас, балки автоматик равишда тартибга солинади.

Фойда корхона фаолияти натижасида олинган иқтисодий самарани тавсифлайди. Корхонанинг фойда олиши даромадларнинг корхона фаолияти билан боғлиқ бўлган ҳаражатлардан кўп бўлишини англатади ҳамда у рағбатлантириш вазифаларини ҳам бажаради. Бу эса фойда бир пайтнинг ўзида молиявий натижа бўлиши билан бирга корхона молиявий ресурсларининг асосий элементи эканлиги; даромаднинг турли даражадаги бюджет шаклланиши учун асосий манба бўлиб хизмат қилиши билан изоҳланади.

Фойда олишнинг асосий манбалари қуйидагилар:

биринчи манба корхона маҳсулотнинг у ёки бу турини ишлаб чиқаришдаги монополия ҳолати ёки маҳсулотнинг нодирлиги ҳисобига шаклланади. Бу манбанинг сақланиши маҳсулотни доимий равишда янгилаб боришни кўзда тутаяди;

иккинчи манба ишлаб чиқариш ва тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ. Ундан фойдаланиш самарадорлиги бозор конъюнктурасини билиш ҳамда ишлаб чиқаришнинг ривожланишини, доимий равишда ўзгариб турувчи бозор конъюнктурасига мослаштириш қобилиятига боғлиқ бўлади. Фойда миқдори корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича йўналишини тўғри танлаш (доимий равишда талаб даражаси юқори бўлган маҳсулотни танлаш); маҳсулотларини сотиш ва хизмат кўрсатиш учун рақобатбардош шароитларни яратиш (баҳо, етказиб бериш муддати, ҳаридорларга хизмат кўрсатиш, сотувдан кейинги хизмат кўрсатиш ва ҳ.к.); ишлаб чиқариш ҳажми (ишлаб чиқариш ҳажми қанчалик катта бўлса, даромад миқдори шунчалик кўп бўлади); ишлаб чиқариш ҳаражатларини камайтириш тузилмаси билан боғлиқ бўлади;

учинчи манба корхонанинг инновацион фаолиятидан келиб чиқади. Ундан фойдаланиш доимий равишда технологияларни такомиллаштириш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни янгилаш, унинг рақобатбардошлигини таъминлаш, маҳсулот сотиш ҳажми ва фойда миқдорини оширишни англатади.

Корхонанинг баланс фойдаси фойдани тақсимлаш объектидир. Фойдани тақсимлаш деганда унинг бир қисмини бюджетга жўнатиш тушунилади. Қонунчиликка асосан фойданинг солиқ ва бошқа мажбурий тўловлар шаклида бюджетга келиб тушувчи қисми тартибги солинади. Корхона ихтиёрида қолувчи даромад қисми, ундан фойдаланиш йўналишлари корхона зиммасида бўлади.

Корхоналарнинг ишлаб чиқариш – хўжалик фаолияти натижасида олинадиган даромадлар қуйидагилардан иборат:

1. Сотишдан олинадиган соф тушум.

2. Асосий ишлаб чиқариш фаолиятидан олинадиган бошқа даромадлар.

3. Молиявий фаолиятдан олинадиган даромадлар.

4. Фавқулодда фойда.

Сотишдан олинган соф тушум маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни сотишдан олинган, ундан қўшилган қиймат, акциз солиғи ва экспорт божи, чегирилган тушум сифатида аниқланади. Унга товарларнинг қайтарилиши, харидорлар учун берилган чегирмалар ва бошқалар киритилмайди.

Асосий ишлаб чиқариш фаолиятидан олинадиган бошқа даромадларга қуйидагилар киради:

- Ундирилган ёки қарздор томонидан эътироф этилган жарималар, пенялар, вақтида тўланмаган қарзлар ва хўжалик шартномалари шартларини бузганлик учун бошқа хил жазо жарималари, шунингдек, етказилган зарарларни ундириш бўйича даромадлар.

- Ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллардаги фойда.

- Ишлаб чиқариш ва маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)ни сотиш билан бевосита боғлиқ бўлмаган операциялардан рента даромади, хўжалик юритувчи субъектлар ҳузуридаги ошхоналардан тушумлар, ёрдамчи хизматлардан даромадлар сифатидаги бошқа даромадлар.

- Хўжалик юритувчи субъектнинг асосий воситаларини ва бошқамол-мулкларини сотишдан олинган даромадлар.

- Даъво билдириш муддати ўтган кредиторлик ва депонентқарзларни ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар.

- Товар-моддий бойликларни пухта баҳолаш. Товар-моддий бойликларни тўлиқ баҳолаш суммаси маҳсулот (ишлар, хизматлар) сотилишига кўра солиқ солинадиган даромадга киритилади.

- Давлат субсидияларидан даромадлар*

- Холисона молиявий ёрдам.

- Бошқа операцион даромадлар.

Молиявий фаолиятдан олинадиган даромадларга қуйидагилар киради:

- Олинган роялти ва сармоялар трансферти.

- Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ва унинг ташқарисида бошқа хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида улуш қўшган ҳолда қатнашишдан олинган даромад, акциялар бўйича дивиденд ва облигациялар ҳамда хўжалик юритувчи субъектга тегишли қимматли қоғозлар бўйича даромад.

- Мол-мулкни узоқ муддатли ижарага беришдан олинган даромадлар (лизинг тўловини олиш).

- Валюта счёtlари, шунингдек, хорижий валюталардаги операциялар бўйича ижобий курс тафовутлари.

- Сарфланган (қимматли қоғозларга, шуъба корхоналарга ва ҳоказоларга) маблағларни қайта баҳолашдан олинган даромадлар.

- Молиявий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар.

Фавқулодда фойда моддалари - кўзда тутилмаган, тасодифий тусга эга бўлган, ходиса ёки хўжалик юритувчи субъектнинг одатдаги фаолияти доирасидан хорижга чиқадиган тусдаги операциялар натижасида пайдо бўладиган ва олиниши кутилмаган фойдадир. Бунга даромадларнинг фавқулодда моддалари ёки асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар бўлимида акс эттирилиши керак бўлган ўтган даврлардаги фойда кирмайди.

Корхона фаолиятининг молиявий натижалари фойданинг куйидаги кўрсаткичлари билан тавсифланади:

- маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда, бу сотишдан олинган соф тушум билан сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннарни ўртасидаги тафовут сифатида аниқланади:

ЯФ=ССТ-ИТ.

бунда,

ЯФ - ялпи фойда;

ССТ- сотишдан олинган соф тушум;

ИТ - сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннарни;

- Асосий фаолиятдан кўрилган фойда, бу маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда билан давр харажатлари ўртасидаги тафовут, ва плусасосий фаолиятдан кўрилган бошқа даромадлар ёки минус бошқа зарарларсифатида аниқланади:

АФФ = ЯФ-ДХ+БД-БЗ,

бунда,

АФФ-асосий фаолиятдан олинган фойда;

ДХ-давр харажатлари;

БД-асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар;

БЗ-асосий фаолиятдан кўрилган бошқа зарарлар.

Хўжалик фаолиятдан олинган фойда (ёки зарар), бу асосий фаолиятдан олинган фойда суммаси плюс молиявий фаолиятдан кўрилган даромадлар ва минус зарарлар сифатида ҳисоблаб чиқилади:

$$\text{УФ} = \text{АФФ} + \text{МД} - \text{МХ},$$

бунда,

УФ - умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда;

МД - молиявий фаолиятдан олинган даромадлар;

МХ - молиявий фаолият ҳаражатлари;

- Солиқ тўлангунга қадар олинган фойда, у умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда плюс фавқулодда (кўзда тутилмаган) вазиятлардан кўрилган фойда ва минус зарар сифатида аниқланади:

$$\text{СТФ} = \text{УФ} + \text{ФП} - \text{ФЗ},$$

бунда,

СТФ - солиқ тўлангунга қадар олинган фойда;

ФП - фавқулодда вазиятлардан олинган фойда;

ФЗ - фавқулодда вазиятлардан кўрилган зарар.

- йилнинг соф фойдаси, у солиқ тўлангандан сўнг хўжалик юритувчи субъект ихтиёрида қолади, ўзида даромад (фойда)дан тўланадиган солиқни ва минус қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа солиқлар ва тўловларни чиқариб ташлаган ҳолда солиқлар тўлангунга қадар олинган фойдани ифодалайди:

$$\text{СФ} = \text{СТФ} - \text{ДС} - \text{БС},$$

бунда,

СФ - соф фойда;

ДС - даромад (фойда)дан тўланадиган солиқ;

БС - бошқа солиқлар ва тўловлар.

Фойдани тақсимлаш принциплари қуйидагилардан иборат бўлади:

- корхонанинг ишлаб чиқариш ва молиявий фаолият натижасида оладиган фойдаси давлат ва корхона ўртасида хўжалик субъекти сифатида тақсимланади;

- фойданинг давлатга тўланувчи бир қисми солиқ ва йиғимлар кўринишида бюджетга келиб тушади. Солиқлар таркиби ва фоизи, уларни ҳисоблаш тартиби ва бюджетга тўланувчи бошқа тўловлар қонунчилик томонидан белгиланади;

- солиқлар тўлангандан сўнг корхона тасарруфида қолувчи фойда миқдори, унинг ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш ҳамда ишлаб чиқариш ва молиявий фаолият натижаларини яхшилашдан манфаатдорлигини камайтирмаслиги лозим.

Корхонада фойдани тақсимлаш ва ундан фойдаланиш тартиби унинг Низомида белгилаб қўйилади ҳамда ваколатли иқтисодий хизмат ходимлари томонидан тайёрланиб, корхона раҳбарияти томонидан тасдиқланувчи қоидалар ёрдамида аниқланади.

Маҳсулотни сотишдан олинадиган фойда миқдори ички ва ташқи омилларга боғлиқ бўлади. Ички омиллар корхонада замонавий техника ва технологияларни жорий этиш, хўжалик юритиш даражаси, раҳбарият ва менежментнинг масъулияти, маҳсулотнинг рақобатбардошлиги, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этиш даражасидир. Корхона фаолиятига боғлиқ бўлмаган ташқи омиллар қаторига эса, бозор конъюнктураси, истеъмол қилинувчи моддий-техник ресурсларнинг баҳоси, амортизация меъёри, солиқ тизими кабилар киради.

Корхонада фойдани оширишнинг асосий йўллари. Ҳар бир корхонада фойдани ошириш бўйича режали чора-тадбирлар кўзда тутилиши керак. Умуман олганда, бундай чора-тадбирлар кўйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- * ишлаб чиқарилаётган маҳсулот миқдорини ошириш;
- * ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифатини ошириш;
- * ортиқча асбоб-ускуналар ёки бошқа мулкни сотиб юбориш ёки ижарага бериш;
- * моддий ресурслар, ишлаб чиқариш қувватлари ва майдонлари, ишчи кучи ва иш вақтидан унумлироқ фойдаланиш ҳисобига маҳсулот таннариhini пасайтириш;
- * ишлаб чиқаришни диверсификация қилиш;
- * маҳсулот бозорини кенгайтириш ва ҳ.к.

Фойда корхона фаолиятининг муҳим иқтисодий кўрсаткичи бўлсада, унинг самарадорлигини тўла тавсифлаб бермайди. Корхона фаолияти самарадорлигини аниқлаш учун натижаларни (фойдани) ҳаражатлар ёки бу натижаларга эришиш учун сарфланган ресурслар билан солиштириш лозим.

10.3. Рентабелликнинг моҳияти ва кўрсаткичлари

Бозор ислохотларини чуқурлаштириш шароитларида рентабелликнинг аҳамияти ва ўрни ўсиб бормоқда. У корхона фаолияти ва капитал қўйилмалар иқтисодий самарадорлигининг асосий мезони, корхона ва хўжалик юритувчи ташкилотларни баҳолашнинг синтетик кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади.

Янги шароитларда корхоналарнинг фаолиятларида юқори молиявий натижаларга эришишга интилиши сезиларли даражада ортиб бормоқда.

Ҳар қандай хўжалик механизми учун асос бўлиб корхона фаолиятини режалаштириш ва унга объектив баҳо бериш, таълим олиш, меҳнатга ҳақ тўлаш ва иқтисодий рағбатлантириш фондларидан фойдаланиш, ишлаб чиқариш жараёнининг турли босқичларида ҳаражат ва натижаларни солиштириш кўрсаткичлари хизмат қилади.

Фойда корхона самарадорлигининг ягона ва универсал кўрсаткичи эмас.

Ишлаб чиқариш ривожланишининг самарадорлиги ва интенсивлигини баҳолашда амалиётда рентабеллик кўрсаткичлари тизими кенг қўлланиб, унга кўра фойданинг миқдори белгиланган ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, рентабеллик даромадлилик, фойдалиликни англатади. Бироқ рентабелликни фақат даромадлилик деб қабул қилиш унинг иқтисодий мазмунини кенг очиб бермайди. Улар ўртасида тенгликнинг йўқлигидан даромад миқдори ва рентабеллик даражаси турли нисбатларда, кўпинча турли йўналишларда ўлчаниши далолат беради.

Исталган муддат учун иқтисодий кўрсаткичларни ҳисоблаш кўплаб турли хил омиллар таъсири остида амалга оширилади.

Рентабеллик ва фойда кўрсаткичларини таҳлил қилишда уларга таъсир кўрсатиши мумкин бўлган барча омилларни билиш, бу омилларнинг самарадорликнинг умумлаштирувчи кўрсаткичларига таъсирини ҳисоблаш услубиятини эгаллаш муҳим аҳамият касб этади. Бу омилларни бошқариш орқали корхонада даромадни ошириш захираларини излаб топиш ва рентабелликнинг талаб қилинувчи даражасига эришиш механизминини яратиш мумкин.

Рентабеллик ва фойдага таъсир кўрсатувчи омилларни турли хил белгиларига кўра таснифлаш мумкин. Масалан, бу омиллар ички ва

ташқи бўлиши мумкин. Ички омилларга корхона фаолиятига боғлиқ бўлган ҳамда корхона фаолиятининг турли йўналишларини тавсифловчи омилларга мансуб бўлади. Ташқи омилларга корхона фаолиятига боғлиқ бўлмаган, бироқ ишлаб чиқариш рентабеллиги ва даромаднинг ўсиш суръатига сезиларли таъсир кўрсатиши мумкин бўлган омиллар киради. Таҳлил жараёнида ички ва ташқи омилларни аниқлаш самарадорлик кўрсаткичларини ташқи таъсирлардан “тозалаш” имконини беради ҳамда корхона ютуқларини объектив баҳолашда муҳим аҳамият касб этади.

Ўз навбатида ички омиллар ҳам ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш омилларига бўлинади. Ноишлаб чиқариш омиллари асосан меҳнат ва сотиш шароитлари, корхонанинг тижорат, табиатни сақлаш ва шу каби фаолият турлари билан боғлиқ бўлади. Ишлаб чиқариш омиллари эса фойданинг шаклланишида иштирок этувчи ишлаб чиқариш жараёнининг асосий элементлари – меҳнат предметлари ва воситалари ҳамда меҳнатнинг ўзи мавжудлиги ва улардан фойдаланишни акс эттиради.

Хўжалик фаолиятини амалга ошириш жараёнида маҳсулот ишлаб чиқариш, сотиш ва фойда олиш билан боғлиқ бўлган корхоналарда бу омиллар ўзаро алоқада ва бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлади.

Рентабелликнинг моҳиятини фақат фойда шаклланишини таҳлил қилиш асосида очиб бериш мумкин. Корхона маҳсулотни сотиш натижасида ўз ҳаражатларини қоплашдан ташқари фойда ҳам олган тақдирда рентабелли ҳисобланади.

Рентабеллик кўрсаткичлари корхона фаолияти қанчалик фойда келтиришини кўрсатади. Бу кўрсаткичлар молиявий ҳисоботнинг ички ва ташқи фойдаланувчиларда қизиқиш уйғотиб, корхона ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги ҳамда унинг инвестицияларни жалб қилиш қобилиятини аниқлайди. Хусусий ёки қарзга олинувчи капиталнинг рентабеллиги корхонага маблағлар киритишнинг рентабеллигини тавсифловчи асосий кўрсаткичлардир. Бу кўрсаткичларнинг иқтисодий турланиши (интерпретацияси) яққол кўзга ташланади: сарфланган ҳар бир сўм қарзга олинган (хусусий) капиталга неча сўм фойда тўғри келади (ҳисоб-китобларда корхонанинг баланс ёки соф фойдасидан фойдаланиш мумкин).

Рентабелликни замон ва макон қоидаларига кўра таҳлил қилишда асосли хулосаларга келиш учун зарур бўладиган учта хусусиятни инобатга олиш зарур.

Биринчи хусусият корхона фаолиятининг вақт жиҳати билан боғлиқ. Масалан, маҳсулотни сотиш рентабеллиги коэффиценти ҳисобот давридаги фаолият натижалари орқали аниқланади; узок муддатли инвестицияларнинг юзага келиши мумкин бўлган ва режалаштирилаётган самараси инкор қилинмайди. Агар корхона катта миқдордаги инвестициялар талаб қилувчи янги технологиялар ва янги маҳсулот турларини ишлаб чиқаришга ўтадиган бўлса, у ҳолда рентабеллик кўрсаткичлари вақтинчалик пасайиши мумкин.

Иккинчи хусусият таваккалчилик муаммоси билан боғлиқ бўлиб, таваккалчилик даражаси юқори бўлган лойиҳалар баъзида катта фойда келтириши ҳам мумкин.

Учинчи хусусият баҳолаш муаммоси билан боғлиқ. Масалан, хусусий капиталнинг рентабеллик кўрсаткич сурати ва махражи турли хил харид қобилиятига эга бўлган пул бирлигида келтирилади. Кўрсаткичнинг сурати, яъни фойда ўзгарувчан (динамик) бўлиб, фаолият натижаларини ҳамда товар ва хизматларнинг асосан ўтган йилда юзага келган баҳосини акс эттиради. Кўрсаткичнинг махражи, яъни хусусий капитал бир қатор йиллар давомида шаклланади. У жорий баҳодан анча фарқ қилиши мумкин бўлган ҳисобга олиш баҳосида акс эттирилади. Демак, хусусий капитал рентабеллик коэффицентининг катта бўлиши, доим ҳам корхонага киритилаётган капитал қайтимига мос келавермайди; молиявий қарорларни қабул қилишда бу кўрсаткични эътиборга олишдан ташқари корхонанинг бозордаги баҳосини (бозор капитализацияси) ҳам инобатга олиш зарур.

Корхона фаолиятининг самарадорлигини тавсифловчи рентабелликнинг асосий кўрсаткичлари қуйидагича:

1. Активлар рентабеллиги. (P_a):

$$P_a = \frac{C\Phi}{ЖАйк}$$

бу ерда: $C\Phi$ – соф фойда;

$ЖАйк$ – корхона жами активларининг ўртача йиллик қиймати.

Корхонанинг жами активлари рентабеллиги корхона активларига қўйилган маблағларнинг бир сўмига тўғри келадиган соф фойда активлардан қанчалик даражада фойдаланилганлигини ифода қилади.

2. Сотилган маҳсулот рентабеллиги ($P_{см}$):

$$P_{см} = \frac{Я\Phi}{\frac{CCT}{283}}$$

Бу ерда: P_{CM} – сотилган маҳсулот рентабеллиги;

$ЯФ$ – ялпи фойда;

$СФ$ – соф фойда;

$ССТ$ – маҳсулот сотишдан соф тушум.

Сотилган маҳсулот рентабеллиги сотилган маҳсулотнинг ҳар бир сўми қанча ялпи фойда ёки соф фойда келтирганини кўрсатади.

3. Хусусий капитал рентабеллиги ($P_{ХК}$):

$$P_{ХК} = \frac{СФ}{ХК}$$

Бу ерда: $СФ$ – соф фойда;

$ХК$ – хусусий капитал ўртача йиллик қиймати.

Мулкдор томонидан киритилган капиталдан фойдаланиш самарадорлигини аниқлашда фойдаланилади ва бу кўрсаткич бошқа қимматли қоғозларга киритилганда олинishi мумкин бўлган даромад билан солиштириш имконини беради.

Хусусий капитал ҳар бир сўми қанча соф фойда келтирганини кўрсатади.

4. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳаражатлари рентабеллиги ($P_{ИХ}$), бу айрим турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун қилинган ҳаражатларнинг бир сўмига олинган ялпи фойда ёки соф фойдани ифода қилади. Бу кўрсаткичдан турли маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг солиштира самарадорлигини аниқлашда кенг фойдаланилади.

$$P_{ИХ} = \frac{ЯФ}{МИТ} \quad \text{ёки} \quad P_{ИХ} = \frac{СФ}{МИТ}$$

Бу ерда: $ЯФ$ – ялпи фойда;

$СФ$ – соф фойда;

$МИТ$ – маҳсулот ишлаб чиқариш таннари.

5. Асосий воситалар рентабеллиги. Асосий воситалар рентабеллиги ҳар бир сўмлик ёки минг сўмлик асосий восита ҳисобига тўғри келадиган фойда суммасини ҳарактерлайди. Ушбу кўрсаткич соф фойда суммасини асосий воситаларнинг ўртача йиллик қийматига бўлиш асосида аниқланади.

$R_{ав} = \text{Соф фойда} * 100\% / \text{Асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати}$

6. Айланма активлар рентабеллиги. Ушбу кўрсаткич оборот активларнинг ҳар бир сўмига тўғри келадиган фойда, соф фойда суммасини ҳарактерлайди. Оборот активлар рентабеллиги олинган соф фойда суммасини оборот активларнинг ўртача йиллик қийматига бўлиш асосида аниқланади:

$$P_{ам} = \text{Соф фойда} * 100\% / \text{айланма активлар ўртача йиллик қиймати}$$

7. Қарз маблағлари рентабеллиги. Ушбу кўрсаткич корхона соф фойдасини қарзга олинган маблағларига нисбати асосида аниқланади. Бу кўрсаткич ҳар бир сўмлик қарз маблағига тўғри келадиган фойда суммасини ифодалайди.

$$P_{қм} = \text{Соф фойда} * 100\% / \text{Қарз маблағлари жами}$$

Активлар рентабеллиги корхонада 1 сўм фойда олиш учун қанча маблағ жалб қилиш талаб этилишини (бу маблағлар манбаидан қатъи назар) акс эттиради. Ушбу кўрсаткич корхона рақобатбардошлигининг энг муҳим кўрсаткичларидан бири ҳисобланади. Сотиш рентабеллиги сотилган маҳсулотнинг ҳар бир сўми қанча соф фойда келтирганини акс эттиради.

Хусусий капитал рентабеллиги корхона мулкдорлари, яъни эгалари киритган капиталдан фойдаланиш самарадорлигини аниқлаш ва бу кўрсаткични худди шу маблағларни бошқа қимматбаҳо қоғозларга киритганда олиш мумкин бўлган фойда билан таққослаш имконини беради. Фарб мамлакатларида бу кўрсаткич компания акцияларининг котировкасига сезиларли равишда таъсир кўрсатади.

Битта акция келтирувчи фойда кўрсаткичи корхонанинг бозордаги фаолиятини тавсифловчи муҳим кўрсаткичлардан биридир.

Шу тариқа, тавсия қилинувчи кўрсаткичлар таҳлил жараёнида корхонанинг молиявий барқарорлигини аниқлаш, ишлаб чиқариш самарадорлиги ва корхонанинг бозордаги рақобатбардошлигини оширишга оид чора-тадбирлар белгилашга икониёт яратади.

Таянч иборалар

моддий ҳаражатлар, асосий воситалар амортизацияси, меҳнатга ҳақ тўлаш билан боғлиқ бўлган ҳаражатлар, ижтимоий эҳтиёжларга мўлжалланган ҳаражатлар, моддий ҳаражатлар, хорижий валютадаги ҳаражатлар, фойда, фойда олишнинг асосий манбалари, фойдани тақсимлаш принциплари, корхонада фойдани оширишнинг асосий йўллари, рентабеллик, активлар рентабеллиги, сотиш рентабеллиги, хусусий капитал рентабеллиги, битта акция даромади.

Назорат учун саволлар

1. Ишлаб чиқариш ҳаражатлари тушунчаси ва унинг моҳияти.
2. Ишлаб чиқариш ҳаражатларини таснифлаш.
3. Бошқа ҳаражатлар таркибига нималар киради?
4. Фойда иқтисодий категория сифатида ҳамда унинг корхонанинг тижорат ва ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил қилишдаги аҳамияти.
5. Фойдани шакллантириш манбалари.
6. Фойдани тақсимлаш ва уни кўпайтириш йўллари.
7. Рентабелликнинг иқтисодий моҳияти.
8. Рентабеллик кўрсаткичлари ва уларни аниқлаш услубияти.

11-БОБ. КОРХОНАНИНГ ИНВЕСТИЦИОН ФАОЛИЯТИ

11.1. Фаол инвестиция сиёсатини олиб бориш ва қулай инвестиция муҳитини яратиш асослари

Иқтисодиётни модернизациялаш, ислохотларни чуқурлаштириш, янги ишлаб чиқариш қувватлари ва асосий воситаларни яратиш, амалда фаолият юритаётган техника ва технологияларни янгилаш, уларни қўллаб-қувватлаш инвестицион жараёнларни нечоғли тўғри ва самарали амалга оширишга боғлиқдир. Шу боисдан ҳам, Ўзбекистон Республикаси давлат раҳбари томонидан *ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан янгилаш, ишлаб чиқариш, транспорт-коммуникация ва ижтимоий инфратузилма лойиҳаларини амалга оширишга қаратилган фаол инвестиция сиёсатини олиб боришга* алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бунинг учун марказлашган, марказлашмаган жамғарма маблағлари, хорижий инвестиция ва кредитларни ўзлаштиришга ҳамда улардан самарали фойдаланиш масалаларига урғу берилмоқда.

Мамлакатимиз иқтисодиётини таркибий ўзгартириш, тармоқларни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилашга доир лойиҳаларни амалга ошириш учун инвестицияларни жалб қилиш борасида бажарилаётган ишлар алоҳида эътиборга лойик.

2018 йилда иқтисодиётга 19,6 миллиард АҚШ долларида кўп инвестиция қилинди ёки 2018 йилга нисбатан 9,6 фоизга кўпдир. Ўзлаштирилган чет эл инвестиция ва кредитлар ҳажми эса 11,3 фоизга ўсиб, 3,7 миллиард доллардан кўп бўлди.

2018 йилда Инвестиция дастури доирасида умумий қиймати 5,2 миллиард АҚШ долларлик 164та йирик ишлаб чиқариш объекти ишга туширилди. Жумладан, Талимаржон ИЭСда 450 МВт қувватли иккита буғ-газ турбинаси ва Ангрен ИЭСда кўмир кукунидан фойдаланишга мўлжалланган 130-150 МВт қувватли энергия блоки қуриш, Жиззах вилоятидаги цемент заводи қувватини кенгайтириш, «Индорама Қўқон текстиль» хорижий корхонаси ва «Фантекс» МЧЖда йигирув ишларини ташкил этиш, «GM Ўзбекистон» акциядорлик жамиятида «Т-250» русумидаги енгил автомобиллар ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, шу билан бирга «Сирдарё вилоятидаги «Guliston Med Technika» қўшма корхонасида стериль

шприцлар ишлаб чиқариш" ва бошқа лойиҳалар шулар жумласидандир³⁷.

Бундан ташқари, ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш ҳудудий дастурлари доирасида 2016 йилда 28 мингдан кўп лойиҳа амалга оширилди.

2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили»да амалга оширишга оид давлат дастурида таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш, миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация ва диверсификация қилиш ҳисобига унинг рақобатбардошлигини ошириш йўналишида корхоналарнинг маблағлари, ЎзТТЖ, тижорат банклари кредити, хорижий инвестиция ва кредитлар ҳисобига 2017-2021 йилларда умумий қиймати 40 миллиард АҚШ доллари миқдоридаги 649 та инвестиция лойиҳасини назарда тутувчи тармоқ дастурлари амалга оширилади³⁸.

Натижада кейинги 5 йилда саноат маҳсулотини ишлаб чиқариш 1,5 баравар, унинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 33,6 фоиздан 36 фоизгача, қайта ишлаш тармоғи улуши 80 фоиздан 85 фоизгача ошади. 2017 йилда 75 дан ортиқ янги турдаги рақобатдош тайёр маҳсулотлар ўзлаштирилади.

2017 йилда умумий қиймати 1,0 млрд. долларлик 145 та ишлаб чиқариш қувватларини фойдаланишга топшириш, шу жумладан:

мева-сабзавот ва гўшт-сут маҳсулотларини қайта ишлаш соҳасида 147 млн. долларлик 63 та лойиҳа;

рангли ва қимматбаҳо металлларни чуқур қайта ишлаш бўйича 217 млн. долларлик 6 та лойиҳа;

кимёвий хомашёларни чуқур қайта ишлаш бўйича 25 млн. АҚШ долларлик 2 та лойиҳа;

углеводород хомашёларини қайта ишлашни чуқурлаштириш бўйича 342 млн. АҚШ долларлик 6 та лойиҳа;

тайёр чарм-пойабзал маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кенгайтириш бўйича 6 млн. долларлик 9 та лойиҳа;

фармацевтика маҳсулотлари ишлаб чиқаришни оширишга йўналтирилган 24 млн. АҚШ долларлик 7 та лойиҳа;

³⁷ www.gov.uz/uz/news/category/1

³⁸ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли [фармони](#). // Халқ сўзи. 8 февраль 2017 йил.

курулиш материаллари ишлаб чиқаришни янада кенгайтириш бўйича 151 млн. АҚШ долларлик 29 та лойиҳа;

тайёр тўқимачилик ва тикув-трикотаж маҳсулотлари ишлаб чиқаришни ошириш бўйича 178 млн. АҚШ долларлик 15 та лойиҳа.

Ҳаракатлар стратегиясини амалга оширишга оид давлат дастурида 2017-2020 йилларда аҳолининг энергия таъминотини яхшилаш учун кўмир қазиб олиш соҳасида замонавий технологияларни жорий этиш ҳисобига кўмир қазиб олишни йилига 7,8 млн. тоннага ошириш имконини берувчи инвестиция лойиҳаларни амалга ошириш кўзда тутилган.

Шу сабабли инвестиция сиёсати давлат иқтисодий сиёсатининг энг муҳим таркибий қисми бўлибгина қолмай, иқтисодиётни модернизациялашнинг ресурслар асоси бўлиши табиий бир ҳолдир. Мақсадга йўналтирилган ва самарали инвестиция сиёсати ишлаб чиқариш кучларини оқилона жойлаштириш, тармоқ ичидаги ва тармоқлараро номутаносибликларни йўқотиш, минтақалар иқтисодиётини тенглаштириш барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашга имкон беради. Корхоналар даражасида инвестиция сиёсати, аввало инвестицияларнинг ўзи туфайли ишлаб чиқаришга замонавий машина ва асбоб-ускуналарни, ресурс ва меҳнатни тежайдиган технологияларни жорий қилиш, ишлаб чиқариш цехлари ва участкаларини қайта режалаштириш ва тузилмавий қайта қуриш, зарур бўлган ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш инфратузилмасини яратиш, ишлаб чиқариш эстетикасини яхшилаш ва бошқа вазифалар ҳал қилинади. Бошқача қилиб айтганда, ҳозирги шароитларда инвестиция сиёсати, инвестициялаш миқёси ва суръатлари кўп жиҳатдан ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар ва ислоҳотларнинг муваффақиятга эришуви, мамлакатнинг ишлаб чиқариш салоҳияти ва халқаро нуфузининг ўсишига замин яратади.

Бироқ инвестиция сиёсатининг ўзи, худди бозор иқтисодиётини қуриш каби, ягона мақсад бўлиши мумкин эмас. У маблағларни иқтисодиётнинг энг истиқболли ва ҳаётий муҳим йўналишлари – аграр сектор, ёқилғи-энергетика комплекси ва бошқа асосий тармоқларга ажратишни назарда тутувчи, фан-техника ва ижтимоий тараққиётни таъминловчи, кенг миқёсда оладиган бўлсак, республика мустақиллигини мустаҳкамлашга хизмат қилувчи устуворликларга мувофиқ бўлиши лозим.

Ушбу устувор вазифаларни муваффақиятли равишда амалга ошириш учун *биринчидан*, тўғридан-тўғри инвестицияларни

иқтисодиётга кенг жалб қилишни таъминловчи ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа шароитларни такомиллаштириш, *иккинчидан*, хорижий инвесторлар билан ишбилармонлик алоқаларини ривожлантириш ҳамда республикага жаҳон талаблари даражасидаги технологияларни келтирувчи ва замонавий иқтисодиёт тузилмасини яратишга кўмаклашувчи хорижий инвесторларга нисбатан “очиқ эшиклар” сиёсатини амалга ошириш, *учинчидан*, хорижий капитални жалб қилиш учун имтиёзли шароитлар яратиш, шунингдек, хорижий инвесторларнинг реал фойда ёки даромад олишлари учун мос келувчи кафолатлар тақдим этилиши зарур.

Шуниси эътиборга жоизки, бугунги кунда бу вазифани бошдан бошлашнинг зарурати йўқ. Республикада қабул қилинган кўплаб қонунлар, Президент фармон ва қарорлари, қонуности ва меъёрий ҳужжатлар инвестицион фаолликнинг ўсиши, иқтисодиётни бошқаришнинг барча миқёсларида мақсадли йўналтирилган инвестиция сиёсатини амалга ошириш учун қулай муҳит яратади.

“Инвестицион муҳит” тушунчаси у ёки бу мамлакатда, хусусан, минтақа, тармоқ ва ҳар бир корхонада ишлаб чиқариш ва умуман иқтисодиётни ривожлантиришга жалб қилиниши мумкин бўлган инвестициялар учун вазиятнинг қулайлик даражасини белгилаб беради. Бунда корхона, тармоқ ёки минтақа миқёсидаги инвестицион муҳит шунга ўхшаш бошқа тузилмалардаги инвестицион муҳит билан бир хил ёки унга ўхшаш бўлиши шарт эмас. Бироқ, мамлакатдаги умумий инвестицион муҳит минтақа, тармоқ ва корхоналардаги инвестицион вазият ва фаолликка сезиларли таъсир кўрсатади.

Иқтисодий ўсишга хизмат қилувчи инвестицион муҳитни таҳлил қилиш ва баҳолашда асосий омиллар сифатида қуйидагилар ҳисобга олиниши лозим:

- табиий ресурслар ва экологик ҳолат;
- ишчи кучининг сифати;
- инфратузилма объектларининг ривожланиш даражаси ва очиқлиги;
- сиёсий барқарорлик, форс-мажор ҳолатларнинг юзага келиш эҳтимоллиги ва уларни олдини олиш имкониятлари;
- қонунчиликнинг мукамаллиги, сифатлилиги ва амалийлиги, шунингдек иқтисодиётнинг эркинлиги даражаси;
- ҳуқуқ-тартибот ва қонунчиликка риоя қилиш даражаси, шунингдек, мулкий ҳуқуқларнинг ҳимоя қилиниши;

- солиқ тизимининг сифати ва солиқ юкининг даражаси;
- молия-кредит институтлари фаолиятининг сифати, шунингдек, кредит олишнинг осонлик даражаси;
- иқтисодиётнинг очиклиги, шунингдек, хорижий мамлакатлар билан савдо қилиш қоидалари;
- иқтисодиётдаги монополия даражаси, бозорга кириб бориш ва инвестициялаш олдида турган хавф-хатар (таваккалчилик) ва тўсиқлар.

Ўзбекистонда инвестицион муҳит, аввало жамиятдаги сиёсий вазиятнинг барқарорлиги, соғлом иқтисодий ривожланиш, давлат тасарруфидан чиқариш жараёнлари ва нодавлат секторининг ўсиши, ўтказилаётган ислохотларнинг кетма-кетлиги, табиий ресурслар ва республика аҳолисининг меҳнатсеварлиги билан тўлдирилувчи бозор инфратузилмасининг шаклланишини тавсифлайди. Инвестицион муҳит шунингдек, инвестицияларнинг давлат томонидан кафолатланишидан ташқари инвесторларнинг, айниқса инвесторларининг ҳуқуқ манфаатларини ҳимоя қилиш чоратадбирларини белгилаб берувчи қонунчилик ҳужжатлари ҳисобига ҳам таъминланади. Шу жиҳатдан “Хусусий мулк тўғрисида”ги, “Инвестиция фаолияти тўғрисида”ги, “Чет эл инвестициялари тўғрисида”ги, “Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш тўғрисида”ги, “Тадбиркорлик ва тадбиркорлик фаолияти кафолатлари тўғрисида”ги, “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги ва бошқа қонунларни эсга олиб ўтиш жоиз.

Инвестиция фаолиятини молиялаштиришнинг турли манбалари мавжуд бўлиб, уларнинг амалдаги таркиби турли иқтисодий жараёнлар турига боғлиқдир. Инвестиция ким ва қайси мулк эгаси томонидан амалга оширилишига кўра: хусусий, нодавлат секторидаги инвестиция (акционерлик жамиятлари, фирмалар ва хусусий тадбиркорлик субъектлари томонидан янги корхоналар яратилиши, асбоб-ускуналар сотиб олиниши); ижтимоий (давлат) секторидаги инвестиция (давлат бюджети ҳисобидан темир йўл, электростанция, мактаб ёки соғлиқни сақлаш муассасалари қурилиши кабилар) ҳамда чет эл инвесторлари томонидан (хусусий, давлат) қўйилган инвестицияга бўлинади. Бугунги кунда бюджет маблағлари, корхоналарнинг ўз маблағлари, аҳолининг пул бўш маблағлари, банкларнинг кредитлари, чет эл юридик ва жисмоний шахсларининг маблағлари республикада инвестицияларни молиялаштиришнинг манбалари таркиби муҳим ўрин эгаллайди.

Иқтисодий ислохотларнинг ҳозирги босқичида инвестицияларни молиялаштиришнинг хусусий ва нобюджет манбаларига алоҳида аҳамият берилаётганлиги туфайли тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар мазкур тадқиқотнинг асосини ташкил қилади.

Республика минтақаларига хорижий сармоялар ва замонавий технологиялар жалб этилишини рағбатлантиришни кучайтириш, хорижий инвесторлар ҳамда хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар учун кафолатлар ва имтиёзлар тизимини янада мустаҳкамлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 апрелдаги “Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар жалб этилишини рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-4434-сонли фармони қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг мазкур ПФ-4434-сонли фармони асосан хорижий инвесторнинг пул шаклидаги улуши 5 миллион АҚШ долларидан кам бўлмаган янгидан ташкил этилаётган хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар давлат рўйхатидан ўтган санадан бошлаб 10 йил мобайнида солиқ қонунчилигида ўзгаришлар юз берган ҳолларда, юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи, қўшилган қиймат солиғи, мол-мулк солиғи, ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи, ягона ижтимоий тўлов, ягона солиқ тўлови, шунингдек, республика йўл ҳамда таълим ва тиббиёт муассасаларини реконструкция қилиш, мукамал таъмирлаш ва жиҳозлаш жамғармаларига мажбурий ажратмалар тўлашнинг мазкур корхоналар давлат рўйхатидан ўтиш санасида амал қилган меъёрлари ва қоидаларини қўллашга ҳақли эканликлари белгилаб берилди.

Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестициялар учун бериладиган имтиёзлар қуйидаги иқтисодиёт тармоқларига жорий этилади:

1. Радиоэлектроника саноати буюмлари ҳамда компьютер ва ҳисоблаш техникаси бутловчи буюмларини ишлаб чиқариш.

2. Енгил саноат:

– тайёр ип газлама, жун газлама ва аралаш газламалар, шунингдек, трикотаж газлама ишлаб чиқариш;

– тайёр тикувчилик, трикотаж, пайпоқ маҳсулотлари ва тўқимачилик галантереяси ишлаб чиқариш;

– табиий терилар ишлаб чиқариш, кўн-галантерея саноати, пойабзал саноати.

3. Ипакчилик саноати:

Шойи газламалар ва ипакдан тайёр буюмлар ишлаб чиқариш.

4. Қурилиш материаллари саноати:

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 24 мартдаги ПФ-3586-сонли фармони 1а-илоvasида кўрсатилган қурилиш материалларининг янги турларини ишлаб чиқариш.

5. Парранда гўшти ва тухумни саноат миқёсида етиштириш.

6. Озиқ-овқат саноати: маҳаллий хомашёдан саноат миқёсида қайта ишланган тайёр озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш (алкоголли, алкогольсиз ичимликлар ва тамаки маҳсулотлари бундан мустасно).

7. Гўшт-сутсаноати: гўшт ва сут маҳсулотларининг тайёр турлари, пишлоқ ва сариёғ, шунингдек, ҳайвонларнинг ички органларидан қайта ишланган маҳсулотлар ишлаб чиқариш.

8. Балиқ ва балиқ маҳсулотларини қайта ишлаш ҳамда консервалаш.

9. Кимёсаноати.

10. Нефть-кимёсаноати.

11. Тиббиёт саноати, шунингдек, ветеринария учун дори воситаларини ишлаб чиқариш.

12. Қадоклаш материалларини ишлаб чиқариш.

13. Муқобил энергия манбалари негизда электр станциялари қуриш.

14. Кўмирсаноати:

- Кўмирни бойитиш;
- Кўмир брикетларини ишлаб чиқариш;
- сланец саноати.

15. Ишлаб чиқаришга мўлжалланган электроферросплав ва металл буюмларни ишлаб чиқариш.

16. Машинасозлик ва металл ишлов бериш:

- машинасозлик;
- трактор ва қишлоқ хўжалик машинасозлиги;
- қурилиш, йўл ва коммунал машинасозлик;
- енгил ва озиқ-овқат саноати ҳамда маиший асбоблар машинасозлиги.

17. Станоксозлик ва асбобсозлик саноати.

18. Шиша ва чинни-фаянс саноати.

19. Микробиология саноати.

20. Ўйинчоқлар ишлаб чиқариш.

Ўзбекистонда яратилган инвестицион муҳит иқтисодиётнинг янада ривожланиши ва барқарор турмуш даражасини таъминлашдан ташқари республиканинг хорижий капитални жалб қилиш учун рақобат қилишига ҳам имкон беради. Матбуотда эълон қилинган фикрларга кўра “йирик инвестиция лойиҳаларини амалга оширишда нуфузли халқаро молиявий ташкилот ва институтларнинг иштирок этиши республикадаги инвестицион муҳитнинг жозибадорлигидан яна бир бор далолат беради”.

Ўзбекистонда амал қилаётган қонунчиликка асосан республика худудида хорижий инвесторлар ўзларининг инвестиция фаолиятини қуйидаги йўллар билан амалга оширишлари мумкин:

- ◆ Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий ва жисмоний шахслар билан биргаликда тузилган хўжалик объектлари ва ширкатлар, банклар, суғурта ташкилотлари ва бошқа корхоналарнинг низом жамғармаси ва бошқа мулкларида ўз улуши билан иштирок этиши;

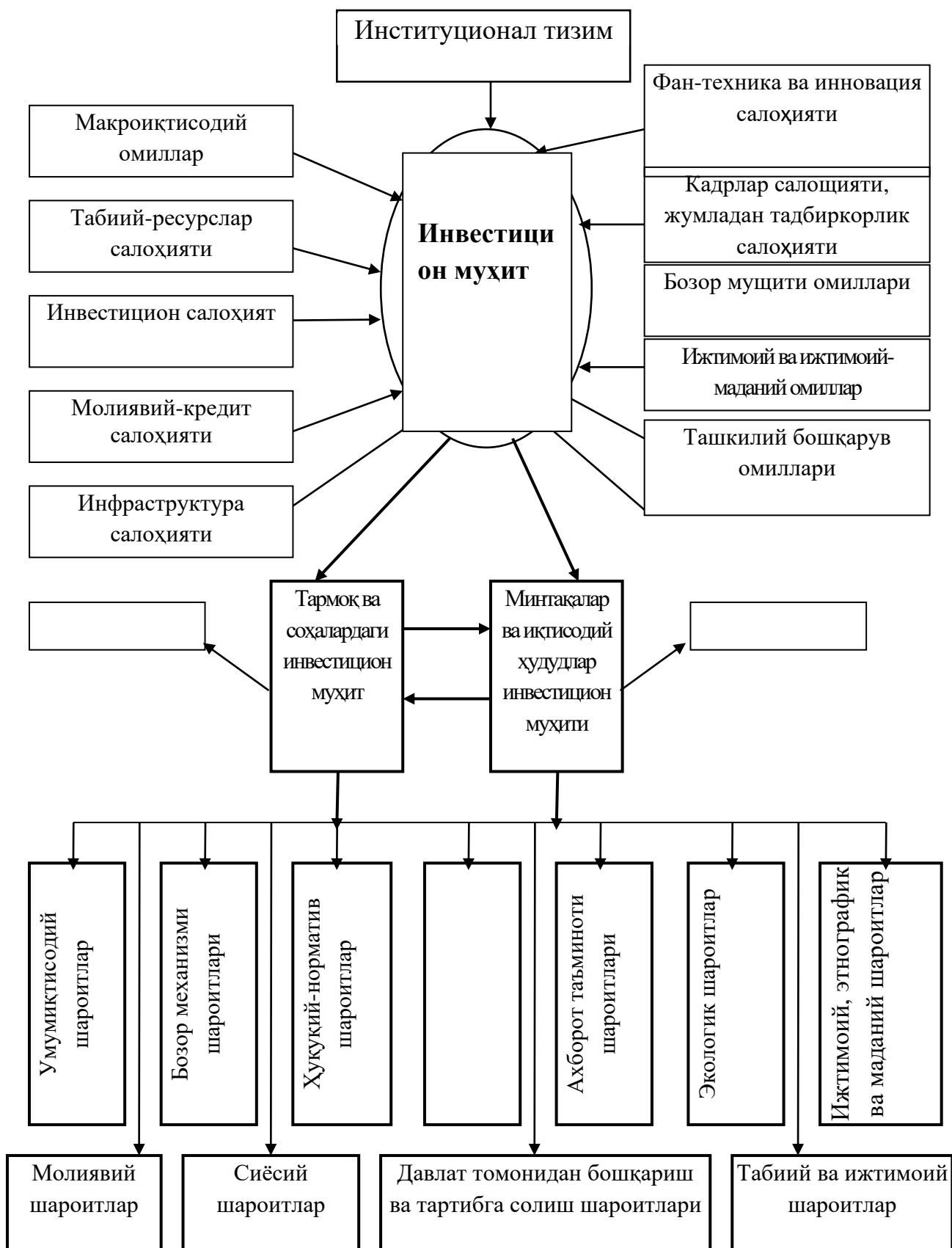
- ◆ тўлалигича хорижий инвесторларга тегишли бўлган хўжалик объектлари ва ўртоқчиликлар, банклар, суғурта ташкилотлари ва бошқа корхоналарни ташкил этиш ва уларни ривожлантириш;

- ◆ мулк, акция ва бошқа қимматли қоғозларни харид қилиш;

- ◆ савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектлари мулкига, тураржой бинолари ва улар жойлашган ер майдонларига, шунингдек, табиий ресурслар ва ер майдонларига (жумладан, ижара асосида) эгаллик қилиш ва улардан фойдаланиш ҳуқуқини сотиб олиш;

- ◆ интеллектуал мулк, жумладан, муаллифлик ҳуқуқи, патент ва ҳ.к.ларни ҳимоя қилишга маблағ киритиш.

Бугунги кундаги инвестицион муҳит ва унинг шаклланиш омилларини қуйидаги схема кўринишида акс эттириш мумкин (11.1-расм).

11.1-расм. Инвестицион муҳит ва уни шакллантирувчи омиллар.

11.2. Инвестициялар корхонанинг ишлаб чиқариш салоҳиятини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш воситаси сифатида

Корхоналар хўжалик юритиш ва ишлаб чиқариш фаолиятининг муҳим жиҳатларидан бири ишлаб чиқариш ва иқтисодий салоҳиятни ривожлантириш ва сақлаб қолишдир. Корхоналарнинг бу йўналишдаги фаолияти инвестицион фаолият деб аталади ҳамда “Инвестицион фаолият тўғрисида”ги қонун ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар билан тартибга солинади.

Инвестициялар – корхоналар ва бутун иқтисодиёт миқёсида янги ишлаб чиқариш корхоналари яратиш ёки мавжуд корхоналарни замонавийлаштириш, илғор техника ва технологияларни ўзлаштириш, маҳсулот ишлаб чиқариш ва фойда (даромад) олишни кўпайтириш мақсадида узоқ муддатли маблағлар киритилишидир. Инвестициялар ижтимоий ишлаб чиқариш тузилмасини яхшилаш, ишлаб чиқаришдаги номутаносибликларини бартараф қилиш ва истеъмол бозорини таъминлашда алоҳида эътиборга эга.

Инвестицияларни шакллантириш ва улардан фойдаланиш, мамлакат ва хўжалик юритувчи субъектларнинг инвестицион сиёсати асосида амалга оширилади. Бу сиёсат, биринчидан, капитал қўйилмаларнинг устувор йўналишларини, иккинчидан, ишлаб чиқариш кучларини тўғри жойлаштириш ва ривожлантириш, учинчидан, фан-техника тараққиёти ва бутун иқтисодиётнинг ривожланишини белгилаб беради. Инвестицияларнинг “хўжайини” сифатида корхоналарнинг ўзидан ташқари давлатни, маҳаллий ҳокимият идоралари ва хусусий тадбиркорларни кўрсатиш мумкин.

Кўпинча инвестиция деганда, капитал қўйилмалар кўзда тутилади, бу нарса инвестициялар табиатини инкор қилмайди ва уларнинг моҳиятини нотўғри акс эттирмайди. Инвестициялар, бозор иқтисодиётидаги бошқа, жумладан, бизнес, рақобатчилик, ишбилармонлик тушунчалари каби маъмурий-буйруқбозлик тизимидан бозор иқтисодиётига ўтилаётган бугунги кунларда хўжалик юритиш назарияси ва амалиётида ўз ўрнини топмоқда. Шу билан бирга, “капитал қўйилмалар” атамасининг ўз изоҳлари ҳам мавжуд.

Капитал қўйилмаларасосий воситаларни қайта тиклаш ва ўстириш учун сарфланувчи моддий, меҳнат ва пул ресурсларидир. Улар асосан бир вақтнинг ўзида амалга ошириладиган ҳарактерга эга бўлиб, ишлаб чиқариш ҳаражатлари ёки маҳсулот таннархи

шаклидаги, жорий ҳаражатлардан фарқ қилади. Капитал қўйилмалар мақсадли ҳарактерга эга бўлади ҳамда ходимларга мукофот тўлаш, хизмат сафари (командировка) ҳаражатлари ва ҳоказоларга сарфланиши мумкин эмас.

Инвестициялар мўлжалланган объектига кўра капитал, инновация ва ижтимоий инвестицияларга бўлинади.

Капитал инвестициялар жумласига асосий воситаларни вужудга келтириш ва такрор ишлаб чиқаришга, шунингдек, моддий ишлаб чиқаришнинг бошқа шакллари ривожлантиришга қўшиладиган инвестициялар киради.

Инновация инвестициялари жумласига техника ва технологияларнинг янги авлодини ишлаб чиқиш ва ўзлаштиришга қўшиладиган инвестициялар киради.

Ижтимоий инвестициялар жумласига инсон салоҳияти, малакаси ва ишлаб чиқариш тажрибасини оширишга, шунингдек, номоддий неъматларнинг бошқа шакллари ривожлантиришга қўшиладиган инвестициялар киради.

Инвесторлар инвестицияларни қуйидаги йўллар билан амалга оширишлари мумкин:

юридик шахслар тузиш ёки уларнинг устав жамғармаларида (капиталларида) улушли иштирок этиш, шу жумладан, мол-мулкни ёки акцияларни олиш;

қимматли қоғозларни, шу жумладан, Ўзбекистон Республикаси резидентлари томонидан эмиссия қилинган қарз мажбуриятларини олиш;

концессияларни, шу жумладан, табиий ресурсларни қидириш, ишлаб чиқиш, қазиб олиш ёки улардан фойдаланишга бўлган концессияларни олиш;

мулк ҳуқуқини, шу жумладан улар жойлашган ер участкалари билан биргаликда савдо ва хизмат кўрсатиш соҳалари объектларига, турар жойларга мулк ҳуқуқини, шунингдек, ерга ҳамда бошқа табиий ресурсларга эгалик қилиш ва улардан фойдаланиш, (шу жумладан, ижара асосида фойдаланиш) ҳуқуқини олиш.

Молиявий инвестициялар қимматбаҳо қоғозлар, акция ва облигациялар сотиб олиш, пул маблағларини банкларга фоиз олиш мақсадида депозит ҳисоб рақамларига қўйиш билан ифодаланади.

Реал инвестициялар пул маблағларини капитал қурилиш, ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва кенгайтиришга киритишни

ифодалайди. Реал инвестициялар корхона, тармоқ ва бутун иқтисодийнинг куч-қувватини белгилаб беради.

Инвестициялар аввалдан ўйлаб кўрилган мақсад ва биринчи ўринда инвестицион лойиҳа асосида корхона ишлаб чиқариш потенциалини мустақамлаш ва ривожлантириш вазифасини бажаради.

Инвестиция лойиҳаси капитални корхонани унинг ишлаб чиқариш қуввати ва бошқа сифат кўрсаткичларини кучайтириш мақсадида ривожлантириш ва кенгайтиришга киритишни режалаштириш ва амалга ошириш бўйича чора-тадбирлар мажмуасидир. Инвестиция лойиҳасини тайёрлаш ва амалга ошириш қуйидагиларни ўз ичига олади:

- инвестиция ғоя(фикр)ни шакллантириш;
- ғоянинг дастлабки асосланиши;
- лойиҳада кўзда тутилган техник қарорнинг таҳлили;
- сертификат талабларининг бажарилишини текшириш;
- инвестиция лойиҳаси бўйича давлат бошқарув идоралари билан келишув юзага келтириш;
- ахборот меморандумини тайёрлаш.

Юқорида кўрсатилганларни амалга оширгандан сўнг лойиҳани ишлаб чиқиш ва техник-иқтисодий асослаб бериш (тушунтириш хатидан то инвестицион мўлжалларнинг мақсад ва вазифалари ҳамда кутилаётган натижалар акс эттирилувчи лойиҳа-смета хужжатларигача) зарурати туғилади.

Инвестициялар, айниқса гап янги қурилиш, фаолият кўрсатаётган корхоналарни кенгайтириш ёки қайта тиклаш ҳақида кетганда, инвестицион жараёнлар билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, бу жараёнлар инвестицион мақсадларни замон ва маконда боғлайди. Инвестицион жараёнларнинг қуйидагича таркибий қисмлари мавжуд: лойиҳалаштиришдан аввалги асослаш, лойиҳалаштириш, бевосита объект қурилиши (корхонани кенгайтириш ёки қайта тиклаш) ва ишга туширилиши. Корхоналар учун инвестиция жараёнининг сўнгги босқичи муҳим аҳамият касб этади. Ушбу босқичда амалга оширилган янгиликлар эксплуатацион синовлардан ўтказилиб, амалдаги ва лойиҳа кўрсаткичлари баҳоланади ҳамда инвестиция жараёнининг худди шу жараёнида ҳал қилиниши лозим бўлган четга оғиш ва камчиликлар аниқланади.

11.3. Корхоналарда инвестициялашнинг асосий манбалари ва йўналишлари

Деярли барча фаолият кўрсатувчи корхоналар давлатга тегишли бўлган собиқ маъмурий-буйруқбозлик тизими шароитларида инвестицияларнинг асосий манбаи давлат (бюджет) маблағларидан ташкил топар эди. Гарчи ўша шароитларда ҳам жамғарма фондлар – асосий инвестицион манбалар корхоналар фойдаси (даромади) ҳисобига амалга оширилган бўлсада, корхоналарнинг маблағларни қаердан олиш ва қаерга жойлаштириш тўғрисида “боши” оғримас эди. Қўшимча манба сифатида корхоналарнинг амортизация фонди хизмат қиларди.

Мазкур тушунчалар (жамғарма фонди, амортизация фонди, фойда) ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган бўлиб, инвестицияларнинг асосий манбаи ҳисобланади. Масалан, давлат корхоналари учун асосий инвестиция манбаи қуйидагилар: фойда, амортизация фонди ва бюджет маблағлари, қўшма корхоналар учун – фойда, амортизация фонди ва кредит ресурслари.

Режалаштириш ва бошқарув тизимида, шунингдек, инвестиция манбаларини аниқлашнинг ички ва ташқи турларидан ҳам фойдаланилади.

Инвестицияларнинг **ички манбалари** қуйидагилар:

- ишлаб турган асосий капиталга ҳисобланувчи амортизация ажратмалари натижасида шаклланувчи, корхонанинг ўз молиявий воситалари;
- фойданинг инвестиция эҳтиёжларига ажратилувчи қисми;
- суғурта компаниялари ва муассасалари томонидан табиий офат ва бошқа ҳодисаларда тўланувчи маблағлар;
- корхонанинг акциялар чиқариши ва сотиши натижасида олинувчи маблағлар;
- юқори турувчи ва бошқа органлар томонидан қайтариб бермаслик асосида ажратилувчи маблағлар;
- хайрия ва шу каби бошқа маблағлар.

Инвестицияларнинг **ташқи манбалари** қуйидагилар:

- марказий ва маҳаллий бюджетдан, тадбиркорликни қўллаб-қувватловчи турли хил фондлар томонидан ажратилувчи қайтариб бермаслик асосидаги маблағлар;
- корхоналар Низом жамғармасида молиявий ёки бошқа моддий ва номоддий иштирок шаклида, шунингдек, халқаро молия

институтлари ва алоҳида шахсларнинг тўғридан-тўғри қўйилмалари шаклида киритилувчи хорижий инвестициялар;

- давлат ва турли хил фондлар томонидан қайтариб бериш шарти билан берилувчи кредитлар, жумладан, имтиёзли кредитлар.

Корхоналарнинг мустақил хўжалик фаолияти шароитларида ички маблағлар таркибида амортизация ажратмалари асосий ўринни эгаллайди. Унинг корхона инвестицион ресурсларидаги улуши 50 % ва ундан кўпроқни ташкил этади.

Инвестицион мақсадларга йўналтирилувчи маблағлар танқислиги шароитида лизинг инвестицион фаолиятни фаоллаштирувчи муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Лизинг – молиявий-кредит муносабатларининг шаклларида бири бўлиб, корхоналарнинг қурилма ва асбоб-ускуналарни ишлаб чиқарувчи корхоналар ёки махсус ташкил қилинган лизинг компанияларидан узоқ муддатга ижарага олишини англатади. Лизинг битимида кўрсатилган томонлардан ташқари инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш ҳамда уларни бунинг учун зарур бўлган маблағлар билан таъминлаш имкониятига эга бўлган тижорат ёки инвестицион банклар ҳам иштирок этиши мумкин.

Инвестициялардан (капитал қўйилмалардан) фойдаланишнинг асосий йўналишлари қуйидагилар ҳисобланади:

- янги қурилиш;
- корхонани кенгайтириш ва қайта тиклаш;
- ишлаб чиқаришни замонавийлаштириш ва техник жиҳатдан қайта қуроллантириш;
- ҳаракатдаги қувватларни такомиллаштириш.

Янги қурилишга янги майдонларда махсус ишлаб чиқилган лойиҳалар асосида қурилувчи корхона, бино, иншоот ва қурилмалар мансубдир.

Фаолият юритаётган **корхонани кенгайтириш** қўшимча ишлаб чиқариш мажмуаларининг навбатдаги қисмларини янги лойиҳа асосида қуриш ёки асосий, қўшимча, ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқаришнинг амалдаги цехларини кенгайтириш ёки қуришни англатади. У асосан, фаолият юритаётган корхона ҳудудида ёки унга туташ майдонларда амалга оширилади.

Қайта тиклаш фаолият юритаётган корхонани маънавий ва жисмоний эскирган қурилма ва асбоб-ускуналарни ишлаб чиқаришни механизациялаштириш ва автоматлаштириш, технологик бўғинлар ва ёрдамчи хизматдаги номутаносибликларни йўқотиш

йўли билан алмаштириш ёрдамида тўлиқ ёки қисман ўзгартиришни англатади. Қайта тиклашда эски цехлар ўрнига янги цехларни қуришга рухсат берилади.

Техник қайта қуроллантириш алоҳида ишлаб чиқариш турларини замонавий талабларга асосан янги техника ва технологияларни киритиш, ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаштириш ва автоматлаштириш, эскирган қурилма ва ускуналарни янгилаш ва алмаштириш, ишлаб чиқариш тузилмаси ва ташкил этилишини яхшилаш йўли билан корхонанинг техник даражасини ошириш бўйича чора-тадбирлар мажмуасидир. У ишлаб чиқариш интенсивлигини кучайтириш, ишлаб чиқариш қувватларини ошириш ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар сифатини яхшилашга йўналтирилган.

Молиявий ресурслар ва ер танқислиги шароитларида, иккинчи томондан эса, мавжуд ишлаб чиқариш қувватларидан унумлироқ фойдаланиш учун янги қурилишни нисбатан чекланган ҳолатда, асосан жуда зарур ҳоллардагина амалга оширилади. Шу сабабли бугунги кунда инвестицияларнинг энг кўп тарқалган йўналишлари сифатида, умуман олганда янги турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришни ҳам кўзда тутувчи мавжуд ишлаб чиқаришни кенгайтириш, қайта тиклаш ва техник жиҳатдан қайта қуроллантиришни кўрсатиш мумкин.

Янги қурилиш ҳамда мавжуд ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва қайта тиклашга йўналтирилувчи капитал қўйилмалар асосан қуйидаги элементлардан иборат бўлади:

- қурилиш-монтаж ишлари ҳаражатлари;
- машина ва ускуналар сотиб олишга сарфланувчи ҳаражатлар;
- лойиҳа-қидирув ва бошқа илмий ишланмаларга сарфланувчи ҳаражатлар.

Капитал қўйилмаларнинг юқоридаги турлари *инвестицияларнинг технологик тузилмасини* тавсифлайди. Ҳозирги пайтда иқтисодиёт ривожланишига киритилувчи капитал қўйилмаларнинг умумий ҳажмида қуйидаги тузилма вужудга келди: қурилиш-монтаж ишлари ҳаражатлари - 55-60 %, машина ва ускуналар сотиб олишга сарфланувчи ҳаражатлар - 35-30 %, лойиҳа-қидирув ва бошқа илмий ишланмаларга сарфланувчи ҳаражатлар - 10%.

Капитал қўйилмаларнинг мулк шаклига кўра тузилмаси, инвестицияларнинг давлат, акциядорлик, қўшма, ижара ва бошқа турдаги жамоа корхоналари ўртасида тақсимланишидир. У капитал

қўйилмалардан фойдаланиш, шунингдек, уларнинг шаклланиш тартиби ва манбалари нуқтаи назаридан муҳим аҳамиятга эга. Амалиёт шунини кўрсатадики, капитал қўйилмаларнинг самарали тузилмаси уларни тежаш, энг кам ҳаражатлар билан энг кўп фойда олишга тенгдир.

Инвестицияларнинг такрор ишлаб чиқариш тузилмаси янги қурилиш ҳамда мавжуд ишлаб чиқаришни кенгайтириш, қайта тиклаш ва техник жиҳатдан қайта қуроллантиришга сарфланувчи ҳаражатлари ўртасидаги ўзаро нисбатни ифодалайди.

11.4. Инвестицияларнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш

Умуман олганда самарадорлик муайян натижаларга эришишни англатади. У сарафланган ҳаражатлар ва олинган натижалар нисбати асосида аниқланади. Ҳаражатлар қанчалик кам ва натижалар қанчалик кўп бўлса, самарадорлик ҳам шунчалик юқори бўлади.

Инвестицияларнинг иқтисодий самарадорлиги бутун ишлаб чиқариш самарадорлигининг таркибий қисмидир. Турли даражадаги хўжалик фаолиятида инвестицияларнинг иложи борича кўпроқ фойда, қайтим келтириши асосий вазифа қилиб белгиланади. Бу қоидадан четга чиқиш ресурсларни йўқотиш, жамиятнинг илгариги ва ҳозирги меҳнатини йўққа чиқаришга олиб келиши мумкин.

Инвестицияларнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш зарурати, қўшимча капитал қўйилмалар киритилишини талаб қилувчи янги қурилиш, мавжуд ишлаб чиқаришни кенгайтириш, қайта тиклаш ва техник жиҳатдан қайта қуроллантириш, ишлаб чиқаришни замонавийлаштириш ва ташкилий-техник чоратадбирларни ишлаб чиқиш каби барча ҳолларда юзага келади. Баъзан маҳсулотларнинг янги турини ишлаб чиқариш ҳам инвестиция ва бошқа маблағлар киритилишини, демак, ҳаражат ва натижалар нисбатини аввалдан баҳолашни талаб қилади.

Инвестицияларнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолашда корхоналар иккита вазифани ҳал қилишлари лозим:

биринчиси – капитал қўйилмаларнинг қопланиш муддати ва даромадлилиги нуқтаи назаридан, энг мақбул вариант танлаш имкониятини яратувчи инвестицион лойиҳа самарадорлигини баҳолаш;

иккинчиси – мавжуд ишлаб чиқаришга ишлаб чиқариш кўрсаткичларини яхшилаш мақсадида киритилувчи инвестициялар

самарадорлигини баҳолаш (қўшимча маҳсулот ишлаб чиқариш, таннархни камайтириш, фойдани ошириш ва ҳоказо).

Биринчи вазифанинг ечими мос келувчи маркетинг тадқиқотларини амалга оширишни кўзда тутиб, бу тадқиқот давомида талаб ва ундан келиб чиқувчи таклиф, бозор сегментацияси, баҳони шакллантириш стратегияси, молиялаштириш манбалари ва бошқалар аниқланиши лозим. Инвестицион лойиҳани муқобиллик асосида танлагандан сўнг бирламчи – рухсат берувчи ҳужжатларни, техник ва бошқа қарорларни, жумладан, муҳандислик таъминоти, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича чора-тадбирлар кўришлари амалга оширилади.

Инвестицион лойиҳани тайёрлаш ва шунга мос равишда инвестициялар самарадорлигини баҳолаш зарурати кўп ҳоларда янги корхона, цехлар қуриш ёки мавжуд ишлаб чиқаришни қайта тиклаш ва кенгайтириш билан боғлиқ бўлади. Буларнинг барчаси нафақат маконда, яъни маълум бир худудда, ер майдонида, балки маълум бир вақтда амалга оширилиши сабабли, вақт муддати лойиҳани амалга ошириш, жумладан, корхонани ташкил қилиш (қайта тиклаш, кенгайтириш) ҳамда эксплуатация қилиш ва тугатиш муддатидан келиб чиққан ҳолда ҳисобланади.

Инвестицион лойиҳаларнинг самарадорлигини баҳолашда қуйидагилар асосий кўрсаткич ҳисобланади:

1) Соф дисконтланган даромад (СДД) - бутун ҳисобот даври учун жорий самаралар йиғиндисининг бошланғич қадамга келтирилган миқдори ёки интеграл натижаларнинг интеграл ҳаражатлардан ошиб кетиши. У қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$СДД = \sum_{t=0}^T (H_t - X_t) \frac{1}{(1 + E)^t}$$

Бу ерда:

H_t – ҳисоб-китобларнинг t -қадамида эришилувчи натижалар;

X_t – худди шу қадамда амалга оширилувчи ҳаражатлар;

T – ҳисоб-китобларнинг вақт муддати;

E - дисконт меъёри.

Агар инвестицион лойиҳанинг СДД миқдори ижобий бўлса, у ҳолда лойиҳа самарали, яъни инвестиция маблағлари даражасининг қабул қилинган дисконт меъёрсини таъминловчи ҳисобланади.

Ҳаражатлар ва уларнинг натижалари миқдорини келтириш уларни *дисконтлаш коэффициентини* (d_t) га кўпайтириш асосида амалга оширилиб, бунда қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$d_t = \frac{1}{(1 + E)^t}$$

Бу ерда:

t - натижаларни олиш (ҳаражатларни амалга ошириш) давридан таққослаш давригача бўлган муддат бўлиб, йилларда ўлчанади.

Дисконт меъёри (E) - бошқа инвесторлар ўз маблағларини худди шу турдаги лойиҳаларни амалга ошириш учун киритишга рози бўлувчи, капиталнинг даромадлилик коэффициенти (даромад миқдорининг капитал қўйилмаларга нисбати).

Агар дисконт меъёри вақт давомида ўзгарадиган бўлса, дисконт коэффициенти (d_t) қуйидаги формула асосида аниқланади:

$$d_t = \frac{1}{\prod_{k=1}^t (1 + E_k)}$$

Бу ерда:

E_k – k -йилдаги дисконт меъёри;

t - ҳисобга олинувчи вақт муддати, йил.

Инвестицион лойиҳаларнинг самарадорлик кўрсаткичларини аниқлашда маҳсулот ва истеъмол қилинувчи ресурсларнинг базис, башорат қилинувчи, жаҳон ва ҳисобий баҳоларидан фойдаланилади.

2) Инвестицияларнинг даромадлилик индекси (ИД) келтирилган самаранинг инвестициялар миқдори (K) нисбати бўлиб, қуйидаги формула асосида аниқланади:

$$ИД = \frac{1}{K} \sum_{t=0}^T (H_t - X_t) \frac{1}{(1 + E)^t}$$

Агар даромадлилик индекси бирга тенг ёки ундан катта бўлса, инвестицион лойиҳа самарали, акс ҳолда эса самарасиз ҳисобланади.

3) Ички даромадлилик меъёри (ИДН) келтирилган самара миқдори келтирилган инвестиция миқдори тенг бўлган ҳолдаги дисконт меъёри ($E_{ич}$), яъни $E_{ич}$ (ИДН) қуйидаги тенглик орқали аниқланади:

$$\sum_{t=0}^T (H_t - X_t) \frac{1}{(1 + E_{ич})^t} = \sum_{t=0}^T \frac{K_t}{(1 + E_{ич})^t}$$

Ушбу формула асосида аниқланган даромадлилик меъёри миқдор инвесторнинг капиталга талаб қилувчи даромад миқдори билан таққосланади. Агар ИДН талаб қилинувчи даромад меъёрсига тенг ёки ундан катта бўлса, у ҳолда лойиҳа самарали ҳисобланади.

4) Инвестицияларнинг қопланиш муддати (T_u) – инвестицион лойиҳани амалга оширишни бошлашдан то натижаларга эришишгача бўлган минимал вақт муддати. У қуйидаги формула асосида аниқланади:

$$T_u = \frac{I_c}{P_m}$$

Бу ерда:

I_c – соф инвестициялар;

P_m – лойиҳа келтирувчи ўртача йиллик пул маблағлари оқими, сўм.

Шу билан бирга, қопланиш муддати лойиҳанинг даромадлилиги кўрсаткичи ҳисобланмайди. Шу сабабли амалиётда инвестициялар бирламчи капитал (қўйилма)га нисбатан даромадлилик кўрсаткичи орқали кўриб чиқилади ҳамда қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$D_u = \frac{M_n}{K} \times 100$$

Бу ерда:

D_u – инвестициялар даромади, %да;

M_n – солиқлар тўлангандан сўнг қолган фойда, сўм;

K – инвестициялар (бошланғич).

У ёки бу инвестицион лойиҳани танлаш тўғрисида қарор қабул қилишда корхоналар қуйидаги саволларга жавоб бериши лозим:

- ишлаб чиқаришдаги бугунги ҳолат қанча давом этиши мумкин ва бозорда маҳсулотга (иш, хизматга) бўлган талаб қандай;
- капитал киритиш учун имкониятлар қандай;
- рақобатчилик фаолияти қандай;
- қандай муваффақият омиллари мавжуд;
- янги бозорга кириш учун қандай имкониятлар мавжуд.

Иқтисодий самарадорликни баҳолашнинг *иккинчи ҳолатида*, яъни маблағларни мавжуд ишлаб чиқаришга киритишда қуйидаги кўрсаткичлар қўлланилади:

а) инвестицияларнинг ҳар бир сўмига тўғри келувчи қўшимча маҳсулот қуйидаги формула асосида аниқланади:

$$\mathcal{E} = \frac{(ЯМ_1 - ЯМ_0)}{I_k}$$

Бу ерда:

\mathcal{E} – инвестициялар самарадорлиги;

$ЯМ_0, ЯМ_1$ – ялпи маҳсулот, мос равишда бирламчи ва қўшимча инвестицияларда;

I_k – қўшимча инвестициялар миқдори.

б) инвестицияларнинг ҳар бир сўмига таннархнинг пасайиши:

$$\mathcal{E} = \frac{Q(TH_0 - TH_1)}{I_k}$$

Бу ерда:

$ТН_0, ТН_1$ - маҳсулот бирлиги таннархи, мос равишда бирламчи ва қўшимча инвестицияларда;

Q – қўшимча инвестициялар киритилгандан кейинги йиллик маҳсулот ҳажми, натурал ўлчов бирлиги.

в) инвестицияларнинг ҳар бир сўмига маҳсулот ишлаб чиқаришдаги меҳнат ҳаражатларини қисқартириш:

$$\mathcal{E} = \frac{Q(M_0 - M_1)}{I_\delta}$$

Бу ерда:

M_0, M_1 – маҳсулот бирлигига ишлаб чиқаришда сарфланувчи меҳнат ҳаражатлари, мос равишда қўшимча инвестициялар киритилгунча ва ундан сўнг

г) инвестицияларнинг ҳар бир сўмига фойдани ошириш:

$$\mathcal{E} = \frac{Q(\Phi_1 - \Phi_0)}{I_\delta}$$

Бу ерда:

Φ_0, Φ_1 – маҳсулот бирлигига тўғри келувчи фойда, мос равишда қўшимча инвестициялар киритилгунча ва ундан сўнг.

е) инвестицияларнинг қопланиш муддати.

Инвестициялар самарадорлигини келтирилган формулалар асосида (бошқарув даражасини инобатга олган ҳолда) аниқлаш ишлаб чиқаришни ривожлантиришга қанча миқдорда инвестиция

киритилган ва унинг натижаси қандай деган саволга жавоб беради, яъни у инвестицияларнинг мутлақ (абсолют) самарадорлигини тавсифлайди.

Амалиётда кўпинча инвестицион қарорларнинг турли хил вариантлари кўриб чиқилиб, улардан энг мақбулини танлаб олишга ҳаракат қилинади. Бу мақсадда капитал қўйилмаларнинг солиштирма иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари қўлланиб, улар қуйидаги формула асосида аниқланади:

$$Э_n = ТН + E_n \times K \rightarrow \min$$

Бу ерда: $TН$ - маҳсулот таннарихи;

K - капитал қўйилмалар;

E_n - капитал қўйилмаларнинг самарадорлик меъёрсини.

Агар инвестицион қарорларнинг бир нечта вариантлари кўриб чиқиладиган бўлса, келтирилган ҳаражатлар энг минимал бўлган вариант танлаб олинади.

Иқтисодий самарадорликни баҳолаш жараёнида киритилувчи инвестицияларнинг қопланиш муддатини аниқлашнинг ўзига хос ўрни бўлиб, у қуйидаги формула асосида аниқланади:

$$T_{ок} = K / (\Phi_{p1} - \Phi_{p0})$$

Бу ерда:

K - асосий ишлаб чиқариш фондларига киритилувчи капитал қўйилмалар ҳажми;

Φ_{p1} - режалаштирилаётган даврнинг сўнгги йилидаги фойда;

Φ_{p0} - базис йилдаги фойда (режадан олдинги даврнинг сўнгги йили).

Капитал қўйилмаларнинг самарадорлик коэффициенти қопланиш муддатига тескари бўлган катталиқдир. У қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$E = (\Phi_{p1} - \Phi_{p0}) / K$$

Вақт омили, айниқса, инвестор (буюртмачи) нуқтаи назаридан киритилаётган ресурсларнинг ҳақиқий самарадорлигини таъминлашда катта аҳамият касб этади. Шу сабабли қурилиш, қайта тиклаш ва кенгайтириш, шунингдек, мавжуд ишлаб чиқаришни замонавийлаштириш ишлари қанчалик тез бажарилса, инвестор ва пудратчи учун шунчалик фойдали бўлади. Қурилган объектни муддатидан аввал фойдаланишга топширишдан олинувчи қўшимча

фойда ($\mathcal{E}_{\text{кф}}$) орқали иқтисодий самара куйидаги формула асосида аниқланади:

$$\mathcal{E}_{\text{кф}} = E_{\text{н}} \times \Phi \times (T_{\text{ш}} - T_{\text{а}})$$

Бу ерда:

$E_{\text{н}}$ - самарадорликнинг меъёр коэффициенти;

Φ - муддатидан аввал фойдаланишга топширилувчи асосий воситалар қиймати;

$T_{\text{ш}}$ - объектни фойдаланишга топширишнинг шартномадаги муддати;

$T_{\text{а}}$ - объектни фойдаланишга топширишнинг амалдаги муддати.

Объектларни фойдаланишга топширишнинг шартномадаги ва амалдаги муддатлари ўртасидаги фарқ мазкур формулада ($T_{\text{ш}} - T_{\text{а}}$) йил улушида акс эттирилиши лозим (вақт кўрсаткичи). Агар $T_{\text{ш}} < T_{\text{а}}$ бўлса, яъни объектни фойдаланишга топшириш муддати ўтиб кетадиган бўлса, инвестор кутилаётган фойдани олишдан маҳрум бўлади ва бошқа чиқимларга дуч келиб, бу нарса ҳисобий самаранинг салбий бўлишига олиб келади. Шу сабабли қурилиш ёки корхонани қайта тиклаш ва кенгайтириш ишлари, объектларнинг сифат кўрсаткичларига таъсир кўрсатмаган ҳолда қанчалик тез амалга оширилса, инвестициялар самарадорлиги мос равишда шунчалик юқори бўлади.

Мисол. Мини-завод қурилишининг сметага кўра қиймати 14,5 млн. сўмни ташкил этади. Қурилишнинг меъёр муддати – 2,5 йил. Амалда заводни 2 йилда қуриб битказиш мўлжалланмоқда. Заводнинг асосий воситалари қиймати ошишига олиб келмайдиган харажатлар қиймати 450 минг сўмга тенг. Самарадорликнинг меъёр коэффициенти - 0,2.

Заводни муддатидан олдин қуриб битказишнинг иқтисодий самараси куйидагича:

$$\mathcal{E}_{\text{дп}} = 0,2 (14,5 - 0,45) \times (2,5 - 2) = 1,4 \text{ млн. сум.}$$

Таянч иборалар

Инвестициялар, капитал қўйилмалар, молиявий инвестициялар, реал инвестициялар, инвестиция лойиҳаси, инвестицияларнинг ички манбалари, инвестицияларнинг ташқи манбалари, лизинг, янги қурилиш, корхонани кенгайтириш, қайта тиклаш, техник қайта қуроллантириш, капитал қўйилмаларнинг мулк шаклига кўра

тузилмаси, инвестицион лойиҳаларнинг самарадорлигини баҳолаш, инвестицияларнинг қопланиш муддати.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Инвестицион сиёсат нима ва у давлат, корхоналар миқёсида қандай мақсадларни кўзда тутди?

2. “Инвестициялар” ва “капитал қўйилмалар” тушунчалари ўртасидаги фарқларни тавсифлаб беринг.

3. Инвестицион жараёнларни қайси асосий босқичлар тавсифлайди?

4. Инвестициялар таркиби, тузилмаси нима ва уларнинг корхона иқтисодиётига таъсири қандай?

5. Инвестицияларнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашнинг қайси усуллари сизга маълум?

6. Корхоналар инвестицион сиёсатининг моҳияти нимада?

7. Инвестицияларнинг энг самарали вариантини танлашда қайси усулдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ?

8. Инвестициялар самарадорлигини оширишнинг асосий йўналишларидан қайсиларини биласиз?

9. Инвестицияларнинг қопланиш муддати нима ва у қандай аниқланади?

10. Республикада амалга оширилаётган энг машҳур инвестицион лойиҳаларни айтиб бера оласизми?

12-БОБ. КОРХОНАНИНГ ТИЖОРАТ СИРИ ВА ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИ

12.1. Корхона хавфсизлигини таъминлашнинг мақсади, вазифалари ва принциплари

Хавфсизлик мураккаб ва серқирра категориядир. У асосан ишлаб чиқаришда фойдаланилаётган воситаларнинг хавфсизлиги нуқтаи назаридан баҳоланади ва кўриб чиқилади. Шу сабабли ҳозиргача биз техника хавфсизлиги, пиёда хавфсизлиги, озиқ-овқат хавфсизлиги ёки зарарсизлиги каби тушунчаларни учратсак-да, корхона хавфсизлигига ҳали дуч келганимиз йўқ.

Маҳсулотларнинг замонавий намуналари, ишлаб чиқариш технологияси, инвестиция режалари ва бошқалар саноат айфоқчилигининг диққат марказида туриб, корхона ва мамлакат учун маълум бир хавф туғдиради. Шу сабабли хавфсизлик ва тижорат сирлари муаммолари ҳозирги бозор ва рақобатчилик шароитларида иқтисодиёт фанининг, жумладан, замонавий корхоналар иқтисодиётининг муҳим бўлимларидан бири ҳисобланади.

Корхона хавфсизлигини таъминлашнинг асосий мақсадлари қуйидагилардан иборат:

- корхона ва унинг барча бўлинмалари, меҳнат жамоасининг давлат тузилмаси, хорижий ҳамкорлар ва рақиблар билан ўзаро муносабатларда қонуний ҳуқуқларини ҳимоя қилиш;
- корхона мулкани сақлаш, ундан оқилона ва унумли фойдаланиш;
- ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг ички ва ташқи бозордаги рақобатбардошлигини ошириш;
- ташкилий ва ишлаб чиқариш барқарорлигига эришиш, бутловчи қисмлар етказиб берувчиларга ёрдамчи ва ҳамкорларга бир томонлама қарам бўлишга йўл қўймаслик;
- барча тузилмавий бўғинлардаги ходимлар орасида меҳнат интизомини мустаҳкамлаш;
- меҳнат унумдорлигини ошириш учун моддий ва маънавий манфаатдорлигини таъминлаш;
- ишлаб чиқаришда фан-техника ютуқларидан фойдаланиш, самарали ахборот базасини ривожлантириш;
- корхона обрўсини ошириш.

Кўрсатилган мақсадлардан келиб чиққан ҳолда корхона хавфсизлигини таъминлаш вазифалари белгиланиб, улар корхонанинг ички тартиб-қоидалари ва иш тартибида ҳамда махсус ишлаб чиқилган чора-тадбирларда ўз аксини топиши мумкин. Булар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. Корхона ичида ҳамда ташқи ташкилотлар – ҳукумат идоралари, бошқарув тузилмасидаги қоидабузарлик омиллари, ваколатни ошириш ҳоллари ва ҳ.к.ларни аниқлаш.

2. Корхонанинг барқарор ишлашига таъсир қилиши мумкин бўлган хавф-хатар ҳамда бозор конъюнктурасидаги ноқулай ўзгаришларни аниқлаш ва зарур чораларни қўллаш.

3. Бўлажак ҳамкорларни ўрганиш, уларнинг молиявий аҳволини таҳлил қилиш ва баҳолаш.

4. Иқтисодий айғоқчиликка қарши чора-тадбирларни тайёрлаш.

5. Корхона сирларидан хабардор бўлган малакали ходимларни бошқа корхоналарга жалб қилишнинг олдини олиш.

6. Носоғлом рақобатчиликни енгиш.

7. Корхона ҳудуди ва моддий ресурсларини ҳимоя қилиш.

8. Тижорат сирларини муҳофаза қилишни ташкил этиш.

9. Меҳнат жамоаси аъзолари орасидаги салбий фикрларни аниқлаш.

10. Фавқулодда ҳодисаларнинг олдини олиш ва хавфсизликнинг бошқа чоралари.

Маълумки, кўрсатилган мақсад ва вазифалар ўз-ўзидан автоматик равишда ҳал қилинмайди. Бунинг учун, аввало, ўз ишини яхши билишдан ташқари моҳир ва юқори малакага эга бўлган ҳамда ўзлари ишлаётган корхона учун “жон куйдирувчи” ходимлар зарур. Уларсиз муваффақиятга деярли эришиб бўлмайди.

Хавфсизлик принциплари – хавфсизликни таъминлаш тактика ва стратегиясига бўлган асосий талаблар хавфсизликнинг мақсад ва вазифаларини ҳал қилишнинг тўғри йўллари танлашдир. Улар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

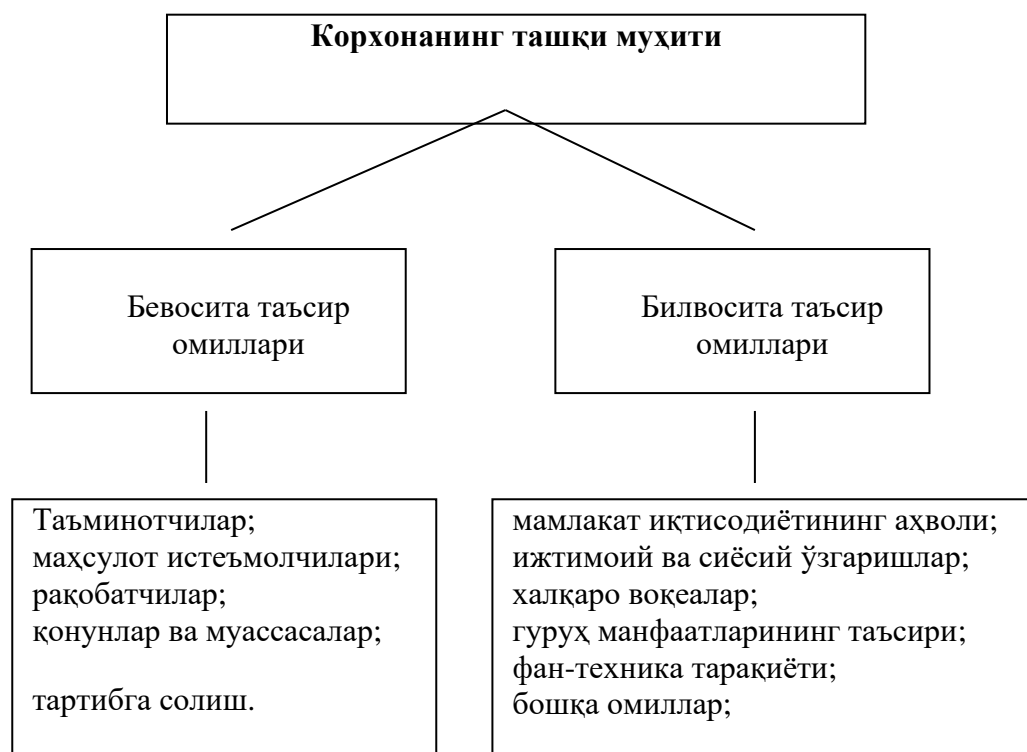
- қонунийлик принциплари;
- мустақиллик ва масъулият;
- иқтисодий мақсадга мувофиқлик ва фойдалилик;
- мақсадли-дастурий режалаштириш;
- ўзаро алоқалар ва мувофиқлаштириш;
- меҳнатни илмий ташкил қилиш;
- ошкоралик ва зарурий махфийликнинг уйғунлиги;

- ихтисослашув ва юқори касбий малака.

12.2. Корхона хавфсизлигини таъминлашни ташкил қилиш ва бошқариш

Хавфсизлик ҳодисаларининг олдини олиш ва огоҳлантириш чораси сифатида, ҳар бир алоҳида ҳолатдаги аниқ ҳаракат бўлиб, корхона характери, унинг жойлашуви, аҳамияти ва ҳ.к.ларга боғлиқ бўлади. Мазкур жараёнда хавфсизлик тизимининг ўзини белгилаш муҳим аҳамият касб этади. Унинг раҳбари хавфсизлик концепциясини ишлаб чиқаришнинг муайян шароитларига нисбатан ишлаб чиқишда шахсан иштирок этиши зарур.

Хавфсизлик концепцияси, биринчидан, корxonанинг мақсад ва вазифаларига зид келмаслиги, иккинчидан, корхона хавфсизлигига бевосита ва билвосита таъсир кўрсатиши мумкин бўлган ташқи муҳит таъсирини инобатга олиши зарур. Бу таъсирни қуйидаги чизма кўринишида акс эттириш мумкин (12.1-чизма):

12.1-чизма. Корхона хавфсизлигига ташқи муҳитнинг таъсири.

Шу билан бир вақтда корхона ўз фаолиятининг муҳим йўналишлари хавфсизлигини таъминлаш учун муайян чоратadbирларни амалга ошириши керак ва бунинг учун, аввало, мос

келувчи кўриқлаш тартибини яратиш лозим. Мамлакатимиз ва хориж амалиёти тажрибаси бунда қуйидаги фаолият турларини ажратиб кўрсатади:

1. Бино ва иншоотлар, алоқа тармоғи қурилма ва ускуналарини кўриқлаш тартибини таъминлаш.

2. Тезкор хавфсизлик – махфий ахборотларга бўлган ваколатни бошқариш, келиб-кетувчилар, транспорт ва юк ташишни назорат қилиш, қоидабузарлик ҳолатларини текшириш, ахборот хавфсизлигини таъминлаш.

3. Хавфсизликни таъминлаш бўйича маъмурий фаолият – персонални тайёрлаш ва ўқитиш, инспекция, тафтиш ва назорат, муаммоли вазиятларнинг олдини олиш, истиқболли чора-тадбирларни ишлаб чиқиш.

4. Моддий бойликларни ҳимоя қилиш ва табиий офатлар билан кураш - ёнғинларнинг олдини олиш, ёнғин хавфсизлиги ва огоҳлантириш қурилмалари ҳолатини кузатиб бориш ва ҳ.к.лар.

Корхона раҳбарлари меҳнат жамоаларини доимий равишда хавфсизликни таъминлаш натижалари тўғрисида хабардор этишлари лозим. Фақат зарур ҳоллардагина хавфсизлик чора-тадбирлари махфий бўлиши мумкин. Хавфсизлик чора-тадбирларининг махфийлиги корхона бўлимларини зарур қоидаларни қўллаш ва уларга амал қилишини назорат қилишни махсус ташкил этишни кўзда тутди.

Ҳозирги жамиятнинг ахборотлаштириш ва электронлаштириш шароитларида корхоналарнинг хавфсизлигини таъминлаш учун доимий равишда фаолият кўрсатувчи, тижорат фаолиятининг хавфсизлигини таъминлашнинг барча шакл ва усулларини қамраб олувчи тизим амал қилиши лозим. Шу сабабли хавфсизлик хизмати маркетинг ва менежмент хизмати, валюта, кредит ва ҳуқуқий бўлимлар каби иқтисодий бўлимлар билан чамбарчас боғлиқликда ишлаб, иқтисодий хавфсизликка кўпроқ ёндашган ҳолда уларнинг фаолиятини тўлдириши зарур.

12.3. Корхонанинг хавфсизлик хизмати, унинг тузилиши ва вазифалари

Хавфсизлик хизмати корхонанинг тузилмавий бирлиги бўлиб, хавфсизлик тартибини ишлаб чиқиш, ўрнатиш ва қўллаб-қувватлаш,

шунингдек, унга риоя қилинишини назорат қилишни амалга оширади. У ўз фаолиятида қуйидагиларга асосланиши лозим:

- кўриқлаш тартибини ташкил этиш бўйича қоидалар;
- раҳбар, мутахассис ва техник ходимлар учун махфий маълумотлар билан ишлаш бўйича лавозим йўриқномаси;
- маълумотларни техник-муҳандислик жиҳатидан ҳимоя қилишни ташкил этиш бўйича лавозим йўриқномаси;
- хорижий ваколатхоналар ва вакиллар билан ишлаш бўйича лавозим йўриқномаси.

Корхона хавфсизлик хизмати таркибида ахборот-таҳлил бўлинмалари, хавфсизликни таъминлаш йўналишлари бўйича ташкилий бўғинлар ҳамда муайян вазифаларни бажариш учун вақтинчалик тузилмалар яратилиши мумкин.

Корхона раҳбарияти ёки акциядорлик жамияти бошқаруви қарорига кўра, муайян мақсадлар ва юзага келувчи шароитларда хавфсизликни таъминлашнинг мураккаб вазифаларини ҳал қилиш учун корхонанинг етакчи мутахассисларини жалб қилган ҳолда вақтинчалик тузилмалар яратилиши мумкин.

Белгиланган вазифаларни бажариш учун корхонанинг хавфсизлик хизмати қуйидагиларни амалга оширади:

- маъмурий-тақсимлаш функцияси, хавфсизлик тартибини ўрнатиш ва таъминлаш, масъул шахсларнинг корхона хавфсизлигини таъминлаш масалалари бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаш, шунингдек, корхонанинг мазкур фаолият тури соҳасидаги ваколат функцияларини амалга оширишга оид қарорлар тайёрлаш йўли билан амалга оширилади;
- хўжалик-тақсимлаш функцияси, хавфсизлик хизматининг корхона хавфсизлигини таъминлашда зарур бўлган ресурсларни белгилаш, корхона мулки ва интеллектуал бойликларини сақлаш ва улардан оқилона фойдаланишни таъминлаш чора-тадбирларини тайёрлаш ва амалга оширишда иштирок этиши йўли билан амалга оширилади;
- ҳисоб-назорат функцияси, тижорат-молиявий фаолиятнинг энг муҳим йўналишларини ажратиш кўрсатиш ва корхонанинг молиявий барқарорлигига таҳдид солувчи хавф-хатарнинг олдини ўз вақтида олиш, уларнинг манбаларини баҳолаш, хавфли ҳолатларни назорат қилишни йўлга қўйиш, корхона хавфсизлигига таъсир кўрсатувчи салбий омилларни ҳисобга олиш, шунингдек, корхонанинг ҳаётий эҳтиёжларига таҳдид солувчи ғирром рақиблар, ишончсиз

ҳамкорлар, шахслар ва ташкилотлар ҳақида маълумотлар йиғиш ёрдамида амалга оширилади;

- ижтимоий-ходимлар функцияси, хавфсизлик хизматининг ходимларни жойлаштириш, меҳнат жамоаларидаги салбий фикрлар, ижтимоий зиддиятларнинг юзага келиши сабаблари ва шароитларини аниқлаш, жанжалларнинг олдини олиш, ходимларга йўриқнома бериш, уларда белгиланган хавфсизлик меъёрларига риоя қилиш учун жавобгарлик туйғусини шакллантиришдаги иштироки орқали амалга оширилади;

- ташкилий-бошқарув функцияси, корхона хавфсизлигини таъминлаш жараёнини бошқаришнинг доимий ташкилий тузилмасини яратиш, қўллаб-қувватлаш ва ўз вақтида қайта ташкил этишга бошқарув таъсирини кўрсатиш, фаолиятнинг алоҳида йўналишлари бўйича мослашувчан вақтинчалик тузилмалар, алоҳида бўғинлар ўртасида белгиланган дастурий мақсадларга эришиш учун ўзаро алоқалар ва мувофиқлаштиришни ташкил этиш ёрдамида амалга оширилади;

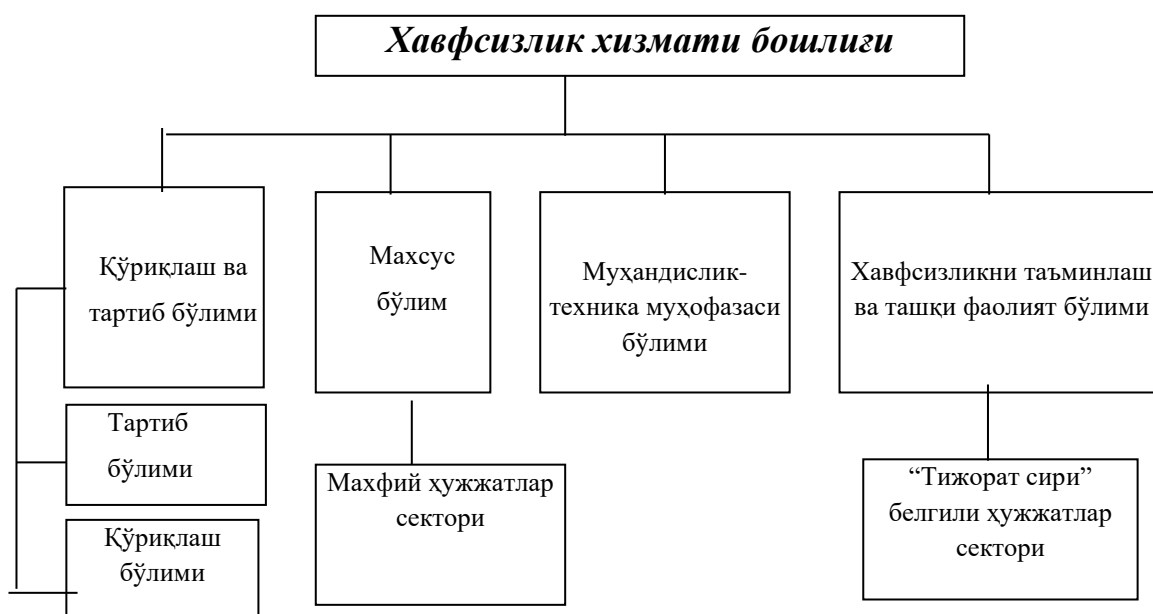
- режали-ишлаб чиқариш функцияси, корхона хавфсизлигини таъминлаш бўйича алоҳида мақсадли режалар ва дастурлар мажмуини ишлаб чиқиш, уларни амалга ошириш, хавфсизлик тартибини ўрнатиш ва қўллаб-қувватлашга оид чора-тадбирларни тайёрлаш ва бажариш ёрдамида амалга оширилади;

- ташкилий-техник функция, корхонада хавфсизлик тартибини моддий-техник жиҳатдан таъминлаш, махсус техникалар ҳамда янги, прогрессив технологиялар, махфий тартиб ва бошқа махсус фаолиятларни ўзлаштириш ёрдамида амалга оширилади;

- илмий-услубий функция, корхона хавфсизлигини таъминлашнинг илғор тажрибаларини тўплаш ва тарқатиш, ходимларни ўқитишни ташкил этиш, корхона олдида юзага келувчи корхона хавфсизлигини таъминлашга оид муаммоларни ҳал қилишнинг илмий жиҳатдан ишлаб чиқиш ва унинг бу соҳадаги фаолиятини услубий кўрсатмалар билан таъминлаш ёрдамида амалга оширилади;

- ахборот-таҳлил функцияси, хавфсизликка оид маълумотларни мақсадли равишда йиғиш, тўплаш ва улар билан ишлаш, бунинг учун зарур бўлган маълумотларни аналитик таҳлил қилишнинг техник ва услубий воситаларини яратиш ва улардан фойдаланиш, корхонанинг манфаатдор бўлинмалари ва алоҳида шахсларни хавфсизлик хизматида мавжуд бўлган маълумотлар билан таъминлаш ёрдамида амалга оширилади.

Юқорида келтирилган функциялар корхона хавфсизлик хизмати-нинг зарур ташкилий тузилмасини шакллантиришга имкон беради. Унинг намунавий тузилмаси қуйида келтирилган (12.2 - чизма):

12.2-чизма. Хавфсизлик хизмати тузилмаси.

Корхона хавфсизлик хизмати Низомида унинг мақсад ва вазифалари, ҳуқуқ ва мажбуриятлари, назорат-тафтиш фаолияти белгилаб берилади. Хавфсизлик хизмати ўз фаолиятини корхона хавфсизлигини юқори даражада таъминлаш ва қўллаб-қувватлаш асосида олиб бориб, қуйидагиларни қамраб олади:

- махфий тартибдаги фаолиятни ташкил этиш;
- ахборот хавфсизлини таъминлаш;
- муҳандислик-техник муҳофазаси;
- меҳнат жамоаларидаги салбий йўналишларнинг олдини олишга оид фаолият.

12.4. Корхонанинг тижорат сирлари

Корхонанинг тижорат сирлари ишлаб чиқариш, технологик маълумотлар, бошқарув, молия ва шу кабилар билан боғлиқ бўлиб, уларни ошкор қилиш корхона манфаатларига зарар етказиши мумкин бўлган маълумотлардир. Корхона “тижорат сирлари” тоифасининг қонунчиликда белгилаб берилган тавсифномаси шундай.

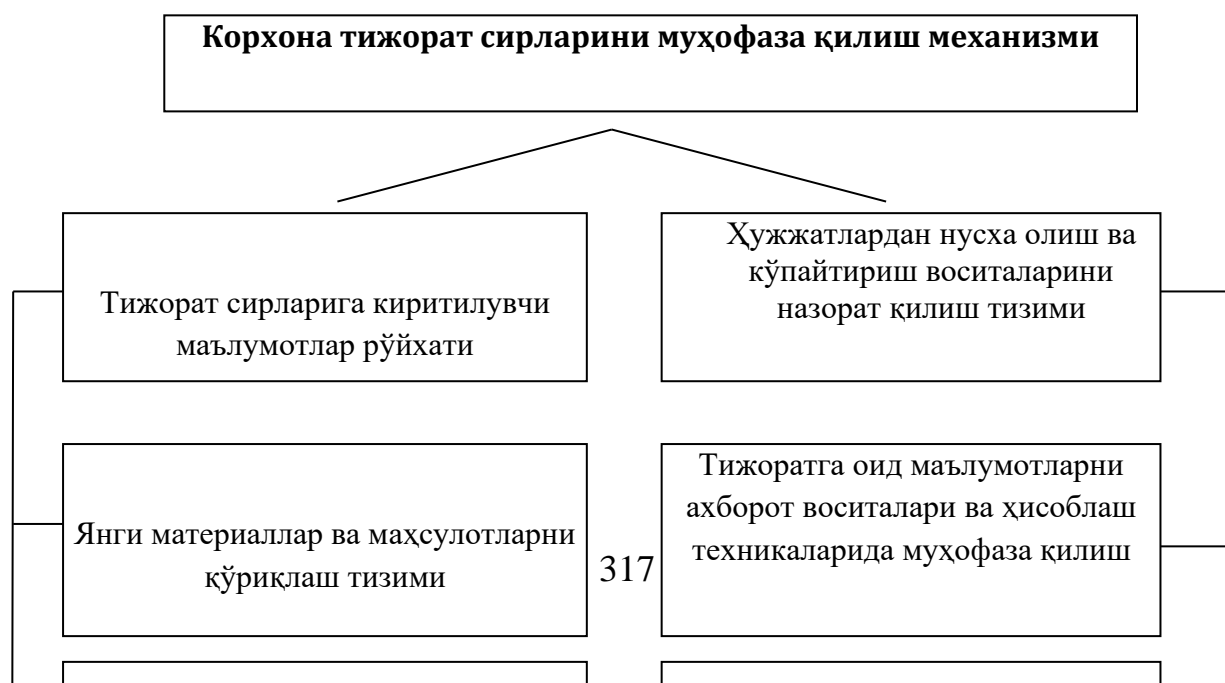
Мавжуд нуқтаи назарларга кўра, корхонанинг тижорат сирлари умумий ҳолда ўз ичига қуйидаги маълумотларни қамраб олади:

- корхонанинг савдо алоқалари ҳақида;
- капитал ҳажми ва тузилмаси, инвестиция режалари ҳақида;

- таъминотчи ва истеъмолчилар, тузилган шартномалар ҳақида;
- ишлаб чиқариш ҳажми, айланма маблағлар ва фойда ҳажми ҳақида;
- баҳони шакллантириш сиёсати ва товарлар баҳосининг шаклланиши ҳақида;
- банк опрециялар ҳақида ва ҳ.к.лар.

Кўпинча “тижорат сирлари” тушунчасидан ташқари корxonанинг “ишлаб чиқариш сирлари” тушунчаси ҳам қўлланилади. У ишлаб чиқариш усуллари, технологиялар, техник кашфиётлар, тадқиқот ишлари, меҳнатни ташкил қилиш, алоқа тармоғи ва шу кабилар ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олади.

Бугунги бозор муносабатлари, айниқса рақобатчилик муҳити шароитларида корхона тижорат ва ишлаб чиқариш сирларининг ошкор қилиниши унинг аҳволига салбий таъсир кўрсатиши, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар истеъмолчиларини йўқотишга олиб келиши мумкин. Мутахассисларнинг фикрига кўра, тижорат сирларига мансуб маълумотларнинг тўртдан бир қисми йўқотилиши ҳам рақиблар учун катта имконият яратади ҳамда бир неча ой ичида маълумотлар хорижга чиқиб кетишига йўл қўйган фирмаларнинг ярми банкротга учрашига олиб келади. Шу сабали ҳозирги пайтда тижорат сирларининг ҳуқуқий мақоми ва тоифасини аниқ белгилаш, уларни ошкор қилиш учун жавобгарлик механизмини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Қуйидаги чизмада корхона тижорат сирларини муҳофаза қилиш механизмининг асосий элементлари келтирилган.

12.3-чизма. Корхона тижорат сирини муҳофаза қилиш механизми

Амалиёт шуни кўрсатадики, тижорат сирларини муҳофаза қилиш механизми корхонанинг молиявий ва техник имкониятлари билан алоқада бўлганда, шунингдек, маълумотларни ҳимоя қилишнинг ишончли тизими мавжуд бўлгандагина тўлиқ куч билан ишлайди. Бундан ташқари қуйидагиларни тўғри ташкил қилиш ҳам муҳим аҳамият касб этади:

- тайёр маҳсулот (айниқса, тажриба намуналари) ва материалларнинг баъзи турларини ҳисобга олиш ва қўриқлаш;
- тадбиркорлик сирлари мавжуд бўлган ҳужжатлар билан ишлаш тартиби (уларни ҳисобга олиш, сақлаш, йўқ қилиш қоидалари ва ҳ.к.лар);
- ҳужжатларни кўпайтириш ва улардан нусха олиш воситаларини назорат қилиш;
- алоқа воситалари ва ҳисоблаш техникасида тижорат маълумотларини ҳимоя қилиш;
- корхона ҳудуди ва унинг асосий бино ва иншоотларини қўриқлаш;

- мазкур корхонага бегона шахслар ташриф буюришини назорат қилиш.

Юқорида санаб ўтилган барча вазифаларни самарали бажариш бошқарув аппаратида тижорат сирларини муҳофаза қилиш билан шуғулланувчи махсус хизматларни яратишни кўзда тутди. Хориж мамлакатларида мазкур фаолият билан фирмаларнинг махсус бўлинмалари шуғулланади. Улар рақобатчилар тўғрисидаги маълумотларни излаш ва тўплаш билан ҳам шуғулланади. Шу билан бир вақтнинг ўзида улар савдо ҳамкорларининг тижорат сирларини биргаликда ҳимоя қилиш имкониятини ҳам рад қилмайдилар. Масалан, баъзи фирмалар фаолиятида тадбиркорлик алоқалари давомида ҳамкорларга берилган маълумотларни биргаликда ҳимоя қилиш бўйича махсус шартномалар тузиш тартиби кўзда тутилган.

Саноати ривожланган мамлакатларнинг (масалан, АҚШнинг) давлат органларида махсус воситачилик хизматлари мавжуд бўлиб, у мижозларни уларни қизиқтираётган корхона ва ташкилотлар ҳақидаги маълумотлар билан таъминлайди. Мамлакатимизда корхоналар давлатга солиққа тортиш ва иқтисодий маълумотларни йиғиш ва улар билан ишлаш тизими учун зарур бўлган маълумотларни тақдим этиши қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган. Шунингдек, корхоналар ўз фаолиятлари тўғрисидаги маълумотларни, жумладан, йиллик балансни нашр қиладилар. Шу билан бир пайтда корхоналар тижорат сирларига оид маълумотларни бермаслик ҳуқуқига эга. Тижорат сирлари давлат бошқарув ва назорат идоралари ходимлари орқали хорижга чиқиб кетишининг олдини олиш мақсадида корхона раҳбари уларнинг ваколатларини билиши ҳамда улар талаб қилган исталган маълумотни эмас, балки фақат хизмат ваколатига доир маълумотларни тақдим этиши зарур. Биринчи ўринда бу статистика хизмати, монополияга қарши кураш қўмитаси, милиция, молия, солиқ, санитария, ёнғинга қарши кураш ва бошқа хизмат вакилларига тегишли. Корхона раҳбари, шунингдек, давлат идоралари ходимларининг ноқонуний хатти-ҳаракатлари устидан арз қилиш тартиби, улар туфайли корхонага етказилган моддий ва маънавий зарарни қоплаш механизмини билиши ва унга амал қилиши зарур.

Илмий-техник, ишлаб чиқариш, иқтисодий ва бошқа хизматлар мутахассислари ўзи ишлаётган корхонанинг тижорат сирларига оид маълумотлар четга чиқиб кетиши оқибатида юзага келиши мумкин

бўлган ва реал йўқотишларни тўғри ва аниқ (қиймат шаклида) баҳолашни ўрганиб олишлари зарур.

Корхоналарнинг махфийлик шартларига риоя қилмаслик натижасида юзага келувчи йўқотишлари умумий кўринишда қуйидагаларга олиб келади:

- илмий тадқиқотларга лицензия сотиш имкониятлари пасаяди, фан-техника тараққиёти соҳасида эришилган устунликлар йўқотилади, илмий-тадқиқот бўлинмаларининг йўналишни ўзгартиришлари учун ҳаражатлари ўсади;

- ишлаб чиқариш фаолиятида зарур бўлга хомашё, технология ва ҳ.к.ларни сотиб олишда қийинчиликлар юзага келади (ёки рақобатчилар томонидан сунъий равишда яратилади);

- корхонанинг тадбиркорликдаги шериклар билан ҳамкорлиги чекланади, фойдали шартномларни имзолаш имкониятлари камаяди, шартнома мажбуриятларини бажаришда муаммолар вужудга келади;

- корхонанинг янги бозор стратегиясини яратиш, маркетинг тадқиқотлари тузилмасини ўзгартириш ва ҳ.к.ларга сарфланувчи ҳаражатлари ўсади;

- тижорат сирларини ошкор қилганларга нисбатан иқтисодий жазо чоралари қўллаш хавфи кучаяди.

Барча йўқотишларнинг умумий миқори қийматини аниқ ҳисоблаш жуда мураккаб ва кўп меҳнат талаб қилувчи жараён бўлиб, баъзида ишончи маълумотлар йўқлиги сабабли уларни ҳисоблашнинг имкони ҳам бўлмайди. Шу сабабли кўп ҳолларда корхоналарнинг маълумотларни ҳимоя қилишга риоя этмаслик билан боғлиқ бўлган йўқотишларини йириклаштирилган эксперт баҳолаш кифоя қилади.

Юқорида келтирилган йўқотишларнинг ўрнини қоплаш кўпинча корхоналардан қўшимча ҳаражатларни талаб қилиб, ишлаб чиқариш самарадорлиги ва рақобатчилик курашида эришиш мумкин бўлган муваффақиятлар имкониятини пасайтиради. Шу сабабли, ҳозирги пайтда тижорат сирларини муҳофаза қилишга катта эътибор қаратилмоқда.

Таянч иборалар

Хавфсизлик, корхона хавфсизлиги, махсус ишлаб чиқилган чоратадбирлар, хавфсизлик принциплари, хавфсизлик концепцияси, корхона хавфсизлигига ташқи муҳитнинг таъсири, хавфсизлик

хизмати, хавфсизлик хизматининг ташкилий тузилмаси, корxonанинг тижорат сирлари, тижорат сирини муҳофаза қилиш механизми.

Назорат учун саволлар

1. Корxона иқтисодий хавфсизлиги деганда нимани тушунасиз?
2. Корxonанинг “тижорат сирлари” тушунчаси нимани англатади?
3. Корxона хавфсизлиги ва тижорат сирлари ўртасида қандай алоқа мавжуд?
4. Корxона хавфсизлигининг асосий принципларини айтиб беринг.
5. Корxonанинг хавфсизлик хизмати қандай вазифани бажаради?
6. Бозор шароитларида тижорат сирлари корxonанинг реклама фаолиятига зид келмайдими?
7. Корxonанинг тижорат ва бошқа сирларини ошкор қилиш қандай оқибатларга олиб келиши мумкин?
8. Корxonанинг тижорат сирларини муҳофаза қилиш механизми ўз ичига нимани қамраб олади?

ГЛОССАРИЙ

Акциядорлик жамияти – акциядорлар ва муассислар маблағи эвазига шаклланган капиталга эга бўлган ҳуқуқий шахс мақомига эга компания. Ишлаб чиқаришни ташкил қилишнинг маблағларни акция сотиш йўли билан жалб этишга асосланган шакли.

Айланма ишлаб чиқариш фондлари – ишлаб чиқаришда фойдаланилувчи меҳнат предметлари (хомашё, материаллар, ўров материаллари, таъмирлаш учун эҳтиёт қисмлар ва ҳоказо). Ҳар бир ишлаб чиқариш даврида тўлиқ сарфланади ҳамда корхонанинг айланма маблағлари ҳисобига сотиб олинади.

Айланма маблағлар – ишлаб чиқариш захиралари, тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулот, янги маҳсулотни ўзлаштириш ҳаражатлари, келгуси давр ҳаражатларига сарфланувчи корхона маблағларининг пул шаклида ифодаланиши.

Акция – акциядорлик жамияти томонидан чиқарилувчи ҳамда унинг эгаси, акциядорлик жамиятининг аъзосига жамиятни бошқариш ва фойдадан дивиденд олиш ҳуқуқини берувчи қимматбаҳо қоғоз.

Акциядорлик капитали – акциядорлик жамиятининг асосий капитали, унинг ҳажми низомда белгилаб берилади. Қарзга олинган маблағлар ва акция чиқариш ҳисобига шакллантирилади.

Амортизация – асосий воситалар қийматини аста-секинлик билан улар ёрдамида ишлаб чиқарилувчи маҳсулот ёки хизматларга ўтказилиши; маблағларнинг мақсадли равишда жамғарилиши ва кейинчалик эскирган асосий воситаларнинг ўрнини қоплашга ишлатилиши.

Амортизация воситалари – корхона асосий воситаларини сақлаш ва янгилаш учун махсус ажратилувчи молиявий воситалар.

Амортизация фонди – асосий воситаларни оддий ва кенгайтирилган тарзда такрор ишлаб чиқаришга мўлжалланган пул маблағлари.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари – маҳсулот ишлаб чиқаришда фойдаланилувчи меҳнат воситалари (бинолар, иншоотлар, қурилма ва асбоб-ускуналар, транспорт воситалари ва ҳоказо). Улар узоқ муддат хизмат кўрсатиб, ишлаб чиқариш жараёнида ўзининг натурал шаклини сақлаб қолади ҳамда ўз қийматини эскириш мобайнида аста-секинлик билан тайёр маҳсулотга ўтказилади. Капитал қўйилмалар ҳисобига тўлдирилади.

Асосий воситаларнинг эскириши – асосий воситаларнинг (бинолар, қурилмалар ва бошқа меҳнат воситаларининг) аста-секинлик билан фойдали хусусиятларини йўқотиши. Асосий ишлаб чиқариш фондлари эскиришининг жисмоний ва маънавий турлари мавжуд.

Баланс – бирон-бир ҳолатнинг алоҳида томонларини таққослаш ва солиштириш йўли билан тавсифланувчи кўрсаткичлар тизими.

Баланс фойдаси – корхонанинг балансида акс эттирилувчи фаолиятнинг барча турларидан олинувчи умумий фойда миқдори.

Банкротлик – касодга учраш, корхонанинг (ташкилот, банк) ўз мажбуриятлари бўйича тўловларни маблағлар йўқлиги туфайли амалга оширмаслигини аниқлаш тушунча. Қоидага кўра, корхонани ёпиш ёки мажбуран тугатиш ҳамда мол-мулкни қарзларни тўлаш учун сотиб юборишга олиб келади.

Башорат қилиш – келажакда рўй бериши мумкин бўлган турли ҳодиса ва жараёнларни статистик, ижтимоий, иқтисодий ва бошқа турдаги тадқиқотлар ёрдамида илмий асосланган ҳолда аввалдан айтиб бериш.

Бизнес – бозор иқтисодиёти шароитларида субъектнинг маълум бир маҳсулот ёки хизмат турини яратиш ва сотиш йўли билан фойда олишга мўлжалланган иқтисодий фаолияти.

Бизнес-режа – корхона фаолияти дастури, кутилаётган ҳаражат ва даромадлар ҳисобини ўз ичига олувчи компания фаолиятининг муайян мақсадларига эришиш учун муайян чора-тадбирлар режаси. Маркетинг тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилади.

Вексель – қимматбаҳо қоғоз тури, белгиланган тартибда ёзма шаклдаги қарз мажбурияти, ўз эгасига (вексель олувчига) вексель берувчидан кўрсатилган пул миқдорини белгиланган муддатда гап-сўзсиз тўланишини талаб қилиш ҳуқуқини беради.

Венчур фирма – тижорат билан шуғулланувчи илмий-техник фирма, янги технологиялар ва маҳсулотларнинг даромадларини аввалдан белгиламаган ҳолда ишлаб чиқиш ва қўллаш билан шуғулланади (таваккалчиликка асосланган капитал қўйилмаси).

Дивиденд – акциядорлик жамияти фойдасининг бир қисми, ҳар йили солиқларни тўлаш, ишлаб чиқаришни кенгайтириш, захираларни тўлдириш, облигациялар бўйича фоизлар тўлаш ва директорларни мукофотлашдан сўнг акциядорлар ўртасида тақсимланади.

Жисмоний эскириш – меҳнат воситаларининг фойдаланиш ва

табиат кучлари таъсири остида моддий жихатдан емирилиши. Меҳнат воситаларининг маънавий эскириши уларнинг тўлиқ жисмоний эскиришдан олдинроқ, ишлаб чиқариш кўрсаткичлари юқорида ва тежамкор бўлган машина ва қурилмалар пайдо бўлиши туфайли юз бериши мумкин.

Ижара – мулкни маълум бир ҳақ тўлаш эвазига, вақтинчалик фойдаланишга бериш тўғрисидаги шартномага асосланган ҳолда ёллаш.

Илмий-техник салоҳият – мамлакатдаги фан, техника ва муҳандислик ишларининг ривожланиш даражаси, жамиятнинг фан-техника муаммоларини ҳал қилиш учун мавжуд ресурс ва имкониятларининг умумий тавсифномаси.

Инвестицион сиёсат – капитал қўйилмаларнинг энг устувор йўналишларини танлаш, иқтисодиёт самарадорлигини ошириш, сарфланган ҳар бир сўмга маҳсулот ўсиши ва миллий даромаднинг энг юқори кўрсаткичларига эришиш.

Инвестициялар – мамлакат ичкариси ва ташқарисида янги корхона яратиш ва мавжуд корхоналарни замонавийлаштириш, энг янги техника ва технологияларни ўзлаштириш, ишлаб чиқариш даражасини ошириш ва фойда олиш мақсадида узоқ муддатли маблағлар киритилиши.

Инвестор – бирон-бир фаолиятга, корхонага фойда олиш мақсадида узоқ муддатли капитал киритишни амалга оширувчи хусусий тадбиркор, ташкилот ёки давлат.

Инжиниринг – тижорат асосида (шартнома шаклида) турли хил муҳандислик-маслаҳат хизматлари кўрсатилиши.

Инновация – жамият ривожланиши билан ўзгариб борувчи инсон эҳтиёжларини қондиришга оид янгиликлар, уларни яратиш, тарқатиш ва фойдаланиш жараёнини мажмуаси.

Инфратузилма – саноат (ёки бирон-бир бошқа) ишлаб чиқариши ҳамда аҳолига хизмат кўрсатувчи хўжалик тармоқлари мажмуаси. Транспорт, алоқа, савдо, моддий-техник таъминот, фан, таълим, соғлиқни сақлашни ўз ичига олади.

Ишлаб чиқариш қуввати – асосий ишлаб чиқариш ва айланма фондлар, шунингдек, молиявий ресурслардан иложи борича тўлиқ ва оқилона фойдаланган ҳолда ишлаб чиқариш мумкин бўлган маҳсулотнинг максимал ҳажми.

Ишлаб чиқариш рентабеллиги – умумий (баланс) фойданинг асосий ишлаб чиқариш фондлари ва меъёрлаштирилувчи айланма

маблағларнинг ўртача йиллик қийматига нисбати сифатида аниқланувчи ишлаб чиқариш самарадорлиги кўрсаткичи.

Ишлаб чиқариш тузилмаси – корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида бевосита ёки билвосита иштирок этадиган ишлаб чиқариш бўлинмалари – цехлар, участкалар, хизмат кўрсатиш хўжалиги алоқаларининг йиғиндиси.

Ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш – йирик корхоналарда технология ва тузилмаси бир хил бўлган маҳсулотларни оммавий равишда ишлаб чиқариш.

Ишлаб чиқаришни йириклаштириш – маҳсулотни йирик корхоналарда чиқаришни ташкил қилиш.

Ишлаб чиқаришни кимёлаштириш – маҳсулот ишлаб чиқаришда кимёвий маҳсулот ва сунъий материаллар, шунингдек, кимёвий усуллардан кенг фойдаланиш.

Ишлаб чиқаришнинг диверсификацияси – бир томонлама, кўпинча битта маҳсулотга асосланувчи ишлаб чиқаришни кенг номенклатурада тайёрланувчи маҳсулотларга асосланган ишлаб чиқаришга ўтказиш.

Капитал қўйилмалар – асосий воситаларни қайта тиклаш ва ўстиришга сарфланувчи моддий, меҳнат ва пул ресурслари ҳаражатлари.

Капитал сиғими – асосий капиталнинг мос келувчи давр мобайнида ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки унинг бирон-бир қисмини – миллий даромад, соф даромад, фойдага нисбатини тавсифловчи кўрсаткич.

Комбинациялаш – битта корхона – комбинат доирасида саноатнинг битта ёки бир нечта тармоқларидаги турли хил ишлаб чиқаришларни технологик жиҳатдан бирлаштиришда ифодаланувчи, ишлаб чиқаришни умумлаштириш шаклларида бири.

Компания – тадбиркорларнинг ҳуқуқий шахс мақомига эга бўлган, пай капитали асосида ташкил қилинувчи бирлашмаси.

Конверсия – корхонанинг умуман бошқа турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтиши.

Концерн – турли тармоқлардаги мустақил корхоналарнинг иштирок этиш тизими, қўшма тадқиқотлар, патент-лицензия келишувлари, молиялаштириш, ишлаб чиқариш ҳамкорлиги воситасида бирлашуви.

Кооперация қилиш – якуний маҳсулотни биргаликда тайёрлаш бўйича узоқ муддатли тўғридан-тўғри хўжалик алоқаларини ўрнатиш.

Корхонанинг қулай ҳажми – маҳсулот ишлаб чиқариш (иш бажариш, хизмат кўрсатиш) бўйича имзоланган шартнома ва мажбуриятларни ўз муддатида, энг кам ҳаражатлар билан энг юқори самарадорликка эришган ҳолда бажариш имконини берувчи корхона ҳажми.

Корхонанинг тижорат сирлари – корхонанинг ишлаб чиқариш, технологиялар, бошқарув ва бошқа турдаги фаолияти билан боғлиқ, ошкор қилиниши корхона манфаатларига зарар етказиши мумкин бўлган, давлат сирларига алоқаси бўлмаган маълумотлар.

Лизинг – мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқи ижарага берувчида сақланган ҳолда, мулкни узоқ муддатли ижарага беришга асосланган ҳолда инвестицияларни молиялаштириш шакли; машина, ускуна ва транспорт воситаларининг ўрта ва узоқ муддатли ижараси.

Лицензия – қонунда белгиланган муайян хўжалик операциялари, жумладан, ташқи савдо (экспорт ва импорт) операцияларини амалга ошириш бўйича, ваколатли давлат идораларининг ҳуқуқий шахсларга берувчи махсус рухсатномаси.

Маркетинг - корхоналарнинг маҳсулот ишлаб чиқиш, ишлаб чиқариш ва сотиш ёки хизмат кўрсатишга оид фаолиятини, бозорни ва истеъмолчилар талабига фаол таъсир кўрсатишни ўрганиш асосида бошқариш тизими.

Материаллардан фойдаланиш коэффициенти – хомашё ва материалларнинг оқилона тарзда сарфланишини тавсифловчи кўрсаткич. Тайёр маҳсулот таркибига кирувчи материалларнинг ишлов берилган материалларнинг умумий ҳажмига нисбати сифатида ҳисобланади.

Маҳсулот аттестацияси – маҳсулот сифатининг техник-иктисодий кўрсаткичларини объектив баҳолашни тизимли равишда амалга оширишни кўзда тутувчи, ташкилий-техник ва иқтисодий чора-тадбирлар мажмуаси.

Маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш ҳаражатлари – маҳсулот ишлаб чиқаришда фойдаланилувчи табиий ресурслар, хомашё ва материаллар, ёқилғи ва энергия, асосий воситалар ва меҳнат ресурслари, шунингдек, маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишнинг бошқа ҳаражатларининг қиймат баҳолари.

Маҳсулот рентабеллиги – маҳсулот сотишдан олинган фойданинг маҳсулот таннархига нисбати (фоизларда) сифатида аниқланувчи ишлаб чиқариш самарадорлиги кўрсаткичи.

Маҳсулот сертификати – маҳсулот сифатини баҳолаш ва

назорат қилишнинг халқаро меъёрларини қабул қилиш ва амалга ошириш жараёни; маҳсулот ишлаб чиқарувчиларга қарам бўлмаган, маҳсулотнинг халқаро стандарт меъёрларига мос келишини назорат қилиш учун керакли асбоб-ускуналар билан таъминланган махсус марказларни яратиш билан амалга оширилади.

Маҳсулот сифати – масулотнинг инсон ва жамиятнинг маълум бир эҳтиёжларини қондириш қобилиятларини белгиловчи фойдали хислатлари мажмуи.

Маҳсулот сифатини бошқариш – маҳсулотни яратиш ва ундан фойдаланиш ёки уни истеъмол қилишда зарур сифат даражасини белгилаш, таъминлаш ва қўллаб-қувватлаш мақсадида амалга оширилувчи хатти-ҳаракатлар.

Маҳсулот сифатини бошқариш тизими – сифатни бошқариш учун зарур бўлган ресурслар, жараёнлар ва жавобгарликни аниқ тақсимловчи ташкилий тузилма.

Маҳсулотнинг материал сифими – хомашё, материаллар ва бошқа моддий ресурсларнинг маҳсулот бирлигига сарфланувчи ҳаражатлари. Материал сифимини камайтириш тайёр маҳсулот ва материалларни кўпайтириш, маҳсулот таннархини камайтириш ва хомашё тармоқларини ривожлантиришга сарфланувчи ҳаражатларни камайтиришга имкон яратади.

Маҳсулотнинг меҳнат сифими – меҳнат унумдорлиги кўрсаткичларига тескари бўлган катталиқ. Моддий ишлаб чиқариш соҳасида сарфланган меҳнатнинг ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмига нисбати орқали аниқланади.

Маҳсулотнинг техник даражаси – баҳоланаётган маҳсулотнинг техник такомиллашганлигини белгиловчи, унинг базис кўрсаткичларига мос келувчи кўрсаткичларни таққослашга асосланган маҳсулот сифатининг нисбий тавсифномаси.

Маҳсулотнинг яшаш даври – маҳсулот ҳаётининг бешта босқичи алмашиниш даври: ишлаб чиқиш, ишлаб чиқариш, бозорга чиқиш, ўсиш, бозорнинг тўйиниши ва маънавий эскириш.

Меҳнат унумдорлиги – инсонлар ишлаб чиқариш фаолиятининг самарадорлиги; ходим моддий ишлаб чиқариш соҳасида иш вақти бирлигида ишлаб чиқарган маҳсулотлар миқдори ёки маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун сарфланган вақт билан ўлчанади. Меҳнатнинг ижтимоий унумдорлиги ишлаб чиқарилган миллий даромаднинг моддий ишлаб чиқариш таромқларида банд бўлган ҳар бир ходимга нисбатан ҳисобланади.

Меҳнат шартномаси – тадбиркор ва ишга кирувчи шахс ўртасидаги келишув, унда кўра ходимнинг меҳнат вазифаси, иш жойи, лавозими, ойлик иш ҳақи, иш бошлаш вақти ва ҳоказолар белгилаб берилади.

Низом (устав) – корхонани ташкил қилишнинг қонунийлигини тасдиқловчи, корхона характери ва фаолият тури, қоидалари, аъзолар ўртасидаги муносабатлар ва ҳоказоларни ўз ичига олувчи расмий ҳужжат.

Рақобат – бозор механизмининг корхона ва фирмаларнинг маҳсулот ва хизматларни сотиш, капитални фойдалироқ жойлаштиришда рақиблик асосида хўжалик нисбатларини шакллантириш билан боғлиқ элементи.

Рақобатбардошлик – ўз фаолиятини бозор муносабатлари шароитида амалга ошириш ва бунда ишлаб чиқаришни илмий-техник жиҳатдан такомиллаштириш, ходимларни рағбатлантириш ва маҳсулот сифатининг юқори бўлишини таъминлашга етарли бўлган фойда олиш.

Рекламация – харидор томонидан сотувчига шартнома асосида етказиб берилган товар сифати ва миқдорининг шартномага тўғри келмаслиги туфайли билдирувчи даъвоси.

Сертификат – масъул идоралар томонидан маҳсулотни экспертиза қилиш асосида берилувчи, маҳсулот сифатини белгиловчи ҳужжат.

Сменалик коэффициенти – ускуналарнинг вақт бўйича иш билан таъминлаш даражаси кўрсаткичи; сутка давомида ишлаб берилган машина-сменаларнинг ўрнатилган барча сменалар сонига нисбати орқали аниқланади.

Стандартлаштириш – ишлаб чиқаришнинг маълум бир соҳасида фаолиятни тартибга солиш мақсадида барча манфаатдор томонлар иштирокида қоидалар белгилаш ва қўллаш. Меъёрий ҳужжатлар, стандартлар, йўриқномалар, усуллар, талабларда акс эттирилади.

Таъсис ҳужжатлари – янги ташкил қилинувчи корхона, компания, акциядорлик жамиятини таъсис этиш ва уларни белгиланган тартибда рўйхатга олиш учун асос бўлиб хизмат қилувчи ҳужжатлар.

Техник қайта қуроллантириш – ишлаб чиқариш алоҳида участкаларининг техник имкониятларни замонавий даражага чиқариш жараёни.

Ускуналарни замонавийлаштириш – ҳаракатдаги ускуналар конструкциясига, унинг техник даражасини оширувчи ҳамда техник ва иқтисодий кўрсаткичларини яхшиловчи сезиларли ўзгаришлар киритиш. Замонавийлаштириш иккинчи шаклдаги маънавий эскиришнинг олдини олишга кўмаклашади.

Устама ҳаражатлар – асосий ҳаражатларга қўшимча бўлиб, улар билан бирга ишлаб чиқариш ҳаражатлари таркибига киритилувчи, ишлаб чиқариш ва корхона бошқарувига хўжалик хизмати кўрсатиш ҳаражатлари.

Фан-техника тараққиёти – фан, техника, технологиялар ривожланиши, меҳнат предметлари, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишнинг узлуксиз ривожланиш жараёни.

Фирма – ҳуқуқий шахс мақомига эга бўлиб, товар ишлаб чиқариш ва сотишни бир умумий бошқарув (ва умумий фирма номи) остида бирлаштирувчи, корхона ёки турли мулкчилик шаклидаги ихтисослаштирилган ташкилотлар мажмуаси.

Фойда – корхона фаолиятининг якуний молиявий натижалари; пул тушуми ва ҳаражатлар ўртасидаги фарқ сифатида аниқланади.

Фонд қайтими – асосий ишлаб чиқариш фондларининг бир сўмига тўғри келувчи маҳсулот миқдори.

Фонд сиғими – фонд қайтимига тескари бўлган нисбат. Асосий ишлаб чиқариш фондлари ўртача қийматининг ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмига нисбати сифатида ҳисобланади.

Фондлар билан таъминланганлик – асосий ишлаб чиқариш фондлари билан таъминланганлик кўрсаткичи (асосий ишлаб чиқариш фондларининг корхонанинг ҳар бир ходими ёки ишчисига тўғри келувчи ҳажми).

Франчайзер – франчайзи билан франчайзинг шартномасини имзолувчи йирик корхона (корпорация, фирма ва ҳоказо).

Франчайзи (оператор) – йирик франчайзер корхона билан битим тузувчи кичик корхона.

Франчайзинг – йирик ва кичик тадбиркорликнинг аралаш шакли; ўзаро фойдали ҳамкорлик муносабатлари.

Холдинг компанияси – ўз капиталидан бошқа компанияларни бошқариш, уларга раҳбарлик қилиш ва дивиденд олиш мақсадида уларнинг акцияларини сотиб олишда фойдаланувчи акциядорлик компанияси.

Хусусийлаштириш – давлат мулкани бошқа мулкчилик шакллариغا, жумладан, жамоа, акциядорлик ва хусусий мулкка

ўтказишда мулкчилик муносабатларининг ўзгариш жараёни.

Ялпи даромад – корхона фаолиятининг якуний натижаларини тавсифлайди ҳамда ялпи пул тушуми ва маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишга сарфланувчи барча ҳаражатлар ўртасидаги фарқни ифодалайди.

Ялпи пул тушуми – товар маҳсулоти, иш, хизмат ва моддий бойликларни сотишдан тушувчи пулнинг умумий миқдори.

Ялпи фойда – корхона ялпи даромадининг барча мажбурий тўловларни чиқариб ташлагандан сўнг корхона ихтиёрида қолувчи қисми.

Ҳуқуқий шахс – фуқаролик субъекти сифатида фаолият юритувчи, мустақил баланс, гербли муҳр ва банкда ҳисоб рақамига эга, низом асосида фаолият юритувчи ҳамда банкротга учраганда ўз мулки билан жавоб берувчи корхона.

Қайта тиклаш – мавжуд ишлаб чиқаришни техник ва ташкилий такомиллаштириш, асосий воситаларни комплекс равишда янгилаш ва замонавийлаштириш асосида тўлиқ қайта қуриш жараёни.

Инновация – бу қандайдир янги ёки сезиларли даражада яхшиланган маҳсулот (товар, хизмат) ёки жараённи, маркетингнинг янги услубини иш амалиётида, иш жойларини ташкил қилишда ёки ташқи алоқаларда янги ташкилий услубни истеъмолга киритишдир.

Инновациянинг минимал аломати маҳсулот, жараён, маркетинг ёки ташкилий услуб, у мазкур фирмада яратилган ёки ўзлаштирилганлигидан қатъи назар, мазкур ташкилотнинг амалиёти учун янги (ёки сезиларли даражада яхшиланган) бўлиши зарурлигидир.

Инновацион фаолият ҳақиқатдан инновацияни амалга оширишга олиб келадиган ёки шу мақсад билан кўзлаб қилинган барча илмий, технологик, ташкилий, молиявий, тижорат, маркетинг ҳаракатлардир. Инновацион фаолият, шунингдек, қандайдир аниқ инновацияни тайёрлаш билан тўғридан-тўғри боғлиқ бўлмаган тадқиқотлар ва ишланмаларни ўз ичига олади.

Инновацияни амалга оширган, ўрганилаётган фирма уни ўз худудига рақобатчилардан (халқаро фирмаларни ҳам қўшган ҳолда) аввал чиқарса, инновациялар **бозор учун янги** ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Т.: Ўзбекистон, 2018. -76 б.
2. “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни. 2017 йил, 3 январь.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”. 2017 йил 7 февраль. ПФ-4947-сон.
4. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги қонуни. Қонун ва қарорлар. –Т.: Ўзбекистон, 2012. №3.
5. Ўзбекистон Республикасининг “Стандартлаштириш тўғрисида” ги Қонуни. 1993 йил 28 декабрь.
6. Ўзбекистон Республикасининг “Озиқ-овқат маҳсулотининг сифати ва хавфсизлиги тўғрисида”ги қонуни. 1997 йил 30 август.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 11 февралдаги “2015-2019 йилларда тайёр маҳсулот, бутловчи қисмлар ва материалларни ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш дастури тўғрисида”ги қарори. www.lex.uz
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 4 мартдаги ПФ-4707-сонли “2015-2019 йилларда ишлаб чиқаришни таркибий ўзгартириш, модернизация ва диверсификация қилишни таъминлаш чора-тадбирлари дастури” тўғрисидаги фармони. www.lex.uz
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 6 мартдаги ПҚ-2313-сонли “2015-2019 йилларда ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантириш ва модернизация қилиш дастури” тўғрисидаги қарори. www.lex.uz.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 1 ноябрдаги “Илмий тадқиқот муассасаларининг инфратузилмасини янада мустаҳкамлаш ва инновацион фаолиятини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори. www.lex.uz.
11. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисиغا Мурожатномаси. // Халқ сўзи. 2018 йил 29 декабрь.
12. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2016. - 56 б.

13. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 48 б.

14. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 488 б.

15. Каримов И.А. Бош мақсадимиз – мавжуд қийинчиликларга қарамасдан, олиб бораётган ислохотларни, иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисобидан олдинга юришдир. // Халқ сўзи. 2016 йил 16 январь.

16. Артамоновой Ю.С., Хрусталева Б.Б. Кластерные политики и кластерные инициативы: теория, методология, практика: Кол. Монография. 2013. С. 7.

17. Алехин М.Ю., Кочемасов А.Р. Проблемы кластеризации и кластерной политики // Интернет-журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ» Том 7, №5 (сентябрь-октябрь 2015). <http://naukovedenie.ru>

18. Бородина М.А. Формирование экономических кластеров в регионе // Вестник Пермского университета. №2(5). 2010. С. 41.

19. Бурнашев К.Г. Развитие инновационно-ориентированных кластерных структур / Дис. канд. экон. наук. – М, 2014. С. 43-44.

20. Буреш О.В., Фролов А.В. Кластерный подход в разработке стратегии регионального развития // Экономика и управление. 11(96). 2012. С. 60.

21. Грушевский Д.В. Бизнес-кластер Saale-Unstrut, Жак Аталли и постсоветская ментальность // Стратегия и тактика управления предприятием в переходной экономике: межвузовский сб. научн. трудов. - Волгоград. 2006. С.13.

22. Грановеттер М. Успех инновационного кластера основан на открытости, гибкости и свободе // TheNewTimes, 2010, 6 april.

23. Ионис А.С. Проблемы реализации инновационной кластерной политики с точки зрения государственного управления // Кластер. Исследования и разработки. №1 (1). 2015. С. 6.

24. Кочемасов А.Р. Мягкая трансформация многопрофильного судостроительного предприятия в кластерную структуру как элемент повышения конкурентоспособности отрасли // Интернет-журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ» 2015. №5. <http://naukovedenie.ru>

25. Ли С. Кластеры – новые формы организации инновационного процесса // <<http://www.nauk kaz.kz>>. <<http://gazeta.kz>>

26. Ленчук Е.Б., Власкин Г.А., Тимофеева Ю., Русинов В. Анализ зарубежного опыта повышения отраслевой, региональной и национальной конкурентоспособности на основе развития кластеров // http://politanaliz.ru/article_659.html

27. Ленчук Е.Б., Власкин Г.А. Кластерный подход в стратегии инновационного развития зарубежных стран//<http://ckr-ugra.ru/upload/medialibrary/120/12024db33e858d44dc9ab6b5563be0be.pdf>.

28. Митенев В.В., Кирик О.Б. Кластер как фактор развития экономики [Электронный ресурс]. URL: <http://journal.vssc.ac.ru/php/jou/34/art3406.php>

29. Моржакова К.Э., Крюкова О.Г., Особенности инновационных кластеров // электронный научно-экономический журнал «Стратегия бизнеса». №6 (26). 2016.

30. Наджафов В.Н. Обзор зарубежного опыта внедрения кластеров // <http://www.vestnik-mgou.ru/Articles/Doc/4056>

31. Портер М. «Конкуренция» / Пер. с англ. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2005. С. 329-330.

32. Прохорова В.В., Хачатурова М.С. Функции и инструменты развития кластеров в региональной экономики современной России. Монография. 2015. С. 45.

33. Погонин А.В. Экономическое развитие региона с учетом кластерного подхода в контексте экономики города//Вестник Пермского университета. №4(15). 2012. С. 57.

34. Рисола. “Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг “Бош мақсадимиз – иқтисодиётимизда олиб бораётган ислохотларни ва таркибий ўзгаришларни кескин чуқурлаштириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка кенг йўл очиб беришди” номли маърузасини ўрганиш бўйича илмий-оммабоп рисола. Т., 2016. 208-221-б.

35. Суханов П.А. Индикативная оценка региональной инновационной системы с учетом кластерного подхода. Дисс... канд.экон.наук. Пермь. 2015.

36. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и сотворение благоденствия (пер. с англ. А.Эткинд) // «Неприкосновенный запас». 2001. №2(16). С.23. URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2001/2/fook.html>.

37. Узбекистан: Модернизация системы высшего образования. Документ Всемирного банка. Сектор по человеческому развитию. Отдел по работе со странами Центральной Азии. Региональное управление по Европе и Центральной Азии. 2014. С. 33.

38. Ўзбекистонда кичик тадбиркорлик. –Т., 2016. 18-б.
39. “Ўзбекистонда таълим - 2015”. Статистик тўплам. –Т., 2015. 18.
40. Andersson T., Schwaag-Serger S., Sorvik J., Hansson E.W. The Cluster Policies Whitebook// http://www.clusterplattform.at/fileadmin/user_upload/clusterbibliothek/916_TheClusterPoliciesWhitebook.pdf
41. Bortagaray S. Tiffin Innovation cluster in Latin America// <http://www.ic2.utexas.edu/ictpi/mirror/curitiba2000/papers/S11P01.PDF>
42. David B. Audretsch, [Maryann P. Feldman](#) Innovative cluster and the industry life cycle: review of industrial organizations / <https://uncch.pure.elsevier.com/en/publications/innovative-clusters-and-the-industry-life-cycle>
43. Innovation cluster in Europe: A statistical analysis and overview of current policy support/Europe INNOVA/PRO INNOVA Europe paper №5. 2007. P. 68.
44. Ketels C. Clusters, Cluster Policy, and Swedish Competitiveness in the Global Economy. Expert Report no. 30 to Sweden’s Globalisation Council, 2009.
45. Doloreux D. and Shearmur R. Maritime clusters in divers regional contexts: the case of Canada. Marine Policy. 2009. Vol. 33 no.3. p. 520-527.
46. Claudio R. and Riccardo V. Foresight and innovation in the context of industrial clusters: the case of some Italian districts. Technological Forecasting & Social Change. Vol.75. no.6. p. 817-833.
47. Porter M.E. On Competition. Boston: Harvard Business School Press, 1998.
48. Preissl B. Innovation Clusters: combining physical and virtual links/Berlin, July 2003. P. 27.
49. Oulu Region – The Direction for Expertise. Oulu: Painotalo Suomenmaa, 2003. P. 24.
50. Simmie J., Sennett J. Innovation in the London metropolitan region// <http://discovery.ucl.ac.uk/112605/>
51. Ketels Ch., Lindqvist G. and Solvell O. (2012) Strengthening Clusters and Competitiveness in Europe. The Role of Cluster Organizations [Online], available at: <http://gosbook.ru/note/84334> (Accessed 7 December 2016)
52. Jonathan Sallet and Ed Paisley Innovation Clusters Create Competitive Communities. Huff Post Social News September 21, 2009.

53. Powerful dusters: Main Drivers of Europe's Competitiveness. Brussels, 17 October 2008.

54. The Global Innovation Index 2015. Effective Innovation Policies for Development // Switzerland. P. 297.

55. Solvel O. Cluster. Balancing evolutionary and constructive forces, Ivory Tower Publishers, Stockholm, Sweden. 2008.

56. Muro M., Katz B. "The New 'ClusterMoment': How Regional Innovation Clusters Can Foster the Next Economy". Brookings Institution Metropolitan Policy Program. September 2010. 2010. 59 p.

57. Feser E.J. "Old and new theories of industry clusters" in Steiner M. (ed.) Clusters and regional specialization. Pion Press. London. UK. 1998. pp.18-40.

58. Clusters and Clustering Policy: a Guide for Regional and Local Policy Makers [Электрон манба]. URL:

59. "Экономическая безопасность предприятия" Учебно-методическое пособие. Олеся Артуровна Фирсова, 2014.

60. Экономическая безопасность: теория, методология, практика / под науч. ред. Никитенко П.Г., Булавко В.Г.; Институт экономики НАН Беларуси. – Минск: Право и экономика, 2009. – 394 с.

61. Статистический ежегодник регионов Узбекистана. 2016. –Т.: Госкомстат Узбекистана, 2017. –130 стр.

Интернет сайтлари

1. www.gov.uz–Ўзбекистон Республикаси Давлат ҳокимияти портали.

2. www.press-service.uz–Ўзбекистон Республикаси Президентининг Матбуот хизмати расмий сайти.

3. www.mfer.uz–Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестиция ва савдо вазирлигининг расмий сайти.

4. www.UzA.Uz–Ўзбекистон миллий ахборот агентлиги расмий сайти.

5. www.review.uz – "Экономическое обозрение" журналининг расмий сайти.

6. www.cer.uz – Иқтисодий тадқиқотлар Марказининг расмий сайти.

7. www.uzreport.com – бизнес ахборотлари портали.

8. www.eurasianews.com – Евроосиё тадқиқотлар Марказининг расмий сайти.

9. www.vip.lenta.ru – Интернет нашриёти.
10. www.InternetNews.com – Янгиликлар сервери.
11. www.lex.uz – Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.
12. www.stat.uz– Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси расмий сайти.
13. <http://cor.europa.eu/en/documentation/studies/Documents/Clusters-and-Clustering-policy.pdf>.
14. http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_82134/
15. http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_123444/
16. http://eteor.at.ua/ld/0/20_HFk.pdf

**М.Исаков, О.Арипов, Р.Ботирова, И.Солиев Э.Жўраев,
У.Холмирзаев**

КОРХОНА ИҚТИСОДИЁТИ

Олий ўқув юртлари талабалари учун ўқув қўлланма

Муҳаррир: М.Исаков
Тех.муҳаррир: Э.Жўраев
Саҳифаловчи: Э.Жўраев

Босишга рухсат этилди **20.07.2021**. Формат 60x84 ¹/₁₆.
Гарнитура Times. Офсет қоғози. Ризограф босма усули
Шартли босма табағи 2,75. Нашр босма табағи 25,9
Адади 100. Буюртма № 09-12